RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 283

ODJEL ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENE NAUKE

KNJIGA II.

UREDNIK

AKADEMIK MARKO KOSTRENČIĆ

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

A

ZAGREB

1951

Dr. IVO MILIĆ:

OKO POSTANKA OPORUKE

Pravnopovijesna rasprava

I. UVODNA RAZMATRANJA

Raspravljati o postanku oporuke (testamenta, zavještaja) znači uglavnom govoriti o rimskom testamentu s razloga, što je u nauci neosporno, da testamenat, u klasičnom značenju toga izraza, nije postojao ni kod kojega drugog naroda u vrijeme gentilskog uređenja društvenog, dok, s druge strane, vrlo pretežna romanistička književnost, i pravnička i sociološka i etnološka, prikazuje u tome pravcu Rimljane kao izuzetak od općeg pravila: po njoj je rimski domaćin (pater) odiskona imao vlast neograničenog raspolaganja imovinom, kako za života tako i za slučaj smrti; on je mogao i pored postojanja rođene djece i srodnika, koji su stajali pod njegovom starješinskom vlašću (sui heredes), odrediti sebi nasljednika i u starješinstvu i u imovini i postaviti u taj položaj osobu izvan svoga porodičnog kruga (extraneusa); sve to i pored sigurne činjenice, da je gentilska organizacija staroga rimskog društva bila čvršća, žilavija i vremenski trajnija nego igdje drugdje!

Tako je i nastala predodžba o starom rimskom patru kao apsolutnom gospodaru, prototipu krutog individualizma.

No ako je, kao što jest, bitna značajka gentilskog i njegova izdanka porodičnog zadružnog uređenja u tome, da u tim zajednicama osnovna sredstva proizvodnje, u prvom redu zemlja i radna stoka, ne pripadaju pojedincu nego kolektivu i ako se može, kao što se može, dokazati, da je rimski narod, još u odmaklo historijsko doba, živio u takvom uređenju, onda možemo već ovdje posumnjati u točnost spomenute predodžbe o rimskom patru familias i njegovoj vlasti. Već je zbog toga protuslovlja između bazilarnih pretpostavka i izvedenih zaključaka razumljivo, da je romanistička književnost morala u našem pitanju izgraditi labirint, iz kojega se može izići samo spomoću Arijadnine niti:

spomoću kritike izvora (koji su više puta nepotpuni i nepouzdani i u autentičnosti i u tekstaciji), u svijetlu tadašnjih društvenih, a naročito privrednih odnosa. Radi toga, a za lakše i sigurnije snalaženje čitaočevo u spletu raznih mišljenja, bit će korisno osvježiti njegovo sjećanje na neke prethodne pravnopovijesne i dogmatske pojmove povezane s našim problemom.

Testamentum je izraz, koji nalazimo već u prvoj i jedinoj kodifikaciji prava zapadne rimske države, u zakoniku 12 ploča, u glagolskom obliku riječi: »Si intestato moritur...« (Tab. V. 4.) Ako je Rimljanin mogao umrijeti »intestato«, znači da je mogao umrijeti i »testato«. Etimologija riječi pokazuje samo, da je to bio akt, kojim se je nešto posvjedočavalo ili zasvjedočavalo (testari). Taj se akt vršio pred narodnom skupštinom prvog oblika (comitia curiata) sastavljenom na osnovu gentilske organizacije tadašnje vladajuće klase, patricijske; članovi su joj bili svi svojevlasni članovi patricijskih rodova; ona se sastajala dvaput na godinu u naročit saziv (comitia calata), koji je vodio ne magistrat kao redovnu zakonodavnu skupštinu, nego pontifeks, a u cilju, da odobrava usvojenja tuđih sinova onim domaćinima, koji nisu imali rođenih sinova (arrogatio), i da prima zavještanja. Učešće pontifeksa pokazuje vezu s religijom. Što je ovaj »komicijalni testament« mogao sadržavati, imamo tek da istražimo i utvrdimo; da on nije mogao sadržavati postavljanje nasljednika (heredis institutio), to je jedna od glavnih tvrdnja rasprave. Ali, ma koliko da je njegova sadržina morala biti ograničena, taj je akt bio svakako zametak kasnijega klasičnog testamenta pa je zato, poput mnogih drugih ustanova, zadržao staro ime i u daljem razvitku, kad su mu se i oblik i sadržina bitno izmijenili: testamenat je naime u klasičnom i postklasičnom pravu tehnički izraz za strogo formalni jednostrani prethodno nekontrolirani pravni posao za slučaj smrti, za jednostranu naredbu (razredbu) posljednje volje, kojom se postavlja nasljednik, t. j. određuje osoba, na koju će, osim čisto ličnih, prijeći kao skupnost sva prava i obaveze testatora; to isto značenje ima testamenat i u modernim građanskim zakonicima, koji su izrađeni na osnovima rimskim.[1]

Pored komicijalnog postojao je od starine i izvanredni povlašteni testamenat, koji je činio vojnik pred narodom postrojenim u redove prije polaska u boj (testamentum in procinctu); karakteristika ovog testamenta je odsustvo svake formalnosti; za njegov sadržaj nema u vrelima nikakva oslonca; ali, budući da se i on pravio pred narodom, njegov bi sadržaj imao biti jednak komicijalnomu.

Pridošla je zatim — nastavlja Gaius u svojim Institucijama II. 102. — treća vrsta oporuke (tertium genus testamenti: testamentum per aes et libram, mancipatio familiae, mancipaciona oporuka prvog oblika), i to ovako: onaj, koji nije testirao

ni pred kalatnim komicijima ni pred narodom pod oružjem, ako bi mu prijetila nenadana smrt, prenosio je svoju imovinu mancipacijom na jednoga svog pouzdanog prijatelja i u obliku molbe naređivao mu, što će se od te imovine dati pojedincima poslije njegove smrti (quid cuique post mortem suam d a r i vellet). Mancipacija, koja je akt među živima, prenosila je na prijatelja vlasništvo imovine; no on nije bio istinski nego fiktivni kupac, bio je stvarno posrednik ili, po kasnijem izrazu, izvršilac posljednje volje prijatelja, koji je, iskorišćujući tekst zakonika o mancipaciji, preko nje provodio ono, što bi bio mogao provesti preko komicijalnog testamenta, da ga bolest nije spriječila. Mancipacioni testamenat prvog oblika bio je dakle surogat komicijalnog testamenta.

Ovdje treba naglasiti, da svi romanisti, koji navode, da je komicijalni testamenat mogao sadržavati i postavljanje nasljednika, priznaju, da ovaj mancipacioni testamenat prvog oblika nije sadržavao postavljanje nasljednika nego samo raspolaganje imovinom preko legata.[2]

Međutim su se u rimskoj državi, kako će se pokazati, društveni odnosi stubokom izmijenili: Rim je prestao biti država zemljoradnika s malim posjedima, koje su obrađivali članovi obitelji, i prešao na nove oblike proizvodnje: veleposjedničke i trgovačko-novčarske. Ta promjena u privrednoj strukturi rimske države odrazila se dakako i na pravno uređenje, u kome zahvaća i testamenat: djedovina i očevina postaju sitnice prema tekovini, koja se brzo, lako i individualno pribavlja i kojom se želi i neograničeno raspolagati; formu i proceduru naći će već pretor, eksponent nove klase bogatih (nobiles, equites, optimates), sastavljene i od patricija i od plebejaca; pomoći će mu pri tome zakonik 12 ploča, koji je »fons omnis publici privatique iuris« (Livius: 3. 37). Taj zakonik je u pravnoj povijesti izvršio neobičnu ulogu: on je poslužio kao oruđe za uništenje samoga sebe; iz njega su se izvodila i njime opravdavala nova pravila, koja su mu bila sasvim suprotna. Taj posao poznat je pod imenom: Interpretacija.

U tome zakoniku (Tab. VI. 1.) nalazilo se i ovo pravilo: »Cum nexum faciet mancipiumque uti lingua nuncupassit ita ius esto.« Mancipium (kasnije: mancipatio) bio je isprva formalan pravni posao, kojim se je vršila realna kupoprodaja stvari, koje su se mogle zahvatiti rukom[3] (manu capere, Gai Inst. I. 121). Mancipacija je svakako prenosila na kupca vlasništvo predmeta, ali eventualni naročiti modaliteti pravnog posla zavisili su od istodobnih izjava stranaka (nuncupatio). Ti uglavci bili su obavezni, oni su stvarali ius (kasnije je to formulirano u pravilu: pacta dant legem contractui). Pa ako je sve, što se pri mancipiranju jezikom izreče, pravovaljano i obavezno, onda se mancipacija može upotrebiti i za slobodno raspolaganje imovinom za slučaj smrti pa i za određivanje nasljednika. Tako je nastala i četvrta vrsta testamenta

(mancipacioni testamenat drugog oblika). Gaius nam ga opisuje u Inst. II. 203: familiae emptor učestvuje sada u njemu tek zato, da se jedna kapitalna novost zaodjene u formu stare zakonitosti (dicis gratia, propter veteris iuris imitationem); Gaius nam izrijekom potvrđuje, da je taj testamenat sadržavao i postavljanje nasljednika (heredis institutio); tu se tek susrećemo s heresom postavljenim jednostranom voljom testatora i s izrazom: heres scriptus; isprva se naime cijeli sadržaj testamenta izricao usmeno, zatim je nunkupacija bila izricana samo općom frazom: testator bi unaprijed napisao svoju oporuku na pločice i poslije obreda mancipacije izrekao: »haec ita ut in his tabulis cerisque scripta sunt, ita do, ita lego, ita testor itaque vos Quirites testimonium mihi perhibetote«; pet građana svjedoka, potrebnih po zakonu za akt mancipacije, libripens i tobožnji familiae emptor (kasniji: autestator) stavljali su tad na krajeve konopca, kojim su pločice bile obavijene, svoje pečate, a kasnije do njih i svoje potpise: otud sedam svjedoka kasnije redovne pismene rimske oporuke. Na taj način postigao je pater familias troje: oslobodio se kontrole narodne skupštine, ujemčio svojoj oporuci tajnost i pregnuo, da protiv zakonika a spomoću njega suvereno sebi određuqe heresa.[4] Time i tek tada je udaren temelj testamentarnoj slobodi. (Da je ona, kako tvrde protivnici, postojala odiskona, cijela bi ta rabota domišljanja i udešavanja bila sasvim nepotrebna i nerazumljiva.) Pretor je podupirao individualističke težnje svojih sugrađana: on je i extraneusa, postavljena tako za heresa, nastojao da tretira kao heresa. Ali položaj tog »fiktivnog« heresa (Gaius Inst. III. 34., Ulpiani Regulae 28. 12.) bio je isprva vrlo prekaran, jer pretor je, i pored najbolje volje, bio tad još nemoćan protiv civilnog prava zato, što nije bio sudac u parnicama. Zbog toga je njegov extraneus, postavljen za heresa mancipacionim testamentom, bio isprva štićen samo, ako i dok se ne bi pojavio sa svojim zahtjevom civilnopravni heres, suus, koji je još tada samim svojim postojanjem isključivao pravnu mogućnost institucije extraneusa, kako će se dalje pokazati; kao što pri postojanju suus-heresa extraneus nije mogao postati heres za živa patra arogacijom, tako nije mogao postati heres ni testamentom, pa ni preko mancipacionog testamenta drugog oblika, zato što je suus heres ex lege, a »praetor heredem facere non potest«. (Gai Inst. III. 32.) Tako će nam biti objašnjena i činjenica, što se pretor nije odvažio da instituiranoga extraneusa nazove heresom, nego je za nj izmislio novo ime: bonorum possessor. (Gaius, ibid.)

Dalji razvitak nasljednog prava završava se pobjedom bonorum posesora nad starim heresom: pretor daje ostavštinu i u posjed (bonorum possessio cum re) onome tražiocu, koji mu svoje svojstvo nasljednika zasvjedoči testamentom septem signis signato (Cicero, in Verrem 2. 1. 117., oko g. 50. prije n. e.). Zbog toga je civilni

heres (kao i civilni intestatski dobivalac imovine, ako nije bilo suusa), bio primoran da u parnici za poništenje testamenta nastupi u nepovoljnijoj ulozi tužioca i dokaže: ili nesposobnost testatorovu zbog nedostatka testamentifakcije ili nedostatak forme testamenta (jer nije bilo mancipacije, propisanog broja svjedoka, nunkupacije, svečane institucije — Gai Inst. II. 114. i dalje). Poslije reskripta cara Antonina Pija (oko g. 150. n. e. Gai Inst. II. 120.), kojim je postavljenom heresu podijeljena exceptio doli protiv takve tužbe, bio je formalno postavljeni heres potpuno zaštićen protiv suusa i protiv intestatskog dobivaoca ostavštine: suusu je ostala tek reminiscencija na njegov nekadašnji položaj u tome, što ga je otac, ako ga je htio isključiti iz naslijeđa, morao izrijekom po imenu razbaštiniti (Titius filius meus exheres esto — Gai Inst. II. 123). To je t. zv. formalno nužno nasljedno pravo suusa, koje za nj ne sadržava nikakve stvarne garancije. Tek sada i tek tako je bonorum possessor mogao sasvim isključiti suus heresa. Činilo se, da je time, ako je samo bila ispunjena forma, bila potpuno zajamčena puna testamentarna sloboda; ali suus je bio još jak: na pretorova nastojanja došla je u korist suusa reakcija narodne svijesti kroz centumvirski narodni sud, koji je bio nadležan za parnice o naslijeđu: taj je sud, na tužbu suusa (querela inofficiosi testamenti) poništavao oporuku, ako bi utvrdio, da otac, po nahođenju suda, nije imao opravdana razloga za isključenje suusa; takvog je oca rimski (kao i grčki) sud smatrao za abnormalnog i na tom je osnovu poništavao njegovu oporuku. Tu je početak t. zv. materijalnog nužnog nasljednog prava suusa, koje je u potpunosti zasvjedočio tek Paulus (Sententiae 4. i 5.) u početku 3. stoljeća n. e. (Sr. i Kunkela u § 209. 1). Bio je to otpor naroda protiv apsolutne slobode testiranja podržavane od pretora i od Antonina; kasniji carevi su poštovali to narodno mišljenje; prihvatio ga je i Justinijan, samo što je točno nabrojio krupne razloge, zbog kojih se najbliži srodnici mogu isključiti iz naslijeđa (Nov. 115.); preko Justinijana prešla je ta ustanova i u veći dio građanskih zakonika sve do naših dana. Suus se javlja iz starih tradicija još danas, iako je taj njegov čvrsti položaj odavna izgubio svoje opravdanje. Izgubivši naime oslonac u agnatskoj vezi, na kojoj su se zasnivali stari porodični i nasljednopravni odnosi, a koje je nestalo zbog raspada gentilnog i porodičnog zadružnog ustrojstva društva, Rim i njegovi imitatori našli su nov osnov u krvnom srodstvu, u kognaciji, i na njoj zasnovali nasljedno pravo. No sama slučajna činjenica krvnog srodstva, kao osnova za učešće u naslijeđu, protivi se i ekonomici i pravdi, ako nije ujedno združena i sa zajedništvom u porodičnom životu i radu,[5] kako je to bilo u doba agnatskog suiteta.

Evolutivni proces testamenta odrazuje se dakako i na izraz: heres, jer ta dva pojma i izraza stoje u nerazlučnoj historijskoj vezi. Kazano je, što je značio heres u kasnijem rimskom i u

modernom nasljednom pravu: on je tad zaista »nasljednik« (successor)[6] t. j. derivativni stjecalac imovine jedne umrle osobe ili po volji njezinoj izraženoj u oporuci ili po zakonu kao srodnik. U antičkom pravu naprotiv heres je član porodične zajednice, koji stoji pod neposrednom vlašću starješine doma; on je heres i zove se heres još za života starješine, a ne tek po njegovoj smrti; on ne dobiva cijelost ili kvotni dio imovine po domaćinovoj izričitoj ili prešutnoj volji, nego po svome pravu, po svome položaju u kućnoj zajednici (status) i protiv svoje i protiv patrove volje, jer je prinudno heres (heres necessarius); nije derivativni nasljednik nego je nastavljač statusa, u kojem se već nalazio. Heresom se postaje ili — a to je normalan slučaj — izravnim ili neizravnim rođenjem iz zakonitog braka domaćinova, ili, u pomanjkanju rođenoga, arogacijom,[7] ili manus — udajom za domaćina, odnosno za njegova potomka (snaha, ako joj muž umre ili bude emancipiran, a ona ostane u svekrovu domu) uvijek pod pretpostavkom, da su sva ta lica ostala članovi porodične zajednice do domaćinove smrti, da nisu od njega bila emancipirana. To su sui heredes; na spomenute načine postaje se heres.[7a] Riječ heres (herus) u starini znači: dominus[8] (gospodar). Našim se narodnim izrazom heres zove »baštinik«, a to je lice, koje ostaje na osnovnoj porodičnoj imovini, na »baštini« (rimski: heredium izvorno: herctum, germanski: Erbgut ili Stammgut).[9]

Gens (rod, etimologiju vidi kod Engelsa, Porijeklo, gl. III.) rimska je strogo patrijarhalna; kod Rimljana, relativno mlađeg naroda, nema više traga matrijarhatu osim u časnom imenu: mater familias. Članovi rimskog roda su uzajamno povezani zajedničkim gentilskim imenom (nomen gentilicium), religijom (sacra gentilicia), grobnicom (sepulcra gentilicia) i zajedničkom baštinom (ager gentilicius). Isprva nose Rimljani samo dva imena, lično i gentilsko (Servius Tullius, Junius Brutus), a kad se rod umnožio i razgranao i iz njega se izdvajali pojedini parovi ili pojedinci, uzimaju takve inokosne porodice i treće ime, porodično (Marcus Porcius Cato, Gaius Julius Caesar) iz praktičkih razloga (nadimak). Gens je predržavna organizacija društva i zato je ona prirodno vodila zajednički život, rad i obranu, vršila i političke funkcije u svojoj užoj ili široj zajednici (savez gensova, kurija, fratrija); inokosne porodice dobivale su po pola hektara (bina jugera) zemlje za kuću i okućnicu (heredium). Poslije obrazovanja države (državu stvara savez kurija) bila je osvojena zemlja vlasništvo države (ager publicus) i dijelila se u naročit zakupni odnos (zvan possessio) novima u državnu zajednicu adoptiranim rodovima i, prema potrebi, pojedinačnim porodicama (Livius, 31, 49, 5; 42, 4, 3; diktator L. Q. Cincinnatus imao je heredium od samo jednog hektara: Livius, 3, 26, 8. i 9.; Columella Rei rusticae I. 13). Zbog osnivanja države gens je dakako gubila političke funkcije (ipak je državna zakonodavna skupština prvog

oblika, comitia curiata, kao i senat, bila sastavljena na bazi gentilske organizacije isto kao i Solonova bulé, ali je još mnogo stoljeća poslije osnivanja države zadržala ime i značaj u porodičnom i nasljednom pravu: Suetonije navodi gentilske genealogije prvih dvanaest careva, Varo je god. 10. n. e. bio prenesen iz Germanije u Rim i sahranjen u gentilskoj grobnici, kod Papinijana (okr. god. 200. n. e., D. 22. 3. 1.) čitamo, da je, za slučaj spora, gentilsku vezu imao dokazati onaj, koji je iz nje izvodio svoje pravne zahtjeve. A da su još u doba Augustovo gentili podizali svoje porodično-nasljedne zahtjeve na osnovu zakonika 12 ploča, zato imamo nesumnjivo svjedočanstvo u jednom dokumentu urezanom u kamen.[10] Tek od Gaja (Inst. III. 17.) doznajemo, da se gentilsko pravo izobičajilo (in desuetudinem abiisse). Nestanak gentilskog prava mogao se dakle zbiti tek u doba između Augusta i Gaja, svakako poslije godine 43. n. e. Te je godine naime lege Claudia bila ukinuta legitima tutela agnatorum nad ženama; zbog toga nisu gentili više mogli doći do imovine rođaka protiv njihove volje, ni preko tutorstva nad doraslim ženskim heresima, članovima njihova roda. Dorasli muški (koji nisu imali djece), mogli su, istina, već komicijalnim testamentom per legata spriječiti, da se njihova imovina vrati u rod, a pogotovu su to mogli kasnije postići sredstvom slobodnog testamenta; ženske naprotiv nisu uopće mogle testirati pred komicijima, ali se ni kasnije nisu mogle samovlasno poslužiti mancipacionim testamentom, jer je za sva njihova pravna djela trebalo odobrenje zakonskih tutora: ženska je zbog toga ili ostavljala svoju imovinu rodu ab intestato ili je morala tražiti kompromis s tutorima, ako je htjela dobiti njihovo odobrenje za brak, za bračne ugovore, za testamenat i za sva važnija djela raspolaganja imovinom. Agnatski tutor nije mogao biti ni od pretora primoran da odobri djela pupilova (Gai Inst. I. 192.); zakonsko tutorstvo nije tada postojalo u interesu pupila nego u interesu roda. Toliko je to bio i ostatak jurisdikcije, koju je nekad gens vršila nad svojim članovima.

Kako se iz svega izloženog vidi, gentilske su veze u Rimu bile dosta jake još u početku carstva, osam stotina godina poslije osnivanja države.[11]

F a m i l i a (stariji oblik famulia od famulus, sluga) označuje najprije skup robova, koji pripadaju jednom gospodaru, zatim i skup slobodnih pod starješinstvom patra i najzad osnovnu imovinu porodice. P e c u n i a je najprije značila sitnu stoku (pecus), koja je u doba naturalnog gospodarstva bila sredstvo razmjene i otuda kasnije značila novac (prvi kovani bakreni novac pojavio se u Rimu g. 335. prije n. e., a srebrni g. 269.); najzad je i pecunia značila imovinu uopće. Da se označi skupnost imovine bez obzira na vrstu njezinih sastavnih dijelova, upotrebljava se sintetički izraz: familia pecuniaque, a to svakako pokazuje, da su te dvije riječi imale nekad zasebno objektivno značenje: najvjerovatnije

je, da je familia, kao imovinski pojam, redovno značila osnovnu imovinu, koja se nije otuđivala, jer je bila prijeko potrebna za rad i život, a pecunia da je označivala stvari, koje su se stavljale u promet, kao: priplod stoke, plodove zemlje, novac. (Razna mišljenja u izvorima i u književnosti o značenju tih riječi vidi kod Kunkela — § 37. primj. 4. i 7. i § 67. primj. 13.; kod Scialoje — § 19.; u Leksikonu Heumanna i u Real-Enciklopediji Pauly-Wissova pri riječima familia i pecunia. Iz svega toga gradiva ne može se izvesti nikakav siguran zaključak.)

Važnije je za našu svrhu razmotriti odnos između gensa i familije. Iz gensa se, čim nastane mogućnost zasebnog ekonomskog opstanka, a učestaju unutrašnja trvenja, izdvajaju parovi te dobivši heredium i dionicu ager gentiliciusa osnivaju inokosnu porodicu. Čim otpadnu materijalni razlozi nužnosti velike i jake zajednice, u gentilskoj će zajednici življenja i rada ostajati sve manje pojedinačnih porodica, pa će inokosna porodica postepeno zauzeti mjesto gensa kao osnovne društvene i privredne jedinke. Ali inokosna je porodica izdanak gensa, čije ime nosi i s kojom ostaje i dalje u agnatskoj i kognatskoj vezi; među njima je prestala samo zajednica rada. Inokosna je porodica zametak novog radnog kolektiva, porodične zadruge, u kojoj će prirodno vladati isti unutrašnji red kao i u matičnom gensu. I kao što gens nastavlja svoj kolektivni život poslije smrti povremenog starješine, tako će ga nastavljati i porodična zadruga, iako će se zbog množenja pojedinci izdvajati i iz jedne i iz druge. Ako porodica nema potomaka, koji će je kao inokosnu produžiti, njezinu će imovinu resorbirati gens, jer je iz nje potekla i osoba i imovina. Čini se (Karlowa), da je tek zakonik 12 ploča postavio između gensa i familije razred agnatus proximusa (redovno brat umrloga), koji ima da dobije imovinu opustjelog doma prije daljih gentilskih agnata. Tad je rod bio već jako razgranjen. Inače između agnata i gentila nema nikakve razlike: isti unutrašnji red vlada i u široj i u užoj agnatskoj zajednici. (Tako i Kunkel, § 38. 2.)

Cijeli taj agnatski sistem stoji u vezi s religijom, pod zaštitom njezinom i nadzorom njezinih organa, pontifeksa. Sakralno se pravo pripisuje »reksu« Numi Pompiliju, kome da ga je saopćila nimfa Egerija (Cicero, de re publica, 14. 26.: ti propisi, zbog potrebnog autoriteta, dolaze uvijek iz vrhunaravnih izvora). Rimsko dijete postaje suus heres, ako pater izvrši nad njim i obred suscepcije. Za to treba da se novorođenče donese u atrij kuće, gdje ga otac dočeka, prihvati, okupa u vodi impluvija[12] i obnese oko žrtvenika, na kojem je kip Lara (Cicero, ad Atticum 11. 9. 3.); bez toga obreda dijete ne ulazi u sakralnu, a time ni u agnatsku zajednicu; arogirani posinak treba da se pred pontifeksima odreče sakra svog rodnog doma (sacrorum detestatio) isto kao i djevojka, koja se uda u drugu kuću, i bivaju od patra pred

Larom uvedeni u svoju novu sakralnu i agnatsku zajednicu kao i novorođeno dijete. (Cicero, pro domo, 13; Tacit, Hist. I. 15: in penates adsciscere.) Naročita je obaveza suusa da vrši kult umrlih predaka, osobito da ih uredno sahrani i da prinosi žrtve zadušnice; umrli članovi roda provode i u grobnici zajednički polufizički život (umbrae, sjenke), za koji im treba i hrane i pića (zato grobnica ima i kuhinjicu — culina, u koju heredes nose živež); nestane li im kulta, mrtvi nemaju pokoja, plaše žive i šalju im nesreću.[13]

Sve to objašnjava činjenicu, da su arogacijama i komicijalnim testamentima predsjedali pontifeksi, kao što objašnjava i sve jaču težnju za emancipacijom od pontifeksa, preko novih forma za usvajanja mimo njih i za vankomicijalni testamenat. Čini se naime, da su sakralne obaveze bile teške i skupe, i da su njihovo vršenje pontifeksi strogo nadzirali, dok su to mogli.[14] Sankcije za te dužnosti nisu bile državne nego samo vjerske i prestale su, kako su prestajale praznovjerice. Naslijeđe je postalo čisto imovinski pojam (Cicero, Topica 6. 29: Hereditas est pecunia). Ono je to zaista bilo i prije, samo su ga pontifeksi obavili velom mistike.

II. PRIKAZ PROBLEMA U ROMANISTIČKOJ KNJIŽEVNOSTI

U glavi IX. svog djela: »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države« (objavljenog prviput god. 1884.) Friedrich Engels piše:

> »Karakteristično je još za civilizaciju... uvođenje testamenta, kojim vlasnik može još i iza svoje smrti raspolagati svojim vlasništvom. Ova ustanova, koja staro gentilno uređenje udara izravno u lice, bila je u Ateni sve do Solona nepoznata; u Rimu je rano uvedena, kada, ne znamo.«

Podvučene Engelsove riječi znače, da je ustanova testamenta nespojiva s gentilnim uređenjem društva, da su dakle gentilno uređenje i testamenat dva pojma, koja se uzajamno isključuju. Tu svoju misao iskazao je Engels još jače u primjedbi pod svojim naprijed navedenim tekstom, koja glasi:

> »Lassallov »Sistem stečenih prava« kreće se u drugom dijelu poglavito oko rečenice, da je rimski testamenat tako star kao sam Rim, da u povijesti Rima »nije nikada bilo vremena bez testamenta«; da je štaviše testamenat nastao u predrimsko doba iz kultusa pokojnika. Lassalle, kao vjerni starohegelijanac, izvodi rimska pravna uređenja ne iz društvenih odnosa Rimljana već iz spekulativnog pojma volje i dolazi pri tome do onoga potpuno nehistorijskog tvrđenja.«

Protiv Engelsova mišljenja nije stajao samo Lassalle, stajala je gotovo čitava romanistika. Uzmimo za primjer najbliži nam udžbenik, koji iskazuje ne samo stanovište svog autora, profesora rimskog prava u Bernu, nego i vladajuće mišljenje u našem pitanju.[1] On kaže (§ 147.):

> »Oporuka je u Rimljana prastara, zakonik 12 ploča nije je uveo nego priznao... Osobina je rimska — sloboda testiranja t. j. ovlast činiti razredbe posljednje volje kojegod vrste (postavljanje nasljednika, zapisi, oslobađanja robova, imenovanje tutora) i to u staro doba bez ikakve stege, jer je nužno nasljedno pravo još nepoznato zakoniku 12 ploča; u tome se zakoniku pače veli: uti pater familias super pecunia tutelave suae rei legassit, ita ius esto. Poradi toga su rimski građani mnogo cijenili oporuku te je znatno više upotrebljavali nego mi danas.«

Čini se ipak, da se ni Baron nije lako snašao u tolikoj slobodi, jer odmah dodaje:

> »Dakako, ne smijemo s druge strane zaboraviti, da su se oporukom mogli sramotno oštetiti interesi familije, jer su Rimljani bili prinuđeni, da za zaštitu obiteljskih interesa stvore nužno nasljedno pravo.«

Tu se, kako vidimo, dogmatski uči, da je po zakoniku 12 ploča, a budući da je on, po općem mišljenju, stavio na pismo dotadašnje običajno pravo, da je već od postanka Rima testamentarna sloboda rimskog građanina bila neograničena, tako da je on po miloj volji mogao lišiti nasljedstva i svoju djecu u korist ma koga drugoga; a uči se i dalje: da je nužno nasljedno pravo uvedeno kao korektura te prastare apsolutne slobode raspolaganja. Budući da je materijalno nužno nasljeđivanje, po kome je kućno dijete po pravilu moralo imati udjela u očevoj ostavštini, uvedeno tek za carstva,[2] to bi ta dopuštenost »sramotnog oštećivanja interesa obitelji« bila potrajala u rimskoj državi preko sedam stotina godina!

Uvođenje nužnog nasljeđivanja objašnjava Baron ovako:

> »Da bi nasuprot neograničenoj slobodi oporučivanja 12 ploča postavili pojam nužnoga nasljednog prava, republikanski su pravnici nadovezali na misao, koja ne potječe iz rimskoga prava nego iz rimskoga narodnog shvaćanja, naime na misao da su djeca obitelji već za očeva života vlasnici imovine i da očevom smrću dolaze samo do slobodne uprave.«

Time je ujedno kazano, da je u Rimu sedam stoljeća postojalo pozitivno pravo, koje je bilo suprotno narodnom mišljenju i osje-

ćanju: narod je smatrao djecu za vlasnike obiteljske imovine, a narodna je skupština sastavljena od tog istog naroda trpjela, da otac, bez ikakve stege, lišava djecu njihova vlasništva! No kako smo mogli razabrati već iz uvoda, ustanova nužnog nasljeđivanja nije došla kao reakcija na tobožnju prastaru testamentarnu slobodu, nego kao reakcija na mnogo kasnija individualistička stremljenja, koja su u potpuno izmijenjenim društvenim prilikama stvorila testamentarnu slobodu i djelomično ustuknula pred njezinim nemilim učincima.[3]

U nizu krupnijih protivnika stoji i Fustel de Coulanges, koji vrijedi kao jedan od najdubljih poznavalaca života antičkih naroda. On piše (str. 403.):

> »Druga krupna izmjena bila je ona, koja je dala čovjeku vlast testiranja. Prije je sin bio heres suus et necessarius; kad nije bilo sina, nasljeđivao je najbliži agnat; u nedostatku takvog agnata imanje se je vraćalo rodu (gensu) kao uspomena na vrijeme, kad je rod, još nepodijeljen, bio jedini vlasnik imovine, koja je zatim bila podijeljena. Zakonik 12 ploča zabacuje ova zastarjela načela: on smatra, da vlasništvo ne pripada više rodu nego pojedincu; on za to priznaje čovjeku pravo da raspolaže svojom imovinom.«

Fustel se utoliko razilazi od svojih istomišljenika, što smatra, da zakonik 12 ploča nije ozakonio predašnja običajna pravila, nego da je s njima naprečac prekinuo skrenuvši ravno u suprotnost: iz gentilnog kolektivizma u individualno vlasništvo. Takav bi skok bio, bez temeljne revolucije, nemoguć ma u kome društvu,[4] a pogotovu je nemoguć u rimskom, koje je u zakonodavstvu bilo oprezno, škrto i konzervativno kao nijedno drugo: mores maiorum, izrečeni u toj kodifikaciji, vrijedili su kao zakon i onda, kad su ih nova pravna pravila stvarno ukinula; on je, kako uči i opća i pravna povijest, donesen savršeno legalnim putem u Narodnoj skupštini. Čudimo se čitajući i dalju Fustelovu tvrdnju, da je zakonik 12 ploča »zabacio zastarjela načela« o pravu roda na imovinu svoga člana, kad baš on, u svojoj ploči V. 4. i 5. ozakonjuje to staro pravo roda. Pri tome Fustel navodi također, da je sin, prije zakonika, bio heres suus et necessarius, a to bi značilo, da je zbog zakonika i njegove tobožnje testamentarne slobode prestao to biti; no sin je heres suus et necessarius i šest stotina godina poslije objave zakonika (Gai Inst. II. 156.)! A koliko je zakonik 12 ploča »priznao čovjeku pravo da raspolaže svojom imovinom«, pokazat će se dalje.

U red jakih protivnika ide i Beauchet, tvorac zamašnog djela o građanskom pravu grada — države Atene. On je na pravom putu, kad prikazujući razvitak grčkog prava piše (I. str. 7.):

»U Grčkoj je porodica morala imati isto obličje, kakvo pokazuje još danas kod nekih naroda, koji su sačuvali prvobitne ustanove, kao zadruga hrvatska«,[5]

zatim dalje (I. str. 17.):

»U početku, kad je među članovima velike porodice postojala jaka povezanost, nije moglo biti govora o privatnom vlasništvu. Zemlja, koja je predstavljala onda gotovo cijelo bogatstvo i na kojoj je porodica živjela, bila je kolektivno vlasništvo njezino. Porodično vlasništvo bilo je strogo hereditarno ili, govoreći točno, tada nije ni bilo nasljeđivanja, jer se porodica smatrala kao korporacija, a korporacije ne umiru«;

i najzad (III. str. 680.):

»Isprva, kad je pravo testiranja, dugo vremena zabranjeno, bilo uvedeno od Solona u atenske zakone, vršenje toga prava nije se moglo opravdati nego potrebom, da se de cuiusu stvori posinak;[5a] zato je, po tome zakonu, testamenat bio zabranjen onomu, koji ima bračne djece sposobne da produže njegovu ličnost i kult. S druge strane, duh porodični, koji je činio da testamenat bude kroz vjekove zabranjen i koji je bio još vrlo jak, morao se protiviti tome, da građanin, koji je imao više sinova, pomuti testamentom među njima jednakost u dijelu. Ali ova je nedopuštenost raspolaganja imovinom postajala s vremenom sve manje spojiva s duhom individualizma, koji je prodirao u običaje i zakone i koji je išao za tim, da se pojedincu prizna šire pravo raspolaganja.«

Tako je Beauchet u osnovu savršeno točno prikazao razvitak grčkog prava. Ali čim je prešao na uspoređivanje grčkog prava s rimskim, upao je i on u klasičnu zabludu i napisao (III. str. 681.):

»Atensko pravo nam na taj način pokazuje razvitak s u p r o t a n onome, koji nalazimo u rimskom pravu. Dok su u Rimu počeli s načelom apsolutne slobode testiranja (uti legassit ius esto) i sljedstveno priznali ocu pravo razbaštinjenja djeca pa zatim postavili stege tom njegovom pravu i završili teorijom inoficioznog testamenta —, u Ateni je to išlo obrnuto: ranija apsolutna zabrana raspolaganja imovinom, postavljena iskonski u interesu djece, bila je postepeno zamjenjivana izvjesnom dopuštenošću raspolaganja.«

Tako Beauchet. Mi ćemo se naprotiv uvjeriti, da je razvitak oporuke, kao i porodičnog i nasljednog prava uopće, išao i u Rimu ne suprotnom nego sasvim jednakom linijom kao u Grčkoj,

kao i svagdje, jer jednaki društveni odnosi moraju proizvoditi u bitnosti jednake učinke i u oblasti pravnog uređenja; razlika može biti jedino u detaljima, koji zavise od specifičnih prilika njihove sredine. Štaviše, nedopuštenost je slobodnog testiranja trajala u Rimu još duže nego u Grčkoj, jer je Rim duže od Grčke ostao, po svojoj bitnoj privrednoj značajci, kontinentalan i zemljoradnički, dok je Grčka, zbog svoje geofizičke strukture, bila prije primorana, da se u znatnoj mjeri oda zanatstvu i trgovini, osobito pomorskoj, a takve promjene privrednih odnosa elementarno proizvode najprije slabljenje, a zatim raspadanje gentilske i porodične zadružne veze i stege, koje naprotiv zemljoradnja, osobito u doba naturalnog gospodarstva, stvara i podržava, jer su joj ekonomski potrebne.

Neki pisci novijeg vremena počeli su, istina, pokazivati neku skepsu prema izloženoj teoriji, koja je vladala, ali su joj i oni u suštini ostali vjerni, jer svi oni dopuštaju mogućnost postavljanja nasljednika preko komicijalnog zavještaja. Vrijedi istaći naročito gledište glavnih predstavnika talijanske romanistike (Scialoja, Bonfante), po kojoj je heres nasljednik očev ne izravno u imovini već u kućnom starješinstvu, u suverenosti nad porodičnim skupom (successione nella sovranità sul gruppo familiare), a prijelaz porodične imovine u vlasništvo heresa nije nego posljedak stjecanja starješinstva u porodici. Neodrživost te konstrukcije potvrdit će naročito odnos među braćom u rimskoj porodičnoj zadruzi i pravo svakog brata, da po smrti očevoj traži diobu zadruge, kao i činjenica, da žensko, koje ne može biti starješina porodice, može biti heres. Kod Nijemaca najbliži je našem gledanju na položaj djece u rimskoj obitelji Schirmer (str. 166., 168., 159.), koji svoje zaključke formulira ovako: Sui su nužno heredes i protiv očeve i protiv svoje volje; njihov položaj u porodičnoj zadruzi je neprikosnoven, neosvojiv; oni nisu zapravo nasljednici nego suvlasnici, koji po smrti očevoj produžuju svoje pravo dobivajući usto slobodnu upravu, koju nisu imali za života očeva. Schirmer poriče svaku slobodu testiranja onome domaćinu, koji ima zakonite djece; no ipak i on konačno dopušta domaćinu, koji nema djece, da odredi sebi heresa komicijalnim zavještajem, kao što priznaje svojstvo heresa i srodnicima, koji dobivaju imovinu umrloga, kad nema djece ni zavještaja.

Kunkel izražava u mnogom svoju skepsu prema teoriji koja vlada, ali joj se u glavnom pitanju pridružuje navodeći (§ 200. primj. 4.), da je predmet komicijalnog zavještanja bio »u prvom redu, ako ne možda i isključivo, postavljanje nasljednika.«

Od poznatijih su francuskih pisaca za to, da se dopusti postavljanje nasljednika preko komicijalnog zavještaja Girard i May; neku skepsu bez potanjeg obrazloženja izražava Huvelin (str. 649.) baš zbog tadašnje organizacije porodice i vlasništva.

Određenliji je u svom skepticizmu Lambert (str. 27., 28., 33., 42.), kad osvrčući se na teoriju Schirmerovu piše: Suvlasništvo (copropriété) oca i djece u porodičnoj imovini može se smatrati kao utvrđena činjenica, jer je ostavilo traga i u klasičnom pravu . . .; mi vjerujemo rado, da je, kao što je bilo u grčkom ili u hebrejskom pravu, tako i u rimskom sloboda testiranja bila priznata isprva samo građaninu bez djece; ali mi ne možemo dopustiti, da je već zakonodavac 12 ploča ovlastio oca da stvara herese (des héritiers) u smislu zstupanom ne samo od Schirmera nego gotovo od svih romanista . . .; pravilo: Uti legassit nema za cilj podijeliti ocu pravo da stvori heresa nego prije da si izabere, u izuzetnim slučajevima, sljednika (un successeur), koji će imati zadatak da produži osobu de cuiusa i da prinosi žrtve.[6]

Cuq kaže (str. 282.), da je sloboda testiranja bila ograničena na stvari obuhvaćene pojmom: »pecunia tutelave«, a ne na stvari pojma »familia«; ta posljednja imovina je potrebna porodici i mora ostati djeci, onima koji se nazivaju heredes sui; ta se imovina ne može njima oduzeti, niti se može njom raspolagati u korist trećih — bez odobrenja pontifeksa i naroda; drugačije je, veli on, sa stvarima, koje tvore »ličnu svojinu«: njima se može raspolagati u obliku legata, bez potrebe da se čini testamenat i bez ikakve kontrole i ograničenja. I Cuq navodi, da su djeca suvlasnici heredijalne imovine označene izrazom familia. Tako bi, po Cuqu, postojale dvije vrste naredaba posljednje volje na temelju zakonika 12 ploča: jedna zavisna od odobrenja pontifeksa i naroda in calatis comitiis, kojom je pater mogao i lišiti djecu njihova vlasništva, i druga, nezavisna od ma čijeg odobrenja, kojom je mogao raspolagati pekunijom; u kojoj bi se formi bila mogla praviti ova posljednja, ne vidi se. Možda, po Cuqu, također pred komicijima, ali bez potrebe njihova odobrenja: narod bi tad bio samo svjedok.

Obrist (str. 161.) zaključuje, da je pod vladom zakonika 12 ploča postojao ovaj nasljedni sistem:

1. Sui nasljeđuju prinudno, i oni načelno ne mogu biti razbaštinjeni.

2. Ako nema suusa ili ako otac ima naročitih razloga da isključi one, koje može izabrati, tad, u obliku ugovora, extraneus. (U ponešto nejasnom izvorniku glasi ova točka: En l'absence des sui où lorsque le père a des motifs spéciaux pour exclure ceux qu'il a liberté de se choisir, en la forme contractuelle,[7] un extraneus).

3. Kad nema suusa, a starješina doma nije nikako odredio, otvara se zakonsko nasljeđivanje, to jest predaju se sacra i prema tome domus familiaque zakonskim nasljednicima.

No neposredno pred ovim zaključcima Obrist piše: »Postavljanje heresa (l'institution d'héritier) nije se moglo vršiti nego tek preko testamenta per aes et libram drugog oblika«!

I kod nas se mislilo, da je zavještanje pred narodnom skupštinom po zakonu 12 ploča moglo sadržavati i postavljanje heresa. Tako Aranđelovićev beogradski udžbenik (Predavanja iz rimskog prava, Beograd 1938., str. 302.) govori: »Prema ovome — t. j. prema pravilu 12 ploča uti legassit — moglo se i to desiti, da pater familias oduzme svoju imovinu članovima svoje porodice i svojim bratstvenicima pa čak i svojoj djeci pa da je zavješta tuđinu.« Bivši zagrebački Baronov udžbenik prikazan je potanko. Novi udžbenik Eisner-Horvatov (g. 1948., § 183. 2) dopušta također postavljanje heresa komicijalnim zavještajem, ali s dodatkom, da to ipak ne znači još slobodu testiranja, jer je imenovanje nasljednika zavisno od odobrenja narodne skupštine. Korošec (Zgodovina in sistem rimskega zasebnoga prava, g. 1941., sv. I. snopič 2; § 97. II.) piše: »že v najstarejši zgodovinski dobi ... si svojepravni dorasli Rimljan lahko določi dediča po svoji volji; le koliko se to ni zgodilo, pripadne dediščina dediču, ki ga kot takega zakon pokliče k dedovanju;« kao i u snop. 1. (str. 25.): »Za dedno pravo je zakonik postavil načelo neomejene oporočne svobode«. Novi beogradski udžbenik (Stojčević, 1947. g.), iako poriče testamentarnu slobodu, dopušta, da se pred komicijima moglo objaviti narodu ime novog starješine doma (to bi bila sadržina komicijalnog testamenta), misao, koju, kako je već kazano, zastupa naročito talijanska romanistika. Ali ova posljednja daje kao pridu novom starješini, koji je određen voljom testatora, i cijelu porodičnu imovinu, dok mu Stojčević daje samo reprezentaciju doma prema trećima, jer je imovina bila i ostala svojinom članova zadruge, koji su novog starješinu i izabrali (str. 196.).

Dok su tako naši najduže ustrajali pri staroj pomponijevskoj doktrini o neograničenoj slobodi testiranja po zakoniku 12 ploča, dotle je znatna novija romanistika, iako ne s dovoljnim obrazloženjem i punim zahvatom, počela krupno odstupati od nje. Njezina nova orijentacija iskazana je najbolje kod Sibera (god. 1928., str. 328., gdje je navedena i odnosna novija književnost). Siber izlaže, da je zakonik sadržavao:

I. Intestatski stav (Intestatsatz) o familiji (Si intestato ... Tab. V. 4.), po kojem:

1. suus je heres sam od sebe (»von selbst«), dakle i sad kao i prije, pored ostavljača (»Erblasser«), udionik (»Teilhaber«) u imovini porodice;

2. ostavljač može zavještati porodičnu imovinu, ali jamačno (»wohl«) samo onda, kad nema suusa. Da je u tome slučaju — nastavlja Siber —, na baštinu pozvani tuđin (»der Hausfremde«) isto tako heres (kao i suus), to stav, istina, ne kaže izrijekom, ali je to vrlo vjerojatno (»sehr wahrscheinlich«), jer najstariji testamenat, isto kao i arogacija, treba da bude odobren zaključkom komicija i ima se »jamačno« smatrati kao testamentarna adopcija,

po kojoj pozvani (»der Bedachte«), kad se nasljedstvo otvori, dobiva položaj kućnog sina i učestvuje i u neimovinskim pravnim odnosima familije, naročito u sakralnim dužnostima. (U tim se mislima kreće i Eisner (§ 183. 1. i 180. 2.).

II. Legatni stav o »sua res« (Ut legassit... Tab. V. 3.).

Po ovome stavu — veli Siber — ostavljač nije mogao zavještati osnovnu porodičnu imovinu (familia) nego samo svoju osobinu (»sein Alleineigentum«, koja, prema Siberu, obuhvaća cijelu pekuniju — res nec mancipi —), i to možda (»vermutlich«) ne preko (samostalnog) legatnog testamenta, ograničenog na osobinu, nego preko institucionog testamenta (»Erbeinsetzungstestament«), koji mu je dopušten po intestatskom stavu. To će se moći zamisliti tako, da testator, preko lex rei suae dicta (to je Iheringovo tumačenje izraza: legare), pridoda institucionoj oporuci, kojom je zavještao familiju, a koju su mu komicija odobrila, — pridoda, bez potrebe odobrenja komicija, legate o osobini.

Tako Siber. Tu vidimo najprije, da on i njegovi istomišljenici odstupaju od izvorne baze: oni ne zasnivaju više testamentarno »nasljeđivanje« na pravilu Uti legassit, kao što su činili stariji Pomponijevci, nego na pravilu Si intestato; oni izvode dopuštenost institucionog testamenta iz intestatskog stava zakonika i iz činjenice, što zakonik šuti o institucionom testamentu. Međutim cijela romanistika, zaključujući dakako ex post, kaže, da je testamenat prvenstveni osnov za pravo nasljedstva, budući da intestatskom nasljeđivanju ima mjesta tek, ako nema testamenta. Kako se onda može objasniti, da zakonik o tako kapitalnoj ustanovi, kao što je institucioni testamenat, mramorkom šuti? To može, kako je u uvodu rečeno, da objasni samo dijalektika: u zakoniku nema spomena o institucionom testamentu zato, što takvog testamenta onda nije bilo, a nije ga bilo zato, što ga, zbog ustrojstva porodice i zbog odsutnosti privatnog individualnog vlasništva na osnovnim sredstvima proizvodnje, nije moglo biti. Prema tome se izraz »testato« i njegova imenica »testamentum«, izvedeni a contrario iz zakonskog izraza »intestato«, oslanja isključivo na prethodnom zakonskom stavu: Uti legassit, što ima značiti, da je za decemvirsko doba pravilo Uti legassit bio jedini zakonski osnov za komicijalni testamenat i, da je sljedstveno komicijalni testamenat mogao biti samo legatni testamenat.

Novija romanistika teži dakle da riješi naš problem ovako: u vladi zakonika 12 ploča pater nije mogao testamentom odrediti heresa, kad je imao suusa, ali je mogao, uz odobrenje narodne skupštine, testamentom postaviti extraneusa za heresa, ako nije imao suusa; taj instituirani extraneus postajao je poslije smrti

testatora njegov sin, suus heres; u dodatku tome testamentu mogao je testator, bez odobrenja narodne skupštine, neograničeno raspolagati pekunijom preko legata. Novija nauka razlikuje se dakle od starije bitno u tome, što za antičko pravo isključuje slobodu testamentarne institucije heresa i što domaćinu, tek kad nema suusa, dopušta institutiranje heresa komicijalnim »adopcionim testamentom«. Priznajući, da tuđin ne može biti heres, kad postoji suus heres, ona se tako suglasuje s prvobitnim pravom svih naroda, a time i s historijskom istinom i logikom evolucije. Savladavši na taj način najtežu prepreku za suglasnost u nauci, bit će mnogo lakše ukloniti i drugu, koja se sad ispriječila u liku »adopcionog testamenta«. Jer prva je prepreka bila ipak bar formalno potkrijepljena izvorima: tu je stajao Pomponijev tekst, makar kako bio sporan njegov postanak, odnosno njegovo udešavanje.[8] Ali za »adopcioni testamenat« nema u rimskim pravnim izvorima nigdje oslonca. Taj izraz i ta tobožnja ustanova su proizvod sasvim samovoljne moderne interpretacije koja prenosi u staro rimsko pravo, gdje je nije bilo, rudimente jedne dosta kasne grčke tvorevine (primj. II. 7). Kad bi se i ta vještačka konstrukcija napustila, postignula bi se naučna suglasnost u osnovnim dijelovima našega problema, i ostalo bi samo pitanje oko legatnog komicijalnog testamenta: je li i za raspolaganje pekunijom trebalo rimskom domaćinu odobrenje narodne skupštine? (Tutelu ostavljamo na stranu, iako bi i slobodno određivanje tutora nedorasloj djeci i ženi moglo značiti jako zadiranje u stara prava agnata i gentila i zbog toga iziskivati kontrolu kurije). Siber i drugovi (kao i stari Cuq) odgovaraju, da nije trebalo odobrenja, jer da je pekunija bila samovlasništvo (Alleineigentum) patra. Zašto i po čemu bi c i j e l a pekunija bila patrova, nije nikako obrazloženo. Pekunija je uglavnom posljedak, priplod osnovne imovine, familije, i rada na njoj, a u toj imovini (kako sad uči i Siber) i u tom radu učestvuju i članovi zadružne porodice (ne valja zaboraviti da djeca rastu i jačaju, a otac stari i slabi, kao ni to, da u vrijeme izdanja Siberova udžbenika nisu još bili pronađeni antinopolski odlomci Gajevih institucija). Isto tako ne valja zaboraviti, da je stara rimska Kuća (domus) bila vrlo sirotinjska. Da su neki naučenjaci imali mogućnost, da upoznaju, na primjer, donedavni život našega seljaka u krajevima, koji svojim terenskim i klimatskim, a time i općim privrednim prilikama, odgovaraju starorimskim, i mogli uvidjeti, kako u takvoj našoj porodici i jedna telica ili ovca (res nec mancipi!) predstavlja kapital, lakše bi vjerovali, da je i za raspolaganje rimskom pekunijom bila potrebna kontrola kurije. Najzad tako moramo misliti i kao pravnici: jer gdje imamo i traga, da je pored komicijalnog testamenta zasnovanog na Uti legassit, postojao u antici i neki drugi testamenat?

Ova je misao kanda mučila i Francuza Leifera (Altrömische Studien VI.: Suus heres und älteres Libraltestament«, u »Festschrift Paul Koschaker«, 1939. god., str. 227.—255.). Tu on načinje hipotezu, da je mancipatio familiae mogla postojati i prije zakonika 12 ploča (iscrpna literatura kod Kunkela u primjedbama k § 200.). Sve su to kombinacije bez oslonca u vrelima. Ne treba dakako slijepo vjerovati ni Gaju, ni njegovim »deinde« (u Inst. II. 102. i dalje), koji kažu, da je mancipacioni testamenat nastao poslije zakonika. Ali logika evolucije nas upućuje, da tu vjerujemo Gaju, jer su libralni testamenti djeca Interpretacije, koja ide za tim, da patra oslobodi kontrole kurije i izgradi slobodan testamenat. Da je libralni testamenat postojao prije zakonika, ne bi po zakoniku bilo komicijalnog testamenta, jer bi bio nepotreban, budući da domaćin ne bi imao čime da raspolaže mortis causa, ako je već mancipacijom prenio imovinu na emptora. I ne bi se podvrgao kontroli kurije, kad bi bio mogao mancipacijom slobodno raspolagati imovinom i za slučaj smrti. Mancipacionog testamenta nije dakle moglo biti prije zakonika 12 ploča; on je dosta kasni surogat[9] komicijalnog testamenta.

Pisac ove rasprave naišao je samo na dvojicu prijašnjih autora, koji odlučno isključuju mogućnost institucije heresa komicijalnim zavještanjem: jedan je Lenel (str. 125. i dalje), a drugi je Smirnov (str. 93. i dalje). Treći bi bio Ehrlich (citiran od Lenela na str. 121.), do čijeg djela nije piscu bilo moguće doći.

*
* *

Prema navedenim suprotnim mišljenjima cilj je ovoj raspravi pokazati, da je Engelsovo gledište točno ne samo u načelnom stavu nego i u svim njegovim konzekvencijama. Konkretnije: da u Rimu od njegova postanka pa još bar šest stotina godina poslije osnivanja države, ne samo što nije bilo testamentarne slobode, nego nije bilo ni institucionog testamenta; štaviše da u to doba nije uopće bilo nasljeđivanja (univerzalne sukcesije) po smrti; usto će se utvrditi vrijeme, uzroci i način postanka institucione oporuke, ove značajne ustanove u povijesti prava i društva, koja se silom prilika proširila u sve zemlje tadašnjeg već svjetskog imperija rimskog i njegovih sljednika. Rimski testamenat je i historijski i dogmatski svjetski testamenat sve do danas, a materijalna mu je podloga u prijelazu iz kolektivnog rodovskog i porodičnog vlasništva u individualno privatno vlasništvo nad zemljom i drugim osnovnim sredstvima proizvodnje. Budući da je privatno vlasništvo ostalo kao podloga testamentu sve do naših dana, prirodno je, da kasniji zakonici nisu mogli donijeti i nisu donijeli u toj materiji znatnijih izmjena. (Marks-Engels, Djela XVI.—I.).

III. IZVORI ZABLUDE

1. Pomponius, libro quinto ad Quintum Mucium, D. 50. 16. 120:

> »Verbis legis duodecim tabularum his: uti legassit suae rei ita ius esto, — latissima potestas tributa videtur et heredis instituendi et legata et libertates dandi, tutelas quoque constituendi.«

Prema ovom fragmentu Digesta zakonik 12 ploča je svojim pravilom: »uti legassit suae rei ita ius esto«[1] davao rimskom domaćinu najširu vlast p o s t a v l j a n j a h e r e s a, određivanja legata, oslobađanja robova i imenovanja tutora.

Ako se romanista, koji zastupa stariju vladajuću teoriju zapita, je li takva i tolika vlast patra bila pravno moguća pored tadašnje organizacije društva, porodice i vlasništva, potvrđene u drugim mjestima izvora, on obično odgovori: Tako veli Pomponije, a on je valjda bolje poznavao pravo svoje domovine negoli mi.

No najprije nije baš sigurno, da je Pomponije rekao sve onako, kako je sadržano u fragmentu. Pomponijevo djelo ad Quintum Mucium nije doprlo do nas, a nauka je dokazala, da su sastavljači Corpusa iuris na bezbroj mjesta izmijenili ili dopunili izvorne tekstove starih pravnika, koje su citirali. Sasvim razumljivo: Justinijanu nije bio cilj da sastavi zbornik staroga prava, nego da izda zakonik, po kome će se u njegovoj državi postupati i suditi; zato je i ovlastio komisiju, da staro pravo uskladi prema suvremenom stanju i potrebama. Moguće je dakle, da i ovdje postoji interpolacija bar što se tiče postavljanja nasljednika. Slobodno postavljanje nasljednika oporukom bila je za Justinijana već odavna ustaljena ustanova, koja se nije htjela ni mogla mijenjati, nego se imala preuzeti i potkrijepiti. A ovlašteni smo na sumnju interpolacije već zato, što se u rimskom pravu nasljednik nije nikad postavljao legiranjem.

Ali ako se i dopusti, da je Pomponijev tekst bio točno prenesen u Digesta, pita se, je li Pomponije ispravno poznavao pravo, koje je postojalo šest stotina godina prije njega u sasvim različitim društvenim prilikama. Rimljani se uopće nisu bavili ni historijom ni filozofijom prava, za njih je pravo bilo praktičan instrumenat za vršenje vlasti i ostvarivanje interesa. A da naročito Pomponije nije dobro poznavao povijest prava svoje domovine, pokazuje njegov Enhiridij, koji je također prenesen u Digesta kao najduži njihov fragmenat (D. 1. 2. 2.): u Enhiridiju ima netočnosti, koje bi se danas zamjerile; Pomponije nije raspolagao sredstvima saznanja, kojima danas raspolaže nauka. A da taj sud može postati opći, vidi se iz primjera Trebacija Teste, ponajboljeg pravoznanca svoga vremena: Trebacije je označio kao nemoguću i

besmislenu izjavu Ciceronovu, da je actio furti bila nekad aktivno nenasljediva, a to mu je Ciceron zatim nepobitno dokazao već za god. 149. prije n. e., dakle samo za stotinjak godina prije njih.[2]

Što sve nisu poznija pokoljenja pripisivala zakoniku 12 ploča! Mancipacija je na primjer bila forma samo za prenošenje vlasništva mancipabilnih stvari, a kasnije je, s pozivom na 12 ploča, postala forma i za emancipaciju, i za usvajanje, i za sklapanje braka, i za otuđivanje, i za zalaganje nekretnina, i za pravljenje testamenta! Kod Pomponija se moglo desiti, što se dešavalo u svim vremenima: ustanove zatečene u savremenosti, osobito ako konveniraju ličnom ukusu i interesu, prebacuju se u prošlost pa i u vječnost, da im se prida snaga autoriteta. »Sic constituere maiores«. — »To je zakon otaca«, govorili su stučnjaci lajicima.

Dobro, ali što su najzad u našem pitanju rekli oci? U svim varijantama rekli su: Uti l e g a s s i t... Sad, ako u stotinama mjesta izvora, gdje nalazimo izraz: legare, taj izraz znači uvijek i isključivo zavještati pojedine stvari, i ako je u rimskom pravu apsolutno pravilo, da legatar nije univerzalni nasljednik, kako možemo vjerovati, da u tom jedinom mjestu izvora »legare« treba da znači: postavljati univerzalnog nasljednika. Dalje su oci rekli: uti legassit s u a e r e i... No pri postojanju suus-heresa porodična imovina nije bila patrova lična svojina, pa zato, kako će se i dalje pokazati, ni decemvirski kao ni Solonov pater nije mogao uopće testirati o osnovnoj imovini, kad je imao sinova in potestate. Prema tome je samo pater familias, koji nije imao suus-heresa, postajao samovlasnik imovine i mogao njom mortis causa raspolagati. Ne dakako tako, da si postavi univerzalnog nasljednika extraneusa, jer se tada heres ne stvara testamentom, nego tako, da raspoloži imovinom per legata preko komicijalnog testamenta. Latissima potestas Pomponijeva svodi se jedino na to, da je pater, ako je htio, mogao po zakoniku 12 ploča oduzeti imovinu svoje kuće agnatima i gentilima, kojima bi inače pripala ab intestato. Suusu je on nije mogao oduzeti, jer je bila suusova u porodičnom kolektivu.

Pomponijevo mjesto dakle nikako ne uvjerava, da je testamenat zakonika 12 ploča mogao sadržavati i instituciju heresa.

2. Cura prodigi.

Da je po zakoniku 12 ploča postojalo starateljstvo i nad r a s i p n i k o m, izvodi se usput iz Ulpijana ad Sabinum, navedenog u D. 27. 10. 1. pr., koji glasi: »Lege XII tabularum prodigo interdicitur bonorum suorum administratio« i iz Ulpijanova fragmenta 12. 2., koji glasi: »Lex XII tabularum prodigum, cui bonis interdictum est, in curatione iubet esse agnatorum«. Na tom osnovu Justinijanove Inst. 1. 23. 3. kažu: »Furiosi quoque et p r o d i g i in curatione sunt agnatorum ex lege XII tabularum«. I otuda se to prenosi u sve udžbenike kao dogma.

Da je po zakoniku postojalo starateljstvo nad umobolnim (furiosus), navode sve rekonstrukcije zakonika (tako: Schöll, Girard, Bruns) i unose u njegovu Tab. V. 7.: »Si furiosus escit ast ei custos nec escit, adgnatum gentiliumque in eo pecuniaque eius potestas esto«. Međutim Schöll nije nikako unio u svoju rekonstrukciju zakonika (god. 1866.) citate iz Ulpijana i iz Justinijanovih Institucija o rasipniku i time je isključio postojanje te ustanove u doba zakonika. Schöll nije obrazložio izostavljanje tekstova o rasipniku, i Bruns (Fontes, str. 24.) mu zamjerava, što ih je izostavio, kad, veli, iz citiranih Ulpijanovih mjesta proizlazi, da je ta ustanova postojala.

Schöll je u pravu. Uočimo najprije, da zakonik stavlja umobolnog domaćina pod starateljstvo agnata i gentila samo onda, kad nema kustosa, čuvara, a taj će redovno biti odrasli član njegova doma. Dužnost i prava staratelja ili čuvara vršio je bez sumnje nekada rod autonomno bez ingerencije izvana, u predržavno doba sigurno, jer državnih organa nije bilo, a i kasnije vrlo vjerojatno, jer još u klasično doba postoji za porodične odnose iudicium domesticum. I to je ostatak nekadašnje jurisdikcije roda nad svojim članovima. A u doba izdanja zakonika nije moglo postojati starateljstvo nad rasipnikom »očevine i djedovine« (paterna avitaque) dekretirano od pretora najprije zato, što je pretura osnovana tek stotinjak godina poslije objavljenja zakonika (pretura je osnovana god. 367. prije n. e.), a onda zato, što tom očevinom i djedovinom pater nije tada mogao raspolagati, jer ona nije pripadala njemu nego rodu ili porodici kao korporaciji. Starateljstvo nad rasipnikom je pretorska ustanova izgrađena analogno starateljstvu nad umobolnim staroga zakonika. Formula pretorove interdikcije glasila je: »Quando tibi bona paterna avitaque nequitia tua disperdis liberosque tuos ad egestatem perducis, ob eam rem tibi ea re commercioque interdico«. (Pauli Sententiae 3., 4. a, 7.). Ta je ustanova imala smisla i opravdanja tek onda, kad je pater bio zaista u pravnoj mogućnosti da otuđuje očevinu i djedovinu, jer joj je postao individualni vlasnik, a to je doba daleko od objavljenja zakonika 12 ploča i koincidira s postignućem testamentarne slobode i s pretvaranjem heredija i dionica ager publicusa u individualno vlasništvo domaćinovo. I ovdje se, kao kod Pomponija, jedna ustanova poznijeg vremena prebacuje unatrag, da se pokaže kontinuitet privatnog vlasništva i slobodne oporuke: ako je naime pater familias već u doba zakonika mogao, radi rasipanja, otuđivati očevinu i djedovinu, onda je pogotovu mogao o njoj i slobodno testirati. Zato je i ovdje izvršena interpolacija, kojom se ustanova starateljstva nad rasipnikom pripisuje zakoniku 12 ploča, gdje je nije moglo biti, jer tadašnji pater nije imao šta da rasipa.

O izmjenama učinjenim u tim Ulpijanovim mjestima napisano je više rasprava, koje Kunkel navodi u svom § 51. 3., primj.

13. Rezultati tog truda su tako uvjerljivi, da se ni Kunkel, koji je inače do skrupula savjestan i obazriv u izricanju suda, nije ograničio nato, da taj postupak označi kao običnu interpolaciju, nego ga je označio oštrim izrazom: falsifikat,

Tako pada i druga potpora vladajuće teorije, ne doduše izrijekom navedena, ali virtualno sadržana u nauci.

IV. ZNAČAJNIJI PODACI IZ UPOREDNOG PRAVA I OBIČAJA

1. Babilonsko pravo

Babilon (»Carstvo Sumeraca i Akađana«) je imao (okruglo god. 2000. prije n. e.) zakonik Hamurabijev,[1] koji je bio znatno napredniji od zakonika 12 ploča, mlađeg za petnaest stoljeća. Taj zakonik poznaje već individualno vlasništvo i nad nekretninama i slobodno raspolaganje njima sredstvom pravnih poslova među živima, osobito kupoprodajom i darivanjem. Sumerija, prethodnica Babilona, je bez sumnje najstarija država u Aziji i Africi; svi veliki i značajni socijalni i politički događaji zbivaju se u njoj bar tisuću godina prije nego u Egiptu. Uza sve to Hamurabijev zakonik ne poznaje institucionog testamenta nego samo izuzetno i ograničeno legiranje mortis causa, koje nauka naziva »začetak testamenta«. (Marković, str. 20.)

Postoje još u tome zakoniku i pored individualnog vlasništva stege porodične zajednice. Iako domaćin ima pravo da djecu preda u dugovinsko ropstvo (§ 117.), on se može odreći sina i time ga lišiti nasljeđa samo po presudi suca, a zbog teške i ponovljene sinovljeve krivice; prvu počinjenu krivicu ima sinu oprostiti. (§§ 168. 169.) Legirati mogu: a) žena imovinu, koju joj je muž darovao (nudunu), ali samo u korist jednoga sina (§ 150.); inače ta imovina pripada sinovima na jednake dijelove; b) redovnica miraz, koji je dobila od oca pri stupanju u red (§ 171.) i c) »Mardukova žena« (svećenica hrama boga Marduka u Babilonu) svoju ostavštinu (§ 182. — isto kao i Vestalka u Rimu).

Djeca, muška i ženska, su načelno ravnopravna. Ali kći, koja se uda i dobije od kuće miraz (šeriktu, »u srazmjeru s očevim imanjem«« — § 184.), nema po smrti očevoj udjela u njegovoj ostavštini (§ 183.); ostane li djevojkom u domu očevu, dobiva dječji dio na doživotno uživanje; kad umre, taj dio pripada braći (§ 180.); ona ne može njime raspolagati. Na taj način i očeva i materina imovina ostaje konačno u vlasništvu muških, kao i kod drugih patrijarhalnih naroda; po ženskoj lozi se rod ne produžuje. Ali, iako zakonik toga ne spominje, žensko dijete, kad nema braće, nasljeđuje imovinu roditelja, a to je dokazano nađenim ispravama (Kohler kod Markovića, str. 19.); no u zakoniku nema traga

agnatskom tutorstvu nad doraslim ženskinjem. Uopće, Hamurabijev zakonik tretira ženu i ženskinje mnogo bolje od grčkog i rimskog prava.

Muška djeca su po pravilu u dijelu ravnopravna (§§ 165., 167., 170., 173., 174.), ali se tu javlja semitska ustanova prvorodstva. Otac, budući da nema testamenta, može darovati za života »sinu prvom svoga pogleda« »polje, baštu i kuću« i o tom mu izdati ispravu; pored toga taj sin dobiva od preostale imovine ravan dio s drugom braćom (§ 165.), a može dobiti i materin nudunu. (§ 150.)

Tako nalazimo i kod Babilonaca, kao i kod Rimljana i Germana, da se zbog odsutnosti institucionog testamenta dovijaju, kako bi se aktima među živima ostvarilo stanje, koje se želi da bude poslije smrti.

2. Hebrejsko pravo

Hebrejsko pravo, sadržano u Mojsijevu Pentateuhu, ne poznaje testamenta. Zakonski nasljedni red propisan je u Mojs. IV. 27. i glasi:

»8. Kad tko umre, a nema sina, onda prenesite nasljedstvo njegovo na kćer njegovu;

9. Ako li ni kćeri nema, onda podajte nasljedstvo njegovo braći njegovoj;

10. Ako li ni braće nema, onda podajte nasljedstvo braći oca njegova;

11. Ako li nema ni braće očine, onda podajte nasljedstvo njegovo onome, ko mu je najbliži u rodu . . .«

Hebrejsko pleme (gens) je strogo endogamno u cilju, da se imovina ne prenosi iz jednog plemena u drugo. To svjedoči ozakonjeni slučaj kćeri Salpadovih (Mojs. IV. 36.):

»6. Neka se udadu za koga im bude volja, ali u porodici plemena svojega neka se udadu;

7. Da se ne bi prenosilo nasljedstvo sinova Izrailjevih od jednog plemena na drugo;

8. I svaka kći u plemenima sinova Izrailjevih, kojoj dopane nasljedstvo, neka se udaje za koga iz porodice plemena oca svojega, da bi sinovi Izrailjevi držali svaki nasljedstvo otaca svojih;

9. Da se ne bi prenosilo nasljedstvo od jednog plemena na drugo, nego svaki iz plemena sinova Izrailjevih da drži svoje nasljedstvo;

10. (I kćeri Salpadove udadoše se za sinove stričeva svojih).«

I u hebrejskom je pravu jako izraženo pravo prvorodstva. Mojs. V. 21., 16. i 17. propisuje:

»Onda, kad dođe vrijeme, da podijeli sinovima svojim, što ima, prvencu neka da dva dijela od svega, što ima; njegovo je pravo prvenačko«. (Vidi i Mojs. I. 48. 22.) Iz tih se propisa razabira, da otac dijeli imovinu na ravne dijelove između sebe i sinova, a da jednome od njih daje pored njegova i svoj dio. I u porodičnoj radnoj zadruzi hebrejskoj izbija tako misao rimskog kondominijuma između članova zadruge. I kod nas, kad odrasli sinovi traže diobu zadruge za života očeva, »otac uzima ravan dio sa svojim sinovima«. (Bogišić, str. 185.)

I kod Židova roditelji uklanjaju poročnog sina samo posredstvom sudačke odluke zbog teških krivica. (Mojs. V. 21. 18.) Iz položaja, koji mu daje priroda i suradnja, sin se nigdje olako ne uklanja. Ideja produžavanja vlastite ličnosti u heresu javlja se i kod njih; Salpadove kćeri govore Mojsiji (Mojs. IV. 27. 4.): »Zašto da se istrijebi ime oca našega iz porodice njegove zato, što nije imao sina? Daj nam nasljedstvo među braćom oca našega«. Mojsije je odredio, da tako ima biti, kako je rečeno, Salpadove su se kćeri udale za svoje stričeviće. Istom je mišlju određena i ustanova levirata. Mojsije naređuje (V. 25. 5. 6.): »Kad braća žive zajedno, pa umre jedan od njih bez djece, onda žena umrloga da se ne uda iz kuće za drugoga; brat njegov neka otide k njoj i učini joj dužnost djeversku. I prvi sin, koga ona rodi, neka se nazove imenom brata njegova umrloga, da ne pogine ime njegovo u Izraelu«.

3. Atensko pravo

Atena nije do Solona znala za testamenat uopće (Plutarh, Solon 21.). Solon je (god. 594. prije n. e.) svojim reformama dopustio testiranje, *ali samo onomu domaćinu, koji nema zakonitih muških potomaka*. To je kao pravilo vrijedilo još u doba velikih govornika Demostena i Izeje (oko god. 350. prije n. e.), koji ga više puta navode u svojim sudskim besjedama. No to je bilo doba (koje odgovara rimskom oko god. 150. pr. n. e.), u kojem se i u Grčkoj probijala težnja za što većom slobodom raspolaganja preko legata (Beauchet passim); u Grčkoj nema, čini se, do rimskog osvojenja njezina (god. 146. pr. n. e.) testamenta, kojim bi se postavljao heres.[2] Izej (govor VII. 30. 32.; Moy: »Etudes sur les plaidoyers d'Isée, Paris 1876.) kaže, da je testamenat oca u korist sinova suvišan (inutile), jer im on ne može dati, *što je već njihovo*.« Budući da dakle nema *institucionog testamenta*, Schulin i Beauchet su oslanjajući se naročito na Izejin govor (De Aristarchi hereditate, 9.) izveli, da je domaćin bez muške djece mogao testamentom adoptirati tuđe dijete (»tko ima zakonitog rođenog sina, ne može ni instituirati drugoga za nasljednika, ni usvojiti tuđe dijete«, — kaže prethodno Beauchet II. str. 20.). No ta od njih nazvana »testamentarna adoptacija«, kadgod se pojavila, bila bi moguća tek kao

želja i ponuda testatorova, jer kako ti autori i sami navode, ona je naknadno morala biti odobrena i od suda (epidikasia) i od fratrije (kurije!), a poslije Klistenovih reforma od deme, kao i svaka adopcija među živima (Beauchet II. str. 12. i 23.), a pri tome se moralo utvrditi, da li postoje svi uvjeti za adopciju, u prvom redu pomanjkanje rođene djece i, pretpostavivši suglasnost adoptanda ili njegova zakonskog zastupnika, glasanjem odlučiti, da li se adopcija odobrava ili ne. (Vidi i primjedbu 7. pod II.)

Treba spomenuti jednu grčku pravnu ustanovu, koju ima i staroindijsko pravo (Zakonik Manua, IX. 127. i dalje), a rimsko je ne poznaje. To je ustanova epiklerata. Ako otac nema muških potomaka nego samo kćerku, ona je očeva nasljednica u imovini, ali uz naročite uvjete; zato se ona i ne naziva kleronomos nego epikleros: takva se kći ima udati za najbližeg očeva rođaka (anhisteus — agnat), i prvo muško dijete, koje rodi, vrijedi kao dijete svog djeda, čiju će porodicu produžiti i, čim postane punoljetno, dobiti od matere djedovu baštinu. (Ako je za ocem ostalo više kćeri, uzdržava ih i oprema za udaju zet, kao da im je brat, ili ih sprema zetov prvi sin.) Pravo rođaka na epikleros je još u doba velikih govornika tako jako da, ako je kći-nasljednica već udata, on može tražiti razvod njezina braka i uzeti je, da s njom dobije imovinu. Izeja (De Aristarchi hered. 19.) spominje drastičan slučaj: muž udate epiklerice popustio je pred prijetnjom anhisteusa i predao mu cijelu očevinu ženinu pod uvjetom, da ne pokrene parnicu za razvod braka, u kome je bio sretan (Beauchet I. str. 388., 398. i dalje). Tu se lijepo vidi, kako sva ona idealistička mistika o perpetuaciji roda počiva zapravo na čisto materijalističkoj podlozi.

Kod Rimljana nije moglo biti ni epiklerata ni levirata zbog stroge egzogamnosti rimske gentilske organizacije. Obje te ustanove imaju za stvaran cilj održanje imovine u rodu. I stari Rimljanin to želi, ali Rimljanin je i tu praktičniji i jednostavniji: njegova odiva iznosi iz rodne kuće samo nešto pokretne prćije, koliko u naknadu unosi tuđa odiva u istu kuću, pa imovina kuće ostaje tako uglavnom na istom; ali se time sprečavaju nezdravi brakovi između bliskih srodnika. A kako onda produžava porodicu rimski domaćin, koji ima samo kćeri, a do perpetuacije roda i imena je bez sumnje i njemu bilo stalo, osobito u starije doba, kad je to i religija podržavala? On to čini prizećivanjem preko adopcije. Rimski pater nije dakako mogao adoptirati vjerenika svoje kćeri, jer bi time vjerenik postao vjereničin agnatski brat, i brak bi među njima bio nedopušten (Gai Inst. I. 59. 61.). Zato bi pater udao kćerku manus — brakom za tuđeg sina, i time bi kći prestala biti njegova agnata, pa bi zatim adoptirao zeta (koji nije njegov agnat, nego je tuđi sin ili svojevlasna osoba), a ovaj bi zajedno sa ženom došao u dom poočimov i rađao mu, za slučaj svoje prethodne smrti, agnatske unuke herese.[3]

4. Germansko pravo

Stari Germani nisu znali za testamenat. Tacit (Germania, 20.) piše: »Heredes successoresque sui cuique liberi: nullum testamentum«.

Kod Cezara nema spomena o kakvom testamentu Gala i Germana.

Symmach (Quintus Aurelius, od god. 345.—405. naše ere) bio je carski namjesnik u Galiji i Germaniji i u svojim Relationes na careve (Izd. Seeck, Berlin 1883. god.) obavještava ih o životu, običajima i pravnim ustanovama Germana. On je preveo staro germansko pravilo: Erbe wird geboren nicht erkoren, ovako: Gignuntur non scribuntur heredes (Obrist, str. 48. u vezi sa Gai Inst. II. 104. i 123.). Testamenat je među Germane došao iz Rima najviše utjecajem crkve (Ecclesia vivit lege romana; Engels l. c. Obrist, str. 46. i dalje).

5. Južnoslavensko pravo

Da jezgra našeg zemljoradničkog naroda, koji nije u gradovima i na periferiji bio izložen utjecajima romanstva i germanstva, nije poznavala postavljanje nasljednika oporukom, pokazuje već sama činjenica, da smo donedavno imali još seljačkih porodičnih zadruga, u kojima je instituciona oporuka nemoguća, jer je u njima, kao i u rimskoj zadruzi (Consortium hercto non cito) postojala radna zajednica i kolektivno vlasništvo osnovne imovine, odnosno vlasništvo kolektiva kao pravne osobe.

Težnja za produženjem porodice u nedostatku rođenih sinova javljala se i kod nas u istim oblicima kao i kod svih primitivnih naroda. Đorđević nam o tom daje ove podatke (str. 63., 88., 93., 98., 99.):

»I u našem su narodu muška djeca cilj braka, i kad ih nema, nastaje dovijanje, da se do njih dođe«;

»Posinak napušta svoju slavu (sacrorum detestatio!) i prima slavu novoga oca i predaje potomcima kao pravi sin«;

»Posinak dobija u naslijeđe od novog oca cijelo njegovo pokretno i nepokretno imanje kao pravi sin«;

»Izlazeći iz kuće svoga rođenog oca posinak prestaje imati prava na njegovo imanje« (kidanje agnatske veze!);

»Kaogod čovjek, kad nema djece, može nekoga posiniti, tako isto, kad ima samo ženske djece, može koga prizetiti ili pridomazetiti to jest dati mu jednu od kćeri za ženu, dovesti ga u kuću i na njega prenijeti prava i dužnosti pravoga sina«;

»I domazet u mnogim krajevima uzima prezime svoga tasta i prenosi ga na svoju djecu«;

»I domazet uzima slavu svoga tasta«;

»Izlazeći iz kuće svojih roditelja domazet prestaje imati prava na nasljeđe svoje očevine.«

Ovakvih je odnosa pisac ove rasprave našao i u Istri, osobito u sudskom kotaru porečkom, buzetskom i kastavskom. Tamo se i tuđi sin, koga zajedno sa ženom uzimaju u kuću parovi bez djece, da ih dohrani i sahrani, naziva i danas »zet«. Zbog neslaganja narodnih običaja s građanskim zakonikom (austrijskim) prenosila se imovina na »zeta« obično ugovorom među živima (vitalicij, preživitak).

Za detalje odnosa u našim kućama, zadružnim i inokosnim, vidi: Bogišićeve zbornike od g. 1867. (Pravni običaji), g. 1869. i 1874. (Izd. Akademije u Zagrebu), a osobito njegovu raspravu: »O obliku zvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata« (Pravni članci i rasprave dra. Baltazara Bogišića, Beograd 1927. god.), kao i »Sistem prava o kućnoj zajednici u Crnoj Gori« od Ananija Ilića, Beograd 1936. god., koji sadržava bogatih podataka o porodičnim zadrugama svih slavenskih naroda u Jugoslaviji. Naročito su zanimljive za uporedno pravo ustanove: »osobina — osobak — osebunjak« (peculium!) i »ostojbina« (otpremnina udovice kod preudaje izvan zadruge. I naše su zadruge strogo egzogamne kao i rimske). Da li je možda i rimski pater u zadruzi mogao imati svoju »osobinu« (Cuqovu: »ličnu svojinu«), koju bi bio mogao legirati komicijalnim testamentom (»sua res«) i pored postojanja suus-heresa, može se samo nagađati; u izvorima nema zato oslonca. Kod Židova patrijarh Jakov Izakov »daje« sinu Josipu svoj dio, »koji uzeh iz ruku Amorejaca mačem svojim i lukom svojim« (lična tekovina, Mojs. I. 48. 22.). Kod Rimljana mogle bi to biti svakako samo stvari prometne, koje idu pod izraz »pecunia«, a ne i stvari iz osnovne imovine (»familia«), koja pripada porodici.

Egipat ne uzimamo u poređenje, jer za antičko egipatsko pravo nema pouzdanih podataka.

V. ARGUMENTI IZ PRAVNIH IZVORA RIMSKIH

1. Consortium hercto non cito (Zadruga nepodijeljene baštine). »Kao i drugdje, bila je i u Rimu u svim vremenima, a osobito u doba njegova starinskog zemljoradničkog perioda, česta pojava, da djeca po smrti očevoj ostaju na baštinjenom dobru i skupno gospodare.« (Kunkel, § 151. 1.) I zaista Plutarh svjedoči (Vita Aemili Pauli 5, Vita Valeri Maximi 4. 4. 8.), da je još u prvoj polovici drugog stoljeća prije n. e., šesnaest članova ugledne gentis Aeliae živjelo zajedno u jednoj kući na skromnom seljačkom posjedu. Postojanje takvih zadruga još u doba carstva potvrđuje Plinije (Ep. 8. 18. 4.; 2. 52. 6. i 8.) A nalaz fragmenata Gajevih Institucija god. 1933.[1] potvrđuje ne samo

starinsko postojanje takvih zadruga nego također, da su i druge osobe, koje nisu bile coheredes, dobrovoljno osnivale takve zadruge legisakcijom pred pretorom, kao i da je ta zadruga u klasično doba služila kao model za ugovorno osnivanje privrednih udruženja (societas ad exemplum fratrum). Fragmenat dokazuje još, da su zadrugari bili prema trećima solidarno odgovorni tako, te je otuđenje jedne res mancipi (pogotovu dakle i jedne res nec mancipi) ili oslobođenje roba, izvršeno od jednog člana, bilo obavezno za cijelu zadrugu, (a to ruši talijansku teoriju o postavljanju porodičnog »suverena« komicijalnim testamentom). Za unutrašnji odnos to svakako pretpostavlja sporazumni dogovor.

Actio familiae herciscundae dokazuje, da je zadruga bila dobrovoljna i da je svaki član mogao iz nje istupiti i odvojiti se sa svojim dijelom.

Fragmenat pokazuje najzad, da je rimska zadruga bila redovna pojava te nam na kraju objašnjava značenje nekih starih izraza. On kaže: Inter suos heredes quaedam erat legitima simul et naturalis societas, quae appellabatur erctum non citum, id est dominium non divisum; erctum enim dominium est, unde erus dominus dicitur; ciere autem dividere est.

U antičkom Rimu postojale su dakle »zakonito i prirodno« porodične zadruge jednake ili vrlo slične našima. A u njima ne može biti institucionog testamenta, jer imovina njihova pripada članovima radne zajednice kao kolektivu.

2. Continuatio (nastavljanje, produživanje). Gaj i Paulo, iako žive u potpuno izmijenjenim društvenim odnosima, okruglo tisuću godina poslije postanka rimske države, imaju još reminiscencija na staro pravo, premda se ponekad, osobito Gaj, teško snalaze u njemu (Primjer: Gajevo objašnjenje stare uzukapije pro herede: Inst. II. 55.).

Paulo piše (D. 28. 2. 11.):

»In suis heredibus evidentius apparet continuationem dominii eo rem perducere ut nulla videatur hereditas fuisse, quasi olim hi domini essent qui etiam vivo patre quodammodo domini existimantur«: suus heres je još za života očeva »na neki način« gospodar porodične imovine, tako te »se čini«, da tu nije bilo nasljeđivanja nego prije nastavljanja vlasništva; zatim imamo od njega (Sent. 4. 8. 6.): »Suis heredibus a morte testatoris rerum hereditariarum dominium continuatur«: kod suus heresa nastavlja se po smrti testatora vlasništvo baštinske imovine.

A Gaj govori (Inst. II. 157.):

»Sui quidem heredes ... et vivo quoque parente quodammodo domini existimantur«. (Svi ovi »quodammodo« su tipični bizantinizmi — interpolacije).

Justinijan najzad (Nov. 48. praef.) veli:

»Nostris videtur legibus u n a m quodammodo esse personam heredis et qui in eum transmittit hereditatem«; po našim zakonima j e d n a je »na neki način« osoba heresa i onoga, koji na njega prenosi baštinu.

To je rimski pojam heresa odiskona do Justinijana: on je ne samo imovinsko nego i lično produženje očevo; sin je istobitan, jednosuštastven s ocem,[2] on je, kako kaže naš narod: krv od krvi, kost od kosti očeve; postoji unitas personae oca i sina. A kad je tome tako, lako je shvatiti, da u starom pravu između umrlog oca i preživjelog sina nema prekida, nego postoji nastavljanje; n e m a s u k c e s i j e n e g o i m a k o n t i n u a c i j a. Otuda je samo sobom razumljivo, da pri postojanju suusa nije moguća usucapio pro herede (Gai Inst. I. 58.), da je suus prinudan heres, koji, htio ne htio, mora biti, odnosno ostati heres (Gai Inst. II. 157.) i da je on heres ipso iure, te zbog toga svoga svojstva ne treba da izvrši nastup (aditio) ostavštine, koju naprotiv, u kasnijem pravu, mora izvršiti svaki drugi, ako je postavljen za nasljednika pa bio to i rođeni brat ili emancipirani sin, koji nisu patru sui nego su extranei (Gai Inst. II. 161. i dalje). Cijelo to dogmatski sasvim točno, ali historijski od njega neobjašnjeno učenje Gajevo dobiva po pojmu kontinuacije svoje razjašnjenje i svoje opravdanje.

Jedinstvo osobe dekujusa i heresa razabira se i iz ustanova: beneficium abstinendi i successio in usucapionem. Pretor (u kasnijem pravu) dopušta izuzetno suusu da odbije baštinstvo, ako je prezaduženo. Kad je naime prezaduženo, pretor na traženje vjerovnika određuje ostavinski stečaj (Gai Inst. II. 158. i IV. 35.: bonorum venditio, actio Rutiliana, oko god. 118. prije n. e.); stečaj taj donosi gubitak građanske časti (iguominia) onome, čije se imanje rasproda za dug. Da izbavi nedužnog heresa od te teške posljedice, pretor uvodi beneficium abstinendi i time probija staro načelo kontinuacije. U starom pravu se heres nije mogao ukloniti tome zlu, štaviše ono je bilo još teže od ignominije: suus heres je za dugove, koje je načinio njegov otac, manus iniectione vjerovnika mogao pasti u dugovinsko ropstvo. Jedan takav žalostan slučaj dao je povoda donošenju Petelijeva zakona (god. 323. ili 313. pr. n. e.), po kome dužnik ne bi imao više jamčiti za dug svojom osobom nego samo svojom imovinom (Livius: 8. 28. 1.—8.); zakon je još dugo zatim ostao samo načelne prirode, i izvršenja za dugove vršila su se ne samo na osobi živog dužnika nego i na njegovoj lješini naročito u kasnije doba, kad je nasljednik dužnikov mogao i ne biti suus.[3]

Justinijan je unifikacijom herediteta i bonorum posesije stvorio jedinstvenog nasljednika time, što je i instituiranom bonorum posesoru dao i ime i položaj staroga heresa. Nije dakle Justinijan stvorio pojam univerzalne sukcesije, kako se obično

čita, nego je preko klasika (primjedba pod I. 6.) preuzeo ideju kontinuacije antičkog prava. Ali, kako je pretor tu antičku misao osakatio svojim beneficio abstinendi, tako ju je Justinijan još jače osakatio svojim beneficio inventarii. Nužna je naime posljedica kontinuacije i jedinstva osobe, da heres za dugove svoga prethodnika odgovara neograničeno, dok je poslije dozvoljenog beneficii inventarii heres mogao ograničiti svoju odgovornost na obujam dobivenog nasljeđa. Tome nasuprot Justinijan nije osakatio kontinuaciju u ustanovi sukcesije in usucapionem, gdje bi odstupanje bilo svakako opravdanije u doba, kad se već stara načelna dosljednost krši: kod te ustanove heres Justinijanov, bio to suus ili extraneus, vrijedi kao possessor bonae ili malae fidei ne prema vlastitom poznavanju ili nepoznavanju defekta pri pribavljanju stvari nego prema dekujusovu; tu je on potpuno stari suus heres: on ne produžuje samo fizis nego i psihu prethodnikova. Pater et filius eadem persona esse intelliguntur (C. 6. 26. 11).

3. Agnatio heredis. Agnascitur heres aut agnascendo aut adoptando aut in manum conveniendo (Ulpianus, frag. 23.)

Budući da se, u prvom redu, heres prirađa (agnascitur) prirađanjem (agnascendo), t. j. rođenjem u zakonitom braku, to bi isti izraz upotrebljen za uzrok i za učinak imao značiti, da je rođenje u zakonitom braku ispočetka bio isključivo jedini, a kasnije, kad se pokazalo, da može biti i brakova bez djece, normalno jedini način postanka heresa.[4] Posinjenje tuđeg sina dolazi tek supsidijarno, a za ženskinje je već rečeno, da nisu potpuni heresi.

To su Ulpijanova tri načina, po kojima se u starom pravu može postati heresom. Sva tri traže agnasciranje.

Protivnici tvrde, da je heres mogao nastati i institucijom po komicijalnom testamentu. No najprije testamenat nije sredstvo za agnasciranje,[5] a zatim historijat razvoja testamenta pokazuje, da to nije moglo biti. Jer, ako po suglasnom priznanju svih romanista, mancipacioni testamenat prvog oblika (po redu postanka treći) nije sadržavao instituciju heresa nego samo legatno raspolaganje imovinom, a taj je testamenat surogat komicijalnoga (Gai Inst. II. 102.), onda ni komicijalni nije mogao sadržavati više od legata; dalje, ako je još kasniji (po redu postanka četvrti) mancipacioni testamenat drugog oblika, u svojoj težnji za testamentarnom slobodom, mogao da uz velike teškoće stvori tek slabijeg bonorum posesora, kako bi bio mogao mnogo raniji (prvi) komicijalni testamenat stvoriti punopravnog heresa?

U antičkom pravu svih naroda, pa tako i u rimskom heres se ne stvara testamentom: agnascitur heres (non instituitur); gignuntur non scribuntur heredes.

4. Bonorum possessio. »Tako je nastao šareni sustav (ein buntscheckiges System), kojim su upravljala istovremeno i stara načela kućne zajednice te agnacija i novo načelo kognatskog srodstva. To je bio sustav, koji je, istina, donekle vodio računa o praktičkim potrebama, ali je bio vrlo udaljen od organske jasnoće.« (Kunkel § 195. 5.; § 201. 1.)

Uistinu, snaći se u tome sistemu vrlo je teško i stručnjaku. I bonorum possessio secundum tabulas morala se probijati kroz teške sutjeske, da izradi svojstvo heresa onome, koji po starom pravu nije mogao biti heres, jer nije bio član kućne zajednice, te da starog domaćina od patrijarhalnog upravnika gentilskog i familijarnog skupa, pretvori u apsolutnog gospodara imovine. Čime je to pravno šarenilo bilo izazvano u svom temelju, razjasnit će pregled tadašnjih novih društvenih i privrednih odnosa rimskih. Nije rimskog patra stvorila krutim individualistom antika, u kojoj je on zajedno sa sinovima krčio, kopao i plužio zemlju i redio stoku, nego ga je takvim učinila civilizirana klasika, u kojoj on nije radio, nego je preko libertina tjerao na rad stotine robova na svom veleposjedu, u svojoj tvornici ili na svojoj trgovačkoj floti, a jurisprudencija mu je kao takvom gospodaru nužno morala stvoriti i testamentarnu slobodu.

Ali budući da se u ovom poglavlju nalazimo na terenu tumačenja pozitivnog prava, to ćemo radije postaviti protivnicima pitanje: gdje bismo našli obrazloženje i opravdanje čitavom tom zapletenom sistemu bonorum possessionis secundum tabulas i čitavom tom mučnom dovijanju — ako bi već od prastarine, kako oni tvrde, bila postojala neograničena sloboda testiranja?

5. Praeteritio heredis i ruptio testamenti. U Inst. II. 123. Gaj uči: »Tko ima sina in postetate, mora ga ili postaviti za nasljednika ili ga poimence razbaštiniti; ako prijeđe šutke preko njega, oporuka mu je nevaljana.«

To je period najšire slobode u evolutivnom procesu rimske oporuke: pater može a da ne mora navesti nikakav razlog, sasvim isključiti sina iz nasljedstva, ako to tek izrijekom izjavi u oporuci; puna sloboda je ograničena samo rekvizitom forme (»formalno nužno nasljedno pravo«).[6] No kako se vidi, pater je ipak i tada morao voditi računa o postojanju sina.

Gaj nastavlja, da, iako je preterirani sin umro prije oca, oporuka ne će vrijediti, jer je oporuka, koja preterira sina, već u svom postanku ništavna. Sve to, istina, ne zajamčuje tada sinu pravo na dio u očevini, ali pokazuje, da se ni u doba najraspojasanije slobode testiranja nije moglo olako prelaziti preko sina.

Ali se nekadašnja čvrstoća položaja sinovljeva afirmira još u klasičnoj slobodi u ustanovi rupcije oporuke zbog naknadnog agnasciranja suusova (Gai Inst. II. 138. i dalje; Ulpianus frag. 23.): ako se na ma koji od tri navedena načina, poslije pravljenja

oporuke, agnascira testatoru suus, oporuka se raskida (rumpitur) i u cijelosti ne vrijedi odiskona. Kad dakle i naknadna pojava suusa raskida inače pravovaljano napravljenu oporuku, treba vjerovati, da je u starom pravu, iz kojega svi ti obziri prema sinu potječu i ustrajno djeluju, postojanje suusa unaprijed sprečavalo pravnu mogućnost testiranja. Kurija, koja je pri arogaciji kao preduvjet za njezino odobrenje morala utvrditi, da arogator nema rođenog sina, morala je eadem ratione to isto utvrditi i pri testiranju. Time je dan argumenat i za točnost mišljenja pretežne romanistike, da u oba ta posla kurija nije bila samo svjedok nego je, kao i u Grčkoj, imala da ispitavši preduvjete odobri ili odbije predlaganu arogaciju, odnosno testamentum. Kurija je gentilski organ, koji je nekad vršio cjelokupnu jurisdikciju nad svojim članovima, a ostaci te jurisdikcije, kako vidjesmo i drugdje, dopiru duboko i u klasičnu epohu. Šta će patru vještački heres, kad već ima rođenoga?

6. »Si intestato moritur cui suus heres nec escit, agnatus proximus familiam habeto, si agnatus nec escit gentiles familiam habento.« (Tab. V. 4. 5.)

Udžbenici redovno kažu, da taj stavak zakonika 12 ploča sadržava »zakonski (intestatski) nasljedni red« staroga prava i pri tome obično izražavaju svoje čuđenje što u zakoniku nije rečeno, da u prvom redu nasljeđuju sui, nego se to, vele, pretpostavlja. Zakonik dalje kazuje, da, kad nema suusa, a domaćin umre bez testamenta, porodičnu imovinu (familia) »dobiva« najbliži agnat pokojnikov; nema li ni njega, »dobivaju« je gentili. Kad dakle nema suusa, imovina inokosne porodice vraća se u rod.

Spomenuti stavak zakonika sadržava međutim i mnogo više, negoli se iz njega obično čita i izvodi. Iz njega izlazi već po doslovnom tumačenju:

a) da, kad postoji suus, nema »nasljeđivanja«. Baš zato zakonik ne kaže ništa o intestatskom pravu suusa, a zašto ne kaže, objašnjeno je prije: kad postoji suus, nema nasljeđivanja (sukcesije), nego biva nastavljanje, produživanje (kontinuacija);

b) da testirati (o »familiji«) može samo domaćin, koji nema suusa.

Uronimo mišlju dublje u taj tekst. On govori: »ako bez testiranja umre (domaćin), koji nema svojaka...« »si intestato moritur cui suus heres nec escit«. Zar to ne znači, da: testato ne može umrijeti domaćin, koji ima suusa, ili, što je svejedno: testato može umrijeti domaćin, koji nema suusa? Dalji tekst pokazuje, da se testiranje, kad nema suusa, odnosi na imovinu pojma »familia«;

c) da ni agnatus proximus ni gentiles nisu heresi nego samo dobivaoci imovine opustjelog doma; inače bi zakonodavac,

dosljedno svom prethodnom stilu, bio rekao: »heredes sunto« umjesto »familiam habento«. Otuda je razumljivo, da ih Gaj ubraja među extraneuse, koji moraju izvršiti adiciju ostavštine, ako hoće da je dobiju, i da je u njihovu slučaju moguća usucapio pro herede, točnije: okupacija imovine, koja je lišena svog subjekta opustjela i vrijedi kao res nullius. (Gai Inst. II. 9. i D. 1. 8. 1.)

Kad naime nema suus heresa, dom opusti (domus deserta, grčki: oikos eremos, južnoslavenski: pusto ognjište; tako i Kunkel, § 194. 2.), porodica se gasi, nema kontinuacije. I u starom Rimu domaćin bez djece može se toj posljedici ukloniti samo time, da još za života uzme posinka; posinjenjem mu se agnascira suus heres, kontinuator doma i imena. Ako mu nije stalo do kontinuacije, dobit će njegovu imovinu rod ab intestato; ako li ne će da imovina ostane rodu ili svim rođacima, poći će pred kuriju i l e g i r a t i: quid cuique post mortem suam dari vellet ili će u tu svrhu, u nešto kasnije doba, izvršiti fiducijarnu mancipaciju cum amico; ako je najzad prezadužen, ne će učiniti ništa, nego će pustiti, da mu ostavštinu raznesu vjerovnici; zakonik 12 ploča je i to predvidio: »in partes secanto«, veli on. (Tab. III. 6.) Ne dakako njegovo živo tijelo ili njegovu lješinu — kako neki tumače — nego njegovu imovinu neka vjerovnici raskomadaju.[7] Kanibalizam nije bio potreban.[8]

7. N e n a s l j e d i v o s t (n e p r e n o s i v o s t) o b l i g a c i j a. Korošec je (str. 126.) točno utvrdio, da je nasljedivost obligacija nastala tek u posljednjim decenijima pretposljednjeg stoljeća rimske ere, dakle oko god. 150. prije početka n. e.; prije toga su se obligacije aktivno i pasivno gasile smrću.[9] T o i s t o v r i j e m e m o r a k o i n c i d i r a t i s v r e m e n o m p o s t a n k a i n s t i t u c i o n e o p o r u k e, jer su početak nasljedivosti obligacija i početak institucione oporuke organski i uzročno uzajamno povezani. Korošec nije mogao doći na ovu misao (koja njegovu teoriju potpuno objašnjava), jer je u svojim udžbenicima zastupao mišljenje pretežne romanistike, da je slobodna institucionа oporuka postojala već po zakoniku 12 ploča i njegovu pravilu: Uti legassit... Zato je on morao drugdje tražiti stvarni uzrok prestanku nenasljedivosti, odnosno postanku nasljedivosti obligacija; on ga traži i nalazi u tome, što su, veli, obligacije starog agrarnog doba bile kratkoročne, rijetke i neznatne, pa je njihovo gašenje zbog smrti vjerovnika ili dužnika bilo ekonomski podnošljivo (str. 38., 46. i dalje), dok su naprotiv dugovi kasnijeg mamonističkog doba bili dugoročni i krupni te nisu više mogli ostati izloženi riziku gašenja zbog smrti dužnikove. (Str. 111., 112.) Ovi razlozi ne bi uvjeravali, ni kad bi objektivno postojali, jer je ovo pitanje načelne prirode: rimski se dug, pogotovu u doba strašnog neksuma, koji veže živo i mrtvo tijelo dužnikovo, mora platiti ovako ili onako: ili će ga platiti zajmoprimalac sam

ili njegov heres ili, ako nema heresa, ostavinski stečaj. Kad nema heresa, obligacija se gasi utoliko, što ne prelazi lično na dobivaoca imovine, jer taj nije kontinuator i zato nema pasivne legitimacije dužničke. Ali onda jamči za dug ostavština; tu je i začetak rimske ideje o pravnoj osobnosti ležeće ostavštine, koja kao da predstavlja osobu umrloga (Ulpianus, D. 41. 1. 34.).[10]

Koroščeva pretpostavka, da su dugovi u starini bili rijetki i neznatni, nije potvrđena poviješću: leges Liciniae Sextiae (god. 367. pr. n. e.) pokazuju, da su dugovi i tad mogli biti mnogobrojni i teški; Rim je bio prinuđen, zbog ublaženja opasne krize, da tim zakonima reducira dugovane glavnice i dopusti prvi u historiji poznati moratorij. Česti ratovi (Rimljani nisu samo od šale »djeca vučice«) odvajali su od zemlje domaćine i odrasle im sinove, a porodica im je morala živjeti o dugu.

Razlog za formalno uvedenje nasljedivosti obligacija je čisto pravnotehnički. Pretor je po mancipacionoj oporuci drugog oblika kreirao bonorum posesora, koji je mogao biti i extraneus. U ovome, zato što nije heres, nisu se iure civili produžavale obligacije dekujusa. Ali budući da mu je pretor predavao aktivnu ostavštinu, morao je tražiti i naći načina, da ga prinudi i na plaćanje ostavinskih dugova. Zato je morao pretor sve više i više stavljati bonorum posesora u položaj heresa corrigendi iuris civilis gratia. Kako će tu potrebu tehnički provesti? More pretorio ovako: pretor nije zakonodavac, on ne može mijenjati civilno pravo, ali ga može u priznatom području svoje vlasti da dopušta ili uskrati pokretanje parnice (dare denegare actionem), zaobilaznim putem izigrati. I u našem slučaju činio je to preko svojih čuvenih fikcija: on daje bonorum posesoru tužbu radi naplaćivanja tražbina dekujusovih, kao što daje i vjerovniku dekujusa tužbu protiv bonorum posesora radi isplate dekujusovih dugova, oboje s fikcijom: kao da je bonorum posesor-heres. Zato unosi u formulu, kojom upravlja parnicu sucu, riječi: atque si heres esset (Gai Inst. IV. 34.; Ulpianus 28. 12.).[11] Tako spomoću fikcije dolazi bonorum posesor praktično u položaj heresa: tražbine i dugovi umrloga pripadaju njemu kao da je heres; misao kontinuacije proširuje se i na ekstraneusa postavljena nasljednikom; po ugledu na starog heresa kontinuatora stvara se univerzalni sukcesor, koga će Justinijan, i ako je extraneus, potpuno izjednačiti s heresom; ustanova bonorum posesije je izvršila svoju evolucionu ulogu i prelazi u historiju.

Testamentarna sloboda rodila se dakle u Rimu tek u drugom stoljeću prije n. e., u punom obujmu tek poslije god. 111.; te je godine ager publicus postao individualno privatno vlasništvo. Na tome vlasništvu je zasnovana i instituciona oporuka, a ustanova bonorum posesije bio je instrumenat, kojim se ona probijala kroz tradicionalne i jake stege starog gentilskog i porodičnog kolektiviteta i suiteta.

VI. SOCIJALNO-EKONOMSKA PODLOGA SLOBODNOG TESTAMENTA

Kritično prekretno doba u našem pitanju počinje dvije stotine i pedeset godina poslije donošenja zakonika 12 ploča, godine 201. prije n. e. Te se godine svršio drugi punski rat. Kartaga je, osim ustupanja teritorija i flote, platila tad Rimu u ime ratne odštete deset tisuća talanata, a to iznosi šezdeset milijuna zlatnih franaka. To zlato dodano onome, koje je Rim dobio malo godina zatim od ratova s Makedonijom (god. 197.) i Sirijom (god. 189.) uz stalan pritjecaj blaga, robe i mase robova iz osvojenih i pokorenih zemalja — izvršilo je u Rimu onu istu ulogu, koju je izvršilo atensko zlato u Sparti poslije peloponeskog rata (god. 404. prije n. e.): ono je iz temelja izmijenilo privredne odnose, način života i rada, društveno ustrojstvo i moralne pojmove; ono je zarazilo zdravi antički organizam rimski virusom pohlepe za novcem i za vlašću kao sredstvom za bogaćenje; taj će otrov, poslije grozničavih trzaja građanskih ratova i vojničkih diktatura, biti osnovni uzrok smrti svjetskog imperija staroga vijeka.

Ovdje ćemo se ograničiti samo na nekoliko značajnijih ilustracija toga procesa.[1]

Živi primjer preobražaja, koji se u Rimu dogodio poslije drugog punskog rata, daje Katon stariji, koji je umro točno u vrijeme, kad se konačno ostvarila njegova uporna misao: Carthaginem esse delendam (god. 146. pr. n. e.).[2] Taj je čovjek u muževnim godinama sam obrađivao zemlju, sjedio sa suradnicima robovima za istim stolom, jeo istu skromnu hranu i pio isto razvodnjeno vino; kao cenzor gonio je nepoštedno svaku pojavu luksusa, razvrata, jezika i manira grčkih, koji su se uvlačili u Rim, a pod starost je taj puritanac učio grčki jezik i bavio se trgovačkim spekulacijama (Plutarh).

Osnivač monarhije Julije Cezar imao je, po svome pričanju, pri nastupu svoje političke karijere milijun sestercija duga preko vrijednosti svoje imovine, a po njegovoj smrti njegov je posinak i nasljednik Oktavijan od prodaje jednog nekonfiskovanog dijela ostavštine isplatio svakom građaninu rimskom po 300 sestercija, koje im je zavještao Cezar (Plutarh i Suetonije).[3]

Brut, ubojica diktatora Cezara, je toliko volio... slobodu, da je, budući da mu je zakon kao senatorijalcu zabranjivao svako spekulantsko zanimanje (quaestus), preko svojih pouzdanika novčara iz novog parvenijskog staleža vitezova (ordo equestris) ulagao novac uz kamate od 48%. (Cicero, ad Atticum V. 21. i VI. 1—3.)

Car Tiberije je počeo smjenjivati upravitelje provincija umjesto svake godine tek poslije deset i dvadeset godina. Upitan za razlog odgovorio je ovom pričom: Jednoga su čovjeka u šumi napali razbojnici, opljačkali ga, svukli do gola i privezali uz drvo.

Naiđe tuda drugi putnik i ugledavši ga pokrivena insektima, smilova se i stane s njega tjerati insekte. Nesretnik ga zamoli, da toga ne čini, jer, reče: Ovi su se već siti napili moje krvi i sad miruju; ako ove rastjeraš, doći će novi, koji će mi ispiti i ostatak krvi. (Josephus Flavius, Antiq. judaic. 18. 6. 5.)

Senatorijalci ne smijući se baviti trgovinom ulagali su novac u kupovanje zemlje od malih posjednika, koji su prije bili temelj rimske snage, a kojima se sad, zbog velikog pritjecaja žita i vina iz plodnih provincija, zemljoradnja nije više isplaćivala. Kupovali su od njih dakako ono, što su imali: iura possessionaria na državnom zemljištu. Tako su nastajali veleposjedi obrađivani od robova pohvatanih u ratovima i prodavanih privatnicima. Dalekovidna braća Grakhi, spoznavši opasnost toga stanja, predlagali su svoje agrarne zakone, kojima je bio cilj onemogućiti stvaranje posjeda većih od 125 hektara i vratiti viškove zemlje u neotuđivu posesiju malih posjednika. Klasa bogataša smaknula je oba brata mučki, ali će dva stoljeća zatim Plinije napisati, da su veleposjedi upropastili Italiju. (Natur. hist. 18. 35.) Da se ne bi ponovili prijedlozi Grakha, optimati su u obezglavljenosti masa poslije smrti Grahka, proturili god. 111. zakon (lex Thoria), kojim su tadašnji posjednici državnog zemljišta oglašeni za vlasnike. Tako je ager publicus postao privatno vlasništvo. A deposedirane mase bivših zemljoradnika, istisnute od robova, nagrnule su u Rim, gdje su pri čestim izborima davale svoje glasove onima, koji su im za uzdarje davali i obećavali panem et circenses i pljačku, ako stupe u vojsku raznih kondotijera u građanskim ratovima. Cezar je snizio u gradu Rimu broj proletera, koji su besplatno dobivali žito i ulje od države, od 320 na 150 tisuća (Mommsen, Röm. Gesch. III. str. 506.)

Nagle radikalne promjene u društvenom životu, isto kao i u prirodi, zalaze redovno u krajnosti. Novoj klasi bogataške oligarhije trebalo je za njihove svrhe što više slobode akcije, pa je kao odraz novog stanja morao doći i testamenat s takvom slobodom raspolaganja, da je i suus-heres, bez ikakva navođenja razloga, mogao biti razbaštinjen. Tako je nastala neograničena testamentarna sloboda. Ali tad se Rim nalazi u posljednjem stoljeću svoje republike, a ne u doba objavljenja zakonika 12 ploča ili čak u Lassallovo preddržavno doba. Ta krajnja sloboda testiranja, kako je pokazano, bit će tek kasnije ograničena ustanovom materijalnog nužnog nasljednog prava u korist suus-heresa.

»Kao svaka pravna ustanova, i testamenat je dijete društvenog sistema i odražava njegovo stanje razvoja.« (Engels ibid.)

UPOTREBLJENA KNJIŽEVNOST.

(Djela navedena u ovom popisu citirat će se u raspravi imenom pisca i brojem strane, odnosno paragrafa.)

Beauchet: Histoire du droit privé de la République athénienne, I., II., III., IV., Paris 1897.

Bogišić: Pravni članci i rasprave. O obliku zvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata, Beograd 1927.

Bonfante: Scritti giuridici varii I. Famiglia e successione, Torino 1926.

Cuq: Histoire des Institutions juridiques des Romains, Paris 1891.

Czyhlarz: Lehrbuch der Institutionen des römischen Rechtes, Wien 1918.

Đorđević: Naš narodni život, Srp. knj. zadruga, Beograd 1923.

Eisner: Vidi Eisner-Horvat.

Eisner-Horvat: Rimsko pravo, Zagreb 1948.

Fustel de Coulanges: La cité antique, Paris 1864.

Girard: Manuel élémentaire de Droit romain, Paris 1896.

Horvat: Vidi Eisner-Horvat.

Huvelin: Cours élémentaire de Droit romain, Paris 1927.

Jörs-Kunkel-Wenger: Römisches Recht, Berlin 1935.

Karlowa: Römische Rechtsgeschichte, Leipzig 1901.

Korošec: Die Erbenhaftung nach römischem Recht, I., Leipzig 1927.

Kunkel: Vidi Jörs-Kunkel-Wenger.

Lambert: La tradition romaine sur la succession des formes du testament devant l'histoire comparative, Paris 1901.

Lenel: Zur Geschichte der heredis institutio, Oxford 1913. (str. 120—142.)

May: Eléments de Droit romain, Paris 1892.

Obrist: Essai sur les origines du testament romain, Lausanne 1906.

Schirmer: Das Familien-Vermögen und die Entwickelung des Notherbrechts bei den Römern. Zeitschrift der Savigny-Stiftung, 1881., II., Roman. Abt.

Scialoja: Diritto ereditario romano, Roma 1914.

Schulin: Das griechische Testament verglichen mit dem römischen, Basel, 1882.

Siber: Römisches Recht II., Berlin 1928.

Smirnov: Povodom pitanja o zaveštalačkoj slobodi po rimskom pravu; Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, knjiga III. br. 2 (1921.)

Stojčević: Rimsko pravo, Beograd 1947.

BILJEŠKE

I

[1] Tako i naš bivši o. g. z. u svom § 553.: »Ako je u posljednjoj razredbi postavljen nasljednik zove se oporuka; ako li sadržava samo ine naredbe, zove se zapisje (kodicil)«.

[2] Tako i Korošec (Zgodovina II., § 107. 3.: »ker dediščina ni bila namenjena njemu — sc. familiae emptor-u — samomu, je bila ta oporoka dejansko legatna oporoka«); i Kunkel (§ 200. 2, 3.: »ein reines Legatēn-testament«) i Eisner (§ 183. 2.: »mancipaciona oporuka isprva nije bila prava nasljednička oporuka nego samo zapisovnička oporuka«).

[3] Zato, po antičkom civilnom pravu, zemlja nije mogla biti predmet mancipacije kao što je kasnije bila. Ovu su okolnost, prema učenju Mitteisa (Römisches Privatrecht, I. str. 82. i dalje, 343. i dalje), istakli i Horvat (§ 11. 1.) i Kunkel (§ 68. primj. 13.).

To je formalan argumenat; stvarni razlog neotuđivosti zemlje u to doba bio je u tom, što zemlja nije bila privatno vlasništvo nego ili vlasništvo države (ager publicus) ili roda (ager gentilicius) ili porodice (heredium). Pojedinac je nije mogao otuđiti, jer nije bila njegova. Zemlja hraniteljica bila je tada izvan prometa.

[4] Primjerak mancipacionog testamenta (C. Longini Castoris, iz godine 189. n. e.), vidi kod Brunsa Fontes, str. 311.

[5] Justinijansko pravo, recepcija i po njima izrađeni moderni građ. zakonici smetnuli su s oka činjenicu, da u starom Rimu emancipirani sin i izvan kuće udata kći nisu imali nikakva prava na udio u porodičnoj imovini po smrti patra, dok su to pravo imali i posinak i prizetko i žena i eventualno snaha, koji nisu krvni srodnici, i da je zato stara rimska zemljoradnička porodica (kao i naša seljačka porodična zadruga) bila radna zajednica, u kojoj je pravo na udio u imovini zavisilo od učešća i suradnje u obrađivanju, čuvanju, stjecanju i unapređivanju njezinu, a ne samo od srodničkog odnosa.

Tko je u nas radio kod sudova u provinciji, u krajevima, gdje nije bilo ozakonjenih zadruga, mogao je lako zapaziti, s kojim licem sin — nasljednik, koji je ostao na domu, dohranio roditelje i poudao sestre, dočekuje brata, koji se od kuće odvojio i radio za sebe, ili udatu sestru, kad po smrti roditelja dođu da, s pozivom na građanski zakonik, traže nužni dio ili njegovu dopunu; i kakva se sredstva opreznosti upotrebljavaju, da se takva traženja spriječe ili osujete. Čak i na jadranskim otocima, iako su bili vrlo izloženi utjecajima neoromanizma, ima u narodu

poslovica: »Koga doma ni, njemu dila ni«. Da, ali tu je građanski zakonik, koji odvojenom bratu i udatoj sestri zajamčuje pravo na udio. Zato je seljak, bogat djecom a oskudan zemljom, u tim krajevima svakojakim dovijanjem vodio upornu borbu protiv građanskog zakonika, koji mu je bio tuđ i za njegove privredne prilike nesavremen baš zbog svoje relativne progresivnosti. Pri tome je seljak iskorišćivao mnoge dispozitivne propise samoga tog zakonika, osobito pravo raspolaganja polovicom imovine preko oporuke i razne ugovore, a pomagali su mu u tom poslu i sudski vještaci iz naroda, koji su pri sastavljanju inventara procjenjivali ostavštinu kud i kamo ispod njezine realne vrijednosti, pravdajući to pred svojom savješću time, da siromašni nasljednik plati što manje nasljedne takse i, time, a to je krupnije, da ako bi nasljednik morao platiti odvojenoj braći i sestrama nužni dio prema realnoj vrijednosti ostavštine, on ne bi mogao egzistirati.

[6] Hereditas nihil aliud est quam successio in universum quod defunctus habuerit. (Julianus, D. 50. 17. 62.)

Nihil est aliud hereditas quam successio in universum ius quod defunctus habuit. (Gaius, D. 50. 60. 24.)

Heres in omne ius mortui succedit. (Pomponius, D. 29. 2. 37.)

[7] Zato ćemo, radi uprošćenja, govoriti samo o suusu — sinu ili posinku kao heresu, a ne i o ženi, snasi i neudatoj kćeri. One su, u svojstvu heresa, podvrgnute posebnom režimu, agnatskom tutorstvu. U Rimu se ne može produžiti rod po ženskoj: agnacija je veza po porijeklu od muškog (Gai Inst. I. 156. i D. 26. 4. 7.).

[7a] Još su dva specijalna načina, kojim se postaje heres. Arogator i muž (coemptionator) smatraju se po zakonu za herese s obzirom na obavezu plaćanja hereditiranih dugova svog posinka, odnosno svoje žene; s obzirom na to prelazi na njih svojstvo heresa, koje posinak i žena capitis deminucijom gube (Gai. Inst. III. 84.).

[8] Festus u Epitome Pauli, ed. Mueller, str. 99. red. 18.: »heres apud antiquos pro domino ponebatur«; Inst. Justin. II. 19. 7.: »veteres enim heredes pro dominis appellabant;« i D. 9. 2. 11. (»actio hero competit hoc est domino«).

[9] U tom smislu govori o »baštini« već Dušanov zakonik (čl. 42.), a izraze baštinik i baštinstvo za heres i hereditas imaju i Trumbić-Smodlaka u svom prijevodu Serafinijevih Institucija rimskog prava (Split 1896. g., II. § 177. i dalje.). Te izraze upotrebljava narod naročito u Dalmaciji.

Riječi: herctum, herus, herciscere, ciere, i dr. etrurskog su porijekla; one su se kasnije asimilirale jeziku pokorenih Latina.

[10] Laudatio Turiae (Bruns, Fontes str. 321.); Mommsen: Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin 1863.; Milić: Elogium Turiae, u zbirci rasprava iz Rimskog prava, Vel. Bečkerek, 1926.

[11] Kao kod izraza: testamentum i heres tako je i kod izraza: gens, familia, pecunia, mancipium-mancipatio, usus-usucapio, fideicommissum i dr. zanimljivo pratiti, kako se u živom jeziku mijenja značenje tehničkih izraza zbog kasnije sadržinske izmjene pojma koje pravne i društvene ustanove. U kasnijoj latinštini i u romanskim jezicima gens znači uopće mnoštvo ljudi, puk, a riječ gentilis, koja je nekad označivala člana roda, značila je kasnije u Rimu varoškog starovjerca za razliku od novovjerca, isto kao što je riječ: paganus (= stanovnik sela) značila seoskog staro-

vjerca; a u svim romanskim jezicima osnova: gentil označuje kasnije otmenog, učtivog čovjeka. Logička veza dakako postoji: ljudi iz starih rodova, koljenovići, imali bi biti takvi.

[12] Stari rimski dom bio je vrlo skroman: u predsoblju, koje je služilo i kao kuhinja i bilo crno (atrum) od dima, bila je i jama, u koju je s otvora na krovu, dimnjaka, padala kišna voda (impluvium); na gomili surova kamenja stajao je lik kućnog zaštitnika Lara (slavska ikona!).

[13] Za potanji sadržaj tih vjerovanja primitivnih naroda vidi Fustel de Coulangesa (ima i prijevod Prokić-Milosavljevića, Beograd 1895.), a posebno za Južne Slavene Đorđevića.

[14] Vrlo bogate podatke za hereditas sacrorum daje Korošec (str. 94. i dalje.). Zanimljivo je pratiti, kako su se pontifeksi trudili da sakralne obaveze prebace i na nove heres-extraneuse, nastale zbog slobodnog testamenta, i uopće na dobivaoce imovinskih koristi od umrlog; to pokazuje također, da je kult predaka bio nekad isključiva obaveza suus-heresa.

II

[1] Dr. I. Baron: Institucije rimskoga prava. Preveo Dr. Milivoj Šrepel, 1. izdanje g. 1893., 4. izd. g. 1925.

[2] Kunkel (§ 209) kaže, da je materijalno nužno nasljeđivanje uvedeno »seit dem Ausgang der Republik«, a Czyklarz (§ 139.) »unter den Nachfolgern des Augustus«. Bit će da su se tad javljali začeci te ustanove, jer joj ni u Gajevim Institucijama ni u Ulpijanovim Regulama još nema spomena (oko g. 200. n. e.). Ti su začeci skupljeni kod H. Krügera: »Zum römischen Pflichtteilsrecht«, u »Festschrift Paul Koschaker« II., str. 256. i dalje.

[3] Uzima se, da je rimska država bila osnovana god. 754., zakonik 12 ploča objavljen god. 451. i 450. (ploče 11. i 12.), da je republika prestala god. 27. prije n. e., a zapadno rimsko carstvo propalo god. 476. n. e.

[4] O toj Fustelovoj izreci piše Lambert (str. 32.): »Tamo, gdje se prelaz vlasništva od porodičnog na individualno izvršio izvan vremena legendarnih, gdje ga slijedimo ne kroz pučke tradicije nego kroz svijetlo povijesnih isprava, nalazimo, da su neuništivo (indélébile) nasljedno pravo krvnog nasljednika i njegov Beispruchsrecht izblijedili tek postepeno, da je pretrpjelo niz napadaja i ograničenja prije nego se je lagano ugasilo. Tražio bi se uzalud, u sredinama koje se otvaraju povijesti, ekvivalent čudne pojave, za koju Rimljani klasičnog doba tvrde, da je postojala. Izmjena nasljednog reda, koja bi se po toj tradiciji bila izvršila u Rimu za jedan dan, trebala je u svim društvima, u kojima možemo pratiti razvitak prava, više stoljeća«.

Pod »Rimljanima klasičnog prava« misli Lambert ponajprije na Pomponija, s kojim ćemo se dalje potanje zabaviti.

[5] »En Grèce la famille dût avoir originairement le même aspect qu'elle présente encore aujourd'hui chez certains peuples qui ont conservé les institution primitives, comme la zadruga croate«. Naše zadruge citiraju kao primjer i Obrist (str. 45.: »Si haut qu'on remonte dans l'histoire des Polonais, des Russes, des Slaves meridionaux, Croates, Serbes, Dalmates etc., on decouvre toujours un moment où des hommes d'origine étrangère ont été admis dans la communauté primitive en vue d'en as-

surer la perpetuité), i Girard (str. 249.), koji uspoređuje primitivnu porodičnu zajednicu rimsku sa zadružnom srpskom, i Engels (o. c. gl. II.), gdje pozivajući se na M. Kovalevskog navodi kućnu zajednicu, »kako je danas nalazimo kod Srba i Bugara pod imenom Zadruga ili Bratstvo«.

Ali ne pokazuju samo seljačke zadruge, da se naš seljački narod, sve do naših dana, nalazio uglavnom na onom stepenu društvenog razvitka, koji je u Grčkoj postojao u doba Solona (oko g. 600. pr. n. e.) ili u Rimu u doba zakonika 12. ploča; imali smo i drugih ustanova svojstvenih gotovo u svim starijim ljudskim društvima: plemena, bratstva i kuće, krvnu osvetu i umir, talion, otmice i kupovanja nevjesta, usvojenja i prizećivanja, slavu (ἱερά , sacra), odive, koje udajući se u drugu kuću i primivši od svoje kuće prćiju gube nasljedno pravo u kognatskoj porodici i t. d. O svemu tome potanje kod Đorđevića i u Bogišićevim Zbornicima.

[5a] Ovu misao Beauchetovu smatramo za netočnu, jer se posinak nije stvarao testamentom nego adopcijom, koja je i u Grčkoj starija od testamenta. (Vidi primj. 7. i Beauchet II., str. 1. i dalje).

[6] Lambert na kraju protivriječi sam sebi, jer bi takav »successeur« bio tipičan heres-héritier.

[7] U rečenici, da extraneus može dobiti naslijeđe ugovorom, Obrist nadovezuje na svoju prije izrečenu misao (str. 71., 98. i dalje): da porijeklo institucije nasljednika preko testamenta treba tražiti u ugovoru o usvojenju. Povod je tome mišljenju u franačko-germanskoj pravnoj ustanovi »adfatimi« (affatomia), koju Lex Ripuaria (tit. 50.) prevodi: »adoptio in haereditatem«. Afatomija je ugovor među živima i izvodi svoje učinke a die praesenti kao svaki pravni posao staroga prava. Misao da je i testamenat calatis comitiis povezan s adopcijom našla je izraza i kod Kunkela (§ 194. 3.: »Das Komitialtestament scheint eine Art Adoption von Todes wegen gewesen zu sein) i kod Eisnera (§§ 180. 2. i 183. 1.) i kod Korošca (Zgodovina I. 2, § 107. 1.).

Ta se mišljenja za komicijalni testamenat ne mogu primiti.

Ustanova usvajanja tuđeg sina stvorena je i kod Rimljana kao i kod svih starih naroda baš zato i isprva jedino zato, da se stvori heres domaćinu, koji nema rođenog sina; arogacijom kao i grčkom eispoiesis i germanskom afatomijom dobiva takav domaćin heresa ugovorom među živima, odmah i konačno; za to nije potreban nikakav drugi pravni posao. U antičkom Rimu nije moguća testamentarna adopcija heresa već zbog agnatskog ustrojstva porodice, po kojem je heres samo suus, koji kao takav već postoji za života domaćinova. Lex Ripuaria i misli i govori rimski: afatomijom se kao i arogacijom zbiva adoptio in hereditatem t. j. tuđe dijete postaje suus heres domaćinov. Na osnovima rimskim stvaraju Germani i nasljedstvo po ugovoru, iako se danas misli, da je ono germanska, čak proturimska ustanova, jer da Rimljani ne poznaju nasljeđivanje na osnovu ugovora. Dogmatski ga, istina, ne poznaju, ali historijski ga poznaju, a i Germani su ga od njih preuzeli iz istih historijskih razloga: budući da je naime iskonski, i kod jednih i kod drugih, heres bio samo rođeni sin (»Erbe wird geboren, nicht erkoren« — kaže starogermanska pravna poslovica) to su i jedni i drugi u izmijenjenim društvenim odnosima, a u težnji za testamentarnom slobodom, posegli za formama ugovora među živima, da ostvare svoju volju poslije smrti: najprije za arogacijom i afatomijom, pa za fiktivnom prodajom imovine

posredniku. Što je germanski Salmann i Treuhänder drugo nego rimski familiae emptor? (Obrist, str. 100. i 108.) Samo su Rimljani, koji ne vole pleonazme, odbacili mancipacioni testamenat prvog oblika, čim je izvršio svoju evolucionu ulogu, a Germani su, pored testamenta i zakona, zadržali i ugovor kao osnov za nasljeđivanje.

Adopcija preko testamenta mogla bi se kod Grka djelomično dopustiti samo kao sredstvo u težnji za stvaranjem slobodnog institucionog testamenta, jer se njom, protiv prirodnog reda, jedan extraneus hoće da postavi u položaj sina heresa. Ona se u Grčkoj javlja tek u doba velikih besjednika, osobito Demostena i Izeje (oko god. 350. prije n. e. — vidi i Beauchet II. 19. i III. 691.), a u Rimu tek u početku carstva (Rim je u političkoj i pravnoj evoluciji mlađi od Grčke za nekih 200 godina); u Ateni se tad praksom legata počinje uvoditi slobodan testamenat protiv Solonova zakona, kako pokazuje i oporuka Demostenova oca, koju je sin *parnicom pobijao* (Beauchet III. 675.); *toj ustanovi naprotiv nema u rimskim pravnim izvorima traga nikad i nigdje ni po* sadržini ni po nazivu. (Vidi i Kunkela, § 186., primj. 2.) Iz Suetonijevih Života careva izlazi, da su nju upotrebljavali carevi za preporučivanje cezara-nasljednika Senatu i Narodu, ali da se i za takvu adopciju tražilo odobrenje naroda lege curiata. (Suetonius, Divus Julius 83.; Appianus: Bellum civile 3. 94; Dio Cassius, 46. 47.; Suetonius, Augustus 65; Kunkel, ibid.) Koliko je toga trebalo istraživati prije nego što se odobri usvojenje, vidi se još kod Ulpijana (D. 1. 7. 17.), a da su taj posao vršili pontifeksi još za cara Antonina Pija, vidi se iz Gai Inst. I. 102.

Ta i u romanističkoj pravnoj književnosti, bez oslonca na izvore, prozvana testamentarna adopcija, stvorena je asocijacijom misli, a nije bila drugo nego izraz težnje za instituciju nasljednika, koja se s mukom probijala kroz prepreke antičkog prava i narodnog shvaćanja. Ako je instituirani nasljednik bio extraneus, on je morao postepeno dolaziti u položaj, u kojemu je prije mogao biti samo suus heres, pa je prirodno, da su se takvom nasljedniku pridavala pomalo svojstva sina — heresa, pogotovu kad se od njega imalo tražiti i vršenje dužnosti (davanje zadušnica i plaćanje dugova), koje su nekad bile svojstvene obaveze heresa — sina.

Ako je domaćin bez sina htio imati sigurnog heresa, on ga je u starom pravu morao posiniti još za života (to čini čak i August-Suetonius 65), inače nije imao jamstva, da će dobiti heresa, budući da testamentom pozvani extraneus nije heres necessarius, kao što je suus, te ne mora primiti deferirano mu nasljedstvo. Osim toga moglo se dogoditi, da tu željenu adopciju naknadno ne odobri kurija, odnosno fratrija, dema i sud. (Vidi naše pogl. IV. atensko.)

Adopcija je od svog postanka do danas kontrolirani pravni posao inter vivos, ugovor, za koji treba obostrani pristanak i odobrenje nadležnog organa; jedino je, *i to izvan normalnog prava, ponuda* adoptanta mogla za kontrolni organ biti posvjedočena testamentom (Mommsen kod Kunkela 1. c.) u Rimu tek u carsko doba.

Zbrku stvorenu tom »testamentarnom adopcijom« istaknuo je i Lenel (str. 120. 121.) Pa i Schulin, na kome se ta neoromanistička konstrukcija zasniva, primjećuje, da postavljanje extraneusa za heresa Izeas naziva eispoiesis, »obwohl sie in Wahrheit noch keine eispoiesis war sondern nur die Veranlassung zu einer solchen oder, wenn man will, deren Beginn« (str. 21.).

Ako je kod svih naroda u starini postojalo usvajanje tuđe djece s ciljem da domaćin, koji nema rođene djece, dobije heresa, onda je to dokaz više da tada nije bilo institucione oporuke. Kao rimski mancipacioni tako i grčki adopcioni testamenat bile su smicalice u nastojanju da se postigne slobodno određivanje heresa per legem contra legem.

[8] Siber je u zagradi dodao Pomponijevu tekstu (na str. 332, svoga djela) riječ: interpretatione. Taj dodatak može zaista pogoditi točnost, ako se reče: da opravdava k a s n i j u tvorevinu slobodnog institucionog testamenta, Interpretacija je pripisala zakoniku 12 ploča i njegovu pravilu Uti legassit, ovlaštenje na slobodno instituiranje heresa, a Pomponije je tu smicalicu Interpretacije prosto zabilježio kao staro pravilo.

[9] Izraz je posuđen od Smirnova i od Segréa, koji kaže, da je mancipacioni testamenat »t a r d o surrogato del testamento comiziale«. (Ricerche di diritto ereditario romano, str. 75.)

I Eisner kaže da »mnogo kasnije« — iza komicijalnog testamenta — »dolazi do oporuke u obliku mancipacije«. (§ 180., 2.).

III

[1] Kako je točno glasio taj propis zakonika, nije moguće sa sigurnošću ustanoviti; razne varijante navodi S m i r n o v, str. 93. Pretežna romanistika prihvaća Ulpijanov tekst (Regulae, 11. 14.): »Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto«. Cicero međutim daje ovu redakciju: »Pater familias uti super familia pecuniaque sua legassit« (De invent. 2. 50; Auctor ad Herennium, 1, 13.).

Još je sumnjivija »latissima potestas«. Nije naime vjerojatno, da se glomazni aparat cijele Narodne skupštine morao sastajati samo zato, da bude s v j e d o k testamentu; vrlo pretežan broj romanista (vidi Kunkela, § 200.) uzima, da je Skupština imala odobriti ili neodobriti testatorove odredbe prema rezultatu prethodne istrage o tom (kao i kod arogacije), da li postoje uvjeti za dopuštenost akta i za njegov stvarni obujam. Kurija, gentilska ustanova, vrši kontrolu i jurisdikciju nad ovim krupnim poslom svoga člana; ova će funkcija prijeći na državu, kad nestane gentilske organizacije društva.

[2] Slučaj je potanko opisan kod K o r o š c a, str. 80. i dalje.

[3] I iz ovoga se propisa može razabrati uže značenje izraza »pecunia«, jer kad se u korist agnata i gentila radi o dobivanju cijele imovine po smrti domaćina, zakonik ima za tu imovinu izraz »familia«, a ne pecunia. (Tab. V. 4. i 5.)

IV

[1] D r. Č e d a M a r k o v i ć: Zakonik Hamurabija, Beograd 1925. (Prikaz i prijevod zakonika prema djelima Kohlera, Scheila, Winklera i Cooka. Hamurabi je vladao od god. 1955.—1913.) K o r o š e c: Položaj žene po pravu asirske pravne knjige, separat iz Slov. Pravnika br. 11—12, Ljubljana 1935., str. 7.

[2] Suus-heresa, sina ili posinka označuje grčko pravo izrazom: kleronomos (= dionik klerosa), a kleros znači najprije: ždrijeb, a otud i dionicu državnog zemljišta, koje se ždrijebom dijelilo pojedinim domaćinstvima (rimski: heredium).

Oporuka je u Grčkoj i u kasnijem razvitku označena izrazom diateke (= raspodjela, razredba), koji je svakako bliži pojmu legiranja nego instituiranja.

[3] Milić: Briga za kućnog nasljednika u starorimskom i u našem narodnom pravu; Separat iz Spomenice Dolencu, Kreku, Kušeju i Škerlju, Ljubljana 1937.

V

[1] Korošec: Novi odlomki Gajevih Institucij (PSI, 182.), Ljubljana 1934.; Ponatis iz Zbornika znanstvenih rasprav pravne fakultete X.

[2] Plaut (oko god. 200. prije n. e.) je u svojim komedijama ostavio lijepu sliku pojma o heresu: to je jedna glava stoglave Hidre, koja se začuđenom Herkulu pokazuje na mjestu, gdje ju je posjekao.

Da se iz Plautovih komedija, gdje se više puta spominje heres, ne može izvesti postojanje instituiranog heresa ni u njegovo doba, pokazao je Lambert (str. 98. primj. 1.) i objasnio Lenel (str. 120. 121.).

[3] Korošec je nepobitno dokazao, da su se obligacije starog prava gasile smrću (— kad je — dodajemo mi — vjerovnik ili dužnik umro bez suus-heresa). Tad je ovrha na lješinu dužnika imala za cilj, da heresa extraneusa ili inog koga dobivaoca naslijeđa ili rođaka ili prijatelja pokojnikova moralno prinudi na podmirenje duga, da se umrlom dade pokoja (str. 89. i dalje). Pri postojanju suusa takva je ovrha bila nepotrebna. Suus je kao kontinuator jamčio i svojom osobom i imovinom za očeve dugove. Zato u starini nema primjera izvršenja na lješini.

[4] Lakoća, kojom se u starom patrijarhatu mogao razvesti brak bez djece, pokazuje potrebu djece. Brakovi bez djece mora da su u starini bili vrlo rijetki, osim slučaja sterilnosti muža.

[5] Pokušaj, da se agnasciranje pripiše adopcionom testamentu, bio je, za antičko pravo svakako, odbijen u primjedbi II. 7.

[6] Ovo ujedno pokazuje, da u vrijeme, kad je Gaj pisao svoje Institucije (uzima se god. 161. n. e.), nije još bila posve izrađena ustanova materijalnog nužnog nasljedstva. (Vidi i Kunkel, § 209. 1.)

[7] Pontifikalni dekret II. je nametao sakralne obaveze za dušu umrlog dužnika i onome vjerovniku, koji bi prisvojio najveći dio njegove ostavštine radi namirenja svoje tražbine. (Cicero, de legibus 2. 19. 48.)

Stečaj nad ostavštinom nije tada još stajao pod specijalnom kontrolom pretora. Vjerovnici bi se zaista »stekli« na dužnikovu ostavštinu (concursus!).

[8] Vidi primj. VI. 3. Pri postojanju heresa ili bonorum possessora ili iustus successora (na pr. fiscus) nije ostavinski stečaj bio potreban ni u kasnije doba; bonorum venditio umrlih pretpostavlja nepostojanje heresa ili (kasnijeg) sukcesora (Gai Inst. III. 78.), kad na posljednjega počnu prelaziti dugovi umrloga, kako će se vidjeti u idućem stavku.

[9] Prema našem stanovištu obligacije su se gasile smrću samo onda, kad je vjerovnik ili dužnik umro bez suus heresa. To je predmet naročite rasprave; ovdje uzimamo iz nje samo ono, što se odnosi na postanak institucione oporuke.

[10] Za umrloga može dug dobrovoljno podmiriti agnat, dobivalac ostavštine ili iz pijeteta prema pokojniku ili da spriječi stečaj, a može ga iz istih razloga platiti i uzukapijent pro herede.

[11] I ova fikcija dokazuje, da je stari heres morao plaćati patrove dugove, i da se oni nisu gasili smrću, kad je postojao suus heres.

To isto dokazuje i Gajevo mjesto u Inst. III. 84. (hereditarium aes alienum).

[1] Podrobne podatke o privrednim i kulturnim prilikama rimskim skupio je velikom pomnjom Korošec (str. 8. 29. i dalje, 110. i dalje).

[2] Iste godine je Rim osvojio i Grčku. Još tada je Rim bio »agreste Latium«, u koji tek pobjeđena Grčka »intulit artes« (Horacije, Epist. II. 1. 156.).

[3] Plutarh 5, 11. 68; Suetonije 41, 83.

Kako je Cezar to bogatstvo stjecao, opisuje Suetonije (Divus Julius, 54):

»U Galiji je opljačkao svetišta i hramove bogova pune darova, gradove je rušio više radi plijena nego zbog krivica; na taj je način nagomilao mnogo zlata, koje je preko mešetara prodavao po Italiji i po pokrajinama, za 3000 sestercija funtu. Za svog prvog konsulata ukrao je iz Kapitolija 3000 funta zlata i na njegovo mjesto stavio pozlaćeni metal. Saveze i kraljevstva dijelio je za novac; tako je samom Ptolomeju, u ime svoje i Pompejevo, digao šest tisuća talanata. Kasnije je očitim otimačinama i svetogrdnim krađama izdržavao troškove za građanske ratove, za triumfe i druga darivanja«.

Dr. VINKO FORETIĆ:

UGOVOR DUBROVNIKA SA SRPSKIM VELIKIM ŽUPANOM STEFANOM NEMANJOM I STARA DUBROVAČKA DJEDINA

I. UVOD

U povijesti Dubrovnika 12. stoljeća važan je ugovor između Stefana Nemanje i Dubrovnika iz 1186. g., a ipak ne samo što nije još dobro historijski analiziran ni dovoljno eksploatiran, već nije u redu bio ni izdan. Ne mislim time podcjenjivati rad onih, koji su na tome radili, jer i njihov rad nam je temelj i za naš dalji znanstveni posao, ali naravno, radi napretka znanosti, neka nam je dopušteno krenuti naprijed. Raspravljanje o tom ugovoru najbolje bi ispalo u sklopu opsežne inače rasprave o starijoj povijesti Dubrovnika i krajeva između Cetine i Bojane, ali budući da je to preopsežan predmet, koji bi iziskivao i preopsežnu radnju, zasada ćemo se ograničiti uglavnom na taj ugovor, uzimajući u pomoć oprezno i ostale momente ranije i kasnije povijesti Dubrovnika i spomenutih krajeva, koji su nam potrebni za pravilno razumijevanje ugovora.

Ugovor je sačuvan u originalu, a postoji i savremena neovjerovljena kopija, koja nije u svemu vjerna originalu, već pokazuje nekoliko varijanta. Dijelio je sudbinu mnogih drugih dokumenata Dubrovačkog arhiva, koje je bila u prvoj polovini 19. stoljeća (1818., 1833. i 1836.) austrijska vlada prenijela je u c. kr. državni, tajni i kućni arhiv u Beču, a koji su znatnim dijelom vraćeni bili 1920. g. Jugoslaviji, ali nijesu bili vraćeni Dubrovačkom arhivu, već zadržani u Beogradu. Odatle ih je njemački okupator prenio 1941. g. ponovo u Beč, odakle su nastojanjem narodne vlasti vraćeni u jesen 1946. g. na njihovo prirodno mjesto — u Dubrovački arhiv, što predstavlja važan datum i veliki uspjeh naše prosvjetne politike.

Ugovor i savremena kopija su slabo sačuvani, nedostaje i dio teksta, a i s gledišta konzerviranja dokumenata nije za nj ni za

kopiju ništa učinjeno, iako su se ti dokumenti dugo vremena nalazili u važnim naučnim centrima, u Beču preko sto, a u Beogradu punih dvadeset godina.

Prvi je izdao taj dokument Šime Ljubić u Listinama o odnošajih između južnoga slavenstva i mletačke republike, u knjizi I, str. 11.—12. On je objelodanio originalni ugovor, a pod tekstom je izdao varijante stare kopije radi nadopune, jer veli ovako: »... a pošto je izvornik i bez pečata i jako izkvaren, zato smo ga izpunili u opazkah, koliko se dalo, sa prepisom,« ali se iz njegova izdanja ne vidi jasno odnošaj originala i kopije. Dalji izdavači bili su Wenzel (Codex Arpadianus VI. 165.—166.), Ivan Kukuljević (Codex diplomaticus II, 137—138), Sreznjevski (Сведения XLVI, 143.—144.), Smičiklas (Codex diplomaticus II, 201.—202.) i Radonić (Acta et diplomata ragusina I, 1, 7—9). Izdanje Wenzela i Sreznjevskog nijesam imao pri ruci. Kukuljević je dokument izdao nadopunjujući original s kopijom, odnosno kombinirajući ih, a tako isto i Radonić. Smičiklas u opasci veli: »Dopunjci u zagradama učinjeni su po spomenutom starom prijepisu«. Međutim ima pasusa tog starog prijepisa, koji nijesu metnuti u zagrade.

Dosadašnja izdanja dakle tog važnog dokumenta kombinirala su original s kopijom, koja ima svoje varijante, i sastavila tako jedan dokument, koji u stvari ne postoji. To je bila pogrešna metoda. Ispravno će biti, da napose štampamo original, napose kopiju. Pomoću teksta kopije dopunit ćemo samo one praznine i nejasnoće teksta originala, za koji možemo pouzdano zaključiti, da je jednako glasio, kao što je u kopiji sačuvan, i te dopune ćemo označiti okruglim zagradama. To isto učinit ćemo obrnuto s kopijom. Uglatim zagradama označit ćemo dopune, koje možemo samo po smislu nadopuniti. Praznine ćemo označiti točkicama. Razlike teksta u izvorniku i kopiji i tekst kopije, kojemu nema u originalu odgovarajućeg adekvatnog teksta, označit ćemo razmaknutim slovima. No priznajemo, da je lakši posao opažati omaške već izdanog teksta, nego vršiti pionirski posao — izdavati po prvi put tekst, koji je osim toga dosta iskvaren. Nakon objelodanjenja teksta osvrnut ćemo se na sam ugovor.

II. ORIGINAL I KOPIJA UGOVORA

a) Original

In nomine patris et filii, et spiritus sancti amen. Anno eiusdem incarnationis millesimo centesimo octogesimo sexto, indictione quinta, mensis septembris, die sanctorum Cosme et Damiani. In civitate Ragusii, in curia domini gloriosissimi regis Wilhelmi et domini Tribuni archiepiscopi in presentia, et Tasaligardi regis camerarii ac Gervasii comitis cunctorumque nobilium et populi universi.

Venit Neudalus iupanus, et Drusinna Semitia Vidossi filius ex parte magni iupani Nemanne, et fratrum ejus, comitis Strazimiri, et comitis Miroslavi, quorum locutiones audientes archiepiscopus, camerarius, comes cum nobilibus et populo hoc ordine pacem fecerunt. Videlicet ut omnia mala que retro tempore acta fuerunt inter Raguseos, et Sclavos pro lite de vineis, galeis, sagiteis, hominum, animalium, et omnium rerum ex utraque parte usque ad diem istum in pace remaneant, et numquam rememorentur omni tempore, salva tamen hereditate Raguseorum, quam antiquitus possederunt ex avis et proavis suis. Et quod secure Ragusei per totam terram illorum, nominatim portum Narenti, mercando, laborando, pascendo, et sua repo(sita) recipiendo, et ligna incidendo, pergant sine ullo contrario, secundum antiquam consuetudinem et sine aliqua datione de[cime] qua ex novo super Raguseos posita fuit. Et ut vas antiquum de vineis tollatur, per quas antea acceptum fuit. Et quod (solidos) nullo umquam tempore super Raguseos querant, aut accipiant, sicut per vim retro tempore acceperunt, pro nulla culpa[1] quorumlibet hominum. Item et Sclavi ut aput[2] Ragusium sint salvi, et nullum malum sit eis a Raguseis per terram aut per mar(e, et nullam captionem habeant) sine iustitia.[3] Et Sclavi de Chelmunia ut per civitatem ubi voluerint emant. Et quod (Raguse)[i] . . . . . non querant. Et quod pax pro nulla re, aut culpa aliquorum proici possit perpetuo set quorum . . . . . (fuerit, per iustitiam) emendetur. Insuper quod inimici illorum Ragusium stando, illis et terre eorum non offendant, et quod Raguseorum (inimici in terra illorum stan)do, Raguseis non offendant. Han[4] pacem cum mega iupano Nemanna, Strazimiro, Miroslavo, nos Ragusei (fecimus et heredibus eorum) et terra illorum, ut perenne firma permaneat, omni tempore, salva tamen iussione, et ordinatione, atque fide(litate domini nostri) gloriosissimi regis. Et nos Ragusei ut nullum quid queramus a mega iupano et ejus fratribus sine ratione. Sic nos deus (adiu)vet et hec sancta patrocinia atque dei evangelia et crux sancta, hoc quod hic scriptum est tenere. Amen.

† Ѣзь веан жѹпань кльнь се и подписахъ

† Ѣзь кнезь Мирославь кльнь се и подписахъ

b) Kopija

In nomine patris, et filii, et spiritus sancti, amen. Anno ejusdem incarnationis millesimo centesimo octogesimo sexto, indictione quinta, mensis septembris, die sanctorum Cosme et

Damiani. In civitate Ragusii, in curia domini gloriosissimi regis Wilhelmi et domini Tribuni archiepiscopi in presentia, et Tasaligardi regis camerarii, ac Gervasii comitis cunctorumque nobilium et populi universi. Venit Neudalus iupanus, et Drusinna Semitia Vidossi filius, ex parte magni iupani Nemanne, et fratrum ejus, comitis Strazimiri et com(itis) Miroslavi, quorum locutiones audientes, archiepiscopus, camerarius, comes cum nobilibus et populo hoc ordine pacem fece(runt). Videlicet, ut omnia mala que retro tempore acta fuerunt inter Raguseos, et Sclavos, pro lite de vineis, galeis, sagiteis, hominum, animalium, et omnium rerum ex utraque parte usque ad diem istum, in pace remaneant, et numquam rememorentur omni tempore, salva tamen hereditate Raguseorum quam antiquitus possederunt ex patribus, ex avis et proavis suis et[5] per se, excepto locum Ratiata[m] et Curi[lam que] in lege habende sunt posite. Et quod secure Ragusei per totam terram illorum, nominatim portu Narenti, mercando, laborando, pascendo, et sua reposita recipiendo, ligna incidendo, pergant, sine ullo contrario, secundum antiquam consuentudinem, et ut tollatur ——— decima, qua ex novo super Raguseos posita fuit. Et ut (vas antiquum) de vineis tollatur, per quas antea acceptum fuit. Et quod solidos nullo umquam tempore super Raguseos (querant, aut) accipiant, sicut per vim retro tempore acceperunt, pro nulla culpa quorumlibet hominum. Item et Sclavi (ut aput Ragusium) sint salvi, et nullum malum sit eis a Raguseis per terram aut mare, et nullam captionem habeant (sine iustitia.) Et Sclavi de Chelmunia ut per civitatem ubi voluerint emant. Ed quod Raguse[i] . . . . . non querant. Et quod pax pro nulla re, aut culpa aliquorum hominum proici possit perpetuo (set quorum) . . . . . fuerit, per iustitiam emendetur. Insuper quod inimici illorum Ragusium stando, illis et (terre eorum non offendant, et quod) Raguseorum inimici in terra illorum stando, Raguseis non offendant. H(an) pacem (cum mega iupano Nemanna), Strazimiro, Miroslavo, nos Ragusei fecimus, et heredibus[6] eorum et terra illorum, ut (perenne firma permaneat, omni) tempore, salva tamen iussione, et ordinatione, atque fidelitate domini nostri gloriosissimi regis. (Et nos Ragusei ut) nullum quid queramus a mega iupano, et fratribus ejus, sine ratione. Sic nos deus adiuvet (atque dei evangelia) et sancta patrocinia et crux sancta, hoc quod hic scriptum est tenere. Amen.

(† Ѣзь кѣ)лн жѕпань клънь сѣ (и под)писахъ

† Ѣзь кнезь Мирославь (клъ)нь сѣ и подписахъ

III. KRITIKA I INTERPRETACIJA TEKSTA

a) Opća karakteristika ugovora

Ovaj ugovor ima pravi karakter međunarodnog mirovnog ugovora, sklopljenog između dvije dotada ratujuće strane. Sastavljen je sigurno bio u dva primjerka. Jedan je potpisan od velikog župana Stefana Nemanje i brata mu zahumskog kneza Miroslava, koji primjerak su primili Dubrovčani, i on je sačuvan u dubrovačkom arhivu. Drugi primjerak potpisali su Dubrovčani i predali srpskom vladaru, no on nije sačuvan. To je bila, rekli bismo današnjom terminologijom, izmjena ratifikacija. U ovom ugovoru istaknute su obaveze i Dubrovčana i Srba, dakle i s tog gledišta listina u svojoj cjelini predstavlja mirovni ugovor. To ističemo stoga, što je kasnije bilo takvih mirovnih ugovora između Dubrovčana i Srba, pri kojima su bile izdane dvije različite isprave. U jednoj su bile obaveze jednih, u drugoj obaveze drugih, te su te isprave među sobom izmijenili.[7]

b) Bitni potezi dubrovačke teritorijalne povijesti do vremena Nemanje

Kad se govori dakle o mirovnom ugovoru, onda to znači, da se između Dubrovnika i Srbije vodio rat. Nemanjina srpska država bila je susjed Dubrovnika.

Svi dalmatinski gradovi željeli su, da prošire svoj zemljišni posjed izvan zidina, a želio je to naravno i Dubrovnik. Možemo vjerovati dubrovačkim kronikama, koje nam vele, da se najstariji dubrovački teritorij prostirao od Višnjice do uključivo Gruža, čemu naravno pridajemo i otok Lokrum.[8] Uzevši u obzir prirodne geografsko-ekonomske momente, posve je prirodno, da je Dubrovnik u tom najstarijem opsegu obuhvatio južne padine Srđa, odnosno njegova gorskog lanca od Žarkovice do brda iznad Nuncijate, i otok, koji je bio neposredno pred njim. Prirodna je i uvjetovana razlozima sigurnosti i ekonomske egzistencije težnja za daljim proširenjem na susjedne plodne doline. U tome možemo povući paralelu s ostalim dalmatinskim gradovima, pa i gradovima na otocima. Sve do prve polovice 9. vijeka svi otoci bili su nesumnjivo na cijelom svojem teritoriju u opsegu dalmatinskog temata. No tada otoci Brač, Hvar, Korčula i Mljet dođoše pod vlast neretljansku. I na sjevernim otocima se naseliše Hrvati, a Romani — stanovnici otočnih gradova ograničiše se na same gradove. I kopneni gradovi bijahu na svojem teritoriju ometani od Hrvata. Intervencijom bizantskog cara Vasilija I. (867.—886.) dođe do sporazuma između romanskih dalmatinskih gradova i hrvatskih vladara, prema kojemu je njima bio priznat njihov teritorij, i to otočnim gradovima cijeli teritorij otoka, Zadru kopneni i otočni teritorij, a tako isto i Trogiru i Splitu njihovo zemljište, za koje

teritorije plaćahu hrvatskom vladaru danak u novcu, vinu i ostalim stvarima, ali ti teritoriji postadoše njihov vlastiti autonomni teritorij. O tome nas svemu obavješćuje Konstantin Porfirogenet.[9] Spomenuvši sve to napokon i o Dubrovniku u glavi XXX. djela »De administrando imperio«, on veli: „*τὸ δὲ κάστρον τὸ Ῥαούσιον μέσον τῶν δύο χωρῶν πρόσκειται, τῶν τε Ζαχλούμων καὶ τῆς Τερβουνίας· ἔχουσι δὲ καὶ τοὺς ἀμπελῶνας αὐτῶν εἰς ἀμφοτέρας τὰς χώρας, καὶ τελοῦσι πρὸς μὲν τὸν ἄρχοντα τῶν Ζαχλούμων νομίσματα λς', πρὸς δὲ τὸν ἄρχοντα Τερβουνίας νομίσματα λς'*“.

To mjesto djela Konstantina Porfirogeneta tumačilo se, kao da to nije bio komunalni teritorij Dubrovnika, već da je Dubrovnik za vinograde, koje su imali na zahumskom i travunjskom zemljištu pojedini Dubrovčani tek kao svoj privatni posjed, plaćao taj danak zahumskom i travunjskom knezu. Ako promotrimo sav dalji razvoj teritorijalne povijesti Dubrovnika, na što ćemo se kasnije osvrnuti opširnije, možemo reći, da to tumačenje nije ispravno. Tu izraz »vinogradi« znači pars pro toto, jer je veći dio zemljišta bio zasađen vinogradima, a pasus »*ἔχουσι δὲ καὶ τοὺς ἀμπελῶνας αὐτῶν εἰς ἀμφοτέρας τὰς χώρας*« prevest ćemo posve u duhu grčkog jezika ovako: »... a imaju svoje vinograde prema objema zemljama (ili do obiju zemalja)«, jer prijedlog *εἰς* ne znači samo »u« već i do, prema. Interpretirajući pravilno taj pasus Porfirogenetov, uzevši u obzir dalji razvoj u analogiji sa sjeverodalmatinskim gradovima, možemo ustvrditi, da je to zemljište, za koje plaćaju danak, postalo njihov komunalno-autonomni teritorij s obavezom plaćanja danka. To najstarije zemljište je zemljište Župe, Šumeta, Rijeke i Zatona, takozvana dubrovačka Astareja, u koju se osim toga uključio i Gruž, koji su Dubrovčani od pamtivijeka posjedovali bez ikakva plaćanja danka bilo kome. Pita se, kako i kada su to zemljište Dubrovčani stekli? Porfirogenet nam samo pripovijeda stanje u svoje doba, a dok nam za sjeverodalmatinske gradove kaže genezu toga, za Dubrovnik nam ništa o tome ne veli. To je posebno pitanje, koje bi činilo posebnu raspravu za sebe. O tome nam pripovijedaju najstarije dubrovačke kronike, Anonim i Nikola Ranjina, obje iz dosta kasnijeg vremena, naime iz prve polovine 16. stoljeća.[10] No ulaženje u taj predmet značilo bi zapodjenuti raspravu o vjerodostojnosti starih dubrovačkih kronika za vrijeme prije 13. vijeka. Nodilo ih je proglasio en bloc nevjerodostojnim, a po njemu i Šišić.[11] Naše je mišljenje, da je to prestrog sud, a do pouzdanijeg rezultata o njihovoj vjerodostojnosti možemo doći tek ispravnim shvaćanjem njihovim kao cjeline i ujedno podrobnom analizom svake pojedine vijesti u njima te uspoređujući ih s podacima iz isprava, drugih stranih i domaćih kronika i pisaca-izvora, arheoloških i umjetničkih ostataka i razmatranjem prilika vremena, teritorijalno-geografskih faktora i ekonomske uvjetovanosti. Zasad se u to ne upuštamo, već samo velimo, da o činjenici, koju smo

utvrdili na temelju Porfirogeneta, kasnijeg razvoja i kasnijih pouzdanih izvora te ekonomske uvjetovanosti, pišu, na svoj način dakako, i genuine kronike dubrovačke Anonima i Ranjine, tvrdeći i one, da su Dubrovčani Astareju stekli već u 9. stoljeću, što se inače vremenski uglavnom podudara, u razlici tek od decenijâ, i s prilikama sjeverodalmatinskih gradova.

Dubrovnik kao tipično primorski grad, osim nastojanja da steče najbliže kopneno područje iza brda Srđa u svim pravcima i osigura tako proizvode plodnijih susjednih dolina i strateški povoljniji položaj, posve je naravno usmjerio svoje teritorijalno širenje i u maritimnom pravcu. Već je Jireček rekao, da Dubrovčani otočni niz Koločep—Lopud—Šipan posjeduju od pamtivijeka, no ne veli, otkad je to bilo.[12] Pouzdanih direktnih vijesti o tome nemamo, premda i o tome imamo jednu vijest napisanu od Lukarevića, historijskog pisca iz početka 17. stoljeća, koju bismo pravilnom interpretacijom mogli postaviti u 9. stoljeće.[13] No o tome, da su Dubrovčani te otoke imali već u doba Porfirogeneta, imamo kod tog pisca indirektne podatke. Opisujući temat Dalmacije Porfirogenet veli: »Ima pod oblašću Dalmacije do Beneventa nagusto i vrlo mnogo otoka . . .« U te otoke nesumnjivo dakle spadaju i ti dubrovački.

Svakako po direktnim i po indirektnim vijestima Porfirogeneta možemo reći, da Dubrovnik ima u njegovo doba, dakle u sredini 10. stoljeća, Astareju, koja se osim Gruža sastoji od Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, za koju susjednim knezovima plaća tek danak, i otočni niz Koločep—Lopud—Šipan. Kad uzmemo u obzir veliki teritorij drugih autonomnih gradskih općina Dalmacije, kao Krka, koji posjeduje cijeli veliki otok, Osora s otokom Cresom i Lošinjom, Raba s otokom Rabom i Pagom, Zadra s prostranim sjevernim otočjem, Splita sa Šoltom, onda i za Dubrovnik izlazi vrlo vjerojatno, da u sredini 10. stoljeća ima već prilično prostrani teritorij. Ta to je već grad, koji je bio kadar izdržati 15-mjesečnu arapsku opsadu 866.—867. g. i koji je imao tako veliku trgovačku flotu, da je ona mogla prevesti Hrvate i Srbe kao pomoćne čete pri opsjedanju Barija, koji je bio u arapskim rukama. K tome valja istaknuti, da se dalmatinski temat, imajući kao glavni grad Zadar, dijelio u dva dijela još u 9. stoljeću, i to u sjevernu Dalmaciju i južnu Dalmaciju s Dubrovnikom, Kotorom, Rosom i Budvom, i da je ta južna Dalmacija, nalazeći se u sklopu opće Dalmacije, imala i svoju posebnu metropolu, — a to bijaše Dubrovnik.[14]

Inače kroz 11. i 12. vijek vidimo mi kadikad ekspanzione tendencije Dubrovnika u maritimnom pravcu od Šipana prema sjeverozapadu, gdje dolazi na red otok Mljet.[15] No te tendencije ne uspješe, jer zahumski knez Desa 1151. g. darova otok Mljet benediktincima.[16] Pače ni u Astareji nije bio Dubrovnik uvijek

siguran, jer vidimo, da pojedini susjedni vladari otimaju njemu njezine dijelove. Uopće nastaje pitanje spornog pograničnog zemljišta, koje će se provlačiti sve do 14. stoljeća.

c) Rat između Nemanje i Dubrovnika 1184.—1186. g.

Kad je na raški prijesto došao 1168. g. Stefan Nemanja, on poče voditi dosljednu politiku, koja je išla za tim, da Raškoj pripoji primorske oblasti Duklju, Travunju i Zahumlje, u kojem zavlada brat mu Miroslav pod njegovim vrhovništvom, i da svoju državu oslobodi bizantske vrhovne vlasti. U programu osvajanja bijahu gradovi gornje Dalmacije i Dubrovnik. Njemu sav taj program i uspije osim osvajanja Dubrovnika. Već 1172. g. dođe do rata između Nemanje i Dubrovnika, ali osim haranja Astareje drugo Nemanji ne uspije.[17] Nakon smrti moćnog bizantskog cara Manojla 1180. g. Nemanja još jače prihvati politiku ekspanzije prema Jadranskom moru. Gornjodalmatinski gradovi mu pripadoše, a za Dubrovnik se 1184. g. rasplamsa žestoki rat. Iz svega se vidi, da je Nemanji bio cilj osvajanje Dubrovnika kao važnog emporija na Jadranu, jer je on trebao da završi lanac starih primorskih gradova pod njegovom vlasti, no kao povod ratu a i uzrok sekundarnih sukoba bijaše pitanje granica, odnosno spornog pograničnog zemljišta u Astareji, i pitanje jurisdikcije dubrovačkog nadbiskupa nad katoličkim biskupijama njegove države, odnosno u vezi s time spor s barskom crkvom.

Rezultat završetka tog rata je mirovni ugovor od 1186. g., pa stoga se moramo s tim ratom pobliže upoznati. Izvor za taj rat nam je osim tog ugovora kronika Nikole Ranjine te historički pisci Orbini, Lukarević i Rastić, koji nam dosta potanko opisuju rat. No osim njih ima još jedan važan izvor, koji dosada nije uziman mnogo u obzir, a ipak je on vremenski događaju mnogo bliži nego li Ranjinina kronika i spomenuti pisci. Spomenuli smo malo prije spor između dubrovačke i barske crkve. Taj se spor produžio sve tamo do sredine 13. stoljeća. Tada je dubrovački nadbiskup 1255. g. slao pred papu svoga opunomoćenika, da ga zastupa u toj parnici. Tada je sastavljena promemorija argumenata, koje treba opunomoćenik da upotrebi. Ta je promemorija sačuvana u tri savremena originalna primjerka, jer je očito trebalo više istih primjeraka u praktične svrhe. Ti primjerci se između sebe malo razlikuju. Objelodanio je tu promemoriju Smičiklas u Codexu IV, str. 590.—592., ali s nekim netočnostima. Među argumentima promemorije spominje se, kako je pred sedamdeset godina »rex Rascie« navalio na Dubrovnik. Ne spominje se ime tog vladara, no to je očito Stefan Nemanja, te tu riječ r e x nema značenje k r a l j već v l a d a r uopće.

Najprije ćemo iscrpsti pisanje kronika i pisaca, koje smatramo vjerodostojnim, a zatim ćemo se osvrnuti na vijesti prome-

morije. Nemanji je bio cilj osvojiti grad Dubrovnik. Radi toga je spremao navalu s kopna i s mora. Skupio je za borbu na moru 13 brodova i vodstvo povjerio bratu Miroslavu. No i Dubrovčani skupiše brodovlje, te dođe do bitke kod Poljica, gdje 18. kolovoza 1184. Dubrovčani potukoše svoje protivnike. Trećem bratu Sracimiru Konstantinu, koji je vladao unutrašnjim nekim oblastima, povjeriše Nemanja kao vrhovni srpski vladar i Miroslav kao knez Zahumlja, da zauzme otoke Korčulu i Vis u njihovo ime, jer su ih smatrali dijelom Zahumlja. Ili u toku 11. ili u toku 12. stoljeća došla su bila jamačno ta dva otoka pod zahumsku vlast, ali već u prvoj polovini 12. stoljeća zauze ih skupa s Bračom i Hvarom Venecija. Kad je 1180. g. sjeverni Zadar zbacio mletačku vlast, a s njime skupa i svi ti otoci, zahumski knez i njegov suveren mislili su, da je došao pogodan moment, da zauzmu opet Korčulu i Vis, koji su nekad bili pod Zahumljem, a kud je, idući od poluotoka Stonskog Rata u pravcu zapada, išla zahumska odnosno srpska politička ekspanzija, dok su Mljet i Lastovo sigurno ranije došli pod zahumsku vlast. Ekspedicija na Korčulu išla je nešto malo kasnije nakon bitke kod Poljica. Dubrovčani, svladavši pak protivnike najprije kod Poljica, pođoše sada u pomoć Korčulanima, te Korčulani i Dubrovčani skupa uništiše Sracimirovo brodovlje, tako da se on opsjednut na otoku nije mogao vratiti. On je morao u ime Nemanje i Miroslava priznati Korčulanima, da njih i Višane oslobađa od svake podložnosti prema Zahumlju, i tako Korčula i Vis ostadoše slobodni, te se nađoše pod vlasti ugarsko-hrvatskog kralja. Pomoć pružena Korčulanima i Višanima bila je u duhu one pomorske tendencije Dubrovčana u smjeru prema sjeverozapadu, gdje se ona sukobila sa zahumskom. Pomoć Dubrovčana značila je i neki njihov utjecaj. Utjecaj Dubrovčana na Korčulu i Vis djelovao je ipak na njih, te oni doskora primiše dubrovačku zaštitu.

No rat između Nemanje i Dubrovnika se nastavi, te 1185. g. navali Nemanja direktno na sam Dubrovnik i najprije ga opsjedne. Naprijed spomenuta promemorija iz 1255. g. izričito veli, da je vladar Raške osvojio Dubrovnik. To veli u kontekstu ovako:

Intendít probare procurator archiepiscopi Ragusini, quod... (ommissis)

Item quod rex Rascie obsedit civitatem Ragusinam manu armata.

Item quod dictus rex cepit eandem civitatem.

Item quod predicta fuerint publica et notoria in partibus illis.

Item quod de hoc est fama publica in partibus illis.

Item quod dictus rex expoliavit ecclesiam Ragusinam omnibus privilegiis suis.

Item quod expoliavit eam privilegio supradicto (naime tobožnje bule pape Zaharije iz 743. g.).

Item quod dictus rex expoliavit dictam ecclesiam dicto privilegio a septuaginta annis circa.

Item quod dicta ecclesia per captionem civitatis eiusdem ammisit privilegium supradictum. (Krivo je kod Smičiklasa tiskano: privilegia supradicta.)

Item quod predicta sunt publica et notoria in partibus illis.

Item quod de predictis est fama publica in partibus illis.

U promemoriji se dakle veli, da se to zbilo »a septuaginta annis circa«, a ako uzmemo godinu 1255. kao godinu postanka promemorije, onda zaista vrijeme pred sedamdeset godina pada u godinu 1185. I to nam je ujedno razlog, da promemoriju, koju na temelju drugih podataka mećemo u vremenski razmak od g. 1252. do 1255., metnemo zaista u godinu 1255.

Nijedan dubrovački pisac izričito ne veli, da je Nemanja zauzeo Dubrovnik. Ranjina (str. 219.) veli ovako: »Et nello anno seguente venne con exercito da novo con 30 millia cavalli a Ragusa; et ruinando per 8 giorni tutto lo contorno con tormenti e macchine, lo seguente giorno di dominica, nella festa de santi Pietro et Laurentio et Andrea, messo foco in certe sue macchine et artaglieria, ruinò poi tutte le vigne già guaste per avanti; et fatta ruina, si partì con exercito nello suo paese«. Orbini (str. 247.) veli ovako: »E l'anno seguente venne Miroslavo con esercito di 30 mila cavalli, e pose assedio alla Città di Rausa. e quella cominciò combattere con alcune machine: nel che sendosi trattenuto otto di continovi, ne potendo far cosa alcuna, pose il fuogo nelle dette machine e tornò à casa«. Lukarević (str. 26.—27. drugog izdanja) ukratko kaže: »L'anno poi seguente con venti mila huomini raccolti da varie nationi, si cacciò a combattere Rausa; ma succedendo l'impresa a nostro favore, se ne tornò a casa«. Rastić (str. 60.—61. u izdanju Nodila) veli ovo: »Miroslavo battuto in mare, fece risoluzione di tentar miglior fortuna in terra, e per vendicar ancora l'ingiuria, fatta al fratello Strascimiro a Corzola dalli Ragusei, l'anno seguente fece un esercito di cinquanta mila uomini, e con quello si presentò sotto Ragusa, al primo di luglio, con tutti gli apparati necessari per un assedio. Ed avendo fatto l'esperienza di dar piu assalti alla città, fu sempre ribattuto con gran strage de suoi. E nelle sortite, fatte dai Ragusei, ebbe pure danni indicibili, ed in una di queste gli assediati ebbero fortuna bruciarli alcune macchine di legno, che lui aveva fatto fabbricare per facilitare l'espugnazione della città. Onde, vedendo l'impossibilità d'arrivar al fine del suo desiderio, sciolse l'assedio e si ritirò giusto nel giorno, che a Ragusa si celebrava la festa dei beati Pietro, Andrea, Lorenzo, fratelli martiri, i corpi dei quali, come abbiamo altrove detto, si trovano a Ragusa, trasportati dalle vicinanze di Cattaro. E nel ritirarsi verso Rassia, fece danni indicibili per lo stato con ferro e fuoco«.

Svi noviji historičari, bazirajući se na pisanju dubrovačkih pisaca, uzimali su, da Nemanja nije uspio zauzeti grada te da je opsada bila uzaludna. Nijesu se obazirali ili nijesu poklanjali vjere promemoriji iz 1255. g., dakle izvoru nastalom samo 70 godina iza događaja, koji izričito veli, da je Nemanja zauzeo grad, te naglašuje, da je o tom javni glas u tim stranama. Prvi dubrovački pisac Ranjina piše tek oko 350 godina nakon događaja. No ako pobliže promotrimo njegovo pisanje, nigdje on izričito ne veli, da nije Nemanja zauzeo Dubrovnika, već dapače kaže: ... »venne con exercito da novo con 30 millía cavalli a Ragusa«. Iz njegova se pisanja vidi tek to, da pothvat Nemanjin nije konačno uspio. Ni Lukarević ne veli, da grad nije bio zauzet, već i on ističe, da pokušaj Nemanjin nije konačno uspio. Već iz Orbinijeva pisanja moglo bi se nazreti, da je govor o uzaludnoj opsadi, no ni njegovo pisanje ne isključuje jedan iznenadni prodor u sam grad. Tek Rastić, najkasniji pisac, izričito veli, da su sve navale bile odbijene. Kaže naime: »Ed avendo fatto l'esperienza di dar piu assalti alla città, fu sempre ribattuto con gran strage de suoi«. No svjedočanstvo promemorije, makar bila ona sastavljena u tendenciozne svrhe, tako je jasno, da ne možemo njega mimoići. Ona je dubrovačkog postanka, a onoga, što se dogodilo pred sedamdeset godina, mogli su se najstariji ljudi i sjećati kao događaja svojeg djetinjstva, odnosno tadašnja generacija iz 1255. g. posve lako je to mogla saznati od svojih očeva, koji su to proživjeli. Ni barska protupromemorija iz istog vremena ne poriče taj fakat.[18] Naravno dubrovački pisci ili su poricali dubrovačke poraze ili su uvijeno preko njih prelazili. Poriče taj poraz Rastić, ostali uvijeno preko njega prolaze, a najstariji od njih možda čak i priznaje osvojenje. No ako su pisci i uvijeno prešli preko osvojenja, nijesu ga osim Rastića ni porekli. I njihovo pisanje ima nešto za sebe, jer ma kako pisali Dubrovniku u prilog, jedno osvojenje dužeg trajanja ne bi bili mogli mimoići. Stoga možemo opravdano uzeti, da je osvojenje Dubrovnika od Nemanje bilo zapravo jedan kratki prodor u grad, koji se desio za one sedmodnevne opsade. Broj vojnika je očito pretjeran. Za trajanja tog prodora sigurno je Nemanja opljačkao grad, a i provalio na mjesto, gdje su se čuvale isprave. Budući da se radilo u sukobima između Dubrovnika i Nemanjića ne samo o njihovoj težnji da zavladaju Dubrovnikom, i o teritorijalnim te drugim pitanjima, već i o težnji dubrovačkih nadbiskupa za jurisdikcijom nad katoličkom crkvom u njihovoj državi, kojoj težnji oni bijahu protivni, onda je posve prirodno, da je Nemanja pri toj pljački grada oduzeo i papinske bule o privilegijima dubrovačke crkve. Ne ćemo se sada upuštati u pitanje, da li je nekoć postojala originalna bula pape Zaharije iz 743. g., no ako uzmemo, da je ona bila i falsificirana, to je sigurno bilo prije tog zaleta Nemanjina u Dubrovnik. Budući da su se ostale bule u Dubrovniku sačuvale, to možemo zaključiti, da je Nemanja

kasnije pri sklapanju míra njih Dubrovčanima vratio, a Zaharijina (bila ona ispravna ili falsificirana) bila je pri prodoru u grad sigurno uništena. Ona sačuvana je rekonstrukcija iz 13. stoljeća sastavljena prema onim sačuvanim iz 12. stoljeća. Ni Dubrovčani nijesu tu smatrali autentičnim originalom, jer u toj promemoriji izričito vele, da se izgubila, a u ispravi od 11. listopada 1251. (Smičiklas, Codex IV, str. 460.), gdje se nabrajaju papinske isprave o privilegijama dubrovačke crkve, spominje se Zaharijina nakon svih ostalih nabrojenih po redu i za nju se veli tek, da je »Exemplar brevilegii pape Zaharie«, što ne znači original.

Iz svega se dakle vidi, da je osvojenje Dubrovnika od Nemanje bio tek jedan kratki prodor u grad, koji je na kraju suzbijen, te nije dakle ni čudo, da ga dubrovački pisci nijesu ni spomenuli. Svakako svjedočanstvo promemorije, u stvari neoprovrgnuto ni pisanjem starijih pisaca do Orbinija, jasno svjedoči, da se to osvojenje, makar kao kratki prodor za vrijeme sedmodnevne opsade, ipak desilo.

Da li su Dubrovčani samo svojom snagom odbili Nemanju ili im je netko došao u pomoć? Svakako se iz mirovnog ugovora od 27. rujna 1186. vidi, da je Dubrovnik bio pod vlasti normanskom. U ugovoru se izričito veli, da se sklapa »in civitate Ragusii in curia domini gloriosissimi regis Wilhelmi« i u prisustvu »Tasaligardi, regis camerarii«. Dakle vidi se, da je normanski kralj imao u Dubrovniku svoj dvor i barem u njemu sigurno svog predstavnika komornika Tasaligarda. Svakako je Dubrovnik, ne mogavši dobiti pomoć od dalekog i još k tome oslabljenog Bizanta, protiv Nemanje zatražio i dobio pomoć od bliskih južnoitalskih Normana i priznao ujedno time njihovu vrhovnu vlast.

d) Analiza teksta originalnog ugovora

Osvrnut ćemo se na sam tekst originalnog ugovora te izvršiti njegovu analizu. Diplomatičku analizu izvršio je Milko Kos u vrijednoj svojoj raspravi Dubrovačko-srpski ugovori do sredine 13-og veka te je ujedno on i jedini, koji se pobliže osvrnuo na taj ugovor i prvi upozorio, da njegove praznine možemo upotpuniti pomoću Rastićeva izvještaja o tom ugovoru. Mi ćemo se osvrnuti na historijsku sadržinu teksta ugovorenih uvjeta.

Najprije dolazi opći uvjet, koji jednako vrijedi za obje ugovarajuće stranke: »Videlicet ut omnia mala, que retro tempore acta fuerunt inter Raguseos, et Sclavos pro lite de vineis, galeis, sagiteis, hominum, animalium et omnium rerum ex utraque parte usque ad diem istum in pace remaneant et numquam rememorentur omni tempore,.....« Taj uvjet lijepo pokazuje, da je i pisanje dubrovačkih pisaca u mnogočemu istinito. Svi sporovi zbog oštećenih dubrovačkih vinograda, uništenih i otetih Nema-

njinih brodova (galijâ i sagitâ), ubijenih i ranjenih ljudi, uništene i opljačkane stoke te svih drugih stvari predavaju se zaboravu, dakle jedna strana od druge nema što tražiti. Nema dakle jedna strana drugoj da plati nikakvu odštetu. Taj opći uvjet znači zapravo likvidaciju rata, odnosno deklaraciju o prestanku neprijateljstva, te je neke vrste opća obostrana uvodna obaveza. No odmah se toj rečenici nadodaje važan pasus: »salva tamen hereditate Raguseorum, quam antiquitus possederunt ex avis et proavis suis.«

Na to pitanje djedine-hereditas, odnosno na granice tu označene, vratit ćemo se još kasnije, a sad treba da nabrojimo dalje uvjete. To priznanje dubrovačkog teritorija, koje je, gramatički, dio složene rečenice, kojom se označuju opći uvjeti o zaboravu svih međusobnih povreda i šteta, zapravo je prijelaz k obvezama, koje primaju Nemanja i brat mu Miroslav. Ta dakle, zapravo druga, obveza Nemanjina glasi: »Et quod secure Ragusei per totam terram illorum, nominatim portum Narenti mercando, laborando, pascendo et sua repo(sita) recipiendo et ligna incidendo pergant síne ullo contrario, secundum antiquam consuetudinem et sine aliqua datione de[cime], qua ex novo super Raguseos posita fuit.« Dakle time Nemanja i Miroslav dopuštaju Dubrovčanima, da slobodno trguju po cijeloj njihovoj zemlji, a naročito u luci Drijevi na Neretvi, u kojoj su dakle već sada zauzeli Dubrovčani važne trgovačke pozicije. Dalje vidimo, da su Dubrovčani imali zemalja i obrađivali ih na području njihove države, da su pasli stoku na javnim pašnjacima i sjekli za se drva u šumama njihove države te imali u njoj i svojih poklada novca i stvari. Vršenje svih tih prava dopuštaju sada Dubrovčanima Nemanja i Miroslav puštajući im, da radi svih tih privrednih poslova idu slobodno bez ikakve smetnje po cijeloj njihovoj državi prema starom običaju, što znači, da su sva ta prava odavna oni tu imali i vršili. No iz tog uvjeta saznajemo, da je na to razno privredno poslovanje nedavno udaren bio namet-desetina, a sad se tim ugovorom ta desetina ukida.

Treća obaveza vladarske braće glasi: »Et ut vas antiquum de vineis tollatur, per quas antea acceptum fuit«. Porfirogenet govoreći o danku, koji su sjeverodalmatinski gradovi plaćali hrvatskom vladaru za njihovo komunalno zemljište izvan zidina, koje im je on priznao, veli, da osim novca plaćaju još vina i drugih stvari. Govoreći o danku, koji plaćaju Dubrovčani zahumskom i travunjskom knezu, spominju samo novac, no sigurno je, da se ona opća napomena o davanju vina i drugih stvari odnosi i na Dubrovnik. Danak i u novcu i naravi nastavili su Dubrovčani plaćati i drugim susjednim vladarima, koji su vladali Zahumljem i Travunjom, dakle sada Nemanji i Miroslavu. Tom rečenicom ukida se plaćanje vina u naravi, koje se plaćalo u sudovima, dakle to je taj »vas antiquum de vineis«, koji se plaćao sa zemljišta u

Astareji uz danak u novcu. On je prije bio davan, a odsada se ne će više davati. Ostao je dakle dalje samo danak, koji se plaćao u novcu.

Četvrta obaveza vladarske braće jest: »Et quod (solidos) nullo unquam tempore super Raguseos querant aut accipiant, sicut per vim retro tempore acceperunt, pro nulla culpa quorumlibet hominum«. Spomenuli smo naprijed izvještaj Rastićev o tom ugovoru. On je u neku ruku i komentar ugovora. On prednju treću i ovu četvrtu obavezu uzima skupa kao jednu te je ovako objašnjava: »... che dai Ragusei gli Slavi non possano, nè debbano cercar in verun tempo i soldi, nè quelli ricever, come facevano per il passato, per le vigne ed altri terreni, coltivati da essi nella penisola Ratanea.« Tu polazi Rastić od činjenice, da su u to doba Dubrovčani već imali vinograda i drugih posjeda na Stonskom Ratu, ali tu činjenicu krivo dovodi u vezu s tom izrekom mirovnog ugovora, te prema tome njegova interpretacija nije tu točna. Tu pisac nije razumio tekst te ga je nespretno protumačio napravivši kombinaciju s dubrovačkim vinogradima na Stonskom Ratu, koji se u ugovoru uopće ne spominju. Međutim stvar je jasna. Na obradivo zemljište, dakle i na vinograde, koje su Dubrovčani imali u državi Nemanjića, pa dakle sigurno i na vinograde na Ratu, odnosi se prvi uvjet, koji među ostalim veli, da mogu u državi Nemanje i Miroslava obrađivati zemlju bez plaćanja desetine. Kako se jasno dakle vidi, u toj se baš obavezi radi o nekom konkretnom slučaju, gdje su Nemanja i Miroslav tražili i primali od Dubrovčana novce kao odštetu za neke krivice, koje su imputirali pojedinim ljudima u Dubrovniku, ali jer se utvrđuje, da te krivice ne postoje, ne smiju više tražiti ni primati u to ime novce.

Sada dolaze tri obaveze Dubrovčana. Prva obaveza glasi: »Item et Sclavi ut aput Ragusium sint salvi, et nullum malum sit eis a Raguseis per terram aut ma(re, et nullam captionem habeant) sine iustitia.« Slaveni, podanici srpske države, mogu se u Dubrovniku slobodno kretati, i ne smije im se nikakvo zlo nanijeti od Dubrovčana ni na kopnu ni na moru, niti se smiju uhvatiti bez ikakve njihove krivice, a u slučaju optužbe treba da se izvrši parnički postupak.

Druga obaveza dubrovačka glasi: »Et Sclavi de Chelmunia ut per civitatem ubi voluerint emant«. Iako je ta obaveza zapravo već načelno i općenito uključena u onu prethodnu, ona se specijalno tu ističe, jer se ta okolnost hoće još izričito naglasiti. Tu se dakle izričito naglašuje, da Slaveni iz Zahumlja mogu po gradu Dubrovniku kupovati, gdje god hoće. Zato se naročito ističu Zahumljani, jer su oni, ma da su u državi Nemanjinoj, ipak bili pod knezom Miroslavom neko zasebno tijelo, pa se htjelo naglasiti, da i za njih ona opća obaveza vrijedi, a sigurno i zato, jer su oni tada u većoj mjeri dolazili u Dubrovnik trgovati.

Dalja treća važna obaveza nepotpuno nam je tradirana, jer je tu praznina i u originalu i u kopiji. Ona, u koliko je sačuvana, glasi ovako s prazninom u sredini: »Et quod Ragusei . . . . . non querant«. Praznine u jednom i drugom tekstu postoje već odavna. U prijepisima originala i stare kopije izvršenim u bečkom Državnom arhivu 1833. g., dakle pred više od sto godina, to je mjesto prazno, a također je prazno u jednom još starijem prijepisu izvršenom u Dubrovniku. No nešto ranije sigurno je jedna i druga isprava bila cijela. Velika je zasluga Milka Kosa, što je upozorio na pisanje Gundulića i Rastića, koji u svojim historijskim djelima donose izvještaj o tom mirovnom ugovoru iznoseći točku po točku baš onim istim redom, kojim one u samom ugovoru dolaze, iako, kako vidjesmo, njihova interpretacija nije uvijek točna. Iza prethodne točke o slobodi trgovanja Zahumljana u Dubrovniku donose oni iduću točku na ovakav način: »... che i Ragusei debbano abbandonar la protezione presa sopra l isola di Curzola e Lissa«. Dakle pomoću Gundulića i Rastića dobro možemo tu nadopuniti prazni tekst. Kad pogledamo dužinu praznine i u originalu i u kopiji, vidimo, da posve dobro možemo nadopuniti taj tekst ovako: »Et quod Ragusei C o r c i r a m e t L i s s a m non querant«. Riječi C o r c i r a m e t L i s s a m po svojoj dužini posve točno pristaju u tu prazninu. Doduše pisanje Gundulićevo i Rastićevo popravio je donekle Jireček, koji veli, da je Vis pogrešno spomenut mjesto Lastova, a za njegovim autoritetom se poveo bio i pisac ovih redaka u svojoj radnji »Otok Korčula u srednjem vijeku do 1420. g.«[19] Doduše posve prostorno govoreći mjesto C o r c i r a m e t L i s s a m moglo bi stajati također C o r c i r a m e t L a s t a m. No otkad smo se upoznali s važnim upozorenjem Kosa, onda možemo zaista vjerovati, da je barem već Gundulić, pisac XVII. stoljeća, čijim se je djelom Rastić poslužio, ako ne još i Rastić, pisac XVIII. stoljeća, imao pred sobom još cijeli i čitav tekst te da je zaista dobro pročitao »Lissam«. Proučivši pak nakon toga dobro ekspanzionu politiku Zahumlja u pravcu prema zapadu proširenjem vlasti na neretljanske otoke Mljet, Lastovo i Korčulu, i na nekadašnje neretljanske župe Doljansku (u XII. stoljeću već zvanu Lučku) i Rastočku (u XII. stoljeću već zvanu Veljačku), lako je razumjeti, da mu je bilo pošlo za rukom proširiti vlast i na Vis, koji se zapravo nalazi u sjeverozapadnom produženju Korčule. Kako već spomenusmo, stjecajem prilika Brač i Hvar dođoše u toku XII. stoljeća pod vlast Venecije, a jamačno tada i Vis, a isto se to dogodilo i s Korčulom.[20] Kad se i Zadar i svi ti otoci oslobodiše vlasti mletačke 1180. g., onda pokuša Miroslav nametnuti ponovo zahumsku vlast Korčuli i Visu, ali budući da je oni ne htjedoše priznati, posla on brata Sracimira s vojskom protiv otoka. Kako je svršila ekspedicija, vidjeli smo. Sracimir se morao ugovorom sklopljenim s Korčulanima odreći svake vlasti nad Korčulom i

Visom, a budući da su Dubrovčani u toj borbi pomogli te otoke, posljedica toga je bila, da su oni priznali njihovu zaštitu. Težnja dakle maritimnog proširivanja dubrovačke vlasti išla je i dalje u pravcu sjeverozapadnom prema otocima, mimoišavši ovaj put Mljet i Lastovo, jer su naravno prilike za stjecanje Korčule i Visa bile povoljnije. Sličnih mimoilaženja ima i kasnije u teritorijalnoj povijesti Dubrovnika. Prije su stekli Lastovo, pa onda tek Mljet; prije Stonski Rat, a poslije Slansko Primorje; prije istočni dio Konavala, a kasnije zapadni. Cilj je bio odavna postavljen, a ostvarivao se je prema danim povoljnim prilikama. No ta dubrovačka zaštita nad Korčulom i Visom prekratko je trajala. Iako su se naime Nemanjići morali u ugovoru s Korčulom odreći tih otoka, ipak su to isto zahtijevali i od Dubrovčana, i Dubrovčani, sačuvavši ipak svoju staru d j e d i n u (hereditas) u Astareji, pristadoše da se odreknu Korčule i Visa, i to se jezgrovito odrazilo u ugovoru: »Et quod Ragusei Corciram et Lissam non querant«. (Neka Dubrovčani ne zahtijevaju Korčulu i Vis.)

Istakli smo, da iza opće uvodne obostrane obaveze dolaze pojedinačni uvjeti, i to najprije obaveze vladarske braće, kojih ima č e t i r i, a zatim obaveze Dubrovčana, kojih ima t r i. Iza tih specijalnih jednostranih pojedinih obaveza obiju ugovarajućih strana dolaze neke specijalne obostrane načelne obaveze.

Prva je ova: »Et quod pax pro nulla re, aut culpa aliquorum proici possit perpetuo set quorum . . . . . (fuerit per iustitiam) emendetur«. Već po smislu, pa makar je s prazninom, možemo apercepirati njezin sadržaj, ali koristan nam je ipak i tu Rastićev izvještaj, koji u toj točki veli: »... che questa pace e confederazione non debba sciogliersi per veruna causa, ma che, occorrendo alcuna differenza tra Raguseo e Slavo, si debba terminare per via di giustizia«. Dakle između q u o r u m i f u e r i t popunjava prazninu, uključivši i te dvije riječi, tekst Rastićev ovako: »... occorrendo alcuna differenza tra Raguseo e Slavo«. Ne ćemo pokušati rekonstruirati tekst na latinskom, ali za pasus tog sadržaja ima dovoljno mjesta u praznini i originala i kopije. Dakle jedna i druga strana izjavljuje, da se taj mirovni ugovor trajne vrijednosti ne smije narušiti, odnosno zabaciti zbog nečije krivnje, bilo to jednih bilo drugih podanika, već će se zadjevice po pravdi rješavati, odnosno nanesene nepravde ispraviti.

Druga specijalna obostrana obaveza je ova: »Insuper quod inimici illorum Ragusium stando, illis et terre eorum non offendant, et quod Raguseorum (inimici in terra illorum stan)do, Raguseis non offendant«. Neprijatelji vladarske braće, koji borave u Dubrovniku, ne smiju protiv njih ni njihove zemlje neprijateljski nastupati, a isto tako neprijatelji Dubrovnika, boraveći u njihovoj zemlji, ne smiju protiv Dubrovčana nastupati. Ta točka implicite dakle priznaje pravo azila neprijateljima vladarske braće u Dubrovniku, kao i dubrovačkim neprijateljima kod njih, ali jedna i

druga vlast ima pripaziti, da ti elementi ne smiju na njihov teritorij i s njega neprijateljski nastupati.

Istakli smo više puta, da taj ugovor ima karakter obostranog mirovnog ugovora. U dosada razglobljenom tekstu ugovor ima uistinu objektivni karakter, jer govoreći i o jednoj i drugoj strani govori se u trećem licu. No bez sumnje je ugovor sastavljen u Dubrovniku, odnosno u dubrovačkoj kancelariji. To se vidi i iz ove uvodne stavke: »Venit Neudalus iupannus, et Drusinna Semitia, Vidossi filius, ex parte magni iupani Nemanne, et fratrum eius, comitis Strazimiri et comitis Miroslavi, quorum locutiones audientes archiepiscopus, camerarius, comes cum nobilibus et populo hoc ordine pacem fecerunt«. Dakle iz te se rečenice vidi, da su sastavljači ugovora Dubrovčani. To se vidi također iz posljednjih dviju stavaka, koje ne citiram, već upućujem na sam tekst isprave. Tu nastupaju Dubrovčani u subjektivnom tonu u prvom licu — — nos Ragusei, mi Dubrovčani. Tu dakle Dubrovčani, koji su, naravno u sporazumu s izaslanicima vladarske braće, sastavili ugovor, konačno svečano izjavljuju, da su taj mirovni ugovor učinili s vladarskom braćom s time, da vrijedi i za nasljednike i njihovu zemlju i da vječno ostane čvrst u svako doba, ali naravno ističući odmah svoju vjernost svome normanskom kralju, kojega imaju slušati i pokoravati mu se. Ugovor dakle Dubrovnik sklapa kao autonomna općina sa širokom autonomijom, koja samostalno ratuje i sklapa ugovor, ali ipak ne kao potpuno suverena država, jer se ugovor sklapa u dvoru kraljevu u Dubrovniku u prisustvu kraljeva namjesnika-kamerarija, koji sudjeluje i u sklapanju ugovora. Eto u toj pretposljednjoj završnoj stavci ugovora izrazuju Dubrovčani vječnu trajnost i važnost njegovu, ali ograđujući se ipak time, da u prvom redu i u toj stvari moraju slušati naredbe i odredbe svog vladara. Dakle ova izreka »salva tamen iussione, et ordinatione, atque fidelitate domini nostri gloriosissimi regis« ima ipak neku restrinktivnu moć te znači, da taj ugovor trajno i vječno vrijedi, ukoliko naravno odgovara i interesima dubrovačkog suverenog vladara. Dubrovčani su tim ugovorom dosta dobili. Priznata im je njihova djedina-hereditas, kojoj dijelovi bijahu sporni, dana im je potpuna privredna sloboda u državi Nemanjića bez plaćanja desetina i ukinut dohodak vina, koji se njima plaćao. S punim pravom i zadovoljni mogli su u završnoj posljednjoj stavci reći u prvom licu: »Et nos Ragusei ut nullum quod queramus a mega iupano et eius fratrabus sine ratione«. Dubrovčani dakle izjavljuju, da bez razloga ništa više ne će tražiti od vladarske braće. Ta izjava naravno mogla je braću potpuno zadovoljiti.

Ako ukratko rekapituliramo sadržaj ugovora, onda ćemo reći, da u stvarnom svojem sadržaju ugovor ima pet dijelova: 1. dio je opća obostrana deklaracija o prestanku neprijateljstva, 2. dio

sadržava specijalne četiri obaveze vladarske braće prema Dubrovniku, 3. dio sadržava specijalne tri obaveze Dubrovnika prema njima, 4. dio sadržava dvije specijalne obostrane obaveze, i 5. dio dvije svečane deklaracije Dubrovčana, rečene od njih u prvom licu kao od sastavljača ugovora, da će mir čuvati i da ne će bez razloga ništa više tražiti.

Iako se u ugovoru izričito veli, da je sastavljen, makar i uz sudjelovanje izaslanika protivne strane, od Dubrovčana te oni u dvije završne stavke nastupaju subjektivno u prvom licu, taj ugovor ima pravi karakter jednog obostranog mirovnog ugovora, te je stoga i primjerak, koji su zadržali Dubrovčani, potpisan od Nemanje i brata mu Miroslava. Time oni prihvaćaju taj ugovor i daju mu svoju ratifikaciju, dok je onaj drugi nesačuvani nam primjerak, predan vladarskoj braći, bio potpisan od Dubrovčana.

e) Analiza stare kopije ugovora

Uz original postoji i vrlo stara kopija, ako nije i pisana istom rukom, u što se ne upuštamo, a ono svakako istim pismom. Čak da ne postoji original, mogli bismo pomisliti, da je to original, jer i na njemu imamo potpise Nemanje i Miroslava. Glavni razlog, u čemu baš razlikujemo, da je jedno original a drugo kopija, jest baš u tome, što su u originalu potpisi pisani drugom tintom, dakle pri ratifikaciji sa strane vladarske braće izvan Dubrovnika, a drugi primjerak, to jest kopija, ima i ćirilske potpise napisane istim crnilom kao i sami tekst isprave. Tekst tog drugog primjerka, dakle stare kopije, ima nekoliko pasusa, u kojima se razlikuje od originala. Najprije ćemo spomenuti tri neznatna nebitna pasusa. Neznatna je razlika u drugoj specijalnoj obavezi vladarske braće. Original ima »portum Narenti«, a kopija portu Narenti«. U originalu stoji u prvoj obostranoj specijalnoj obavezi: »Et quod pax pro nulla re, aut culpa aliquorum proici possit...«, a u kopiji se veli: »Et quod pax pro nulla re, aut culpa aliquorum hominum proici possit....« To je slučajna nebitna razlika te ništa ne mijenja smisao teksta. U završnoj formuli isprave original ima: »... et hec sancta patrocinia atque dei evangelia«, a kopija ima doduše tu neku prazninu, ali se vidi, da je raspored riječi te fraze drukčiji, jer prije bi imale doći riječi »dei evangelia«, kojih nema, budući da je tu praznina, a zatim dolaze riječi »et sancta patrocinia«. I to je još manje bitna razlika od one naprijed spomenute.

No imamo tri dosta znatne razlike. Prve dvije razlike dolaze u prvoj specijalnoj obavezi vladarske braće, gdje se veli: »... salva tamen hereditate Raguseorum, quam antiquitus possederunt ex avis et proavis suis«. U staroj kopiji su pred riječima »ex avis« predmetnute riječi »ex patribus«, a rečenici nadodana cijela stavka: »... per se, excepto locum Ratiata[m] et Curi[lam que] in lege habende sunt posite«. Slova u uglatim zagradama jesu

naša nadopuna, prvo »Ratiata[m]« zbog nejasnoće teksta, drugo »Curi[lam que]« zbog praznine. Obrazložit ćemo u toku rasprave, zašto smo tako nadopunili. Treća razlika je u drugoj specijalnoj obavezi vladarske braće, u kojoj se u originalu veli sine aliqua datione decime a u kopiji et ut tollatur — decima.

Bez sumnje te tri varijante znače znatnu promjenu teksta. Prva i treća varijanta akcentuiraju, a druga čak i tumači. Dok se u originalu veli o djedini (hereditas), quam antiquitus possederunt ex avis et proavis suis, u kopiji se to još jače ističe veleći ex patribus, ex avis suis htijući jamačno istaknuti, da ta djedina bijaše njihova ne samo u davno doba već i u novije. S onim pak ut tollatur — decima mjesto sine aliqua datione decime htio je prepisivač još jače istaći ukidanje te novo nametnute desetine.

No najvažniji je onaj pasus, koji spominje Ratiata..., to jest današnji Rožat, jer su ga raznoliko tumačili, a njegovo ispravno tumačenje baca jaki pramen svijetla baš na to pitanje teritorijalne povijesti Dubrovnika. Odmah možemo reći, da iza Ratiata... ne dolazi eius, kako je Radonić čitao, već se nazire Curi..., a ako uzmemo u pomoć Rastića, koji je vjerojatno, a njegov prethodnik Gundulić sigurno, čitavu ispravu imao pred sobom i ispravno čitao, to ne može biti drugo nego Kurila, također u Rijeci dubrovačkoj.

Što bi imalo dakle značiti ono »excepto locum Ratiata...?« Historičari su dosad to tumačili, kao da Nemanja priznaje Dubrovčanima cijelu Rijeku osim Rožata.[21] U posljednje vrijeme hoće Medini, da dade tim riječima drugo značenje.[22] On veli ovako: »Tumačim te riječi tako da je Nemanja povratio Dubrovčanima osvojenu djedovinu i k tomu Rožat«. Medini se sigurno oslanja na drugo značenje glagola excipio, cepi, ceptum 3. Taj glagol znači doduše izuzeti, ali ima i značenje shvatiti, razumjeti, odrediti, uvjet postaviti, pa bi prema Mediniju taj pasus trebalo uzeti u značenju »podrazumjevši i Rožat«. Zanimljivo je, kako je taj pasus shvatio Rastić, koji je još k tome vjerojatno imao pred očima ispravu mirovnog ugovora, kad je ona bila još čitava. On veli (str. 61.—62.): »Ma perchè la repubblica ora in differenze con il gran giupano, pretendendo egli attener al suo dominio, per la dipendenza di Bosna, le ville di Rosgiat e di Curilla, oggi detta Petrovo selo, però furono queste due ville riservate restar in lite non definita...« Gruber i Kos prihvaćaju tumačenje Rastićevo, odnosno nadopunu.[23]

Kušajmo nadopuniti lakunu i analizirati smisao te rečenice! Mi to mjesto popunjavamo ovako: »salva tamen hereditate Raguseorum quam antiquitus possederunt ex patribus, ex avis et proavis suis et per se, excepto locum Ratiata[m] et Curi[lam que] in lege habende sunt posite«. Ovo habende sunt posite

jest plural ženskog roda te se prema tome mora odnositi na subjekt također ženskog roda u pluralu. Mi smo kao subjekt uzeli que. Ime sela Kurila dolazi nekada kao Kurilo srednjega roda, a nekad kao Kurila ženskog roda. I Rastić uzima ženski rod kao Kurila. Današnji Rožat dolazi više puta u obliku ženskog roda kao Rosata, Raxata, Ratiata, Rabiata.[24] Tu smo dakle locum Ratiata... et Cur... uzevši u obzir izreku »in lege habende sunt posite«, uzeli dakle kao imenice ženskog roda u akuzativu te popunili locum Ratiata [m] et Curi [lam], a onda prirodno dolazi dopuna que. I zaista na kraju retka iza Curil [am] ima baš u lakuni toliko mjesta, da se popuni que. Riječ excepto, koja dolazi od glagola excipio 3, nije tu upotrebljena u ablativu apsolutnom, jer bi tada moralo biti excepto loco a ne excepto locum. Kod Du Cangea smo vidjeli, da ta riječ može biti adverb, i ako ga Du Cange donosi u drugom značenju, nego što ćemo ga mi u ovom slučaju dati toj riječi. Tu je dakle kod nas riječ excepto adverb. I Rastić na svoj način i Jireček i Šišić na svoj način shvatili su riječ excepto u smislu izuzevši kao što ima značenje i u Du Cangea. Međutim Medini je ispravno pogodio tu značenje riječi. Tu excepto ne znači izuzevši već uključivši. Doduše u prvi mah sam i ja pomišljao na ovakvu nadopunu: excepto locum Ragatam et Curilam que non in lege habende sunt posite. To bi po smislu odgovaralo interpretaciji Rastićevoj, te bi značilo: izuzevši mjesto Rožat i Kurilo, koja nemaju da se razumijevaju kao metnuta u ugovoru. Riječ lex znači naime i ugovor, u kojem značenju tu i dolazi. Kao posve prirodno moglo bi se smatrati, da izreka glasi ovako: que non in lege habende sunt posite. No što je glavno, između Curi [lam] i kraja retka, kojega završetak, jer je tu lakuna, mjerimo prema gornjim recima nad njime, nema nikako mjesta, da uz riječ que, koja tu mora biti, bude još i riječ non. Kad dakle nadopunimo ovako: et per se, excepto locum Ratiata [m] et Curi [lam que] in lege habende sunt posite, i kad k tome istaknemo ono et per se, koje se odnosi se na Dubrovčane, onda nam sadržaj čitavog konteksta postaje posve jasan, te ćemo prevesti to ovako: »... priznajući pak djedinu Dubrovčana, koju su starinom posjedovali od otaca, djedova i pradjedova i uključivši za njih mjesto Rožat i Kurilo, koja imaju da se razumijevaju kao metnuta u ugovoru«.

I logički inače imamo taj pasus tako dopuniti i tako ga tumačiti. Znamo, koja je bila hereditas-djedina Dubrovčana. Ona je uključivala Rijeku s Rožatom i Kurilom. U autentičnom originalnom ugovoru ističe se ta hereditas bez određivanja pojedinih mjesta. No jer je sigurno i prije i poslije bilo spora za ta dva mjesta, Rožat i Kurilo, prepisivač ugovora je htio akcentuirati, da u tu hereditas, staru djedinu dubro-

vačku, pripada i Rožat i Kurilo. Tendencija je prepisivača bila akcentuirati u spomenuta tri pasusa još jače prava Dubrovčana, pa bi zaista nevjerojatno bilo, da je on u tom pasusu s izuzimanjem (kad bi se tako shvatila riječ excepto) htio umanjiti vrijednost i opseg izraza hereditas u originalnom ugovoru.

No moramo se zagledati u sam taj primjerak prijepisa, te ćemo tu vidjeti genezu tih triju varijanata, u kojima se razlikuje kopija od originala. Baš na ta tri mjesta mi imamo razuru na permageni. Najjasnije se to vidi u varijanti »et ut tollatur ——— decima«. Prostor, na kojem piše ut tollatur ———, najprije je bio izradiran i također tako isto prostor slova **a** u riječi decima. Na prostoru razure napisan je zatim pasus ut tollatur i ono slovo **a**, i to se također po tinti dobro poznaje. Bez sumnje je pisar tu prvobitno napisao bio kao u originalu, i to sine aliqua datione decime, a onda je mjesto onoga sine aliqua datione napisao ut tollatur. No tekst sine aliqua datione ima 17 slova i dva razmaka, a tekst ut tollatur ima samo 10 slova i jedan razmak. Iako je u razmjeru prema drugim riječima dosta raširio ono ut tollatur, nije mogao ispuniti sav izradirani prostor, pa da bi ga ispunio, dodao je iza tollatur još i dugu crtu ————. U riječi decime izradirao je **e** i metnuo **a**.

Najprije smo naveli taj treći primjer, jer on najeklatantnije pokazuje, kako je pisar najprije bio napisao onako kao u originalu, a onda se predomislio pa napisao drukčije. Inače dobro je pratiti psihološko stanje pisara odmah iz početka. On prepisuje originalan ugovor. Napiše najprije ex avis. Onda se sjetì, da bi trebalo to mjesto još jače istaknuti, radira ex avis te mjesto toga piše ex patribus. Nastavlja zatim, kako je u originalu, ex avis et proavis suis i tako dalje trećinu tog istog retka i dvije trećine idućeg. No najedamput se sjeti, da bi i to mjesto trebalo jače istaći sa spomenom Rožata i Kurila. Radira prilično dug tekst te piše na izradiranom prostoru svoj umetak i još jedan dio teksta prema originalu. Navest ćemo cijeli odlomak teksta napisan na prostoru izradiranog mjesta. To je: »... et per se, excepto locum Ratiata[m] et Cur[ilam que] in lege habende sunt posite. Et quod secure Ragusei per totam terram illorum, nominatim ...« Da bi pak što manje pisao na izradiranom mjestu, pomiče redak nešto gore prema gornjem retku i smanjuje razmak između ta dva retka, te su neka slova u gornjim svojim dijelovima napisana na neizradiranom prostoru.

Iza toga dolazi treći primjer, koji smo radi njegove eklatantnosti najprije naveli.

Kako može da se označi takav postupak pisara? Bez sumnje, govoreći sa posve formalističko-diplomatičkog gledišta, ta kopija je jedan djelomični falsifikat. Ta kopija ne mijenja bitno sadržaj

originala, ali ipak hoće neka mjesta jače istaknuti, te pisar u onom najdužem pasusu donosi i svoju interpretaciju, koja doduše može biti i historijski vjerna, ali u sam tekst isprave, diplomatički govoreći, unosi jedan novi važni moment. Taj dakle djelomični diplomatički falsifikat nema dakako namjeru prevare, to više, što u istom arhivu republike, u kojem se on kao kopija čuva, ima i autentični original. Pisar je htio samo neke momente jače istaći i smatrao je to dopuštenim, jer u stvari oni nijesu sadržajno iskrivljivanje originala. Takvih slučajeva imamo inače u diplomatici dosta. Međutim taj postupak prepisivača nama je ipak kao historijski izvor dragocjen, jer se iz njega vidi, da je i prije i poslije sastava originalnog ugovora bilo spora o Rožatu i Kurilu.

IV. DUBROVAČKA DJEDINA — HEREDITAS

Našim raspravljanjem nijesmo iscrpli još sve mogućnosti historijske eksploatacije pomenutog mirovnog ugovora. Ona baca naime lijepo svijetlo i na unutrašnje prilike Dubrovnika, no raspravljanje o tome ne da se zamisliti bez obaziranja na sav ostali materijal vrela od nekoliko vjekova uzastopce, te to izostavljamo, to više, što nam je cilj bio ukazati na karakter isprave kao međunarodnog mirovnog ugovora.

No neophodno je potrebno, da se posebno osvrnemo na pitanje dubrovačke djedine (hereditas). Taj problem zadire u teritorijalnu povijest starog Dubrovnika, koja je za vrijeme do XIV. stoljeća slabo obrađena. I to je posebna tema, koju bi trebalo opširnije obraditi, ali da ne bismo previše izišli iz okvira ove studije, uzet ćemo ukratko u obzir tek neke najbitnije momente teritorijalne povijesti Dubrovnika prije i poslije tog znamenitog ugovora iz 1186. g. U posebnom odlomku iznijeli smo već bitne poteze dubrovačke teritorijalne povijesti do vremena Nemanje, i to u sistematskom prikazu. Upozorit ćemo sada još na neke važnije momente iz vremena prije 1186. g., da pređemo nakon toga na stanje poslije te godine. Dubrovnik je morao da vodi znatnu borbu za tu svoju djedinu u toku XI. i XII. stoljeća, jer je susjednim vladarima polazilo za rukom da pojedine komade njezine za neko vrijeme odcijepe, ali iz raznih vijesti vidimo i to, da je ipak Dubrovniku polazilo za rukom da ih natrag dobije. Prvi su bili srpski dukljanski vladari, za koje znamo, da predobijaju dijelove dubrovačkog teritorija. O tome nam govore i dubrovačke kronike i isprave. Isprave, koje nam mogu biti za to izvor, smatraju se do danas u nauci kao takozvani lokrumski falsifikati. Ne upuštajući se u taj problem, koji se već smatra kao riješen, a koji ipak može biti predmet revizije, možemo zasada uzeti, da neke okolnosti, koje se iz njih dadu izvesti, mogu biti istinite. Iz jedne

od njih naime možemo zaključiti, da je već na kraju 11. stoljeća u doba srpskog dukljanskog kralja Radoslava današnji Plat (onda zvan »Baloni«) i prema tome predjel južno od njega bio pod dukljanskom vlasti, a iz druge posebne grupe možemo zaključiti, da je dolina Šumeta u doba kralja Bodina i nasljednika mu Đurđa bila pod istom vlasti.[25]

O Rijeci imamo podatke, iz kojih možemo zaključiti o dubrovačkoj vlasti u njoj. Na poznatim brončanim vratima benediktinskog samostana u Monte Cassino među nabrojenim posjedima tog samostana spominje se i crkva sv. Marije u Rožatu, a iz pisanja Petra đakona, nastavljača montecassinske kronike[26] i iz kasnijih dubrovačkih listina iz 1190., 1197. i 1198. g.[27] saznajemo, da je taj posjed darovao Dubrovčanin Savin, jamačno za svojih mladih dana, želeći, da tu dovede benediktince iz Monte Cassina, ali oni, stekavši doduše posjed, ne nastaniše se u njemu ni ne osnovaše odmah samostan. Savin je čak odredio, ako ne dođu tu montecassinski benediktinci, da taj posjed ima onda doći u ruke lokrumskih benediktinaca. No nakon mnogih molba Savinovih benediktinci, za već starijeg Savina, ali sad već kneza dubrovačkog, dođoše tamo u doba montecassinskog opata Oderizija IV. (1123.—1126.) i osnovaše područni samostan. Izričito se u montekasinskoj kronici veli, da je Savin predao posjed s lukom, s pravom ribarenja, s ljudima i ženama na posjedu, granicama i sa svim što pripada. Iako mi baš iz ugovora s Nemanjom od 1186. g. znamo, da su Dubrovčani imali svojih zemljišnih posjeda i izvan svojeg teritorija na području susjedne srpske države, ipak takav važan akt osnivanja benediktinskog samostana s darivanjem velikog posjeda s ljudima i ženama na njemu, s lukom uz posjed i pravom ribarenja, a bez ingerencije druge nečije vlasti, pretpostavlja bez sumnje okolnost, da su u Rijeci u to doba zaista gospodari samo Dubrovčani i da je to bio autonomni teritorij Dubrovnika, gdje njegovi građani imaju toliko velike posjede, s toliko opsežnim pravima i vrše darivanja čak dalekom inostranom samostanu.

U daljem nizu događaja i vijesti, koje se tiču stare dubrovačke djedine, spominjemo vijest Orbinija, kasnog doduše pisca iz kraja 16. stoljeća, koji u razdoblje od 1154.—1160. postavlja ratovanje bosanskog bana Borića. On je, ratujući u Zahumlju, provalio tom prilikom i na dubrovački teritorij te opljačkao i teritorij Župe dubrovačke.[28] U vijesti se Župa spominje kao dubrovačka. Novija istraživanja su pokazala, da Orbini nije, isključivši njegove fantazije o pravjekovima Slavena, baš tako nepouzdan, kao što se prije mislilo. Stvaranje jake bosanske države, koja u to doba već ima na jugu Ramu, čini vrlo mogućim vjerovanje, da je već u 12. stoljeću pokušala ona proširiti se i na Zahumlje, te da je tom prilikom Borić, tu ratujući, provalio bio i na dubrovačko zemljište, gdje se od Orbinija Župa izričito spominje kao dubrovačka.

No neko vrijeme nakon toga vidimo u Župi novog gospodara. Imamo listinu Devesija, gospodara Konavala, gdje se on naziva upravo kao »gospodar Konavala i Žrnovnice« (dominus terrae Canali et Servnavnitiae). Ta listina, koju inače svi dosada smatraju za autentičnu i vjerodostojnu, nije na žalost sačuvana u originalu već u kasnijem prijepisu iz 18. stoljeća, i to u poznatom zborniku »Zibaldone« Ivana Mattei-Matijaševića. Mattei veli za nju, da ju je prepisao iz originalne pergamene u arhivu lokrumskog samostana. Različna su mišljenja bila izdavača i historičara o njezinu datiranju. Međutim to je pitanje jednostavno. Mattei je donosi u svojem rukopisnom zborniku tri puta u cijelosti na raznim mjestima, a spominje je još na druga tri mjesta. Jedamput je samo datira u jednom prijepisu: »MCXIIII. Indictione XI.« a u ostala dva prijepisa i u ona tri spomena datira je uvijek s 1164. g. indikcije XI. Listina se nalazi i u rukopisnom »Zibaldone di notizie Ragusane« dominikanske knjižnice u Dubrovniku. I tu je prepisana s originala 1164. g. s indikcijom XI. Po pismu sudeći i taj Zibaldone je sastavljen od istog Matteija.[29] Vremenski posve dobro pripada ta listina 1164 g., dok bi u 1114. g. teško vremenski pripadala, a i indikcija se ne slaže, te tako možemo zaključiti, da je u tom jednom prijepisu omaškom ispala iz MCLXIIII brojka L, te pogrešno postalo MCXIIII. Kad je dakle na ostalih šest mjesta označena 1164. g., moramo vjerovati u tu godinu.

Pojava jednog posebnog vladara Konavala, koji se inače nalazi pod vrhovnom vlašću bizantskog cara, posve je u skladu s prilikama tadašnjeg vremena i dezolatnim prilikama dukljanske države, koja je u to doba bila mnogo oslabila. Pod kojim stjecajem prilika se i Župa Žrnovnica našla pod Devesijevom vlasti, ne znamo, jer su nam izvori oskudni. Tek znamo, da je to činjenica, koja iz izvora proizlazi. Tom listinom dariva Devesije u Župi Žrnovnici jedan kompleks zemljišta kao miraz svojoj kćeri Dragoslavi i njezinu mužu Mihaču. Zemljište, koje dariva, naziva »terram judicialem«. »Terra judicialis« je sigurno zemljišni posjed, koji je u neposrednom vlasništvu Devesija kao vladara. Budući da je ime »Mihač« u suvremenim dubrovačkim listinama poznato i nose ga odlični ljudi, to su neki smatrali tu ispravu kao darovnicu odličnom Dubrovčaninu i prema tome išli čak dalje te je smatrali kao darovnicu Župe Dubrovniku. Naravno, to se zaključiti sigurno iz isprave ne može, dapače ne možemo ni sa sigurnošću reći, da li je taj Mihač bio Dubrovčanin. Ta listina iz 1164. g. jedini je spomen Devesija kao vladara Konavala i Župe Žrnovnice. Što je bilo dalje s njime, ne znamo.

Poznato je, kako je Stefan Nemanja 1168. g. postao velikim županom, i to protiv volje Bizanta. Od 1168. g. do 1172. g. borio se s Bizantíncima, sve dok nije 1172. g. od njih bio zarobljen. U tom razdoblju navaljivao je on i na Kotor, a kod Ranjine nam

je zabilježena pod 1172. g. ova zanimljiva vijest: »L'anno di Cristo 1172 Nemana re di Rascia, o vero di Bosna, con gran exercito venne alla obsidione di Ragusa, guastando et depredando tutta contrada di Breno,...« I zatim malo dalje veli: »... et fatti li guasti, tornò nel suo paese«. O događaju, bez spominjanja detalja, imamo spomena i kod Lukarevića (str. 216.). Orbini stavlja netačno događaj pod 1177. g. te veli: »Il quale l'anno 1177. del mese d'Agosto venne con l'esercito a Breno: dove ruinò, e tagliò gli alberi, e le vigne. Il che fece per odio, che portava à i Rausei,...« (str. 246.—247.). Pod istom 1177. g. spominje događaj Rastić (str. 57.). On spominje pustošenje dubrovačkog teritorija, ali ne spominje poimence Župu.

Taj je događaj potpuno vjerojatan, te se posve dobro uklapa u prilike i povijesno zbivanje od 1168.—1172. g., jer je Dubrovnik pod Bizantom, iako ga 1171. g. za kratko vrijeme bijahu osvojili Mlečići. Ranjina tu ima točniju 1172. g. nego Orbini i Rastić, koji krivo navode 1177. g. Tu se naravno Breno spominje u kasnijem značenju, kad je taj naziv označivao cijelu Župu Žrnovnicu. Iz tog pisanja Ranjine i Orbinija mogli bismo zaključiti, da je Župa bila tada dubrovački teritorij.

Dukljanski su vladari u toku 12. stoljeća bili mnogo oslabili, te je Radoslav, kojim se završuje Ljetopis Popa Dukljanina, vladao samo krajem od Kotora do Skadra.[30] Njega je naslijedio knez Mihajlo, koji nam je spomenut u tri izvora, u jednom nedatiranom natpisu nađenom u Trebinju,[31] u jednom nedatiranom pismu pisanom od barskog biskupa Grgura[32] i u ispravi izdanoj od Mihajlove žene Desislave u Dubrovniku 1189. g.[33] Osim u toj ispravi žena mu Desislava se spominje i u jednoj dubrovačkoj ispravi iz 1193. g.[34] Iz tog, doduše dosta oskudnog, materijala možemo ipak zaključiti, da je knezu Mihajlu bilo u tim mutnim vremenima, zacijelo koristeći pad velikog župana Dese 1165. g., pošlo za rukom da zavlada ponovo Travunjskom oblasti, pa je kao trag te vlasti ostao onaj naprijed pomenuti natpis kod Trebinja. Nakon smrti kneza vladala je njegova udovica Desislava, a iz one dubrovačke isprave iz 1193. g., kojom ćemo se niže pozabaviti, možemo zaključiti, da je ona vršila vlast i nad Šumetom, koji je u teritorijalnoj vezi s Travunjskom oblasti, i to još u vrijeme, kad je već Nemanja stupio bio na političku pozornicu. No naravno Nemanji je nakon 1180. g. poslije smrti moćnog bizantskog cara Manojla pošlo za rukom da, oslobodivši se vlasti Bizanta, stekne i sve preostale primorske krajeve osim Dubrovnika, pa da tako likvidira i dukljansku državu, čija se kneginja Desislava sklonila kao bjegunac u Dubrovnik, gdje izdaje jednu ispravu 1189. g.[35]

Eto u takvim prilikama dolazi i do sukoba između Dubrovnika i Nemanje, pa će nam pod tim aspektom taj sukob biti još jasniji. Dubrovnik u tim prilikama nastoji da stekne vlast nad starom

svojom djedinom u toku 12. stoljeća zbog presezanja susjednih vladara često uskolebanu, a Nemanja u pobjedničkom svojem naletu, pokorivši sav primorski kraj od Neretve do Bojane i gradove u njemu, nastoji da osvoji napokon i slavni Dubrovnik, čemu kao povodi, a zaista i kao sporedni uzroci rata pridolaze pogranični sporovi i težnja dubrovačkih nadbiskupa za crkvenom jurisdikcijom nad katoličkom crkvom u njegovoj državi, kojoj su težnji srpski vladari bili protivni.

U vrijeme do Nemanje nijesmo mogli dati povezanu kontinuiranu sliku povijesti stare dubrovačke djedine, već smo hronološki poređali one osamljene podatke, odnosno datume, koji nam iz raznih izvora stoje na raspolaganju. Za vrijeme do kraja 11. stoljeća ne znamo ništa, da bi susjedi zasezali u nju, dok se makar i iz osamljenih podataka od kraja 11. stoljeća dalje vidi, da su nad pojedinim njezinim dijelovima često imali vlast susjedni vladari. No iz pojedinih osamljenih podataka vidimo, da su i Dubrovčani imali i nad pojedinim dijelovima u neko vrijeme vlast, što je dakle u skladu s onim, što se u ugovoru od 1186. g. za nju veli: »quam antiquitus possederunt ex avis et proavis suis«, odnosno u kopiji ugovora: »ex patribus, ex avis et proavis suis«. Ma da su bili i ometani u njezinu posjedovanju od susjeda, oni je smatraju od djedova i pradjedova za svoje vlasništvo. U ugovoru pak s bugarskim carem Mihajlom Asenom od 1253. g. izričito te zemlje nazivaju svojom djedinom i označuju im točne granice. To je dakle dubrovačka Astareja, a svi poznati nam izvori u pravilnoj njihovoj interpretaciji i međusobnoj povezanosti dokazuju, da je to od davnine dubrovački posjed, ometan tek zadiranjem susjednih vladara, ukoliko znamo, od kraja 11. stoljeća dalje.

Nakon vođenog rata priznaje eto Nemanja u mirovnom ugovoru tu njihovu djedinu, u latinskom dokumentu h e r e d i t a s zvanu. Dobro je da se sada osvrnemo na prilike u toj djedini nakon sklopljenog mirovnog ugovora od 1186. g. i da vidimo, da li su u njoj Dubrovčani faktično vršili vlast, odnosno da upoznamo i sve ostale događaje i zapletaje s njome u vezi.

Kao prvi po redu hronološki podatak s obzirom na to imamo ispravu od 15. lipnja 1193., koja je upravo zapisnik o stanku održanom između predstavnika Dubrovnika i predstavnika srpskog velikog župana.[36] Stanak je važna pravna uredba, o kojoj govori i dubrovački statut iz 1272. g. Stanak se održavao između predstavnika Dubrovnika i susjednih, kao i udaljenijih, vlasti za rješavanje raznih spornih pitanja.[37] Prvi sačuvani nam zapisnik o stanku uopće je spomenuta isprava od 1193. g. Kao predstavnici Dubrovnika spominju se tu knez s malim vijećem, vikar Mihač i još četiri Dubrovčanina, a kao prestavnici srpskog velikog župana sudac Andriša i satnik Velčina. Radi se o nekoj zemlji u Šumetu, vlasništvu crkve sv. Martina u Šumetu, koju je zaposjednuo bio podanik velikog župana Juraš sin Andrića. Juraš Andrićev

izjavljuje, kako je nekoć pred kneginjom Desislavom izjavio, da je ta zemlja, koja pripada crkvi sv. Martina, njegova zemlja. Sada pod zakletvom izjavljuje, da to nije njegova zemlja, i vraća je crkvi sv. Martina.

Taj zapisnik o stanku vrlo je poučan. Mi smo ga već eksploatirali i prije, kad smo govorili o vremenu prije 1186. g. Iz njega se jasno vidi, da je Juraš sin Andrića zbog zaposjednuća dotičnog zemljišta crkve sv. Martina već prije odgovarao pred Desislavom, kneginjom Duklje i Travunje, koja je imala tada vlast i nad Šumetom. Sada pak, kad se Šumet nalazi pod dubrovačkom vlasti, pokreće se ponovo to pitanje, ali budući da je Juraš Andrićev srpski podanik, a za sporove sa srpskim podanicima je nadležan stanak, to taj spor dolazi pred stanak na raspravljanje, te tom prilikom Juraš povlačeći svoju nekadašnju izjavu, danu pred kneginjom Desislavom, vraća zemljište crkvi sv. Martina. Iz svega se dakle vidi, da je Šumet sada pod dubrovačkom vlasti.

Godine 1196. uznemirena je bila opet dubrovačka Astareja. Naprijed spomenuta promemorija dubrovačkog nadbiskupa iz 1255 g. veli o događajima, koji su se tada desili, ovo:

Item quod hostilitas fuit in partibus illis inter ecclesiam Ragusinam et regem a sexaginta annis usque nunc.

Item quod talis ostilitas et guerra fuit ibi, quod indiferenter capiebantur homines de Ragusia per dictum regem et satalites suos et destruebantur vinee Ragusii per eum.

Item quod hec sunt publica et notoria in partibus illis.

Item quod de hoc est fama publica in partibus illis.

Tu se cilja na razmirice, koje su ponovo nastale, kad je na srpski prijesto stupio Nemanjin sin Stefan. I Stefan i brat mu Vukan pregli su za tim, da papa prizna barskom pastiru naslov i prava nadbiskupa, u čemu su i uspjeli, jer je papa 1199. g. priznao njega nadbiskupom. Dakle od 1196. do 1255. g. ima oko 60 godina. Uopće možemo reći, da je zaista sve do 1255. g., a i kasnije, bilo skoro neprekidno napeto stanje između Nemanjića i Dubrovčana, te je često dolazilo do ratova, premda se naravno u mirno doba živahno trgovalo. Razlozi sukoba bili su, kako ćemo vidjeti, u prvom redu teritorijalno-pogranični zbog Astareje, one stare dubrovačke h e r e d i t a s - d j e d i n e, ali sekundarni također zbog spora između dubrovačkog i barskog nadbiskupa, pa se taj posljednji uzrok dakako u toj promemoriji naročito akcentuira. Naravno, pritom su uvijek stradali dubrovački vinogradi u Astareji.

Godine 1197. i 1198. vrši Dubrovnik svoju vlast u Rijeci i rješava sporno pitanje crkve sv. Marije u Rožatu. Već iz jedne listine iz 1190. g. vidimo, da je taj spor tada bio akutan.

Listina iz 1190. g. nalazi se u kasnijem prijepisu iz 18. stoljeća u »Zibaldone di notizie Ragusane« dominikanske knjižnice u Dubrovniku na str. 67.—68. prepisana iz originala u arhivu samo-

stana na Lokrumu. Nalazi se u kasnijem prijepisu i na dva mjesta u Matteijevu Zibaldone I (str. 526. i 530.) i kod Farlati-Coletija VI, str. 69. Mattei također spominje, da se nalazi kao pergamena u lokrumskom arhivu, ali je on ne prepisuje iz originala, već iz rukopisnog zbornika trebinjskog biskupa Sigismunda Tudiševića (1733.—1760.). Uspoređujući sva ta četiri mjesta i komentar u Zibaldone dominikanske knjižnice dolazimo pouzdano do zaključka, da je u originalnom tekstu bilo zabilježeno ovako: mil. cent. XC. octavo mensis martii in ingressione. Prepisivač Zibaldona dominikanske knjižnice već se kolebao, da li bi to pročitao kao godinu 1118., a kasnije je tako i pročitao Smičiklas iz Matteijeva Zibaldona i štampao tu ispravu pod 1118. g. u Codexu II, na str. 29. Međutim ispravnim čitanjem i Matteijeva Zibaldone može se čitati samo 1190. g. Riječ octavo odnosi se na datum dana, te je tu datiranje dana izvršeno po običaju bolonjskom (consuetudo Bononiensis), a to znači 8. ožujka 1190.

Iznijet ćemo iz nje bitni moment, koji je važan za našu raspravu. Iz nje među ostalim saznajemo, da su montecassinski benediktinci, premda bijahu stupili u posjed crkve na Rožatu i osnovali tamo područni samostan, njega nakon nekog vremena napustili, te se nikako 1188. g. nijesu više tamo nalazili, a tada je nastupio slučaj predviđen u Savinovoj darovnici, u kojoj se kaže, ako ne budu montecassinski benediktinci držali crkvu sv. Marije na Rožatu, da je imaju držati lokrumski. No crkvu je sa svim imanjem uzurpirao jedan od Savinovih unuka po imenu Slaba.[38] Kako je tekao spor te 1190. i idućih godina, ne znamo, ali 1197. g. Dubrovnik, vršeći vlast nad tim teritorijem, uzima to sporno pitanje ponovo u raspravu te donosi o tom meritorne odluke. Imamo o tom jednu listinu od 29. lipnja 1197. i drugu od 9. travnja 1198. g.[39] Iz njih vidimo tok događaja i vršenje dubrovačke vlasti u pitanju Rožata. Za vrijeme svečane mise na dan sv. Petra i Pavla 29. lipnja 1197., koju je celebrirao sam opat lokrumskog samostana Stancius, pozvao je on u prisustvu kneza, plemstva i puka, koji svi predstavljaju tadašnju vlast Dubrovnika, potomke donatora Savina, da mu prema glasu odluke papinskog legata Ivana predadu crkvu sv. Marije u Rožatu, nakon čega se u ispravi nabrojeni potomci odrekoše te crkve i predadoše je lokrumskom samostanu. No druga strana Savinovih potomaka se tome usprotivi, te se dalje vodio spor, no kurija konzula u prisustvu puka nasuprot njima donese nakon provedene rasprave odluku, da crkva sv. Marije u Rožatu pripada lokrumskom samostanu, te je ta odluka zabilježena kao isprava od 9. travnja 1198. Iz obje isprave vidi se jasno vršenje dubrovačke vlasti u pitanju, koje se tiče Rijeke.

Dalje govoreći o Šumetu prelazimo u 13. stoljeće i tu treba da se pozabavimo najprije s tri isprave, koje se drže autentičnima, a koje su također sačuvane u Matteijevu prijepisu iz 18. stoljeća

i to na dva mjesta svaka, a nalaze se prepisane iz originala i u Zibaldone dominikanske knjižnice na str. 81.—82., 96.—97.[40]

Prva je datirana 12. veljače 1211. Tom listinom Pradizza de Andrizzo (Pradica Andrićeva) dariva samostanu na Lokrumu zemlje sv. Vida, koje se nalaze u Šumetu iznad crkve sv. Martina. Na to darovanje pristaje opat samostana Petracca (Petrača), prior Lampridius de Caporoza, Vital de Buttileri (bez oznake funkcije) i advokat samostana Andrija Dobrana. Donosi je Mattei u Zibaldone III, na str. 11.—12. i opet na str. 212., a štampao je Smičiklas u Codex II, str. 109.

Drugu, kojom ćemo se pozabaviti, donosi Mattei u tom istom Zibaldone III najprije na str. 11. i donosi joj datum ovako: Anno Incar. Dni 1200. 13. Mens. Julii. Tu istu ispravu donosi u istom svesku Zibaldone na str. 212. i donosi joj datum ovako: Anno Incarn. Dni Milles. ducentesimo tertio decimo mense Julio. Sa strane kao marginaliju bilježi arapskim brojevima 1213. g. Zibaldone dominikanske knjižnice na str. 81., donoseći prijepis s originala, također ima napisano: Millesimo ducentesimo tertio decimo mense Julio. Smičiklas nije poznavao prijepis u Zibaldone III, str. 212. i u Zibaldone dominikanske knjižnice, već samo onaj na str. 11. Zibaldone III te ga i donosi u svome Codexu III na str. 114.—115., no popravlja datum u 1213. g. s ovom motivacijom: »Ovu listinu bilježi Mattei doslovce na str. 11. istoga sveska pod 1200. god. 13. jula. Nama se čini krivo. »Decimo tercio« naznačuje godinu, jer se u to doba u Dubrovniku obično iza mjeseca piše dan«. Sad ćemo samo prethodno spomenuti naše mišljenje, da uistinu treba biti datum 1213., a to će se među ostalim pokazati opravdanim i na temelju raspravljanja, koje će niže doći.

Prijepis isprave u Matteijevu Zibaldone na str. 11. je osim datuma bolji od onoga na str. 212., ali i taj drugi neke stvari sadržava točnije. Pripomenuti nam je pak, da je Smičiklas u svojem izdanju izostavio važan jedan pasus, koji se nalazi u svim prijepisima. Mi ćemo ovdje donijeti tekst, uvažavši sva tri prijepisa, onako, kako to sigurno bolje odgovara prvobitnom tekstu, naznačivši mimogred i varijante, koje zaslužuju pažnju:

»Anno incarnationis Domini millesimo ducentesimo tertio decimo, mense julio. Nos subscripti iurati iudices testificamur, quia Pradiza coram nobis interpellavit per suum advocatum Picinegum Pancratii super Nicolaum filium Pacniegi[41] Nicolai, ita sibi dicens: »Terra, quem tu tenes in Junceto ad sanctum Vitum, mea terra est, unde[42] dimitte illam«. Et dictus Nicolaus dixit: »Non est mea ratio respondere tibi de dicta terra, quia tu es Ragusea, et nos sub septnico«. Nos iudices diximus[43] Pradize, ut ipsa ostendat, quomodo illa stat in Rausio et possedit dictam teram. Et Pradiza

o s t e n d i t,[41] quomodo pater suus possedit illam terram. Setnicus, quia illa stabat in Ragusio, possedit supradictam terram. Unde nos iudicavimus, quod non est ratio dicto Nicolao respondere dictae Pradizae de supradicta terra. Nos iurati iudices Ursacius Milini, Vita Cupitdisoldi,[44] Silvester Pesano et Nicolaus Mauressae, a quibus ego Blasius clericus et communis notarius iuratus audiens scripsi.«

Varijante ne mijenjaju smisla, a obje su gramatički ispravne. Isprava radi dakle o ovome: Nikola, sin Pačnjega Nikolina, uzurpirao je zemlju Pradice kod crkve sv. Vida, a na to ga je Pradica tužila dubrovačkom sudu. Na tužbu Pradice odgovara Nikola, da on ne mora odgovarati njoj, jer je ona Dubrovčanka, a on je pod satnikom. To će reći, da je pod satnikom srpskog vladara, dakle da je podanik srpske države. Mi znamo, da je za sporne slučajeve između srpskih i dubrovačkih podanika bio nadležan stanak, a ne sam dubrovački sud. Dubrovački sud je uvažio prigovor Nikolin i proglasio se nenadležnim da riješava tu stvar, ovakvim riječima: »Unde nos iudicavimus, quod non est ratio dicto Nicolao respondere dictae Pradizae de supradicta terra«. Jamačno radilo se i tu o jednom zemljištu u blizini granice, dakle i ako se radi o privatnom zemljištu, spor ima donekle karakter teritorijalno-pogranični. Zanimljiva je i izjava Pradice. Ona veli, da je već i njezin otac posjedovao onu zemlju, no budući da je ona boravila u Dubrovniku, posjedovao ju je satnik, a to znači drugim riječima, kao pograničnu zemlju, ostavljenu bez kontrole vlasnika, prisvojio ju je satnik susjednog područja srpske države i pripojio njemu, a poslije ju je uzurpirao Nikola Pačnjegov. No Pradica smatra tu zemlju i dalje svojom te je dariva 12. veljače 1211. benediktinskom samostanu na Lokrumu, no budući da ju je držao uzurpator iz susjedne države, to je ona nije mogla predati samostanu. Stoga ustade tužbom kod dubrovačkog suda protiv uzurpatora Nikole Pačinjega, ali budući da se radilo o sporu između srpskog podanika i Dubrovkinje, dubrovački sud se proglasio nenadležnim, jer je te sporove rješavao stanak.

Dalji tok događaja rasvijetlit će nam treća isprava, koju Mattei u Zibaldone III donosi prvi put na str. 12., a drugi put na str. 213., a nalazi se i ona u Zibaldone dominikanske knjižnice str. 96.—97. prepisana iz originala. Smičiklas je iz Matteija donosi u Codexu III na str. 132. Ta je isprava izdana mjeseca veljače 1214. g. Sadržaj njezin je ovaj: Petrača, opat samostana na Lokrumu, tužio je uzurpatora Nikolu Pičinega, da je prisvojio selište sv. Vída u Šumetu. Opat veli za to selište: »... comes Stanco dominus terrae dedit illam dicto monasterio...« Nikola je preko svoga advokata odgovorio, da ne mora opatu odgovarati za to selište, jer ga je on posjedovao i posjeduje ga, a opat je Dubrovčanin. Nikola je dapače pokazao ispravu od mjeseca srpnja 1213. g., kojom se dubrovački sud u sporu oko istog zemljišta

proglasio nenadležnim. I taj put dubrovački se sud, pozivajući se na prijašnju sudsku odluku od srpnja 1213., proglašuje ponovo u tom sporu nenadležnim te na kraju dakle veli: »Unde nos videntes iudicium quod in dicta carta continebatur, noluimus ire contra dictum iudicium, iudicamus, ut dictus Nicolaus non respondeat dicto abbati de dicta sella, nec cuilibet Raguseo respondeat de ipsa sella«. U toj je ispravi vrlo zanimljivo to, da se opat Petrača ne poziva na to, da je selište sv. Vida darovala Pradica Andrićeva, već veli: »... comes Stanco dominus terrae dedit illam dicto monasterio«. Koji bi to comes Stanco bio i zašto li se baš on spominje, a ne Pradića? Dubrovački knez, koji tada već ima latinski naslov comes, tu se ne misli, jer mletački knezovi sjede već u Dubrovniku i nemaju naravno hrvatskog imena. To je sigurno dakle domaći slavenski župan Dubrovniku susjednog područja. Iz svega toga možemo dakle rekonstruirati tok događaja ovako: Kad je dakle Pradica u srpnju 1213. svojom tužbom protiv Nikole Pičinegova bila odbijena, obratio se sigurno samostan na susjednog slavenskog župana Stanka, pod čiju vlast je faktično to zemljište još prije zbog uzurpatorskog proširenja teritorija izvršenog sa strane satnika, navedenog u ispravi izdanoj mjeseca srpnja 1213., bilo došlo. Župan Stanko kao »dominus terrae«, to jest župan susjednog pograničnog područja, potvrdio je samostanu to selište. No Nikola Pičinegov nije se dao sa zemljišta, pa se stoga obratio opat Petrača na dubrovački sud. Prema ustanovama dubrovačkog statuta o stanku mogao je srpski podanik odgovarati pred dubrovačkim sudom, ako je sam na to pristao, ali je mogao postaviti prigovor o nenadležnosti.[46] Nikola Pičinegov postavio je taj prigovor, pozivajući se na analogan slučaj iz mjeseca srpnja 1213. g., a dubrovački sud se nato doista proglasio nenadležnim.

Poučna nam je iz isprave od srpnja 1213. g. utvrđena činjenica, da je satnik susjednog srpskog teritorija iskoristio odsutnost Pradice s pograničnog zemljišta, jer je ona boravila u Dubrovniku, te je uzurpirao to zemljište i prema tome pomaknuo državnu granicu.

Držimo, da je trebalo poduže raspravljati o te tri isprave razmatrajući ih svestrano sa sviju gledišta, ali ono, što nas najviše zanima, jest to, da nam i one svjedoče, da je Šumet bio tada, a napose zemlje oko sv. Martina, pod dubrovačkom vlasti, pa makar se u tom sporu radilo o pograničnom privatnom zemljištu, koje je i s teritorijalno-političkog gledišta moglo biti sporno. Pradica i lokrumski samostan se naime obraćaju dubrovačkom sudu, da traže pravdu. Da Šumet, i specijalno baš kraj oko sv. Martina, nije bio dubrovački, oni to sigurno ne bi bili učinili, pogotovu još k tome, jer se radilo o čovjeku, koji nije dubrovački podanik. Dubrovački sud proglasio se doduše nenadležnim, ali ne zbog toga, što bi se radilo o teritoriju, koji nije dubrovački, već samo zbog toga, jer je u pitanju srpski podanik. Da se radilo o nekom teritoriju,

koji nije dubrovački, dubrovački sud ne bi uopće bio dopustio raspravu o tome. Sud pak dopušta raspravu, vodi je i preslušava stranke, a tek po saslušanju njihovih razloga i prigovora, stvara odluku, da je nenadležan. U to doba Šumet je dakle dubrovački (u kojim granicama, to je drugo pitanje).

Malo nakon toga vremena došlo je do rata između Dubrovnika i srpskog velikog župana Stefana. O tome doduše direktne vijesti nema, ali imamo nekoliko indirektnih podataka, koji neosporno upućuju na to.

Imamo dubrovačku ispravu od 12. srpnja 1215., kojom se Dubrovčani obavezuju svojem knezu Ivanu Dandolo, da će isplatiti dužnu mu plaću od 439 i po perpera, kad budu u mogućnosti.[47] Doslovno vele Dubrovčani: »... et tunc dixerunt homines Ragusii, supradictos perperos comune Ragusii tibi dare debuit, set non potuit propter guerras et modo non habet, unde tibi dare possit, set cum habuerit, libenter dabit tibi«.

Našli su ipak način, kako će knezu isplatiti dug. Narodna skupština odlučuje 22. srpnja 1215., da svaki Dubrovčanin od robe, koju izvozi u Mletke, mora platiti 3% vrijednosti, dok se ne isplati 439 i po perpera određenih knezu za godinu dana od prošlog blagdana Svih Svetih do idućeg. Tu svoju odluku obrazlažu Dubrovčani u izdanoj listini o tome ovako: »Per consensum et laudamentum populi Ragusii non pro consuetudine sed propter paupertatem et indigentiam, quam comune Ragusii habuit propter guerras, statutum est ab ipso populo...«

U ispravi od listopada 1215. opunomoćuje knez Ivan Dandolo svoju majku i svog brata, da mogu vršiti sve pravne poslove što se tiče toga duga, koji mu Dubrovčani duguju, pa se i u toj ispravi spominje, kako je na spomenuti način narodna skupština Dubrovnika odlučila isplatiti dug pobiranjem određenog nameta, koji će se pobirati »non pro consuetudine set propter paupertatem et indigentiam quam comune Ragusii habuit propter guerras...«[48]

Da je rat, o kojem se govori u gornjim ispravama, bio rat sa srpskom državom, upućuje i ugovor između Dubrovnika i Stefana iz tog vremena, koji M. Kos datira u vrijeme između 1214. i 1217. g.[49] O tom ugovoru veli Kos: »Od ugovora velikog župana Stevana s Dubrovačkom Opštinom sačuvala nam se samo srpska redakcija, i to u dva teksta, srpskom i latinskom. Srpski tekst je originalan, a latinski predstavlja, premda verovatno savremen, prevod srpskoga teksta«. Mi vidimo dakle iz sačuvane isprave samo Stefanove obaveze, a dubrovačke ne, jer su one bile u ispravi, koja nam se nije sačuvala. Iz sačuvane isprave doduše se ne vidi, da ona ima karakter mirovnog ugovora, ali uvažavši sve okolnosti, ta isprava je sigurno došla kao posljedica zaključenog mira. Mi

možemo dakle datiranje te isprave ograničiti na još uže vremensko razdoblje te je metnuti u godinu 1215., kao što je to već učinio Taranovski.[50]

Možemo spomenuti, da su Dubrovčani 1215. g. sklopili ugovor s humskim knezom Andrijom, koji je sličan ugovoru sklopljenom s velikim županom Stefanom, te je i on sigurno sklopljen nakon obustave neprijateljstva. Sačuvana je isprava izdana od kneza Andrije.[51]

Veliki župan Stefan, o kojem je riječ, jest kasniji kralj nazvan Stefan Prvovjenčani. On je u razdoblju od 1219. do 1228. g. potvrdio samostanu sv. Marije na Mljetu cijeli otok Mljet s Babinim poljem te mu darovao još i zemljišta u Stonskom Ratu i Korčuli, koja je bila dospjela opet pod Zahumlje. Zanimljiv je u toj ispravi pasus, u kojem veli: „И виногради коупль ѡпать црквынмь добытькомь да боудѹть црьквы оу Рѣцѣ и оу Жрьновьници прѣдь Доубровьникомь.[52] Dakle srpski kralj Stefan potvrđuje samostanu sv. Marije na Mljetu i one vinograde, koje je opat kupio crkvenim novcem u Rijeci i Žrnovnici. U vezi sa svim onim, što smo prije kazali, možemo dakle reći, da je doduše otac ovog Stefana, Stefan Nemanja, priznao bio Dubrovčanima njihovu djedinu, ali da su za vrijeme njegova nasljednika izbili ponovo pogranično-teritorijalni sporovi. Godine 1215. bio je čak i rat, koji je uz druge razloge imao svoj uzrok i u pogranično-teritorijalnim sporovima. Posljedica rata je bila, da je doduše kralj Stefan priznao Dubrovčanima dio spornog zemljišta, ali jedan dio je ostao i njemu. U ugovoru naime sklopljenom 1254. g. između Dubrovčana i Stefana Uroša I. nakon međusobnog rata veli Uroš, među ostalim, Dubrovčanima i ovo: „... землю и виноградѣ, что сте дрьжали до ѹмрьтиꙗ господина ми ѡтьца, да си ю дрьжите, а по тола что се наиде посагено виноградми или земле приемьше, да се сѹдомь исьправи, да что сѹдь каже кралевьствѹ ми, бѹди кралевьствѹ ми, а что вамь покаже, то вамь".[53] Iz cijelog konteksta a iz svih okolnosti vidi se, da Stefan Prvovjenčani bijaše priznao Dubrovčanima jedan dio spornog zemljišta. Iz onog pak naprijed spomenutog pasusa iz isprave izdane samostanu sv. Marije Mljetske, kojim potvrđuje samostanu i ono, što je kupio crkvenim novcem u Rijeci i Žrnovnici, vidi se, da se jedan dio Rijeke i Žrnovnice, jamačno viši predjeli, nalazi pod vlašću srpskog kralja, a u tim dijelovima Rijeke i Žrnovnice bijaše opat kupio vinograde.

U vezi s tim možemo radi cjelokupnosti prikaza spomenuti Orbinijev podatak o posjedu humskog kneza Andrije u Zatonu, i ako nije podatak točno vremenski fiksiran, no znamo vrijeme njegova vladanja, naime on vlada po prilici do 1250. g. O humskom knezu Andriji, koji je pod svojom vlasti držao i Primorje od Stona do međe dubrovačke kod Zatona, imamo kod Orbinija na str. 391. ovu vijest: »Questo Conte Andrea viveva bene con li Rausei, e diede per moglie à Barbi di Croce, nobile Rauseo, Vu-

cosava sua nipote, nata d'un suo figliuolo, a cui assegnò in dote alcuni terreni in Malfo, in un luogo detto Obrovo«. Jireček je pokazao na temelju dubrovačke arhivske građe, da Vukosava nije, kao što Orbini netočno navodi, unuka Andrijina, već prava kći, a da je Slava, kći Barbija Krusića i Vukosave, zaista imala zemljišta u Zatonu.[54]

Obrovo je predjel u Zatonu na višem položaju. Dakle sigurno se tada, kao što ni viši položaji u Rijeci i Žrnovnici, također ni viši položaj Obrova u Zatonu nije nalazio u dubrovačkoj vlasti, pa eto knez Andrija u vrijeme prve polovice 13. stoljeća daje neka zemljišta višeg položaja Obrova u miraz svojoj kćeri Vukosavi, udatoj za jednog Dubrovčanina. Time je via facti taj viši predjel, i onako susjedan s onima nižim u Zatonu, gdje nije bila osporena dubrovačka vlast, bio uklopljen u neosporni dubrovački teritorij. Mi vidimo zaista na temelju arhivske građe, objelodanjene od Jirečeka u spomenutoj raspravi na str. 13., da Slava, kći Barbija Krusića, 1316. g. ima to zemljište i pravni poslovi s time u vezi vrše se pred dubrovačkim vlastima.

Ako bacimo pogled na cijelo doba vladavine Stefana, sina Nemanjina, kasnije kao okrunjenog nazvanog Prvovjenčanim, vidimo, da je pri njegovu nastupu na prijesto 1196. g. došlo do rata s Dubrovnikom, o čemu imamo spomen u promemoriji dubrovačkog nadbiskupa iz 1255. g., i da se rat ponovio 1215. g. te da je nakon rata sklopljen mirovni ugovor. Svakako su Dubrovčani u razdoblju njegove vladavine jedan dio pograničnog zemljišta izgubili, kao što smo prema ispravama utvrdili. To stanje stvari morali su oni podnositi, jer je srpski vladar bio jači.

No promjena na prijestolju, kad nakon smrti Stefana Prvovjenčanog dođe na prijesto njegov sin Stefan Radoslav, bila je opet kao i ono 1196. g. signal za novi rat. To govorimo pod pretpostavkom, da je Prvovjenčani umro 1228. g., jer ima nekih, koji njegovu smrt meću u 1223. g. Sačuvana je jedna izvorna isprava od 9. X. 1228., koja sadržava razne odredbe donešene u Dubrovniku zbog rata (»in hoc tempore guerre«).[55] Budući da je susjed Dubrovnika bila srpska država, to je nesumnjivo bio tada rat s njome, pa zato dubrovačka vlast poduzimlje razne mjere radi sigurnosti svojih građana i svojih granica. Među ostalim mjerama određuje se i ovo: »... statutum est hoc preceptum, videlicet ut excepto incipiendo a sancto Jacobo Visnize usque ad Caput fici nemo Raguseus laboret nec ullam operationem faciat in vineam suam. Et in totam terram firmam Sclavorum nec pascat animalia nec aret nec seminet, ...« To treba razjašnjenja. Vidjeli smo već, kako je najstariji dubrovački teritorij sezao od Sv. Jakova do Kantafiga. Dalje od toga je bila takozvana Astareja obuhvatajući Rijeku, Zaton s Poljicima, Šumet i Župu. Teritorij, koji se nalazi od Sv. Jakova do Kantafiga u neposrednoj blizini grada, bio je pod neposrednim nadzorom i zaštitom vlasti u gradu,

te su Dubrovčani smatrali tu sigurnim kretanje i obrađivanje zemljišta. Teritorij izvan tih granica u Astareji bio je zbog rata nezaštićen, te se radi sigurnosti građana zabranjuje svakom građaninu dubrovačkom kretanje i obrađivanje zemljišta na tom području. Mi smo dosad već vidjeli, a vidjet ćemo još i dalje, kako je Astareja bila kao cjelina neprijeporan teritorij dubrovačke općine, za koji je samo plaćala mogoriš susjedima i zbog granica kojeg je dolazilo s njima do sporova. No mogao bi netko pomisliti, da se onaj dalji pasus »Et in totam terram firmam Sclavorum nec pascat animalia nec aret nec seminet« odnosi na Astareju kao dalje objašnjenje onoga, što je kazano u prethodnoj rečenici. Zato valja tu stvar pobliže razmotriti pa vidjeti, da li ono »terra Sclavorum« znači Astareju. Odmah upozoravamo, da se tu izričito veli »in totam terram firmam Sclavorum«, dakle iz tog se odmah vidi, da se to ne može odnositi na samu Astareju već na cjelokupnu zemlju Slavena u zaleđu, a inače znamo, da su Dubrovčani imali privatnih zemljišta i na području izvan teritorija svoje općine, dakle na srpskom državnom području, i da su na njemu držali stoku. Već u prvom ugovoru između Nemanje i Miroslava te Dubrovčana od 1186. g. izričito se veli, poslije pasusa, kojim se osigurava Dubrovčanima stara djedina (hereditas), dakle teritorij Astareje, i ovo: »Et quod secure Ragusei per totam terram illorum, nominatim portum Narenti, mercando, laborando (što znači obrađujući zemlju), pascendo, et sua reposita recipiendo, et ligna incidendo, pergant sine ullo contrario, secundum antiquam consuetudinem et sine aliqua datione decime, qua ex novo super Raguseos posita fuit«. Dakle iz cijelog konteksta i ugovora s Nemanjom i Miroslavom od 1186. g. i iz one dubrovačke isprave od 1228. g. vidi se, da je jedno Astareja, a drugo ona tota tera illorum odnosno tota terra firma Sclavorum, u kojoj su također Dubrovčani imali privatnih zemljišnih posjeda i pasli stoku. Vidjet ćemo, da je i radi granica Astareje dolazilo sa srpskim vladarima do pograničnih sporova i da su Dubrovčani malo pomalo sezali u neobrađeno zemljište u pograničnom području, za koje su srpski vladari mislili, da je njihovo a ne dubrovačko. No i pod onim tota terra illorum odnosno tota terra firma Sclavorum ne misli se na to sporno pogranično zemljište. Velimo, to je bilo sporno, a Nemanja i Miroslav dopuštaju izričito ugovorom, da mogu obrađivati zemljište, dakle ga i posjedovati, na cijelom srpskom državnom zemljištu.

No događaji u Srbiji doveli su do toga, da je Stefan Radoslav stupio s Dubrovčanima u prijateljske veze, ne doduše više kao srpski kralj već kao bjegunac. Zbačen s prijestolja od svoga brata Stefana Vladislava skloni se u Dubrovnik, gdje se kratko vrijeme zadržava, no za toga svojeg kratkog boravka izda Dubrovčanima poznat i važan privilegij 1234. g.[56] Od Dubrovčana bi on lijepo

primljen, a za uzvrat, da im se oduži, izda ispravu 4. veljače 1234., kojom im obeća mnogo toga, ako mu uspije, da se opet vrati na srpski prijesto. Među ostalim oslobodi ih on plaćanja danka, koji su Dubrovčani plaćali za Rijeku, Zaton, Poljica i Župu Žrnovnicu. To je važan pasus, jer tu se mi nakon nekoliko stoljeća izričito sretamo s plaćanjem tog danka u novcu, koji prvi put spominje Konstantin Porfirogenet. Od doba Porfirogeneta taj se danak sve do spomena u toj ispravi ne spominje. Doduše mi smo istakli, da se on plaćao i u novcu i u vinu, a onu izreku u ugovoru s Nemanjom iz 1186. g., koja glasi: »et ut vas antiquum tollatur« protumačili smo tako, da se time ukida plaćanje vina, koje se plaćalo u sudovima. To bi u vremenskom razdoblju između doba Porfirogeneta i te isprave iz 1234. g. bio tek indirektan spomen. Tu srećemo prvi put i izraz m o g o r i š, no on se tu upotrebljava kao sinonim za riječ дань (danak). No svakako možemo ispravno zaključiti, da ipak od 9. stoljeća pa do 13. stoljeća postoji kontinuitet toga plaćanja, kad god su Dubrovčani naravno imali i vlast nad teritorijem, jer smo vidjeli, da su bili u tome ometani. Poljica su kao dodatak ka Zatonu, Šumet se poimence ne spominje, ali on se smatra u neku ruku kao privjesak Župe Žrnovnice. Radi pravilnog razumijevanja teksta treba da citiramo odnosni pasus o oslobađanju od mogoriša i drugi, koji za tim dolazi:

„. . . И могорыше хльмьске, и дань, что даѥте за Рѣкоу и за затоньске винограде и за поличке винограде, ѡдь тога вы ѡсвобага кралевьство ми, да не даѥте ничесаре; и за винограде жрьновьничке ѡдь дѣдь вашихь и ѡдь ѡтьць вы дори до вась до дньсь, что сте посадили лозиемь земле кралевьства или ѥ много или мало, пращаю вы, да сте ѡдь тога свободни, и дани да не даѥте. а ѡдь дьнсь по ѡноуге земле мое да не покриѥте ни ѥдьне педи или лозовь или житомь или вокемь коимь. хоке ли что ѡбькина влша прѣзь сиѥ оутврьгениѥ кралевьства ми что примькноути мое земле, свѣне мене клетва, поневаре вы ѡстаѥте оу прѣклетьвьствѣ."

I tu se upotrebljava izražavanje u smislu p a r s p r o toto, naime spominju se vinogradi, jer je obrađeno zemljište pretežno bilo zasađeno vinogradima, no u stvari, kako ćemo i malo kasnije u vezi s tumačenjem drugoga pasusa razložiti, to se mora odnositi na cijelo zemljište. No uza sve to, što je to prijateljski privilegij, koji daje Dubrovčanima i znatne trgovačke povlastice i oprašta ih te znatne obaveze plaćanja mogoriša, ipak vidimo, da pitanje spornog pograničnog zemljišta i tu na najvidniji način dolazi do izražaja. To pitanje spornog zemljišta naziremo iz ugovora, pogotovu njegove kopije, iz 1186. g., vidi se iz onog zapisnika o stanku 1193. g. te ispravâ, koje se tiču Šumeta iz 1211., 1213. i 1214. g., isprave kralja Stefana Prvovjenčanog mljetskom samostanu iz 1219.—1228. te retrospektivno za doba toga vladara iz ugovora između Dubrovčana i Uroša I. iz 1254. g., dok iz ugovora

Dubrovnika s bugarskim carem Asenom 1253. g. jasno vidimo, što sve Dubrovčani i u kojim granicama smatraju svojim zemljištem. Moramo nastojati svestranom analizom prodrijeti u suštinu tog pitanja. Kao što je iz mnogih izvora već pokazano, Dubrovčani imaju kao svoju djedinu Župu Žrnovnicu, Šumet, Rijeku i Zaton (s Poljicima). Pojedine dijelove tog teritorija oduzimali su im pojedini susjedni vladari od kraja 11. stoljeća dalje, no otkad im je Nemanja u ugovoru od 1186. g. priznao tu staru djedinu (hereditas), ne dolazi više ona kao cjelina, odnosno temeljni njezini dijelovi, u pitanje, već se javlja otada spor o pograničnom zemljištu. Iz gore citirane isprave, a i iz dokumenata, koji će još doći, mi vidimo, da je to pogranično zemljište bilo uglavnom neobrađeno, a sačinjavalo je čitav jedan pojas, koji se nalazio u višim dijelovima Astareje. Jireček (na pr. u članku »Dubrovnik« u Ottův slovník nauční), a uz njega i ostali historičari držali su, da su Dubrovčani upravo ti uzurpatori, koji uzurpiraju zemlje na srpskom državnom teritoriju. Iz isprava srpskih vladara bi to i proizlazilo, no iz ugovora između Dubrovnika i bugarskog cara Asena II. vidimo, kako Dubrovčani smatraju to zemljište potpuno svojim. Vidi se iz svega, kako srpski vladari, pretežno iz strateških razloga, žele imati glavni gorski greben i čak zemljište preko njega s morske strane u svojim rukama, da mogu dominirati tako reći nad dubrovačkom Astarejom, a Dubrovčani opet posve prirodno žele imati prirodnu zaokruženu granicu svoje Astareje. Postoje dakle dva suprotna gledišta, te u odnosnim historijskim izvorima svaka strana zastupa svoje gledište smatrajući ga opravdanim. Nemamo dakle nikakva oslonca ni iz kakva historijskog vrela ustvrditi, da su baš Dubrovčani bili uzurpatori tuđeg državnog teritorija. Možemo dakle, ako se ne želimo opredijeliti ni za jedno od ta dva stajališta, izreći samo to, da se tu radi o jednom tako reći trajnom sporu, dakle o jednom cijelom pojasu spornog pograničnog zemljišta. Moramo samo istaknuti, da je Dubrovnik, iako je zgodnim sredstvima kroz vjekove znao očuvati svoju slobodu i bio dobro vojnički utvrđen, ipak u vojničkom smislu bio slabiji od susjedne vojnički jake srpske države, te je teško vjerovati, da bi on u takom odnosu snaga, a k tome reflektirajući na trgovačke privilegije u Srbiji, bio vodio što se tiče pograničnog zemljišta u to vrijeme ofenzivnu politiku.

Istakli smo, da je to sporno pogranično zemljište viših predjela nad Astarejom bilo pretežno neobrađeno, no i tu gdjegdje bijaše pokoji komad obrađene zemlje, jer su se i oni vinogradi, koje je mljetski opat kupio u Rijeci i Žrnovnici, a koje mu Stefan Prvovjenčani potvrđuje ispravom izdanom 1219.—1228., sigurno nalazili u tom višem spornom zemljištu. To sporno pogranično zemljište sezalo je sigurno ponegdje i u već povezani pojas obrađenog zemljišta. Naravno ni opseg tog spornog zemljišta nije

bio točno ograničen, već je i on varirao. Taj spor oko zemljišta, kao što iz isprava vidimo, imao je djelomično privatnopravni karakter, a djelomično i javnopravni međudržavni, jer se radilo o granicama dvaju državnih teritorija. Naravno oba ta momenta privatnopravni i javnopravni gusto se između sebe isprepleću. Ukazat ćemo s ovog aspekta na neke momente od nas već analiziranih isprava. Godine 1193. radi se u Šumetu o zemljištu jedne crkve na dubrovačkom teritoriju, koje zaposjeda srpski državljanin. Godine 1213. i 1214. radi se također u Šumetu o zemljištu Pradice Andrićeve, vlasnika iz Dubrovnika, koje zauzima najprije satnik, državni funkcioner srpske države, i to upotrebljujući priliku, što ona odlazi s djedovskog sjedišta i naseljuje se u Dubrovniku te se zemljište izmiče njenoj kontroli. No tu zemlju dalje zaposjeda Nikola Pičinegov. Pradica ipak dariva to zaposjednuto zemljište samostanu na Lokrumu, koji isposluje od susjednog slavenskog župana Stanka, da mu potvrdi to zemljište, ali uzurpator Nikola Pičinegov se i dalje nalazi na njemu.

Spomenuli smo, da se u ispravi kralja Stefana Radoslava od 1214. g. ima spomen vinograda shvatiti u značenju pars pro toto za cijelo zemljište. Tu našu tvrdnju možemo potkrijepiti i pasusom ugovora od 1254. g. između Dubrovnika i Uroša I., gdje se iznosi stanje u doba smrti kralja Stefana Prvovjenčanog, jer se tu uz vinograde spominje i ostala zemlja ovim riječima: „... землю и виноградѣ, что сте држали до ѕмрьтиꙗ господина ми wтьца ...“ Sporovi u Šumetu, koji su rasvijetljeni ispravama iz 1193., 1213. i 1214. g., rade o zemljištu, za koje se među sobom bore bilo pravne (kao samostan) bilo privatne osobe, te predstavljaju skup sporova posebnog karaktera. No kao što vidimo iz isprava srpskih vladara i iz ugovora između Dubrovčana i njih, iz 13. stoljeća, taj se spor u spornom pograničnom području odvijao na drugi način. Pojedinci Dubrovčani su zauzimali dijelove tog zemljišta, koje nije bilo privatno već javno neobrađeno zemljište, a o kojem je bio samo spor, pripada li Dubrovniku ili srpskoj državi. Ti pojedini Dubrovčani su ga zasađivali pretežno vinogradima, a donekle ga pokrivali ostalim kulturama, te se time proširivao pojas obrađenog zemljišta. Dubrovačka vlast je naravno tome pogodovala, i to se događalo u neku ruku pod njezinim okriljem. Spomenuli smo naprijed stajalište srpskih vladara i stajalište Dubrovnika o spornom neobrađenom zemljištu, no u koliko se doista radilo o neobrađenom zemljištu, to je bilo više načelno i teoretski, no praktičnu važnost dobijalo je ono sa smanjivanjem površina neobrađenog zemljišta, a proširivanjem obrađenog zemljišta. Budući da je naime pogranično neobrađeno zemljište, pogotovu u kraju, gdje stočarstvo nije važno, ipak u neku ruku »res nullius«, te na njemu ne dolazi do praktičnog vršenja suverene vlasti, pitanje granice ulazi u akutnu fazu, kad

to zemljište postaje o b r a d i v i m. Stoga i u toj ispravi to proširivanje o b r a d i v o g zemljišta kralj Stefan Radoslav smatra praktično kao proširivanje teritorija dubrovačke općine. On dakle najprije u istom kontekstu, kojim oslobađa Dubrovnik žrnovničkog mogoriša, priznaje faktično stanje, t. j. priznaje im ono zemljište, koje su od djedova i otaca svojih obrađivali, odnosno sa svoga gledišta veli on: „... что сте посадили лозиемь земле кралевьства ми, или ѥ много или мало...“ No zabranjuje im, da dalje ne obrade niti jednog pedlja ni lozom ni žitom ni voćem. Da takvo proširivanje obradivog zemljišta smatra proširivanjem teritorija dubrovačke općine, vidi se i iz ovih njegovih riječi: „хоке ли что ѡбьчина ваша прѣзь сиѥ оутврьгениѥ кралевьства ми что примькноути мое земле, свѣне мене клетва, поневаре вы ѡстаѥте оу прѣклетьвьствѣ.” Dakle isti taj kralj, koji je kao bjegunac našao utočište kod Dubrovčana i koji im tim privilegijem daje znatne trgovačke povlastice i oprašta ih svih mogoriša, prijeti im, ako se usude proširivati obrađeno zemljište na njegov tobožnji teritorij i time razmicati međe dubrovačke općine. Koliko li je on držao do tog zemljišta, koje dominira nad dubrovačkom Astarejom! Dubrovačka vlada taj privilegij prima, jer sigurno je on sastavljen uz njezinu suradnju. Taj za Dubrovčane djelomično nepovoljan uvjet ona prima, jer istom ispravom dobija znatne druge koncesije. Uz trgovačke povlastice sve obrađeno zemljište priznaje im se i k tome ne treba za nj plaćati mogoriša! To je u neku ruku kao neko načelno utvrđenje granice s popuštanjem sa strane Dubrovčana kao protuuslugom za znatne druge koristi. Obazreli smo se u vezi sa svim tim pitanjem pobliže na tu ispravu, jer i ona baca uz ostale jako svijetlo na cijeli taj problem. Ali praktične koristi od tog privilegija nijesu Dubrovčani vidjeli, jer se Stefan Radoslav nikada više nije uspeo na srpski prijesto, čak su primivši njega kao bjegunca navukli na sebe neprijateljstvo njegova brata Stefana Vladislava, vladajućeg tada kralja srpske države, pri čemu su naravno mogli djelovati i oni opći uzroci čestih zategnutih odnošaja između Dubrovnika i Nemanjića. Svakako već neposredno nakon stupanja na prijesto Stefana Vladislava mi vidimo rat između njega i Dubrovčana.[57]

No brzo dođe do mira. Sklopljen je mirovni ugovor istoga tipa kao i 1215. g. između Dubrovnika i Stefana sina Nemanjina, naime Dubrovčani su izdali kralju Stefanu Vladislavu ćirilsku mirovnu ispravu, a kralj njima sa svoje strane svoju. Vladislavova je sačuvana u originalu. Dubrovačka originalna mirovna isprava odaslana je kralju, no naravno izgubila se je, a sačuvan je njezin p r i j e p i s. Od obadvije mirovne isprave, dubrovačke i kraljeve, ima i latinski tekst na jednom komadu pergamene.[58] Između ćirilskog i latinskog teksta ima razlika. Diplomatičku analizu isprava proveo je M. Kos te se osvrnuo na razlike tekstova. Ugovor nije datiran, ali se postavlja u vremenski razmak: rujan 1234. —

travanj 1235. Mirovna isprava Vladislavova je kratka, dok je dubrovačka duga. Za naše raspravljanje bitan je pasus, koji u dubrovačkoj mirovnoj ispravi govori o granicama. U ćirilskom tekstu veli se ovako: „ . . . и да стоимо в старыхъ межахъ, а прѣс то да не посежемо никакоѥ . . . " U latinskom tekstu veli se ovako: »... et ut stemus in antiquis maceriis et plus de illis non comprehendamus nullo modo«. Bez sumnje misle se tu granice obrađenog zemljišta. Ta odredba ima za cilj, da zapriječi dalje širenje obradive površine sa strane Dubrovčana i prema tome pomicanje faktične njihove granice, a ukazuje na opstojanje tog spornog problema. Ne znamo, da li odmah pri sklapanju mirovnog ugovora ili neko vrijeme nakon toga, izdaje Stefan Vladislav Dubrovčanima privilegij, kojim ih oprašta mogoriša, koji su plaćali za Žrnovnicu, a tu se jamačno ima pribrojiti i Šumet.[59] On ih dakle oslobađa plaćanja za onaj mogoriš, koji pripada njemu kao vladaru Travunje. U Zahumlju ne vlada on direktno, već ima samo vrhovni suverenitet te prema tome ne ulazi on u pitanje humskog mogoriša, koji su Dubrovčani i dalje plaćali. Dubrovčani su postigli veliki uspjeh. Kralj Vladislav je sigurno pristao da ih oslobodi plaćanja travunjskog mogoriša, jer je mirovnim ugovorom od 1234.—1235. uspio bio od Dubrovčana iznuditi golemu svotu od 1000 perpera i 50 lakata skrlata. Oslobađa ih godišnjeg danka razmjerno malenog iznosa, da primi od njih ujedamput osjetljivo veliku svotu. Ugledni naši historičari su bili mišljenja, da su tek tim privilegijem Vladislavovim Dubrovčani stekli Žrnovnicu, a da prije nijesu imali vlast nad njome, već da su posjedovali u njoj samo vinograde.[60] Iz svega toga, što smo dosad iznijeli, vidi se, da je to mišljenje netočno. To će proisteći također iz daljeg našeg razlaganja, u kojemu će trebati da usporedimo taj njima sad oprošteni žrnovnički mogoriš s ostalim dancima, koje su Dubrovčani plaćali susjednim vladarima. Dubrovčani su Žrnovnicu imali već otprije, a sad je novo samo to, da prestaju plaćati danak za nju, koji je kao obaveza proistekao bio još iz IX. stoljeća.

Kao što je nekoć Vladislav zbacio bio s prijestolja Radoslava, tako je sada 1243. g. brat Uroš zbacio s prijestolja Vladislava. Žena kralja Vladislava pobježe u Dubrovnik. Ta činjenica odmah uznemiri Uroša. On se naime poboja, da bi Vladislavova žena mogla u Dubrovniku rovariti protiv njega te stoga posla u Dubrovnik svoga poslanika Jurka, a na to Dubrovnik pisa iste te 1243. g. kralju Stefanu Urošu I. pismo, kojim mu javlja, da će zapriječiti svaki rad bivše kraljice uperen protiv njega.[61] S tim se Uroš umiri, te iste 1243. g. bi sklopljen između njega i Dubrovčana ugovor o prijateljstvu, u kojem se ponavljaju i razne odredbe prijašnjih srpsko-dubrovačkih ugovora. Svrha je tog ugovora bila, da ukloni zategnutost nastalu zbog pribježišta, koje je Dubrovnik dao bivšoj kraljici. I taj ugovor, kao i većina ostalih,

ima oblik dviju ugovornih isprava.[62] Jednu daju Dubrovčani kralju, a drugu kralj Dubrovčanima. Nijesu u ćirilskom originalu sačuvane, već jedino u savremenom latinskom prijevodu.

Godine 1252. rasplamsa se rat između Dubrovčana i Uroša I., te iako je iste te godine taj sukob bio likvidiran, zategnutost odnošaja s povremenim akutnim sukobima traje za cijelo doba njegove vladavine. U pitanju stare dubrovačke djedine ti su sukobi važni. I taj se put naime javljaju stari sporovi zbog pograničnog zemljišta, i taj se put javlja, barem za prvo vrijeme, pitanje jurisdikcije dubrovačkog nadbiskupa nad teritorijem srpske države, i to u još pooštrenijoj formi, no iz izvora proizlazi, da je sukob bio još zamašniji, jer je Uroš I., kao ono nekoć Nemanja, išao upravo za tim, da osvoji i pokori Dubrovnik, koju je činjenicu na temelju izvora utvrdio već Jireček.[63] Nakon tog općeg pogleda na stvar valja da se detaljno pozabavimo činjenicama.

Izvori su nam razne isprave, pisac Rastić, koji je uglavnom u skladu s ispravama, tek što svojim pripovijedanjem još bolje rasvjetljuje stvar, inostrana Canalova i Dandolova kronika i kraći spomeni u dubrovačkog Anonima i Nikole Ranjine.

Spor je bio već akutan u lipnju 1252. Baš u to doba gradili su Dubrovčani novi gradski zid, koji je trebao da obuhvati predgrađe (burgus), koje se sjeverno od starog gradskog zida prostiralo.[64] Dok se zid gradio, navali Uroš s vojskom na Dubrovnik. Grad se našao u velikoj neprilici te je napeo sve sile svojih građana, da se odupre. Pozvao je 25. lipnja među ostalim i svoje građane, koji su se nalazili u Bariju, da odmah dođu kući na obranu domovine. Primivši taj poziv, oni odlučiše da se brže bolje vrate kući te 5. srpnja povjeriše samo dvojici radi toga u Bariju preostalih građana zaštitu svojih interesa. Kralj Uroš je došao pred Dubrovnik i opsjeo ga. To se vidi iz riječi samog poziva, gdje se veli: »... Urosius rex Servie cum magno exercitu et multis edificiis et argumentis, ad preliandum nos et desolandum — — — — — civitatem nostram Ragusii venit, omni mora postposita«.[65] Da ovdje riječ venit znači nešto, što se već dogodilo i što je tu već kao činjenica, potvrđuje se pripovijedanjem Rastićevim. No Dubrovčani željni mira poslaše brže bolje poslanike kralju te 13. kolovoza iste godine bi sklopljen mir i zaključen mirovni ugovor. Sačinjen je bio i taj ugovor iz dvije mirovne isprave, kraljeve i dubrovačke, od kojih se dubrovačka upućena kralju izgubila.[66] Da je to zaista ugovor, utvrdio je već Jireček.[67] U mirovnoj ispravi Uroševoj nema ništa govora o zemljištu ni o uzrocima spora, već se reguliraju samo trgovačka pitanja, koja su u međusobnim srpsko-dubrovačkim odnošajima bila također vrlo važna, a u kojima su svaki rat i zategnutost uopće donosili neka poremećenja. Iz nje vidimo, da su se dubrovački poslanici obavezali bili isplatiti kralju Urošu određenu svotu novaca, i zaista imamo priznanicu napisanu na latinskom

jeziku 14. rujna, kojom Urošev izaslanik Grdoman priznaje, da je od Dubrovčana primio 1200 perpera.[68] Podavanje te svote ima karakter otkupne cijene za dobiveni mir.

No taj mir potraja vrlo kratko, a Rastiću je u njegovu pripovijedanju izbjegao zbog toga, jer Uroševu mirovnu ispravu meće u doba za godinu dana kasnije, izvlačeći pri tom krivi zaključak. Po Rastiću dakle mir se ne bi ni bio sklopio.[69] No zaista već 1253. g, vidimo mi ponovo rat između Uroša i Dubrovčana. Budući da su u isto vrijeme i Bugari ratovali protiv Srba, to dođe do saveza između Dubrovčana i bugarskog cara Mihajla Asena.[70] Sačuvana je samo ugovorna isprava upućena od Dubrovčana caru Mihajlu Asenu, i to sačuvana je bila u dubrovačkom arhivu, odakle je u svoje doba skupa s ostalim dokumentima bila prenesena u Beč, ali ni 1920. g. ni 1946. g. nije je Austrija vratila.[71] Moramo pri tom uočiti neke okolnosti. Prije bismo naime očekivali, da će se u Dubrovniku sačuvati ugovorna isprava izdana od cara Mihajla Asena, jer je razumljivije, da su se razne ugovorne isprave Dubrovčana upućene balkanskim vladarima u vrtlogu vjekova tamo izgubile. Ukoliko smo dosad vidjeli nekakvu ispravu te vrste sačuvanu u Dubrovniku, to je bio samo koncept ili latinski prijevod. Međutim izdavači te isprave Miklošić i Stojanović vele, da je to originalna isprava. U samoj ispravi se ističe, da je na njoj udaren pečat dubrovačke općine i pečat kneza. Spomenuti izdavači vele, da je pečat otrgnut. Budući da ispravu nijesmo imali u rukama, ne možemo zaista prosuditi, da li je ona original ili kopija ili koncept. Trebalo bi na ispravi zaista vidjeti, pozna li se na njoj, da li su pečati uistinu otrgnuti, ili su izdavači tek onako stvorili zaključak, da je pečat istrgnut, jer se u ispravi spominje, a na sačuvanom primjerku ga nema. Svakako dvije okolnosti, jedna što ne znamo, da li je ta isprava original ili kopija ili koncept, a druga, što ugovorna isprava, koju bi trebalo bilo da car Mihajlo Asen izda Dubrovčanima, ne postoji, ne daju nam mogućnosti, da o modalitetima sklapanja tog ugovora stvorimo jasan i nesumnjiv zaključak, te se moramo upustiti u nagađanja.

Svakako je bugarski car pristao na uvjete Dubrovčana, jer vidimo iz daljih izvora, koje ćemo niže navesti, da je savez među njima sklopljen.

No još je nešto vrlo važno u toj ugovornoj ispravi, što je razlikuje od dosad raspredanih jednostranih ugovornih isprava, a to je, što u njoj nijesu iznesene samo obaveze Dubrovčana, već su izneseni i uvjeti od njih postavljeni caru Mihajlu, čak su iznesena i neka njihova prava, za koja Dubrovčani drže, da će ih bugarski car poštovati. U toj svojoj ispravi Dubrovčani drže, da će bugarski car potpuno pokoriti srpsku državu i da će prema tome oni postati njegovi susjedi, te hoće da prema tome točno i obilježe svoju granicu. Da nam stvar bude što jasnija i da je

što bolje uočimo, citiramo iz Miklošića[72] čitav taj pasus: а прѣписане дединѣ наше земле и села и дрьжавѣ начинаютъ wдь црькве свѣтого Гюрьгиѣ врьхъ стари градъ Епитавръ, иже идѣтъ до црькве свѣтого Петра, а wдь црькве свѣтого Петра идѣтъ до црькви свѣтого Пократа, а wдь црькви свѣтого Пократа, како дрьже горьре врьхъ Белома, и слезѣтъ до млинехъ, а wдь млинехъ, како дрьжѣтъ горьрье, кое гредѣтъ врьхъ Жърновкиницѣ дери до Влашице, а wдь Влашице, како дрьжеть горьре, кое сѣтъ врьхъ Шѣметь, и гредѣтъ до Wка, а wдь wне стране Wка, како дрьжеть горьре, кое сѣ врьхъ Рѣкѣ, и сътетьгънѣтъ се дери до горьре, кое сѣ врьхъ Корила, а wдь Корила, како дрьже горьре, кое сѣ врьхъ Затонѣ и врьхъ Полице и врьхъ Врашьць и сьстегънѣтъ се до црькви свѣте Тькле: и вьсе меде wдь прѣписанехъ земле и села и дрьжавѣ wдь врьхе йдь вьсе прѣписанѣ горьре слезѣтъ до мора, вьсе сѣ наше дединѣ.

Ta dakle isprava s tim određenjem granice je prema tome prvorazredan izvor za pitanje Astareje, stare dubrovačke djedine. Tu najprije vidimo, da u nju pripada i Cavtat s okolnim zemljištem, a to ćemo potkrijepiti također navodima iz drugih izvora. Dalje vidimo, da Dubrovčani smatraju kao svoj teritorij stare djedine onakav teritorij Astareje, koji je ograničen uglavnom prirodnom granicom prvog planinskog grebena. U momentu dakle, kad se osjećaju jakima i kada sklapaju savez s moćnim bugarskim carem nadajući se svome uspjehu a porazu Uroša I., oni izlaze sa zahtjevom za onakvom granicom, koju smatraju za istínsku pravednu granicu između njihova teritorija i srpske države. Oni dakle u svoj teritorij računaju sve ono sporno pogranično, pa i neobrađeno sporno zemljište, koje su im i nakon ugovora s Nemanjom ipak i dalje osporavali Stefan Prvovjenčani, Stefan Radoslav, Stefan Vladislav i sada Stefan Uroš. Osjećajući se slabijima, a primajući ipak od Radoslava, Vladislava i Uroša razne druge privilegije, Dubrovčani silom prilika što se tiče granica Astareje popuštaju srpskim vladarima pristajući na to, da ne će prijeći granicu, koju srpski vladari postavljaju ondje, gdje prestaje zemljište obrađeno od Dubrovčana, a počinje zemljište uglavnom neobrađeno. U ovom pak momentu oni to iznuđeno im priznavanje granice ne priznaju, već postavljaju onu gore citiranu i spomenutu granicu kao granicu svoga teritorija Astareje.

Sporno bijaše dakle ono pogranično zemljište viših predjela, većinom neobrađeno. No Cavtat i predjel oko njega ne bijaše sporan, jer u međusobnim trzavicama između srpskih vladara i Dubrovnika vidimo, da se to pitanje ne iznosi i ne tretira. Doduše nema izvora prije polovice 13. stoljeća, koji bi nam govorili o dubrovačkoj vlasti nad Cavtatom, ali ćemo iz dubrovačkog statuta od 1272. g. i drugih izvora vidjeti, da Dubrovnik u drugoj polovici 13. stoljeća vrši tamo vlast. Vidjet ćemo odmah kasnije, da Dubrovnik faktično nije postigao onakvu granicu, kakvu je istaknuo u ugovornoj ispravi od 13. lipnja 1253., jer je u ratu doživio

poraz, no ni uza sav poraz teritorij Cavtata nije mu sporen, te on i dalje vrši vlast u njemu. Moramo dakle pravilno držati, da je i Cavtat od starine sastavni dio Astareje, zapravo uzevši dio Župe Žrnovnice.

U taj savez protiv Uroša I. ušao je i zahumski vladar Radoslav, koji imađaše titulu župana. Iako i sam ogranak sporedne loze iste porodice, otcijepi se on od vrhovne vlasti Nemanjića te se priznavao vazalom ugarskoga kralja. Dubrovčani i Radoslav sklopiše savezn ički ugovor od 22. svibnja 1254., od kojeg se sačuvala i ugovorna isprava Dubrovčana upućena njemu (naravno samo koncept) i ugovorna isprava Radoslava upućena Dubrovčanima.[73] U dubrovačkoj ugovornoj ispravi upućenoj bugarskom caru pri onom obilježavanju granica obilježuju se i granice prema Zahumlju od Oka iznad Rijeke do crkve sv. Tekle nadomak Orašcu. U tom savezničkom ugovoru s Radoslavom ništa se o tom ne ugovara, no nema sumnje, da Radoslav prećutno priznaje tu granicu, dok i Dubrovčani i Radoslav u svojim ispravama načelno određuju, da ne će pakostiti ni ljudima ni zemljama, odnosno predjelima. Dubrovčani vele: „... а мы да не пакѡстимо тѣбѣ ни твоимь лѹдемь ни вашимь земламь ...“ Radoslav veli: „... а ни ѣ самь жѹпань Радославь ни мои лѹдье да не придемо на вашь градь Дѹвровьникь ни на ваше прѣдѣлѣхь сь вашими враги ѹ никоере врѣме, и паче моимь лѹдемь хокѹ заповѣдѣти да не придѹ на вась...“ Naravno utvrđuje se općenito, ukoliko bude kojih sporova među njima, da će se rješavati mirnim putem. Inače i jedna i druga ugovorna isprava izričito govori o savezu, koji postoji i s bugarskim carem Mihajlom Asenom, što potvrđuje, da je zaista 1253. g. bio sklopljen savez između Dubrovčana i cara.

Svakako se rat vodio 1253. i 1254. O tom nam ima odjeka i u kronikama Bezimenog i Ranjine, samo što oni po svojem običaju, po kojem susjedne slavenske vladare zovu uopće bosanskim, i ovdje govore o borbi s Bosnom i bosanskim kraljem. Naziv bosanski kod njih ima uopće značenje slavenski.[74] Rastić nam veli, da se Uroš I. zalijetao na dubrovački teritorij praveći štete i pljačkajući, ali da su se isto tako i Dubrovčani zalijetali na Urošev teritorij i čak s većim dobitkom za sebe, nego što im šteta bijaše, vraćali, i oni obilato pljačkajući, milo za drago.[75]

Budući da je Uroš bio zaposlen borbom s Bugarima, nije poduzeo sada, kao 1252. g., navalu ni opsadu Dubrovnika, već se eto rat vodio međusobnim pljačkaškim naletima. Ipak Bugari već u toku 1254. g. sklopiše mir sa Srbima, a Dubrovčani se nađoše osamljeni te nijesu mogli ostvariti sve one želje iznesene u ugovornoj ispravi, upućenoj caru Asenu 1253. Našavši se tako prepušteni sami sebi, nijesu se mogli sami mjeriti s Urošem I., koji im je bio žestoki protivnik, a koji je uza sve štete pretrpljene u ratu s Bugarima bio od njih vojnički daleko premoćniji. Zato

bijahu i oni sada skloni miru. 23. kolovoza 1254. bi sklopljen mirovni ugovor na običajeni dosad način, naime obostranim dvjema mirovnim ispravama, koje su se sačuvale, dubrovačka naravno u konceptu.[76]

Važna je teritorijalna odredba o onom spornom višem pograničnom zemljištu. Tu su se Dubrovčani morali pokoriti stajalištu Uroša I. i povratiti se, nakon onako lijepo označene granice 1253. g., na liniju mnogo nižu, naime na stajalište srpskih vladara počevši od doba Stefana Prvovjenčanog. Uroš I. veli u svojoj ispravi: „. . . ꙗко землю и вйноградѣ, что сте дрьжали до ѹмрьтнꙗ господина ми ѡтьца, да си ю дрьжите, а по тола что се наиде посагено виноградми или земле приемьше, да се сѹдомь исьправи, да что сѹдь каже кралевьствѹ ми, бѹди кралевьствѹ ми, а что вамь покаже, то вамь.“ .Dubrovčani vele u svojoj ispravi: „землю кою сѹдь покаже кралевьствѹ тй, да нѣмамо за ню печали, ни да є садимо бесь твоега повелѣниꙗ; и кои се виногради присѹдѣ кь тебѣ, вино тога лѣта, да си є ѹзмешь.“

Ono zemljište (vinograde i ostale zemlje), koje su Dubrovčani držali do smrti kralja Stefana Prvovjenčanog, Uroš I. im do daljega priznaje, a za ono zemljište, koje je izvan te linije obrađeno nakon tog vremena, dakle za dio nekad pred tim neobrađenog zemljišta određuje, da se o tom ima raspravljati na stanku, da li pripada Urošu ili dubrovačkom teritoriju. Time ipak priznaje načelno Uroš Dubrovčanima, da osim naime prvobitno obrađenog pojasa neki dio nekad neobrađenog, a tek nakon smrti oca mu obrađenog zemljišta, može ipak biti dubrovački, no da li je neko zemljište dubrovačko ili ne, o tom ima eto rješavati stanak. Dubrovčani se moradoše dapače obvezati, da će vino iz vinograda dosuđenih kralju, morati već toga ljeta prepustiti njemu. I tu se dakle osobito govori o vinogradima, iako Dubrovčani imaju sad i prema mišljenju svih historičara u Župi i ostaloj Astareji neospornu vlast. Gledajući dakle retrospektivno, možemo reći, da je to zemljište pretežno bilo pokriveno vinogradima, te se pojam vinograda kao tako reći magna pars pro toto uzima već od 9. stoljeća dalje za cijeli teritorij, koji drže Dubrovčani.

Iako se Dubrovčani moradoše pokoriti diktatu moćnijeg kralja Uroša, te prema njihovu stajalištu izraženu 1253. g. u ispravi, upućenoj bugarskom caru, to njihovo ponovno popuštanje znači znatan nazadak, ipak su u odnosu prema stanju prijašnjih odredaba krenuli korak dalje. Uroš I. im načelno naime priznaje, da se neki vinogradi i preko linije iz doba smrti Stefana Prvovjenčanog, koju liniju je čak i njihov prijatelj kralj Radoslav označio kao neprikosnovenu, mogu priznati presudom stanka njima. Čak se iz isprave Dubrovčana, u kojoj se veli землѹ . . . . ни да є садимо бесь твоега повелѣниꙗ, može zaključiti, da se misli obrađivanje neobrađenog zemljišta i preko toga, ali s posebnim dopuštenjem kraljevim.

U mirovnom ugovoru nema ništa o plaćanju neke svote, koju bi Dubrovčani morali platiti Urošu, ali iz drugih isprava vidimo, da su mu zaista morali platiti neku svotu za otkup mira (pro reparatione pacis regis Urossi).[77]

Godine 1265.—1268. imamo opet rat između Dubrovčana i Uroša I. Izvor za taj rat nam je uglavnom Rastić, iako indirektnih podataka imamo i u drugim izvorima.[78] Inače Rastić se poziva na neke izvore prvog reda, koji su se izgubili. No iz dosadašnjeg razlaganja znamo i to, da Rastić iznoseći sadržaj dokumenata ujedno ih interpretira, ali njegova interpretacija nije uvijek točna. Zato naravno upotrebljujući njega moramo biti oprezni. Možemo reći uglavnom, da je ipak točan, ali tek kadikad ga netočna interpretacija zavede. Ipak možemo jasno zaključiti, da je 1265.—1268. g. bio rat između Dubrovčana i Uroša I. Pod 1265. g. veli nam Rastić, govoreći o Urošu I., među ostalim i ovo: »... il quale di nuovo aveva cominciato inquietar lo stato di Ragusa«. Pod 1268. g. veli: »Era talmente l'animo del re Orossio inclinato alle inquietudini, che non mancava di continuo inventar pretesti inquietar la repubblica e travagliar il di lei stato«. Iz tog se dobro vidi, da je rat počeo 1265. g. i da se neprekidno (di continuo) nastavio do 1268. g.

Iz Rastića vidimo, koji su bili uzroci rata. Tu se vidi, da se je i taj put Uroš I. zanosio idejom, da ovlada Dubrovnikom, čak je kušao i diplomatskim putem da nagovori Dubrovčane, da zbace mletačku vrhovnu vlast, a prihvate srpsku. Naravno, povod ratu a i drugi uzrok ratu bijaše opet sporno pogranično zemljište, jer je i sada Uroš tvrdio, da su Dubrovčani uzurpirali dio njegova teritorija. No osim tih tako reći već starih uzroka rata došli su i oni, koji su proistjecali iz aktuelne političke situacije. Prvo, Dubrovnik je primao bjegunce iz Uroševe države, a drugo, došlo je do trzavica između njega i Venecije zbog toga, što je opljačkao neke mletačke trgovce, i zbog toga, što je Uroš bio uz bizantskog cara Paleologa, koji je imao kao saveznike Genovežane, neprijatelje Mlečana. Budući da je Dubrovnik priznavao vrhovnu vlast mletačku, te trzavice su se odrazile i na odnose dubrovačko-srpske. Dakle materijala za rat je bilo dosta. Dubrovčani su 1265. čak bili poslali poslanstvo u Veneciju radi traženja pomoći, ali nikakve efikasne vojničke pomoći nijesu dobili, no zaključili su tamo zajam za potrebe svoje općine.[79]

Prema naprijed citiranim pasusima i uopće prema cijelom kontekstu Rastićeva pisanja vidi se, da Uroš I. nije poduzeo ipak ovaj put ni opsadu ni navalu na grad, već je dolazilo do pograničnih sukoba. Ipak su se Dubrovčani zabrinuli za grad te su nastojali da ga što bolje utvrde. Najprije smo bili vidjeli, da su 1252. g. gradili novi gradski zid. Godine 1255. taj se zid u jednoj savremenoj ispravi spominje kao »novum murum civitatis«.[80] Sada 1266. g. prema složnom pisanju Ranjine i Rastića također

rade na utvrđivanju grada.[81] No zanimljivo je, da je za vrijeme tog rata Uroševa žena bila na strani Dubrovčana i u potajnoj vezi s njima. Ona 1267.—1268. g. piše pismo Dubrovčanima, u kojem veli, da će ih obavijestiti, ako bude kralj htio poslati vojsku na Dubrovnik ili bude namjeravao pljačkati njihov teritorij ili inače štogod pakostiti Dubrovniku.[82]

No u mjesecu rujnu 1268. g. dođe do mira. Pripovijedajući o tome, Rastić se poziva na Diversa notariae iz 1268 g. Na žalost, ta knjiga te arhivske serije se izgubila, te ne možemo iz savremenog originala upoznati stvar. Pošto je ispripovjedio, kako je Uroš I. nastojao ovladati Dubrovnikom, Rastić veli dalje doslovno ovako: »Onde, come si disse, volendo la repubblica con qualche annuale pagamento velar gli occhi al re Orossio, acciò non pensasse ai più alti disegni, mandò ambasciatori Pietro di Giovanni Bogdani e Demetrio Menze. Questi restarono d'accordo con Orossio dargli ogni anno, al giorno di s. Michiele, di settembre, ipperperi due mila di soldi di denari grossi, per poter coltivare con quietezza li suddetti terreni«. To znači, da je taj mirovni ugovor bio registriran u knjizi Diversa notariae. Prije nego što uđemo u suštinu samog pitanja, treba da iznesemo, što Rastić neposredno iza toga dalje veli: »Ed avendo poi, a suo tempo Orossio ricevuto il primo pagamento, per mezzo di Bogdan Zavariza, suo ambasciatore, alla repubblica fece larghissimi diplomi, manifestando, che gli aveva confermato à Ragusei il possesso ed il dominio di tutto le terre, da loro possedute al tempo del re suo padre, a confermò ancora tutti gli altri privilegi di libertà di commercio ai mercanti di Ragusa per tutti li suoi regni«. Iznoseći to, poziva se Rastić ad reliquias. Rastić spominje »larghissimi diplomi«, dakle govori u pluralu, te bismo po tome imali zaključiti, da je Uroš izdao Dubrovčanima barem dvije isprave. Ona primjedba ad reliquias znači, da su se i te isprave poput drugih najvažnijih državnih isprava čuvale u relikvijaru katedrale. No na žalost i te su se Uroševe isprave izgubile. Samu stvar dalje razjašnjuje i ovaj dalji Rastićev pasus: »Ma acciochè la repubblica non venisse esser sottoposta a questo annuo pagamento, che si faceva per rispetto delli particulari possessori de' terreni in detti luoghi, fu instituito un dazio sopra il vino ivi nascente, ma perchè non era ragionevole, che li terreni vineati degli ecclesiastici restassero immuni, Andrea Gausono, ammínistratore della chiesa arcivescovile, col capitolo de' canonici, col clero, e con tutti li religiosi e monasteri, s' obbligarono in amplissima forma e si sottoposero al pagamento del detto dazio, affermando, ciò non fare per alcuna giurisdizione, che i laici avessero sopra d'essi, ma per soddisfar ai re di Rassia, i quali per ciò lasciassero pacifico posseso d'essa terra«. I tu se Rastić poziva na Diversa notariae od 1268. g., koja je knjiga, kako naprijed

spomenusmo, izgubljena. Tu je dakle prema riječima Rastićevim zabilježena bila isprava, kojom administrator nadbiskupije Andrija Gausono i sve ostale crkvene vlasti pristaju, da se daće na vino iz vinograda, koji su se nalazili na ugrožavanom zemljištu, prošire također i na sva crkvena imanja.

Pitanje danka, koji se počeo plaćati 1268. g., vrlo je važno historijsko pitanje, a zapleće se time, što su se originalni dokumenti izgubili, a znamo za njih samo po pisanju Rastićevu. Iako je Rastić pisac, koji nije izmišljač, rekosmo već naprijed, da on donoseći sadržaj dokumenata često s time skupa donosi i svoju interpretaciju, koja ne mora uvijek biti točna, tako da se i ne može uvijek dobro rasaznati, što je upravo suho iznošenje sadržaja dokumenta, a što njegovo tumačenje. Stoga moramo i mi biti dosta oprezni u eksploatiranju njegova pisanja. To je pitanje i stoga važno, jer se s time povezuje takozvano pitanje srpskog svetodimitarskog dohotka, koji su Dubrovčani plaćali srpskom kralju, a za koji se obično drži, da su ga plaćali za slobodnu trgovinu u Srbiji.[83] Treba dakle da uđemo u suštinu tog pitanja srpskog dohotka, jer je ono prema našim istraživanjima u bitnoj vezi s problemom, koji tretiramo u ovoj radnji. Jireček je držao, da je početak tome danku 1234.—1235. g., kad su se ono Dubrovčani obvezali bili u svojoj mirovnoj ispravi kralju Stefanu Vladislavu, da će mu u dva obroka isplatiti 1000 perpera i predati 50 lakata skrlata. Za onu isplatu od 1200 perpera, koju su se obvezali Dubrovčani 1252. g. isplatiti kralju Urošu, također Jireček drži, da je taj danak, a i za ovaj danak, ugovoren 1268. g. u svoti od 2000 perpera, tvrdi, da je to taj srpski dohodak, povišen sada na još veću svotu.[84] Dinić u svojoj izvrsnoj raspravi »Dubrovački tributi« nam velí, da je prvi nesumnjivi spomen »srpskog dohotka« taj Rastićev podatak, koji govori o ugovorenom danku u iznosu od 2000 perpera godine 1268.[85]

Ako razmotrimo sve ono, što piše Rastić iznoseći sadržaj dokumenata iz 1268. g., dobijamo u prvi mah dojam, ko da se radi o obnovi mogoriša, koji je zapravo ukinut bio za Žrnovnicu ispravom kralja Vladislava 1234. g., dok je humski mogoriš za Rijeku i Zaton ostao bio i dalje. Govori se naime u iznošenju triju dokumenata o tome, da se ima plaćati taj danak za mirno uživanje zemljišta, koje su Dubrovčani posjedovali, i to prema dokumentu »ad reliquias« za sve zemlje, koje su uživali u doba njegova oca. No odmah nam se čini sumnjiva velika svota od 2000 perpera, dok znamo, da je humski mogoriš iznosio samo 50 perpera, a u doba Porfirogeneta i travunjski i humski samo po 36 nomismata. No eto u dokumentu »ad reliquías« veli se, da je Uroš potvrdio još i privilegije o slobodi trgovanja dubrovačkih trgovaca po njegovoj državi. U toj stvari znatno će nam objašnjenje dati isprava kralja Dragutina, izdana Dubrovčanima 1281. g. Dragutin je došao na prijestolje 1276. g. zbacivši svoga

oca Uroša: Ne citiramo je, već čitača upućujemo na Miklošićeva »Monumenta serbica« str. 54.—55., gdje je u cijelosti donesena. U toj ispravi veli kralj Dragutin, kako je prošlo pet godina, da su Dubrovčani s njime zaključili ugovor, i to takav, kojim on čini milost dubrovačkoj vlasteli, općini i trgovcima, da im je mir, koji je i prvi bio, dokle žive pravo s kraljevstvom njegovim, ali da daju kraljevstvu mu 2000 perpera; tom ispravom obnavlja i potvrđuje on taj ugovor i izričito veli: „и семѣзи миръ не ѣрече кралевьство ми ѣрока, докаѣ хоке быти, нь ако ми не сьгрѣшѣ, и до живота моега, да си имаю сизи миръ, и сизи дѣк тисѣки да даю на дмитровь дьнь". Iz toga dakle vidimo, da je odmah neposredno nakon dolaska kralja Dragutina na prijesto 1276. g. došlo do ugovora između Dubrovčana i njega, prema kojemu imaju Dubrovčani da plaćaju i nadalje taj danak od 2000 perpera ugovoren 1268. g. između njih i kralja Uroša I. Sada pak 1281. g. on taj ugovor potvrđuje i obnavlja. Prema ugovoru od 1268. g., kako nam ga reproducira Rastić, taj danak imao se plaćati na dan sv. Mihajla (29. rujna), dok iz isprave vidimo, da se on ima plaćati na dan sv. Dimitrija u mjesecu prosincu. No i prije izdanja te isprave, koja nije datirana, ali prema indirektnom zaključivanju sigurno potječe iz 1281. g., vidimo, da se već plaćao danak na Mitrov-dan. No taj prvi podatak o plaćanju danka tog dana imamo tek za godinu dana ranije, naime 1280. g.[86] Iz te Dragutinove isprave jasno vidimo, da je taj danak zapravo danak cijene mira, kao što sličnih imamo nekoliko u historiji, a ako skupa razmotrimo dokumente reproducirane od Rastića i tu ispravu te ih dovedemo u vezu, vidjet ćemo, da oni jedni drugima ne protivuriječe. Plaćanje toga danka jamči mir Dubrovčanima na taj način, što im dopušta mirno uživanje njihovih posjeda u granicama, kako su ih imali u doba Stefana Prvovjenčanog, i što njihovim trgovcima dopušta slobodu trgovanja u Srbiji. Rastić u svojem pripovijedanju više akcentuira jamstvo mirnog uživanja zemljišnog posjeda, ali ipak veli, više mimogred, da im je Uroš I. potvrdio i privilegije slobodne trgovine u svojoj državi. Iz Dragutinove isprave vidi se, da on uz cijenu plaćanja danka jamči mir dubrovačkoj vlasteli, općini i trgovcima, što naravno uključuje u sebi i mirno uživanje posjeda vlastele i nepovredivost granice dubrovačke općine. Budući da je Uroš I. htio čak i podvlastiti Dubrovnik, a pogotovu kako je osporavao, uza sve svoje ranije potvrde, dubrovačke granice te ih zbog toga uznemirivao i napadao, pa su prema tome sloboda Dubrovnika i njegov teritorij bili bitno ugroženi, razumljivo je, da je u doba sklapanja ugovora od 1268. g., kojim se utvrđuje plaćanje tog danka od 2000 perpera, Dubrovčanima u prvom redu pri sklapanju tog ugovora ležalo na srcu obezbijediti ugrožen svoj opstanak i općinski teritorij te posjede na njemu. Zato je sigurno prvobitni karakter tog danka i bio u prvom redu označen time, da se on plaća radi uživanja neprikosnovenosti

teritorija i granice.[87] Budući da nasljednici Uroševi nijesu imali onakve agresivne namjere prema Dubrovniku kao on, onda je plaćanje tog danka imalo prvenstveno karakter plaćanja za obezbjeđenje slobodne trgovine u Srbiji. No da je ipak i dalje imao taj danak osim toga i karakter plaćanja za obezbjeđenje teritorija, vidi se iz toga, što je danak bio vezan za gospodara susjedne Travunje i Konavala, jer su ti krajevi baš graničili s dubrovačkom Žrnovnicom i Šumetom. Kad je dakle nakon smrti srpskog cara Dušana Silnog 1355. g. i dolaska na prijesto njegova slabog nasljednika cara Uroša IV. počelo rasulo srpske države i susjednom Travunjom zavladao velikaš Vojislav Vojinović, mi vidimo, da je on, doduše s ovlaštenjem cara Uroša, primao svetodimitarski dohodak i nakon njegove smrti udovica njegova Gojslava. Tako su Dubrovčani njoj još 1366. g. isplatili taj dohodak, ali te iste godine počeo ga je tražiti sam car. Dubrovčani smatrajući ga legitimnim vrhovnim vladarom cijele srpske države, počeli su otada njemu plaćati taj danak, ali kad je susjednom Travunjskom oblasti i Konavlima 1368. g. zavladao nakon slabe udovice Gojslave nasilni Nikola Altomanović, onda je on, dobro znajući za karakter toga danka, počeo taj danak tražiti za sebe. No oprezni Dubrovčani, smatrajući Altomanovića uzurpatorom, a gledajući u Urošu IV. ipak zakonitog vladara, nijesu htjeli Altomanoviću plaćati taj svetodimitarski dohodak, već su ga plaćali i dalje Urošu IV. Tek kad je smrću Uroša IV. nastalo potpuno rasulo srpske države i nestalo njezina formalnog jedinstva, te prema tome Altomanović postao punopravni gospodar svojih zemalja te dakle i Travunje i Konavala, tada su Dubrovčani njemu priznali taj danak i počeli mu ga plaćati. Bez sumnje djelovala je na Dubrovčane i ta okolnost, što je osim obezbjeđenja same granice trebalo obezbijediti trgovačke putove u najblížim zemljama Travunji i Konavlima, no iz svega, što smo dosad iznijeli i što ćemo i kasnije još iznijeti, vidi se, da se plaćanje danka vezalo uz gospodara Travunje i Konavala baš prvenstveno zbog obezbjeđenja granice prema tim zemljama, odakle je granica bila najviše ugrožena, dok su sa stanovništvom i gospodarima Zahumlja Dubrovčani živjeli u boljim i mirnijim odnošajima, a njima su uostalom i nastavili i nakon 13. stoljeća plaćanjem mogoriša. To shvaćanje svetodimitarskog danka dolazi do jasnog izražaja i u ugovornoj ispravi Đurđa Balšića, izdanoj Dubrovčanima 30. rujna 1373.[88] Đurađ je naime nakon pada Nikole Altomanovića zavladao Travunjom i Konavlima i prema tome njemu je pripao taj danak. U ispravi on jasno veli: „. . . и ако тко бꙋде царь господинь срблемь и властеломь и земли српскои, да нѣсꙋ дрьжани властеле дꙋбровьчьки дати миѣ доходка више писаногa. и колико бꙋдꙋ господарь ѡвоизи земли приморскои, коꙗ ѥ ѡколо Дꙋбровника, да ми даю властеле дꙋбровьчьки доходькь: ако ли не бꙋдꙋ, да посла за нихь не имамь ниедногa за доходькь.“ Iz toga

se vidí, kako se drži, da dohodak pripada načelno srpskom caru kao vrhovnom gospodaru čitave srpske države, pa dakle Travunje i Konavala, koje su se zemlje sve do njezina rasula nalazile u njezinu sklopu. Ako se dakle carstvo uspostavi, dohodak pripada caru. No jer cara sada nema, pripada dohodak Balšiću kao vladaru primorske zemlje oko Dubrovnika. Ako tu zemlju ne bude imao, prestat će mu Dubrovčani plaćati taj danak.

No kad je bosanski kralj Tvrtko stekao Travunju sa župom Dračevicom i Konavlima, tad su Dubrovčani priznali njemu svetodimitarski dohodak. Moramo naravno istaknuti, da se on nazivao i kraljem srpskim te se smatrao nasljednikom Nemanjića stekavši i jedan dio zemalja nekadašnje nemanjićke države. O prenošenju svetodimitarskog dohatka na bosanskog vladara dobro smo informirani iz ugovorne isprave kralja Tvrtka, izdane Dubrovčanima 1378. g.[89] Iz te isprave jasno se vidi značaj tog dohotka, te ćemo radi dužine odnosnog pasusa prenijeti ga doslovno od riječi do riječi: »A po ovoj riječi i potvrđenju kraljevstva mi obeća i zapisa grad Dubrovnik i vlastela dubrovačka, da daju kraljevstvu mi po zakonu dohodak srpski, koji su davali gospodi srpskoj, i to tako da daju kraljevstvu mi o svakom prihodećem Dmitrovu dnevu 2000 perpera ovim uvjetom i zakonom i načinom, dokle bude bude držalo i gospodovalo kraljevstvo mi ovom zemljom primorskom, Trebinjem, Konavlima i Dračevicom. I prema ovom obećanju obeća kraljevstvo mi vlasteli dubrovačkoj, da ima hoditi dubrovačka trgovina i trgovci slobodno i nikim nesmetano po svoj zemlji i državi kraljevstva mi, da im ne smije nitko trgovinu zgrabiti ili čime zapriječiti, ni vlastelin ni vlasteličić ni tko mu drago ni mali ni veliki: ako li tko drzne i potvori riječ kraljevstva mi, da ima njima platiti kraljevstvo mi iz svoje komore, a krivca toga da ište kraljevstvo mi; i obeća kraljevstvo mi, da imam njihovo vladanje čuvati i zaštićivati od pljačkanja, od krađe, od svake zlobe i sile; i još obećava kraljevstvo mi, ako tko ima što govoriti i nasilovati gradu Dubrovniku za ovaj dohodak, koji imaju davati kraljevstvu mi, da ima kraljevstvo mi od toga njih braniti, i pomagati, da im se nekoja šteta u vladanju ili trgovcu ne učini za to. I što Bog ne daj, i sluči se nekoje vrijeme, i ne bude u oblasti kraljevstva mi ova zemlja, Trebinje i Konavli i Dračevica, ili kraljevstvo mi ne izvrši i ne ispuni više rečeno i ne isplati trgovce, ili ne bude zaštićivati vladanje, ili zadesi ih nekoja šteta zbog onog dohotka, da kraljevstvo mi ne ima pitati od njih onoga dohotka ni tko ini u ime kraljevstva mi, ni oni da nijesu dužni davati ga«. I po ovoj ispravi se vidi jasno ono, što smo već prije iz drugih izvora utvrdili, naime dvostruki značaj tog danka, zaštita dubrovačke granice i sloboda trgovine. Dapače u ovom ugovoru se niti ne spominje, da sam bosanski vladar ne će uznemirivati dubrovačke granice, jer znamo, da su

oni odavna već prijatelji, već se ta zaštita dubrovačke granice shvaća tako, da će je on štititi od pljačke, krađe, zlobe i sile, odnosno da će te akte nasilja, koji mogu nastati na granici od pograničnih stanovnika, sprečavati. Riječ владание, koju smo i mi u prijevodu zadržali kao karakterističnu, ima tu značenje dubrovačkog teritorija. Od tog vremena plaćali su Dubrovčani svetodimitarski dohodak bosanskom kralju sve do pada Bosne. Doduše nakon smrti kralja Tvrtka, kao što i u mnogim drugim krajevima bosanske države, tako i u Travunji i Konavlima zavladali su razni velikaši, čak se Stjepan Vukčić Kosača proglasio 1448. g. posebnim hercegom i tako nastao pojam nove zemlje Hercegovine, no ipak svi ti krajevi smatrali su se načelno i dalje kao dijelovi bosanske države, nad kojima kralj ima vrhovnu vlast. Kao što, držeći se principa legitimiteta, caru Urošu IV. sve do njegove smrti, a to znači do vremena konačnog raspada srpskog carstva, plaćaju svetodimitarski dohodak, uskraćujući ga susjednom velikašu Nikoli Altomanoviću, tako ni sada ne će nikako da ga prenesu na novog susjednog velikaša, već ga i dalje plaćaju bosanskom kralju kao legitimnom vrhovnom gospodaru i njima susjednih oblasti. Naravno time se u toku vremena gubi prvobitni karakter danka, koji ima svrhu zaštite granice, te postaje kao neka obaveza, koje se Dubrovčani čvrsto drže, s jedne strane, jer im njezino vršenje ipak i u tim već burnim vremenima donekle barem jamči slobodu trgovine po Bosni, a s druge strane, jer bi neoprezno bilo doći u sukob pa makar već i sa znatno oslabljenim bosanskim kraljem. K tome su Dubrovčani i vazda nastojali, da se drže zadanih obveza te su pri njima konzervativno ustrajali i onda, kad više nije bilo političke sile, koja ih je mogla na to prisiliti. Najbolji je primjer za to plaćanje stonskog danka hilandarskim kaluđerima sve do propasti republike 1808. g.[90]

Iako je dakle u toku 15. stoljeća u mnogočemu potamnio karakter tog danka, on je po svojem postanku, a i po praktikovanju u stvari bio d a n a k c i j e n e m i r a. On se počeo 1268. g. redovito plaćati Urošu I., da se na taj način obezbijedi mir uopće, a posebno mir na granici, koji je često bio od srpskih vladara remećen. Taj dakle danak cijene mira može se donekle usporediti s dankom, što su ga Mlečići od 9. stoljeća do 1000. g. plaćali Hrvatima za slobodnu plovidbu uz istočnu obalu Jadrana, s dankom, što su ga Habsburgovci plaćali Turcima od 1547. g. do 1606. g., pa i s dankom, što su ga Dubrovčani plaćali Turcima od 1442. do 1526. g., dakle u ono vrijeme, kad još nijesu bili priznali njihovu vrhovnu vlast, iako naravno svi ti danci imaju, svaki, i nečega zasebno karakterističnog svoga, ali neka analogija s tim dubrovačkim svetodimitarskim svakako postoji.

No kad smo već na tome, moramo se u želji za svestranim osvjetljenjem tog pitanja osvrnuti i na ispravu ugarsko-hrvatskog kralja Ljudevita I. od 27. svibnja 1358., koja je izdana Du-

brovniku.[91] Ona inače očekuje još svestrano jedno osvjetljenje, jer predstavlja važno jedno državopravno djelo, no mi ćemo se zasada osvrnuti samo na onu točku, koja tangira pitanje svetodimitarskog dohotka. U njoj se veli: »Item duo millia et quingenta yperpera auri que regi Rasscie et quingenta que bano Bosenensi, fideli nostro, pro redimenda vexatione sua persolvebant, quorum yperperorum valeant duo pro floreno, nec non alía, si que aliis quibuslibet persolvere hactenus consuevissent, nobis et nostrís successoribus annis singulis solvere promiserunt, cum eos a predictis dominis inpugnantibus poterimus defensare«. Vidí se odmah, koji se tributi tu razumijevaju. Tu su tributi plaćani srpskom vladaru, i to svetodimitarski tribut od 2000 perpera i stonski tribut od 500 perpera, i stonski tribut od 500 perpera, plaćan bosanskom vladaru. Zna se iz povijesti, da su jedan i drugi stonski tribut od 500 perpera plaćali Dubrovčani za Ston i Stonski Rat, koji su, u doba međusobne borbe za taj teritorij, Dubrovčanima ustupili i bosanski ban Stefan Kotromanić i srpski car Dušan. Dakle uza sve to, u toj ispravi se oni, ipak ne baš točno, uzimaju tako reći globalno skupa kao tobože danak plaćen pro redimenda vexatione sua, što znači doslovno prevedeno »za otkup od njihovih zlostavljanja«, dakle kao otkup cijene mira.[92] Tu su pogrešno kao takva shvaćena i tu uklopljena i dva stonska tributa, a to je nastalo sigurno otuda, što je za takvo shvaćanje prevladala ona mnogo veća svota od 2000 perpera, što se plaća za svetodimitarski dohodak. No u širem smislu shvaćajući, pretpostavlja i plaćanje dvaju stonskih tributa mirne odnošaje prema bosanskom i prema srpskom vladaru i u neku ruku i ta plaćanja su kao neka garancija, da ti vladari neće navaljivati na Stonski Rat, dakle po shvaćanju Ljudevitove isprave i oni su neke vrste tributi pro redimenda vexatione, otkup od zlostavljanja. Ako ipak uza svu tu dubrovačku obavezu prema bosanskom i prema srpskom vladaru oni budu Dubrovčane uznemirivali na taj način, da će trebati, ako bude i mogao, da ih obrani od njih ugarsko-hrvatski kralj, onda se smatra prirodnim, da za te godine, kad ih taj kralj bude branio, taj tribut pripada njemu, a ne bosanskom i srpskom vladaru. Na takvo se stajalište bio stavío odmah kralj Ljudevit, ali dubrovački izaslanici su se nećkali na to pristati, dok konačno ipak ne pristadoše.[93] No naravno ne valja tu dubrovačku obavezu izraženu u toj ispravi shvatiti kao stalnu obavezu Dubrovnika, da će svetodimitarski tribut i ona dva druga danka stalno i redovito plaćati ugarsko-hrvatskom kralju, već tek uvjetno, to jest ukoliko ih on obrani od eventualnih bosanskih i srpskih navala. Koliko je dosad proučeno, ne znamo, da se ikada desila zgoda, da su Dubrovčani te danke isplatili ugarsko-hrvatskom kralju.

Dinić je u svojoj raspravi o dubrovačkim tributima dobro pokazao na to, da one isplate Dubrovčana srpskom kralju 1234.—

1235., 1252. i 1254. g. nijesu plaćanje svetodimitarskog danka, kao što je to Jireček mislio, već da su to jednokratne isplate, a da je svetodimitarski danak zaista počeo 1268. g. No one imaju zajednički s plaćanjem svetodimitarskog danka to, što su i one bile isplaćene kao cijene mira. Te isplate naime nemaju karaktera plaćanja ratne štete. Naravno time se, što Dubrovčani iskupljuju mir, najprije u tri navrata jednokratnom isplatom, a od 1268. g. redovnim dankom, dokazuje, da su oni bili i da su se osjećali slabiji prema moćnijim susjednim vladarima.

No uza sav taj danak cijene mira ipak je dolazilo do sukoba, pa čak i do ratova. Isti Uroš I. ratuje 1275. g. s Dubrovčanima. Začudo, o tome ratu ne spominju ništa ni Bezimeni ljetopisac ni Ranjina, koji prijašnje ratove, iako kadikad s pogriješenom hronologijom, spominju. O tome ratu i Rastić zna vrlo malo. On spominje ukratko, kako su se te godine zaratili Dubrovčani s Kotoranima, koje je pomagao kralj Uroš. Znamo naime, da su Kotorani bili u sklopu srpske države. No opširnije nam o tom ratu govore mletački kroničari Martino da Canale i Dandolo.[94] Vojska kralja Uroša opustošila je kuće izvan grada, polja i vinograde, a kasnije se odvažila da napadne i grad približivši se zidinama, ali knez s vojskom iziđe iz grada i potisne Srbe u planinu. Uroš I. je i ovaj put htio osvojiti grad (»prender la villa«, Canale p. 702). Kasnije su u nekom sukobu dalje od Dubrovnika pretrpjeli Dubrovčani prilične gubitke, te posredovanjem Mlečića bi sklopljen mir.

Gdje je išla nakon mirovnog ugovora od 1254. g. granica prema brdu, ne znamo točno. Svakako viši dijelovi su ostali pod kraljem Urošem, ali iz dubrovačkog statuta od 1272. g. vidimo jasno, da je dubrovačka Astareja u toj godini obuhvatala svakako sve krajeve stare djedine: Zaton s Poljicima, Rijeku, Šumet, Župu i Cavtat s okolnim zemljištem. U poglavlju LXIV. knjige VII. statuta govori se, ako netko radi berbe grožđa pođe s brodom na neko mjesto ili u neku luku te iz tog mjesta ili luke pođe na drugo mjesto ili u drugu luku također radi berbe, treba da plati pristojbu nazvanu naulum za dva putovanja. Zatim se nabrajaju pojedina mjesta, koja se imaju smatrati jednom lukom. Tu se nabrajaju svi predjeli stare kopnene djedine, najzapadniji Zaton s Poljicima (Malfium cum Pallício) i najistočniji Cavtat (Civitas vetera). U poglavlju XXIV. knjige VIII. govori se o štetama nanesenim vinogradima, stablima i plodovima te se veli, ako se ne pronađe krivac, da odgovara cijela »contrata«, pa se i tu spominju svi predjeli stare kopnene djedine, te naravno i najzapadniji Zaton s Poljicima i najistočniji Cavtat. Isto tako kao u spomenuta dva poglavlja imamo i u poglavlju XXXV. knjige VIII., gdje se govori o nasilnim požarima poljskih kućica, te se određuje, ako se ne nađe krivac, da štetu plaća cijela contrata. Cavtat je dakle bez sumnje bio dubrovački. Kasnije su ga Dubrovčani

izgubili, a vidjet ćemo nešto kasnije, na koji način. Ponovo ga stekoše tek u 15. stoljeću.[95]

S Dragutinom su Dubrovčani cijelo doba njegove vladavine ostali u dobrim odnošajima, te do pograničnih sukoba nije dolazilo.[96] Dragutina naslijedi njegov brat Stefan Uroš II. Milutin 1282. g. On je živio u početku u dobrim odnošajima s Dubrovčanima. Godine 1289. prizna im pogranična zemljišta, koja su imali u dane oca mu Uroša I., ovim riječima: „Створи милость кралевьство ми градꙋ Дꙋбровьчкомꙋ, що сꙋ држали земле и виноградь и ѡраниꙗ ꙋ господина ми свето почившега ѡтьца ми, такожде имь створи милость кралевьство ми, да си дрьже и ꙋ кралевьства ми, а да имь не забаве ни ѡдь когаре.“[97] Budući da je tim primorskim krajevima upravljala njegova majka, poznata nam već kraljica Jelena, to i ona izda iste 1289. g. sličnu potvrdu ovim riječima: „Милость створи кралевьство ми ѡпьщинѣ дꙋброьчькои, що си сꙋ дрьжали винограде ꙋ господина ми свето почивьшега кралꙗ, то да си и сьде дрьже; и какꙋ имь ѥ милость створиль синь кралевьства ми краль Ꙋрошь, такоге имь и ꙗ стварамь.“[98] No 1301. g. dođe do rata, ali već u toku te godine počeli su da se vode i mirovni pregovori.[99] Prethodni je ugovor bio sklopljen već 14. studenog u Dubrovniku između kraljeva izaslanika Pavla Tomova i Dubrovčana. Taj prethodni ugovor zapisan je na latinskom jeziku u 1. knjizi serije Dubrovačkog arhiva nazvane »Reformationes«, gdje su skupa zapisani zapisnici svih triju dubrovačkih vijeća. Među ostalim ima tu i ova točka: »Item si aliquod dampnorum factum fuerit in vineis de Palice usque ad Civitatem veterem, quod dominus rex debeat solvere illud dampnum vel scomputare illud dampnum in suis yperperis MM, aut dare nobis mallefactorem illius dampni.«[100] Malo vijeće bira 11. kolovoza 1302. i procjenitelje štete, koji imaju da procijene štete u vinogradima od Šumeta do Cavtata (»incipiendo a Juncheto usque ad Civitatem veterem«).[101] Iz tih se citata vidi, da je do toga vremena Cavtat bio još dubrovački. Napokon 14. rujna 1302. bi u Vrhlabu sklopljen mir, i tada kralj Milutin izdade ispravu, kojom potvrdi Dubrovčanima razna prava. Ta isprava je zanimljiva.[102] U njoj se uglavnom ponavlja sve ono, što je ugovoreno u Dubrovniku 14. studenog 1301. između Dubrovčana i kraljeva izaslanika Pavla Tomova, ali ipak u nekim točkama ima bitnih promjena. Tok stvari išao je dakle tako, da je u studenom 1301. g. sklopljen u Dubrovniku prethodni ugovor u objektivnoj formi, gdje se o kralju govori u trećem licu. Zatim su išla ka kralju dva dubrovačka poslanika Nikola Krusić i Binčula Fosković, te su se pregovori nastavili radi konačnog utvrđenja ugovora. Po tekstu se vidi, da je kralj tražio neke izmjene i da su one uz pristanak dubrovačkih poslanika ušle u tekst isprave. Sama isprava ima subjektivnu formu, jer kralj u njoj govori u prvom licu. No ta isprava nije ugovorna mirovna isprava u smislu drugog ekvivalenta, po kojem bi Dubrovčani sa svoje strane bili izdali svoju

suprotnu ispravu. Iz svega se vidi, da je to tip isprave, koju izdaje kralj u svoje ime kao u formi privilegija, ali da je ona u stvari ugovor. Tu su uglavnom obaveze kralja, ali u jednoj bitnoj točki učinjena je izmjena prema prethodnom ugovoru od studenog 1301. g. Naime u točki o sudovanju veli se u prethodnom ugovoru, da se u sporovima između Dubrovčanina i Slavena (što znači kraljeva podanika) rasprava ne vodi pred kraljevskim sudom, već pred obraničkim sudom sastavljenim od jednog Dubrovčanina i jednog Slavena. No u kraljevoj ispravi od 1302. g. dodaje se k tome, da ipak Dubrovčanin za izdajstvo, ubojstvo i krađu roba ili konja ide pred kraljevski sud, što je bitna jedna stvar, a čega nema u prethodnom ugovoru.[103] Citirali smo naprijed točku u prethodnom ugovoru o odšteti zbog šteta na vinogradima. Ovdje u kraljevoj ispravi ta je odredba dosta kraća. U njoj se veli: „. . . и аке кто накости виноградомь дѣбровьчькимь, да га позовѣ прѣдь кралевьство ми: да що се вбрѣте кривь, да дасть кралевьство ми, чловѣка да издасть; да аке не да, да плати кралевьство ми.“ Važno je, da se tu ne spominje prostiranje od Poljica do Cavtata, kao što je to u prethodnom ugovoru od studenog 1301. g., već se samo općenito govori o vinogradima bez oznake njihova prostiranja. U tom ugovoru se ne govori o zemljišnim sporovima, koje bi trebalo da stanak rješava. Nema ni one stereotipne formule, koju je još 1289. g. Milutin bio upotrebio, a kojom Dubrovčanima priznaje one zemlje, koje im je priznavao njegov otac. Točka o štetama na vinogradima nema dakle tu karakter rješavanja zemljišnih sporova, već rješavanja krivnje o pljački i oštećivanju vinograda. To sve nas sili na zaključak, da je Milutin neke teritorije zauzeo i priključio ih svojoj državi. On je tu, budući premoćniji, povukao granicu, kako je sam htio. Ono sporno zemljište sigurno je, ako ne sve, a ono znatnim dijelom pripojio sebi, a to su oni viši položaji iznad obrađenih njiva i vinograda. Dubrovčani su tada izgubili i Cavtat. U zaključku naime velikog vijeća od 4. siječnja 1304. g. govori se o popravku cesta i spominju se razni predjeli Astareje, kao Brennum, Vergatum, Çonchetum, Belen, Molini i Chivaçe, ali Cavtata više nema.[104] Uopće dalje se Cavtat više ne spominje kao dubrovački, sve dok ga u 15. stoljeću ponovo ne stekoše.[105] Budući da o tom gubitku zemljišta u kraljevoj ispravi od 1302. g. ništa nema, onda su dakle Dubrovčani prećutno morali priznati od njega izvršenu promjenu granice na njihovu štetu. Još jedan rat je vodio Dubrovnik s Milutinom, i to 1317.—1318. g.[106] Inače su pogranični sporovi bili na dnevnom redu i dalje, izazivani naravno često i od privatnih lica, koja bi krčila zemlju radi obrađivanja. Da bi se tome stalo na kraj i obezbijedio mir na granici, dubrovački knez te malo i veliko vijeće s pristankom pučke skupštine stvoriše 4. srpnja 1321. važan zaključak, koji je ušao kao poglavlje 73. knjige VIII. starog dubrovačkog statuta. Zaključak se donosi »ut in posterum omnis materia

discordie, litis et questionis inter homines civitatis Ragusii et sui districtus et Sclavos Sclavonie cessetur et pax vigeat inter eos«. Prema tome zaključku svaki onaj, koji želi krčiti zemljište na granici prema »Slavenima«, mora najprije doći pred kneza i malo vijeće s molbom, kojom će označiti, kako, gdje i koliko želi krčiti. Saslušavši molbu, knez će imenovati komisiju od trojice članova malog vijeća, koja će na trošak krčitelja ići na lice mjesta. Pošto ta komisija podnese izvještaj, knez i malo vijeće će stvoriti odluku. Određuje se kazna za prekršitelja. Također se određuje, da knez mora jedamput svake godine izaslati trojicu iz malog vijeća, koji će pregledavati, da li je netko prekršio tu odredbu. Dakle vidimo veliku mjeru opreza, da bi se izbjegli dalji pogranični sporovi.

No time su via facti priznali Dubrovčani, da gornji dijelovi iznad njihova zemljišta nijesu više njihovi. Ne odrekoše se ipak težnje, da ih steknu, ali pokušaše sada na drugi način. Veliko vijeće bira 28. ožujka 1323. poslanstvo, koje ima poći k novom srpskom kralju Stefanu Urošu III. Dečanskom, i tim poslanicima daje ovlaštenje, da mogu »pactizare, emere et in graciam seu dono recipere vel recognoscere a serenissimo rege Urossio, omnes terras, vineas, terrena et porciones que sunt a vineis seu portionibus hominum de Raugusio super Brenum, Junchetum, Umbolam usque summitatem montanearum undique dicti territorii«[107] Uspjeha Dubrovčani nijesu imali, te zemljište ostade i dalje srpsko državno zemljište. S kraljem Urošem III. bilo je dapače ponekad i zategnutih odnošaja,[108] a 1325.—1326. g. vodio se je između njih i rat.[109]

U mjesecu ožujku je zaključen mir. Imamo sačuvanu Uroševu mirovnu ispravu izdanu 26. ožujka 1326. Dubrovčanima u gradu Danju.[110] No tu više nema nikakva govora o pograničnom zemljištu, već su u njoj sadržane samo trgovačke i pomorske odredbe.

S Dušanom Silnim bili su Dubrovčani u dobrim odnošajima. Godine 1333. pođe im za rukom te se stekli i Stonski Rat, koji su im potvrdili i bosanski ban Stjepan Kotromanić i srpski kralj Stefan Dušan. Dušan im je tom prilikom dao i takozvano Primorje od Stona do Orašca, ali jer nije imao nad njim faktične vlasti, slabo im je to koristilo. Ono je naime bilo tada pod bosanskom vlašću, a Bosanci im ga ne htjedoše priznati. Dubrovčani stekoše to Primorje tek 1399. g. Ipak su neki kontinuitet imali Dubrovčani sa Stonskim Ratom preko niza Elafitskih otoka, od kojih se Šipan, i još više Jakljan, znatno približuju Pelješcu. No pitanje najbliže granice prema srpskoj državi bijaše i dalje uvijek aktuelno. Doduše o ratnim sukobima ne čujemo ništa, ali manjih sporova je sigurno bilo dalje. To pogranično zemljište bijaše uvijek kao neki bar prijeteći kamen smutnje. To se nazire i iz isprave cara Dušana od 20. rujna 1349. Njom Dušan priznaje Dubrovčanima razne povlastice i regulira razna pitanja, a među

ostalim dotiče se teritorijalnog pograničnog stanja ovím riječima: „И що бȣдȣ прѣȣзели землю царьства ми прѣз мегю, коꙗ ѥсть била мегꙗ ȣ родителꙗ и прародителꙗ царьства ми светаго кралꙗ, ако бȣдȣ и винограде по нѥи насадили прѣзь мегю, вьсе да ми поврате. И за сȣдовѣ и всако ѡправданиѥ, како сȣ имали ȣ родителꙗ и прародителꙗ царьства ми, такози и ѡдь дньсь напреда да имаю; и за вьсе да ѥсть сȣдь на Желѣзнои Плочи, како ѥсть и ѡть прежде било.“[111] G. 1349. Dubrovčani na pr. siju žito po zemljama trebinjskog župana Nenada Strahinjića i tamo pase njihova stoka.[112] Poznat je posjet cara Stefana Dušana Dubrovniku 1350. g. i sjajan doček, koji su mu Dubrovčani priredíli. Tom prilikom nastojali su Dubrovčani da dobiju zemljište iznad nižeg dijela Župe. Veliko vijeće daje ovlaštenje knezu i malom vijeću, da mogu caru predati ona četiri Slavena, koja je njima predao Strahinja, ali jedino pod uvjetom, ako im car dade zemljište iznad nižeg dijela Župe, a inače ne (»si dominus imperator dabit communi Ragusii illud terrenum, quod est supra Brenum et aliter non«).[113] Činjenica je, da to zemljište Dubrovčani tada nijesu dobili.[114]

Za vrijeme Dušanova slabog nasljednika Uroša IV. pregli su napokon Dubrovčani, da definitivno riješe pitanje granica prema srpskoj državi, koje se vuklo eto još od vremena Nemanje, a i prije još u doba dukljanskih vladara. Pitanje tih granica tangiraju dvije povelje Stefana Uroša IV. s istím datumom 25. travnja 1357.[115] Sadržaj im je, što se tiče granica, protivurječan. U prvoj potvrđuje Uroš IV. privilegije svojih prethodnika i što se tiče pograničnog zemljišta stereotipno ponavlja potpuno iste rečenice očeve povelje od 20. rujna 1349. Drugom pak poveljom car Uroš IV. veli među ostalím i ovo: „. . . и даде имь царьство ми и записа и дарова землю, како се ками вали долȣ к виноградомь дȣбровьчкимь и к моѡрȣ ѡдь Люте до Кȣрила, все имь този записа царьство ми безь изма, все що се ѡбрѣта на тоизи земли, да си има и дрьжи градь Дȣбровникь тȣзи землю, како ю имь ѥсть и даровало и записало царьство ми, и да имь не имать по сема сего забавити за тȣзи землю ни властелинь царьстба ми ни кепалиꙗ ни инь ни ктоѡ, кто имь бȣде ȣ сȣсѣдьствѣ, на всако врѣме.” Ako bolje promotrimo, to su, isključivši Cavtat, koji i dalje osta pod srpskom vlasti, one granice stare djedine, koje su Dubrovčani označili u savezničkom ugovoru s bugarskim carem Asenom 1253. g. Nakon punog vijeka njima eto jedan srpski vladar, naravno u doba slabljenja moći srpske države, prizna te granice, i to ipak u formi darovnice, kojom im dariva te zemlje. Tu se radilo samo o uskom pograničnom pojasu ispod glavnog gorskog hrpta, pa ako uzmemo to u obzir kao i okolnost, da su Dubrovčani u neku ruku smatrali to zemljište svojím (samo doduše osporenim), protuslovlje između jedne i druge isprave nije veliko, u stvari je tek prividno. Radilo se samo o tom, kako će se tumačiti onaj pasus prve Uroševe isprave jednak pasusu Dušanove isprave. U doba snage i moći srpske države tumačilo se

na štetu Dubrovčana, sada u doba njene slabosti tumačit će se na njihovu korist. Uostalom onaj pasus je kao što i mnogi drugi samo stereotipno prihvaćen iz ranije Dušanove isprave. Zanimljivo je, da Uroš Dubrovčanima daje ono više zemljište od Ljute (kod Cavtata) pa sve do Kurila (današnjeg Petrova sela) iznad Rijeke. Znamo pak, da je Rijeka graničila sa Zahumljem, a ne s Travunjom, a Zahumlje je tada bilo pod Bosnom. Ili je dakle Uroš IV. tu granicu tek onako označio smatrajući se, po izviranju iz starog prava, makar i teoretski vladarom Zahumlja, ili je pak granica između srpske države i sada već bosanskog Zahumlja pomaknuta u tom kraju nešto više prema zapadu. Jireček drži, da je zaista u kraju oko Kurila počinjala tada bosanska granica.[116] Svakako su dvije važne činjenice, naime jedna, da su Dubrovčani tada u 14. stoljeću zaista stekli te više položaje Rijeke, a druga, da su i dalje plaćali zahumski mogoriš za Rijeku i Zaton. Viši položaji Obrova u Zatonu došli su bili, kako smo gore vidjeli, već u 13. stoljeću pod neospornu vlast dubrovačku, a činjenica je svakako, da su u momentu izdavanja Uroševe isprave od 1357. g. svi viši predjeli iznad Zatona i bliže mu okoline, dakle od Kurila dalje sve do zapadne granice, bili zaista u dubrovačkim rukama, te njih, polazeći bilo s kojeg gledišta, nije trebalo stoga spomenuti u toj ispravi. No i ako se iz smisla i konteksta Uroševe isprave vidi, da se u dano im zemljište uključuje i selo Kurilo, faktično je Kurilo bilo u bosanskoj vlasti, a Dubrovčani su ga dobili tek 1399. g., onda kad im je bosanski kralj Ostoja predao cijelo Primorje od Stona do dubrovačke međe kod Zatona. Dakle faktično Dubrovčani nijesu na tom uskom sektoru još bili došli potpuno do granice označene u ugovoru s carem Asenom 1253. g.

Za točnije shvaćanje dubrovačke teritorijalne povijesti poučna nam je dioba zemljišta stečenog 1357. g. od Uroša IV. Posao oko diobe vršen je kroz duže vremena. Dokumenti o toj diobi su opsežni te u trećoj knjizi Monumenta ragusina (u izdanju zagrebačke Akademije) iznose od 302. do 346. strane. Ti dokumenti mogli bi biti predmetom specijalne studije, koja bi iziskivala vrlo dugo vremena i osim rada u arhivu također detaljno rekognosciranje samog terena u prirodi. Mi ćemo iz njih izvući samo općenite zaključke. Kako se pitanje tog spornog područja razvijalo do 1253. g., naime do dubrovačkog ugovora s bugarskim carem Asenom, u detaljima ne znamo, ali nekoliko sporadičnih podataka o tome ipak imamo, i to smo iznijeli. Poslije 1253. g. postaje nam to pitanje jasnije. Zbog nesretno svršenog rata s Urošem I. Dubrovnik nije mogao postići, da mu se prizna granica, koju je on označio u ugovoru od 1253. g., a ta granica, kako smo već nekoliko puta istakli, ide glavnim gorskim hrptom. To znači, a to se nazire i vidi iz svih idućih dokumenata, da se ta granica pomakla niže, a poslije nesretnog rata s Urošem II. 1302. g. još niže. Dubrovniku kao slabijem partneru nije ostalo

ništa drugo, nego da prizna faktično stanje stvari. No što se događalo? Dubrovniku kao državi nije priznata njegova »stara djedina« u cijelosti, i Dubrovnik kao država priznao je tu za sebe nepovoljnu činjenicu, ali privatnici Dubrovčani imajući posjede na granici pomalo su sezali u tu, kako se u izvorima naziva, »zemlju Slavena« (terram Sclavorum). I to je davalo često puta povoda razmiricama i svađama, koje, ako su i potjecale od privatnog zasezanja, postajahu predmetom spora. Da bi se tome stalo na kraj, donese dubrovačka vlast 4. srpnja 1321. onaj zaključak, uvršten u poglavlje 73. knjige VIII. starog statuta, kojim se uvodi stroga kontrola vlasti nad krčenjem zemljišta.

V. ZAKLJUČAK

Napokon nakon tolikog nastojanja Dubrovčani stekoše to zemljište od Uroša IV. 1357. g. Što oni sada učiniše nakon toga? Najprije dubrovačke vlasti, ispitujući svjedoke među pograničnim stanovnicima i vlasnicima zemalja, pomnjivo istražiše prilike o posjedovnim odnošajima u tom zemljištu i onom oko njega. Pri tom istraživanju dubrovačke vlasti su poglavito išle za tim, da utvrde što točnije granicu između dubrovačkog teritorija i teritorija stečenog od Uroša IV., to jest išlo se za tim, da utvrde, koje su bile »zemlje Slavena« (terrae Sclavorum), a koje dubrovačke, i u vezi s time, koliko su pojedini privatnici Dubrovčani zasegli u te »zemlje Slavena«. Sve to pokazuje na to, kako granice između dvije vlasti, dubrovačke i srpske, nijesu bile točno i nepobitno utvrđene, već ih je tek trebalo pomnjivo istraživati. To nam potvrđuju i iskazi svjedoka. Neki svjedoci iskazuju sa sigurnošću, neki neodređeno, a veliki broj ih iskazuje, da ne zna točno, kako je. Ipak se iz tih iskaza vidi, da su Dubrovčani privatnici zasezali u »zemlje Slavena« krčeći zemljište i pomičući javne putove od nižeg naviše. Dubrovačkoj vladi je ležalo na srcu, da se točno ispitaju i istraže posjedovni odnošaji nekadašnje granice do 1357. g. i okupacije »slavenskog« zemljišta zbog toga, jer je stala na stajalište, da je zemljište, ustupljeno 1357. g. od Uroša IV. dubrovačkoj republici, zemljište općinsko. Ona dakle u tom istraživanju ide za tim, da zaključi i odredi, koliki je opseg novostečenog općinskog zemljišta. Prvi dokument iz 1362. g. sačinjava dakle ispitivanje svjedoka, a drugi dokument jesu odluke donesene 1362. i u siječnju 1363. g. na temelju tog ispitivanja, koje zemlje pripadaju zapravo tom od Uroša IV. općini ustupljenom zemljištu, a koje privatnicima. Ono, što su privatnici od »zemlje Slavena« okupirali, dubrovačka vlast im diže i proglašuje općinskim zemljištem. I u toj odluci za neke terene izjavljuje dubrovačka vlast, da ne znajući točno stvari radije presuđuje u tim sumnjivim slučajevima na korist vlasnika nego li na njegovu štetu. To

općinsko zemljište nato je dubrovačka vlast 1366. g. razdijelila na desetnjake (deceni) i zatim, ostavivši nešto zemljišta za pašnjake, puteve oko crkava i izvora kao javno dobro, podijelila je među razne svoje stanovnike. Godine 1369. još se naknadno radilo na toj diobi. Ta razdioba sačinjava treći dokument o toj stvari.[117] Dokumenti o toj diobi su među ostalim jasan dokaz labilne granice među dubrovačkom i srpskom vlasti u tom području, a pokazuju i na to, kako se granica one stare djedine, koja je barem po tvrđenju Dubrovčana išla nekad glavnim gorskim hrptom, u toku vremena spustila dosta nisko. Mogli bismo to stanje označiti ovako: Dubrovčani su kao država gubili, barem od nekog vremena, zemljište, a privatnici Dubrovčani, pošto je njihova država učinila tri koraka nazad, činili bi opet jedan ili dva koraka naprijed. To su radili postepeno kao privatnici, dok napokon država dubrovačka u doba slabosti srpskog carstva ne uspostavi, ne doduše ratničkim podvigom već popuštanjem slabog Uroša IV., onu granicu, kakvu je željela 1253. g., a kakvu je valjda ipak nekada imala.

Ipak u toj granici nije bilo još ni Kurila, tada u bosanskoj vlasti, ni Cavtat, koji se skupa s Konavlima stjecajem raznovrsnih prilika nakon raznih peripetija našao 1378. g. u bosanskoj državi, a poslije smrti moćnog bosanskog kralja Tvrtka I., kad se u Bosni podigoše feudalna gospoda, i Konavli s Cavtatom dođoše pod velikaše. Kad stekoše Dubrovčani Primorje od Stona do međe dubrovačke kod Zatona 1399. g., onda stekoše i Kurila te tu tek sada faktično zaokružiše posjed onako, kako su ga obilježili u ugovoru s bugarskim carem Asenom 1253. g. Dubrovčani su dalje nastojali da steknu Konavle i Cavtat, a to nastojanje čini posebno pitanje, koje je u historiografiji dobro obrađeno. Mi samo ukratko ovdje kažemo, da su Dubrovčani 1419. g. steklí najprije istočnu polovicu, a zatim 1427. g. zapadnu polovicu Konavala i Cavtat. I kasnije su vodili borbe za taj teritorij, ali su ga održali. Posljednja eto trajna tekovina Dubrovčana bijahu baš zapadni Konavli i Cavtat, onaj gradić, koji se zapravo nekoć kao jedan od prvih dubrovačkih posjeda nalazio u njihovoj Astareji — staroj njihovoj djedini.

Iz ovog raspravljanja o staroj dubrovačkoj djedini među ostalim proizlazi i to, da su Dubrovčani, otkad su je stekli, pa makar im taj posjed bio ometan, svakako imali nju kao teritorij svoj — teritorij naime svoje autonomne općine, odnosno otkad se može govoriti o Dubrovniku kao državi, kao svoj državni teritorij. Dakle prema tome će nam i sada biti potpuno shvatljive u punom svojem opsegu riječi ugovora iz 1186. g., kojim Nemanja njima priznaje tu njihovu staru djedinu kao njihov apsolutni teritorij. Nije dakle točno, da je Dubrovnik stekao Astareju, odnosno da se imao smatrati njezinim gospodarom, tek otkad ih je Stefan Vladislav u 13. stoljeću oslobodio plaćanja mogoriša za

župu Žrnovicu. Utoliko više to nije točno, jer znamo, da je zahumski mogoriš plaćao susjedima, a najposlije bosanskom kralju sve do pada Bosne 1463. g., a ipak se iz svih mnogobrojnih dokumenata dubrovačkog arhiva, kojih za 14. i 15. stoljeće ima u izobilju, vidi, da Dubrovnik i u Rijeci te Zatonu s Poljicima, za koje plaća zahumski mogoriš, vrši potpuno svoju vlast, te se i praktički i teoretski smatraju ti krajevi dijelom dubrovačke republike. Još ćemo bolje to spoznati, kad uočimo i druge tribute, koje je Dubrovnik plaćao. On je i Konavle stekao tako, što se obvezao plaćati nekadašnjim njegovim gospodarima i njihovim nasljednicima konavoski danak, a ipak su oni odmah nakon njihova zaposjednuća apsolutni gospodari u tom kraju. Dohodak plaćan Pavlovićima utrnuo je njihovom pogibijom 1463. g., ali Dinić je pokazao, da je dohodak plaćan Kosačama trajao još dugo, i pošto je njihova teritorijalno-politička vlast u susjedstvu dubrovačkom padom Hercegovine 1482. g. prestala. No najeklatantniji primjer, koliko su Dubrovčani, upravo konzervativno vjerni formalnim ugovorima a bez ikakva faktičnog političkog značenja, ustrajali na tim dohocima, pokazuje stonski dohodak. Oni su stonski dohodak plaćali i bosanskim i srpskim vladarima. Bosanski je dohodak razvojem prilika utrnuo, a srpski je darovao car Dušan srpskom manastiru u Jeruzalemu, i od njega je kasnije prešao na dva srpska svetogorska manastira. Dugo vremena nakon pada srpske države plaćali su Dubrovčani tim manastirima taj dohodak, čak sve do pada dubrovačke republike 1808. g. Dakle gledajući iz tih perspektiva, i plaćanje travunjskog mogoriša srpskim vladarima sve do vremena vlade Stefana Vladislava u 13. stoljeću i zahumskog sve do pada Bosne 1463. g. nije ni za starije ni za novije vrijeme značilo priznavanje suverene moći susjeda u Astareji. Mogoriš je u stvari kao što i kod ostalih dubrovačkih tekovina značio kupnju, koja se nije isplatila najedamput, već se uredila kao stalno neko redovno plaćanje.

Iz dosadašnjeg raspravljanja i citiranja dokumenata vidi se i to, da to plaćanje mogoriša nije bilo plaćanje tek za vinograde, koje su tobože pojedini Dubrovčani imali kao privatno vlasništvo na tuđem terítoriju. Naprotiv iz svega se razabire, da se upotreba riječi v i n o g r a d sve duboko do 14. stoljeća upotrebljava samo kao p a r s p r o t o t o, jer je to zemljište pretežno bilo zasađeno vinovom lozom. Mogoriš dakle plaća dubrovačka općina kao pravno tijelo za svoj teritorij. Ništa ne mijenja na stvari, što je dubrovačka vlada svotu mogoriša razrezivala na dubrovačke vlasnike zemljišta u Astareji. Ona je to činila, jer je smatrala posve prirodnim, da za plaćanje mogoriša pridonose oni, koji su imali tu u Astareji svoja zemljišta, dakle uživali su oni u prvom redu blagodati, koje su Dubrovčani imali posjedovanjem te svoje stare djedine. Mogoriš dakle ne plaćaju pojedinci susjednom vladaru, već ga pobire dubrovačka vlada i ona ga u ime dubrovačke repu-

blike plaća. Mi vidimo, da se mogoriš razrezuje još i 1387. g. u Rijeci, dakle u doba, kad iz svih izvora jasno proizlazi, da je taj kraj u svojoj potpunosti, a ne samo vinogradi, dubrovački teritorij.

Iako se ova naša studija raspravljanjem o staroj dubrovačkoj djedini znatno produžila, i ova je rasprava bila potrebna, da bi se potpuno shvatio pojam riječi h e r e d í t a s u ugovoru od 1186. g. Nemanja dakle nakon završenog rata priznaje Dubrovčanima njihov teritorij.

Značenje tog dubrovačko-srpskog ugovora od 1186. g. je vrlo veliko, jer je to prvi sačuvani ugovor u nizu mnogobrojnih ugovora sklopljenih između Dubrovnika i susjednih mu država, te je, da se on dobro shvati i razumije, potrebno bilo odvagnuti svaku njegovu riječ i naročito u vezi s dubrovačkom teritorijalnom povijesti razjasniti pojam riječi h e r e d i t a s. I inače je ta u znanstvenom obrađivanju zanemarena teritorijalna povijest starog vremena dubrovačkog zaslužila sama po sebi, da se baci u nju bolje svijetlo, jer poznavanje razvitka Dubrovnika kao slavne naše republike iziskuje neophodno proučavanje i njegova teritorijalnog razvoja.

BILJEŠKE

[1] Pasus a d i n v e n t a, označen kod Radonića pod upitnikom u zagradama, ne postoji ni u originalu ni u kopiji, a kao logična nadopuna posve je suvišan.

[2] Netačno kod Radonića a p e r t e.

[3] Kod Radonića je nepotrebno napisano [s i n e i u s t i] t i a, jer se jasno vidi tekst.

[4] Sic!

[5] Riječ e t vrlo važnu za shvaćanje smisla teksta, a koja se dobro opaža, Radonić je izostavio.

[6] Radonić ima »et c u m heredibus«. C u m nije napisano.

[7] Vidi o tom raspravu Milka Kosa, Dubrovačko-srpski ugovori do sredine 13-og veka (Glas Srpske akademije CXXII, Beograd 1927).

[8] Anonim, str. 16. i Ranjina str. 194. (u izdanju Nodila).

[9] Sve to proizlazi iz pisanja Konstantina Porfirogeneta, op. cit. glava XXIX i XXX. Vidi Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 319., 388.—389.

[10] Izdanje Nodilovo na str. 16.—17. i 194.

[11] Nodilo u raspravi, Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka (Rad Jugoslavenske akademije 65), i Šišić u raspravi, O hrvatskoj kraljici Margareti, Dubrovnik 1929.

[12] Jireček, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters, Wien 1899, str. 8.

[13] Lukarević u izdanju od 1790. g. na str. 11.—12.

[14] Sve to proizlazi iz djela Porfirogeneta, De administrando imperio, Vita imperatoris Basilii i De thematibus. Vidi odnosne odlomke kod Račkog, Documenta ... na više mjesta.

[15] Ovo proizlazi iz isprava, koje se tiču Lokruma, a poznatih u diplomatici kao »lokrumski falsifikati«. Ne upuštajući se zasad u to pitanje, držimo, da su neke pojedine činjenice, navedene u njima, pouzdane. Objelodanio je te najnovije isprave Šišić u kritičnom izdanju Popa Dukljanina.

[16] Vidi ispravu o tom kod Šišića, Letopis Popa Dukljanina, str. 200.—201. U dubrovačkom arhivu ima još jedan stariji ovjerovljeni prijepis.

[17] Ranjina (u izdanju Nodila), str. 218.

[18] Thallóczy-Jireček-Šufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, Vindobonae 1913, str. 65.—66.

[19] Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 197.

[20] O Hvaru i Braču vidi Grga Novak, Hvar, str. 46.—47.; o Korčuli Foretić, Otok Korčula u srednjem vijeku do 1420. g., str. 38.—40.

[21] Jireček, Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag 1879, str. 12.; Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 10.; Šišić, O hrvatskoj kraljici Margareti, str. 33.

[22] Medini, Starine dubrovačke, Dubrovnik 1935, str. 239.

[23] D. Gruber, O dukljansko-barskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII. stoljeća (Vjesnik zemaljskog arhiva XIV, sveska 3 i 4, str. 155.); Kos, op. cit. str. 3.

[24] Vidi Ostojić, Katalog benediktinskih samostana na dalmatinskom primorju, Split 1941, str. 87.

[25] Vidi Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 188., 196.—200.

[26] V. Novak, Scriptura beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane, Zagreb 1920, str. 8.

[27] Smičiklas, Codex diplomaticus II, str. 29. (pogrešno 1118. mjesto 1190. g., vidi o tom niže), 285.—286, 294.—295.

[28] Orbini, Il Regno degli Slavi, Pesaro 1601, str. 192., 347.—349.

[29] Donosi je Mattei u svojem zborniku Zibaldone I, str. 523. i III, str. 8. i 625.—626. Spominje je i u Zibaldone III, str. 482., 490., 491. Taj Matteijev zbornik nalazi se u knjižnici male braće u Dubrovniku. U »Zibaldone« dominikanske knjižnice u Dubrovniku na str. 229.

[30] Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 102 i Pop Dukljanin glava XLVII.

[31] O tom natpisu Vl. Čorović i Delić u Glasniku bosansko-hercegovačkog muzeja za 1911. g. i Šišić, Pop Dukljanin, str. 237.—238.

[32] Smičiklas, Codex II, str. 170., Thallóczy-Jireček-Šufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, str. 33.

[33] Radonić, Dubrovačka akta i povelje I-1, str. 9.—10.

[34] Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 200.

[35] Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 194.—196.

[36] Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 200.

[37] Vidi o stanku rasprave V. Bogišić, Stanak po dubrovačkome zakoniku od 1272. godine. (Glasnik Srpskog učenog društva XLIV, str. 197.—231.) i Taranovski, Istorija srpskog prava u Nemanjićkoj državi III-IV, Beograd 1935, str. 149.—154.

[38] Kod Smičiklasa, Codex II, str. 29. krivo je pročitano: S l a b a S u f a R a z a t o intrans nobiscum. Treba biti: S l a b a s u b R a z a t o i n t r a n s n o b i s c u m. Dakle S l a b a nije drugim imenom nazvan S u f a.

[39] Smičiklas, Codex II, str. 285.—286. i 294.—295. Osim kod Matteijeva Zibaldone u knjižnici male braće nalazi se ta isprava iz originala prepisana i u Zibaldone dominikanske knjižnice na str. 68.—69.

[40] Donosi ih Smičiklas, Codex III, str. 109., 114. i 132. O njima vidi Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 232. i Medini, Starine dubrovačke, str. 238.

[41] Prema zborniku Zibaldone III, na str. 11. i Zibaldonu dominikanske knjižnice. Na str. 212. istog Zibaldone III, Paciniegi.

[42] Na str. 11. Zibaldone III mjesto u n d e ima v e r u m.

[43] U Zibaldone III, str. 212. mjesto tih riječi razmaknutim slovima označenih piše: ... et nos sub septnico iudices. Iam diximus ...

[44] Ovaj važan pasus razmaknutim slovima označen izostavio je Smičiklas.

[45] U Zibaldone III, str. 212. piše: Cupitisoldi, u Zibaldone dominikanske knjižnice: Cupitilisoldi.

[46] Dubrovački statut, liber III, caput LI, LIII.

[47] Smičiklas, Codex III, str. 133.
[48] Smičiklas, Codex III, str. 135.
[49] M. Kos, Dubrovačko-srpski ugovori do sredine 13. veka, str. 12.—13.
[50] Ispravu su objelodanili Jireček, Ugovor Stefana Prvovjenčanog s Dubrovčanima iz 1215.—1219. g. (Glasnik Srpskog učenog društva XLVII, Beograd 1879, skupa s raspravom o njoj, str. 304.—311.); Smičiklas, Codex III, str. 140.; Stojanović, Stare srpske povelje i pisma I, str. 3. Datiranje Taranovskog vidi u Istoriji srpskog prava u Nemanjićkoj državi III-IV, str. 151.
[51] Miklosich, Monumenta serbica, str. 24.
[52] Miklosich, Monumenta serbica, str. 8.—10.
[53] Miklosich, Monumenta serbica, str. 45.—46.
[54] Jireček, Toljen, sin kneza Miroslava Humskog (Glasnik Srpske akademije XXXV, str. 13).
[55] Smičiklas, Codex III, str. 292.
[56] Miklosich, Monumenta serbica, str. 19.—20.
[57] Vidi o ratu Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 224.
[58] Miklosich, Monumenta serbica, str. 22.—23, Smičiklas, Codex III, str. 427.—431., 433.—434. Vidi i Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1948 i zasebno) str. 137.
[59] Miklosich, Monumenta serbica, str. 27.
[60] Nodilo, Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka (Rad Akademije 65, str. 101.—102.), Šišić, O hrvatskoj kraljici Margareti str. 32.—33.
[61] Miklosich, Monumenta serbica, str. 30.
[62] Smičiklas, Codex IV, str. 194.—195. i 211.—212.
[63] Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 229.—231., 238.—239.
[64] Rastić (u izdanju Nodila), str. 90.
[65] Isprava u Dubrovačkom arhivu — XIII. stoljeće, br. 16. Između riječi d e s o l a n d u m i c i v i t a t e m nejasno. Štampana, ne baš najtočnije, kod Smičiklasa, Codex IV, str. 499.—500.
[66] Miklosich, Monumenta serbica, str. 40.—41.
[67] Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 230.
[68] Smičiklas, Codex IV, str. 508.
[69] Rastić (u izdanju Nodila), str. 90.—91.
[70] Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 253.—254.
[71] Štampana kod Miklosicha, Monumenta serbica, str. 35.—40.
[72] Miklosich, Monumenta serbica, str. 38.
[73] Miklosich, Monumenta serbica, str. 42.—45. O tom vidi i Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, str. 136.—139.
[74] U izdanju Nodila Anonim, str. 33 (s ispravnom godinom 1253. ali neispravnom 1257.), Ranjina, str. 220.
[75] Rastić (u izdanju Nodila), str. 91.
[76] Miklosich, Monumenta serbica, str. 45.—48. Stojanović: Stare srpske povelje i pisma I, str. 18.-21. Vidi Čremošnik, op. cit., str. 137.-138.
[77] Smičiklas, Codex IV, str. 572.
[78] Rastić, str. 96.—97., Anonim str. 34. (pod pogrešnim datumom 1263. g., Ranjina, str. 221. indirektno pod 1266. g. i str. 222. jasno pod pogrešnim inače datumom od 1269. g.
[79] Smičiklas, Codex V, str. 375.—376.
[80] Smičiklas, Codex V, str. 96.

[81] U izdanju Nodilovu Ranjina, str. 221., Rastić, str. 96.

[82] Miklosich, Monumenta serbica, str. 69.—70.

[83] O tom danku vidi Jireček-Radonić, Istorija Srba III, str. 257.; Jireček, Srbský cář Uroš, král Vlkašin a Dubrovčané (Časopis musea království českého, 1886.) na više mjesta; Dinić Dubrovački tributi (Glas Srpske akademije 86., Beograd 1935) u posebnom odlomku, Svetodmitarski ili »srpski« dohodak.

[84] Jireček-Radonić, Istorija Srba III, str. 257.

[85] Op. cit., str. 225.

[86] Gr. Čremošnik, Istoriski spomenici dubrovačkog arhiva — Kancelarijski i notarski spisi 1278.—1301, Beograd 1932, str. 25.—26.

[87] Sličnom shvaćanju tog danka bio je sklon i Jireček 1886. g. u raspravi Srbský cář Uroš, král Vlkašin i Dubrovčane, gdje na str. 13. veli: »Podobný »mogoriš« býval placen i za vinice v Žrnovnici a Šumetu na půdě původně trebinjské, ale v 13 století úmluvami s králi srbskými byl nahrazen onim velikým platem na den sv. Dimitria«.

[88] Miklosich, Monumenta serbica, str. 183.—184.

[89] Miklosich, Monumenta serbica, str. 186.—190., pasus o danku, str. 188.—189.

[90] Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 257.

[91] Vidi ispravu u Radonića, Dubrovačka akta i povelje knjiga I, sveska 1, str. 90.—96.

[92] Vidi o bosanskom stonskom tributu citiranu Dinićevu raspravu Dubrovački tributi, a o srpskom stonskom tributu Jireček, Dohodak stonski... (Zbornik u slavu Vatroslavu Jagiću, Berlin 1908, str. 527.—542).

[93] Usporedi obje isprave Ljudevitove, onu od 26. i onu od 27. svibnja 1358. (Radonić, Dubrovačka akta i povelje I-1, str. 86.—96).

[94] Rastić (u izdanju Nodilovu), str. 98; Canale u Archivio storico italiano VIII, str. 702.—704, Dandolo u Muratori: Scriptores XII. col. 391.

[95] Medini, Starine dubrovačke, str. 163.—164.

[96] Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 241.

[97] Miklosich, Monumenta serbica, str. 55.

[98] Miklosich, Monumenta serbica, str. 56.

[99] Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 251.

[100] Monumenta ragusina (u izdanju Jug. akademije) V, str. 14.

[101] Monumenta ragusina V, str. 35.

[102] Miklosich, Monumenta serbica, str. 51.—52.

[103] Na tu važnu okolnost upozorio je M. Jasinski u članku Ugovori srpskih vladara sa Dubrovnikom kao spomenici starog srpskog prava (Arhiv za pravne i društvene nauke 1930, knjiga XXI, br. 3).

[104] Monumenta ragusina V, str. 70.

[105] O svemu tome vidi Medini, Starine dubrovačke, str. 163.—164.

[106] Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 257.

[107] Monumenta ragusina I, str. 80. Vidi o tome Jireček, Nastojanje starijeh Dubrovčana oko raširenja granice (Slovinac 1879, str. 58.); Šišić, O hrvatskoj kraljici Margareti, str. 32. i Letopis Popa Dukljanina, str. 238.

[108] Gr. Čremošnik, Dubrovački konzuli u Srbiji do Dušanova vremena (Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 1929, str. 82.—85).

[109] Jireček-Radonić, Istorija Srba I, str. 263.

[110] Miklosich, Monumenta serbica, str. 85.

[111] Miklosich, Monumenta serbica, str. 147.—148.

[112] Vidi R. Grujić, Konavli pod raznim gospodarima, str. 10.

[113] Monumenta ragusina II, str. 112.

[114] Jireček, Nastojanje starijeh Dubrovčana oko raširenja granice (Slovinac 1879, str. 58.); Šišić, O hrvatskoj kraljici Margareti, str. 32.

[115] Miklosich, Monumenta serbica, str. 160.—165.

[116] Jireček, Srbský cář Uroš, král Vlkašin a Dubrovčané, str. 18.

[117] Dokumenti o tom nalaze se u 20. knjizi serije Dubrovačkog arhiva nazvane Reformationes, i to dosta zbrkano uvezani, a njihov redoslijed bi trebao ići ovako: listovi 45—46 sprijeda, listovi 1—47 odstraga, listovi 47—59 sprijeda. U štampanom izdanju »Monumenta ragusina« netačno je označena 1363. g. u naslovu i pri vrhu svih strana od 302.—345. Prvi dokument, o istraživanju stanja stvari, štampan na str. 302.—318. i 331. Monumenta ragusina, nema datuma i početak mu nije sačuvan, i za to smo ga prema danoj mogućnosti datirali s 1362. g. Drugi dokument, o utvrđenju granice između dubrovačkog teritorija i novodobivenog od Uroša IV., odnosno između zemljišta privatnika na dubrovačkom teritoriju i tog novostečenog zemljišta proglašenog općinskim, jest iz 1362. g. i manji dio iz g. 1363. (štampan na str. 318.—331. Monumenta ragusina), te je krivo štampana 1363. g. Treći dokument, o samoj razdiobi zemljišta, (štampan na str. 331.—346. Monumenta ragusina) jest iz 1366. g., te je krivo štampana 1367. g., s jednim dodatkom iz 1369. Drugi i treći dokument nalaze se zapisani uz sitnije razlike i u poznatoj knjizi Dubrovačkog arhiva nazvanoj latinski Liber rubeus, a hrvatski Matica, na listovima 1—19.

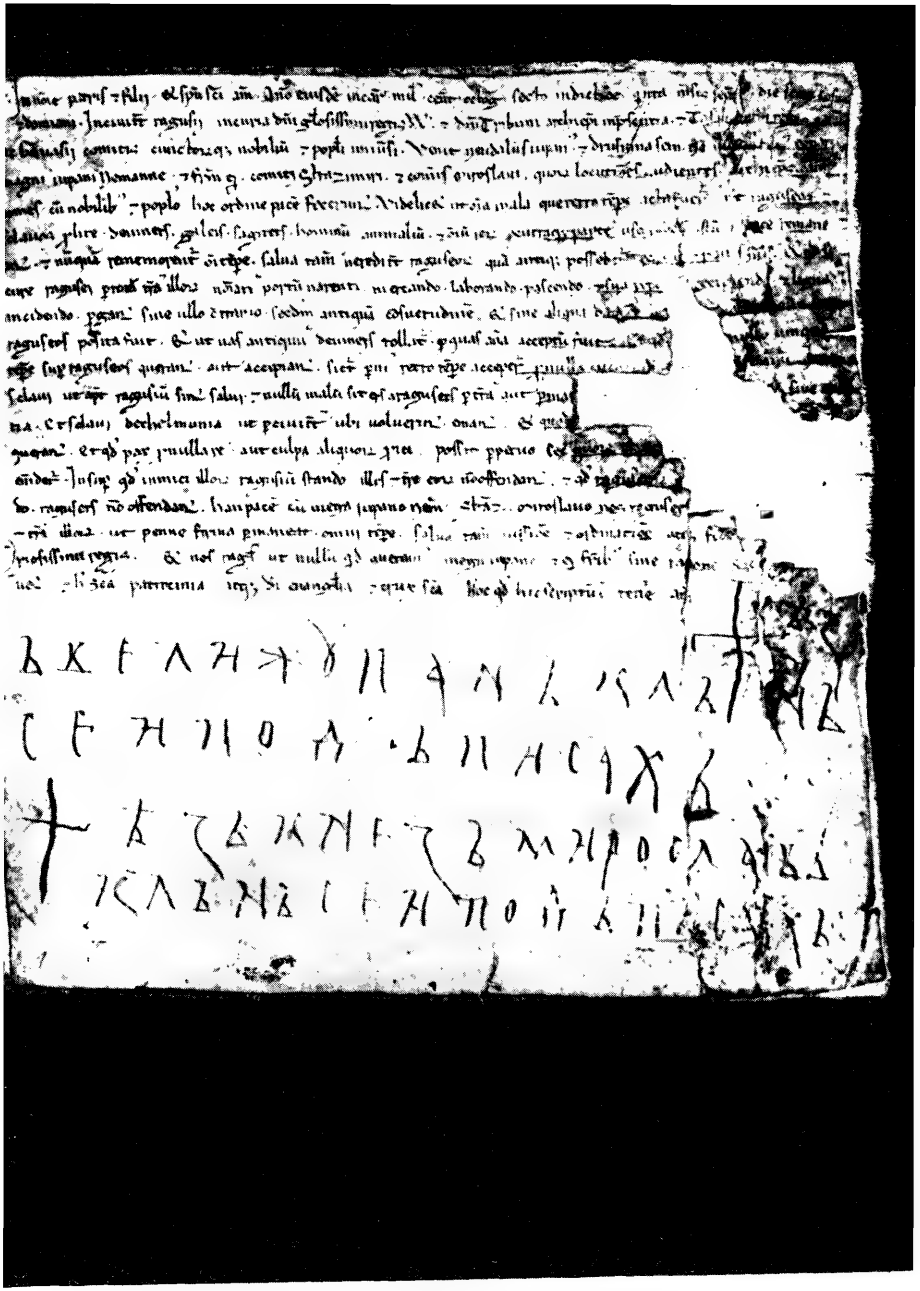

Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom (originalna isprava

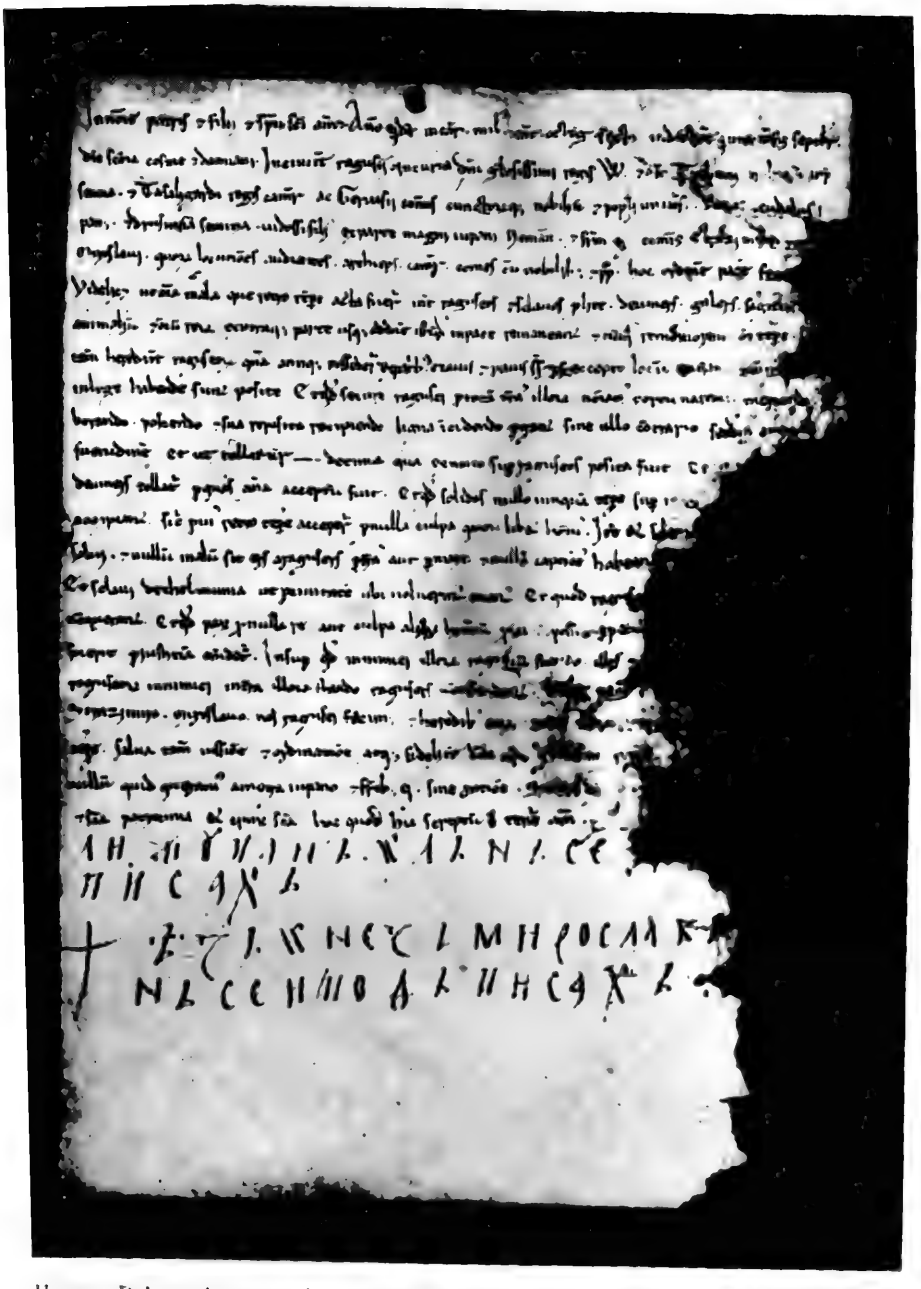

Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom (kopija)

Dr. MARIJAN HORVAT:

OPORUKA SPLITSKOG PRIORA PETRA

I.

Izvori za rekonstrukciju najstarije povijesti hrvatske države i prava vrlo su oskudni. Za vrijeme od polovice VII. do svršetka VIII. stoljeća nemamo gotovo nikakvih suvremenih izvora. A ipak je to doba važnih društveno-ekonomskih transformacija kod doseljenih Hrvata, jer su se u tom vremenu morali stvoriti uvjeti za postanak hrvatske države, koja nam je posvjedočena u IX. st., kad se počinju javljati pisani izvori. Zato nam je dragocjen svaki podatak, koji bi se mogao odnositi na to »tamno razdoblje«. Kasniji podaci Konstantina Porfirogeneta i Tome arhiđakona splitskog mogu se za to starije razdoblje upotrebljavati samo vrlo kritički kako s obzirom na vremenski razmak, koji te pisce dijeli od zbivanja, što ih opisuju, tako i s obzirom na vrijeme, u koje oni pišu, na osobe tih pisaca i na svrhe njihovih djela. U redu formalnih pravnih izvora pripada svakako prvenstvena važnost natpisima i ostalim izravno nam sačuvanim arheološkim iskopinama, a pored toga suvremenim ispravama o događajima i pravnim poslovima, koji su u njima zabilježeni. Najstarije naše suvremene isprave počinju se, na žalost, javljati tek od IX. stoljeća. One nam otvaraju prvi sigurniji pogled u tadašnju društveno-ekonomsku strukturu stanovništva, koje se naselilo na geografskom području današnje Dalmacije. No kod upotrebe tih isprava treba odmah uzeti na um činjenicu, da su na području geografske oblasti Dalmacije postojale uporedo dvije političke organizacije primorska Hrvatska i romanska Dalmacija, t. zv. bizantska »tema Dalmacije«, koju prema Konstantinu Porfirogenetu sačinjavahu gradovi Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor i otoci, odnosno otočki gradovi Krk, Cres i Rab. S obzirom na taj slavensko-romanski dualizam razlikujemo isprave s hrvatskog područja i dalmatinske isprave (u smislu dalmatinske teme). Najstarije dvije hrvatske isprave su vladarske isprave Trpimirova iz 852. g. i Mucimirova iz 892. g., a to su ujedno i jedine naše dvije sačuvane isprave iz

IX. st. Prema diplomatičkom kriteriju obje su javne isprave, jer potječu od državnih vladara. Iz dalmatinske teme nemamo za to doba, prema dosadašnjem stanju, nijedne isprave. Za X. st. nemamo sačuvane nijedne isprave s hrvatskog područja, a nekoliko ih potječe s dalmatinskog; one su međutim sve od reda privatne isprave: oporuka zadarskog priora Andrije iz 918. g., Agapina oporuka iz druge polovice X. st. (po Račkome 999. g.), isprava o predaji zadarske crkve sv. Krševana benediktincu Madiju, tobože iz 986. g.[1] i darovnica zadarskih plemića, kojom daruju dva mjesta za ribolov sv. Krševanu oko 995. g.[2]

Razumljivo je, da se privatne isprave s dalmatinskog područja, koje je prije sačinjavalo rimsku provinciju Dalmaciju, a sada se smatralo za dio Bizantske imperije, snažno oslanjaju na rímsko privatno pravo. Unatoč burnim događajima i promjenama, koje su bile izazvane slavenskom provalom, postoji kod romanskog stanovništva u dalmatinskim gradovima kontinuitet rimskoga prava i zakonodavstva. Štoviše, zbog koegzistencije i nužnih ekonomskih veza okolnog slavenskog stanovništva s dalmatinskim gradovima ubrzava se proces raslojavanja kod hrvatskog stanovništva.[3] Nova okolina, novi ekonomski odnosi, dodir s romanskim stanovništvom u gradovima, koje je već stoljećima odmaklo od svoje prvobitne plemensko-rodovske organizacije, prežívjevši već zapravo i razdoblje robovlasničkih odnosa, novi vjerski i kulturni dodiri ubrzaše raslojavanje slavenskog stanovništva i stvaranje takve ekonomske baze i društvenih odnosa, da je i to klasno rimsko pravo, kao strana pravna nadgradnja, unatoč etničkím razlikama stanovništva, sve više — s nekim modifikacijama — nalazilo puta i primjene i kod Slavena, gdje ga je naročito prihvaćala novo nastala vladajuća klasa. Iako zato do IX. stoljeća pravimo razliku između hrvatskih ísprava i isprava dalmatinskih gradova, ta se razlika ubrzo sve više gubi, koliko dolazi do tješnjih ekonomskih veza i brzog prodiranja hrvatskog elementa u gradove, koji preko ekonomske zavisnosti dolaze u X. stoljeću i u stalnu političku zavísnost o Hrvatskoj državi. Dakako da istovremeno dolazi i do recipročnog prodiranja slavenskih pravnih shvaćanja u dalmatinske gradove, brže i prije naročito u gradovima, koji su bili okruženi plodnim poljima s jačom ekonomskom penetracíjom slavenskih doseljenika (na pr. Split).[4] Prema tome rimska tradicija privatnog prava i privatnih isprava nije naprečac prekinuta dolaskom Slavena u Dalmaciju.

II.

Među najstarijim dalmatinskim privatnim ispravama X. stoljeća nalazimo dvije oporuke i dvije darovnice. I među privatnim ispravama od XI. st. dalje većinu čine oporuke, darovnice i potvrde darovanja pa kupoprodajni i zamjembeni ugovori. U njima

se većinom govori o stjecanju i utvrđivanju nepokretne imovine, a kao interesirana stranka javlja se ponajčešće crkva, kler i samostani, koji su kao korisnici različitih darovanja i oporučnih namjena te isprave brižno čuvali. Tako je i najstarija dosad poznata dalmatinska privatna isprava, oporuka zadarskog priora Andrije iz 918. g., sačuvana među aktima zadarskog samostana sv. Krševana,[5] za koji je samostan ta oporuka bila važna. Ta se oporuka kao naš najstariji dokumenat uz Trpimirovu i Mucimirovu ispravu obilno iskorišćuje i citira u našoj historijskoj i pravnohistorijskoj književnosti, iz nje se izvode podaci za društvenoekonomske i kulturne prilike tadašnjega doba i redovno se završava primjedbom, da ta oporuka stoji još posve pod utjecajem (vulgarnog) rimskog prava.[6] Monografska pravna analiza te važne isprave nije međutim provedena, tek ju je uzgred proveo Inchiostri,[7] čiji rad mnogo trpi od tendenciozne »romanomanije«.[8]

Zbog toga je opravdano osvrnuti se potanje na tu ispravu, to više, što se postavlja pitanje, da li je ona naša najstarija privatna isprava ili taj kronološki primat pripada možda jednoj drugoj, do danas neobjavljenoj ispravi, t. j. oporuci splitskog priora Petra, na koju me upozorio i prijepis koje mi je uslužno stavio na upotrebu prof. Miho Barada.

III.

U arhivu splitskog sjemeništa pronašao je naime prof. Barada u svoje vrijeme dva jednaka primjerka, zapravo dva sveščića prijepisa isprava »simplicis beneficii S. Johannis de Fonte«. Jedan od ta dva primjerka prijepisa nalazi se danas kod prof. Barade, i on mi ga je dao na uvid, a drugi se mora nalaziti negdje u spomenutom arhivu u Splitu. Primjerak prijepisa, koji mi je prof. Barada dao na uvid, potječe iz 1711. g., a pojedine u tom sveščiću sadržane isprave prepisane su iz montaneuma splitske stolne crkve iz 1576. g.[8a] Svaka prepisana isprava sadržava na kraju izvornu klauzulu ovjerovljenja prijepisa uz izvorni pečat ovjerovitelja. Taj čitavi rukopis sastoji se iz omota i 14 listova (28 strana). Prvi list i posljednjih pet listova su prazni, a ostali su označeni brojevima od 1 do 8. Ispisani su istom rukom u kurzivi svoga doba, osim ovjera prijepisa pojedinih isprava; te su ovjere uz izvorne pečate ovjerovitelja napisane drugom rukom. S vanjske strane na omotu stoji bilješka:

> »A di 28 aprile 1711. Presentate A : B dal frate abbate di San Giovanni di Fonte don Francesco Ceresato, in causa contra Mattio Mricevich sive Cordich, inetar re (!)«.

Prijepisi su dakle sačinjeni 1711. g. u povodu neke konkretne parnice pred sudom protiv nekog Matije Mričevića, odnosno Kordića. Tužitelju je očito trebalo dokaza o njegovu beneficijalnom posjedu zemalja, koje pripadahu beneficiju crkve sv. Ivana de Fonte (danas Krstionica sv. Ivana) i radi toga si je dao pripremiti ovjerovljene prijepise najvažnijih isprava, koje se odnose na zemljišne posjede toga beneficija.

Na početku prvoga lista stoji bilješka:

»Copia extracta ex libro montaneorum archidiaconatus, archipresbyteratus, canonicatuum et beneficiorum simplicium ecclesiae metropolitanae S. Domnii Spalatensis. Ad 16 Giulio del 1576«.

Donosimo tekst čitavog rukopisa prema numeriranim listovima rukopisa:

List 1.

Montaneum S. Ioannis de Fonte.

Et primum habet unam terram aratoriam vretenorum decem in circa positam in contrata nuncupata Copilizza in Campo Spalati inter hos confines, videlicet ab oriente via publica, ab occidente iura heredum de Papalibus, a borea terra magistri Radoani Radinouich, a meridie terra S. Nicolai, et terra Sacristae, saluis aliis uerioribus; eamque uero laborant heredes de Arastovina, tertiamque partem usufructuum respondent. (In margine uz ovaj pasus stoji bilješka: »Ista terrena sunt in Campo Spalati huius beneficii«).

Item habet aliam terram posítam in Campo Spalati in loco nuncupato Carpcie Cuchie vretenorum novem circa, eam laborat Michael Ducouich, et respondet medietatem usufructuum, cui cohaeret ab oriente et merídie via publica, ab occidente terra domini Iacobi Caputgrosso, a borea terra S. Francisci.

Item habet aliam terram vretenorum viginti quattuor in loco uocato ad Podcamiçie, quam laborabat Nicolaus Drazich, et respondet tertiam partem usufructuum.

Item habet aliam terram ad Coçunar (ut apparet in instrumento celebrato sub die 4 mensis decembris 1537) prope terram domini Rainerii de D. Anazariis de Florentia, et prope terram monasterii S. Benedicti, et prope Ripam magnam, et prope alios suos confines, super qua terra est unum saxum magnum, quam terram laborat Boxan Silovidica, et annuatim respondet tertiam partem usufructuum.

De dicto S. Ioanne.

Terrena, quae sunt in Insula Bracchie.

Item habet in Bracchia in Villa Stivani omnes terras, quae sunt circa ecclesiam S. Ioannis, in quantum gallus potest audiri cum canit, ut apparet in sententia domini Michaelis de Cranco, tunc temporis rectoris Bracchie, lata sub die 14 mensis iulii 1445

scripta manu domini Petri Puluicensis cancellarii Bracchie, et etiam uti apparet in privilegio eiusdem ecclesiae, et in quodam montaneo antiquissimo.

Laboratores earum sunt infrascripti:
dominus Nicolaus de Natalibus, dominus Anibal eius frater, dominus Aloysius eius frater — dominus Sebastianus Xuuanich — et eius frater — dominus Franciscus — dominus Domnius Petricius — reuerendissimus dominus Hieronymus Stanconeus — dominus Domnius Xuaxich — dominus Domnius Marincich — dominus Iacobus de Veglia — Nicolaus de Cozia — Martinus Bellavia — donna Ursa Petroniza — heredes quondam Nicolai Tomasich — Ellena Doncoua — heredes de Nicolicich — Ioannes Filipin — Mare Marcoua —, et alii multi, uti apparet in modello, seu descriptione praedictarum terrarum, qui omnes suprascripti sextam partem usufructuum rectori praefate ecclesiae respondent.

L. S. (izvorni pečat)

Signor Filippo Henrioni Cancelliere al Civile di Spalato ho fatto copiare da un montano, fu presentato dalli reverendissimi Capitolari in Causa con Domino Antonio Manola et ho fedelmente incontrollato, sottoscritto, e sigillato.

List 2.
Copia.

Exemplum assumptum ex Autentico.

Cum ecclesia S. Ioannis de Fonte praedicti antiqui ac praedecessores Duimi Cassani fundatores semper extiterunt, et ueri patrones, dictus Duimus ob maximam reuerentiam et deuotionem semper in ipsa ecclesia B. Ioannis habitam, et etiam quam sui praedecessores habuerunt, et pro animae suae remedio, et suorum parentum bona hac spontanea sua uoluntate sanus tam mente, quam corpore reliquit eidem ecclesiae perpetuis temporibus habendas, ac possidendas, tenendas quasdam suas terras, quae sunt in insula Bracchie scilicet terram unam apud magnam maceriam de Alnico (!), et duas terras sub uia publica, quae uadit ad aquam, quae uocatur Poganiza, et terram unam, quae uocatur Dolaz super uineam ipsius Duimi, quae est prope ecclesiam S. Elie a parte borree, et terram unam in Vresouiza, et terram unam ad Laxendolaz sub uia, quae vadit ad acquam, quae dicitur Murauiza ex parte meridiei, et duae terrae ad acquam Murauize, unam ex uno latere, alteram ex altero, et terram unam za Tusti Brigh sub Pociualo sub uia communis ex parte borree, et terram Menrai sub uinea ipsius Duimi, et terram unam in Duxmouiza prope Humance, et terram unam, uti dicitur ad Zagradaz sub uia, quae uadit ad Mutnik, quas, et praefatas terras mandauit dictus Duimus, ut scriberentur ad perpetuam memoriam hoc scriptum montaneo praefatae ecclesiae S. Ioannis, adiungerentur in praesentia Dominici ecclesiae B. Domnii sacristae, et domini Marci

ipsius ecclesiae plebani; et ego D. Lucas cancellarius a presbytero Doimo conscius de his omnibus in scriptis redegi, et propria manu scripsi.

Ego Vincentius Clico publicus imperiali auctoritate notarius et ad praesens cancellarius clarissimi domini Hectoris a Ripa honorandi comitis Bracchie aliena manu mihi fida ex publico exemplari fideliter feci suprascriptam copiam, meque in fidem praemissorum subscripsi et ad maius robur sigillo Divi Marci munivi.

Hieronymus Ferro cancellarius Bracchie aliena sibi fida manu ex originale exemplari fecit, et se in fidem subscripsit, et sigillavit.

L. S. (izvorni pečat)

Signor Filippo Henrioni Cancelliere al Civile di Spalato, ho fatto copiare da simile autentica etc. et ho incontrollato, sottoscritto, sigillato.

List 3. i 4.
Copia.

Exemplum assumptum ex autentico.
Privilegium S. Ioannis de Fonte.

In nomine Domini Iesu Christi. Amen. Magnum est provisionis consilium sua ante ordinare, et dispensare facultatulas, quam metu mortis quis possit urgeri. Et ideo Petrus Prior dum me infirmitas ualida preocuparet, integro tamen consilio tractaui apud me metipsum diuidere facultatulas filiis meis inprimis.

Volo, et iubeo, ut casa noua, et alia casa, quam de parentibus meis habeo sit filiis meis de Castriza natis, et uinea de Calbarola, quam ego plantaui similiter, et pastina in Barbarana, quam emi de Marano Tribuno per solidos quinque, et ibidem emi terram de Ioanne filio Dude per solidos quattuor; similiterque, et uinee a Domanora omnia ista sint uxori meae Castricae, et filiis meis, et pastina in Palidiulo de Fundi supra mare similiterque et uinee, et duo iuga bouum, et agri, qui mihi de meis parentibus preuenerunt (!) in quocumque loco sint uxori, et filiis meis.

Volo, et iubeo, ut sit in ecclesia S. Ioannis terram unam, uti dicitur a Maruliano, quam emi ab auunculo pro solidis quindecim, et fasae quattuor in Palude, et terram, uti dicitur ad Petram, et terram in Valentino, quae est iuxta terram S. Thomae Apostoli sit in ipsa ecclesia S. Ioannis.

Volo, et iubeo, ut de ecclesia S. Ioannis in Brachia curam habeatis ad mittendum in eam seruum Dei, et omnis terra, quae circa eam est in quantum gallus potest audiri, dum canit, quam emi per libram auri, sit ipsius ecclesiae, et habeat paratinea, quae comparauit pater meus de Mariano Passara in loco iuxta terram presbyteri Fusci, et Galatia filia mea similiter cum matre sua ancilla mea fiant liberae, et ipsi Galatiae sit medietas uinee in Calbarola. Volo, et iubeo, ut ipsa casa noua sit uxori meae Castricae cum filiis suis, et casa uetus, quam de parentibus meis

habeo, haec omnia in eius derelinquo potestatem; sed si aliquo (quod absit) de filiis meis deuenerit (!),[8b] quos habeo de Castriza, ipsa casa noua, quam laboraui de fatigio meo, et alia casa uetus sint pro spiritu nostro in ecclesia Beati Ioannis. Haec omnia, quae scripta sunt sint uxori, et filiis meis si ea alteri uiro non nubserit, et si aliqua de ipsis infantibus deuenerit (!), et ipsa poterit custodire caput meum sedeat super omnes ipsas res, et post obitum eius omnia sint per redemptionem animarum nostrarum. De familia vero suisque (!),[8c] et ancillae a maiore usque ad minorem omnes sint liberae pro nostra redemptione. Haec omnia committo Ioanni presbytero dispensare, et Formino tribuno. Coniuro vos per Deum uiuum, et uerum, ut omnia ista, quae hic scripta sunt per manus uestras bene dispensetis, ut non teneamini pro me rationem reddere ante Filium Dei. Habeant filii mei benedictionem de rore coeli, et de pinguedine terrae abbundantiam, et omnes istas res teneat uxor mea Castriza adunatas insimul, usquedum ipsi infantes ad ordinem peruenire possint.

Quicumque ipsum testamentum meum irritum facere tentauerit iram Omnipotentis incurrat, et uinculo maledictionis trecentorum decima octava Patrum inuiolabiliter denotet. Et ego Andreas presbyterum prima die kalendas aprilis hanc cartulam scripsi dedicatio huius ecclesiae centesimo quarto die mensis eiusdem.

Habeat etiam ecclesia B. Ioannis terram ad calamentum (!) iuxta terram Grisogoni Burule, habeat terram magnam nouem vretenorum in angulo sub pede Montis prope terram S. Viti sicut in montaneo ecclesiae eiusdem Sancti continetur, cui superest a parte meridie uia, quae tendit in Spinuto, seu in eodem Monte; ex parte vero orientis sub uia Communis, quae tendit ad Scalle ex Aquilonaris parte, giungitur cum terra Ioannis Pecce, et ex parte occidentis ante Ripam terra Cattarine Rubaldi, quae fuit olim Golubi.

Ego Vincentius Clico quondam domini Bartholomei publicus imperiali auctoritate notarius, et ad praesens cancellarius domini Hectoris a Ripa honorandi comitis Brachie aliena manu mihi fida ex Publico praesentem copiam extraxi, et exemplare feci, meque in fidem praemissorum subscripsi, et ad maius robur sigillo Divi Marci munivi.

Nos Hector a Ripa pro illustrissimo et excellentissimo Ducali Dominio Venetiarum comes Brachie universis, et singulis inspecturis, et lecturis fidem indubitatam facimus uere testamur dominum Vincentium Clico qui suprascriptas copias exemplare fecit esse notarium publicum, et cancellarium legalem, et autenticum, bonae famae, et opinionis, cuius scripturis publicis hic plena fides adhibeatur et merito ubique locorum habenda. In quorum etc.

Brachie die 24 mensis ianuarii 1528.

Hieronymus Ferro cancellarius Bracchie aliena sibi fida manu exemplare fecit, in fidem subscrípsit, et sigillavit.

L. S.
(izvorni pečat)

Signor Filippo Henrioni Cancelliere al Civile di Spalato, ho fatto copiare da simile autentica etc. et ho incontrollato, sottoscritto, sigillato.

List 5.
Copia.

Copia tratta dall'autentico.

In nomine Dei Aeterni. Amen. Anno natiuitatis eius filii domini nostri Iesu Christi mílesimo quadragentesimo quadragesimo quinto, indictíone octaua, die quartodecimo mensis iulii, praesentibus spectabili Antonio Giaxich, et magístro Laurentio sutore testibus uocatis, et rogatis, et aliis. Nobilis et egregius uir dominus Michael Cranci honorabilís rector Bracchie pro illustrissimo, excellentissimoque Ducali Dominio Venetiarum una cum iudicibus suis domino Nicolao Louretich, et Sp. Ioanne Martincích, sedens in eius domo pro iure reddendo, hora causarum, audita relatione Sp. Nicolai iudicis praedictí, et Sp. Antonii Simeonis missorum ad cognoscenda aliqua terrena S. Ioannis de Fonte consita in Insula Bracchie in Punta Nigra occupata in praesenti per Sp. Andream Mixich, et ipsa relatione diligenter examinata, dictaque requisitione Sp. Baloii Michaelis aduocati uenerabilis uiri domini presbyteri Ioannis Smocouích beneficiati canonicí spalatensis beneficiati in ecclesia ipsius S. Ioannis de Fonte, et responsione Sp. Andreae Mixich oratenus factis, et habíta super inde matura, et optima deliberatione insimul determinauit, et determinando sententiauit, quod terrenum uocatum Prodol pod Kostirdine, et omnia terrena, quae apparent clausa, et circumualata ab antíquo usque ad terrenum Maroicocot Napodan Gnilnoga Dolza, et usque terrenum quondam Derxnich in Vinoselo, et in Malgiocourat, et in Prodol za Mirom sint ecclesiae S. Ioannis de Fonte praedicti, non derogando tamen iuribus specialium personarum si per instrumenta autentica poterunt probare habere alíquod ius in praenominatis terrenis, uel in parte ipsorum, et hoc dixit omni meliori modo uia, et iure quo potuit et debuit.

Ego Petrus Puluicensis publicus imperiali auctoritate notarius, ac cancellarius comitís Bracchie suprascriptam sententiam de mandato domini praefati rectoris, et iudicibus scripsi, et denique in hanc publicam formam redegi, cum sigillo meo, ad fidem praemissorum etc.

Hieronymus Ferro cancellarius Bracchie aliena sibi fida manu exemplare fecit, in fidem subscripsit, et sigillavit.

L. S.
(izvorni pečat)

Signor Filippo Henríoni Cancelliere al Civile di Spalato, ho fatto copiare da altra simile autentica etc. et ho incontrollato, sottoscritto, sigillato.

List 6—8.
Copia. Exemplum.

Nos presbyter Ioannes Smocouich cancellarius spalatensis, et Antonius Simunich de Bracchia de, et super dictae, et diferentia uertente, et qua uersa est inter Sp. Ioannem Sp. Petri procuratorio nomine nostri presbyteri Ioannis uti rectoris, et beneficiati ecclesiae S. Ioannis de Punta Nigra, seu de Fonte Insulae Bracchie Stivan ex una, et inter Sp. Nicolaum Iuannich suo nomine, et vice, et nomine Radouani fratris sui ex alia, occasione contradictionis factae locatione terrenorum dictae ecclesiae in persona Sp. Stephani de Cranco etc. Iudices electi, et in quibus dictae partes contentae fuerunt starique videamus, et declaramus, ut patet compromisso celebrato Spalati in 1468 indictione prima, die 19 decembris manu eggregii uiri Sp. Marci Ingaldi, substantia cuius talis est. Coram testibus, et examinatore in eodem scriptis uenerabilis D. presbyteri Ioannis Fico cancellarii spalatensis tamquam beneficiatus, et rector ecclesiae S. Ioannis de Punta Nigra, seu de Fonte ex una parte cum scientia, et auctoritate eggregii decretorum doctoris domini presbyteri Tomasei de Iadra ad praesens uicarii generalis domini archiepiscopi spalatensis, et Sp. Nicolaus Iuannich suo nomine, et Radouani sui fratris de Bracchia, pro quo promisit de rato, et abitione ratí in suis propriis bonis ex altera, et differentiis inter eos habitis ex certa locatione terrenorum, quam dictus dominus presbyter Ioannes locauit nobili uiro Sp. Stephano de Cranco, cui locationi dictus Sp. Nicolaus contradixit nominibus antedictis, et modo nouiter dicta contradictio fuit cassa per magnificum dominum Laurentium Contareno honorabilem comitem Bracchie, de qua cassatione ipse Sp. Nicolaus se appellauit, se aggrauando de confinibus positis in sententia domini Michaelis de Cranco tunc temporis rectoris Bracchie; ideo uolentes amicabiliter, et concorditer dictae partes euitare expensas, et litigia, fuerunt contentae, quod ipse presbyter Ioannes, et Sp. Antonius Simeonis de Bracchia insimul uideant dicta confinia ubi alias fuerunt designata per quondam Nicolaum Louretich, et per dictum Sp. Antonium, quibus uisis, et intellectis declarent per eos secundum suam bonam conscientiam; ita ut taliter quod sicut dicent, et demonstrabunt fine remaneant declarata, et per ipsum dominum presbyterum Ioannem Fico, et dictum Sp. Nicolaum Iuannich, et fratrem Radouanum debeant observari puntualiter secundum quod ipsi declarauerint cum hoc, quod appellatione facta per ipsum Sp. Nicolaum Iuannich nomine suo, et aliorum remaneant cassa, et nullius ualoris declarationis antedictae et permiserunt ambae partes praedicta habere firma, et non contrafacere sub poena ducatorum centum, et ut in ipso compromisso prolacius continet, quo uiso, et intellecto, nec non et uisa sententia domini Michaelis de Cranco lata in 1445 indictione octaua die 14 mensis iunii manu Sp. Petri Pulcinensis

(!) cancellarii Bracchíe substantia est, et tenor uídelicet: Eggregius, ac nobilis dominus Michael de Cranco rector Bracchie ante dictis partibus, et relationes Sp. Nicolai Louretich, et Sp. Antonii Símeonis míssorum ad cognoscendum aliqua terrena S. Ioannis de Fonte occupata in parte per Sp. Andream Mixich determinauit, et determinando sententiauit, quod terrenum uocatum Prodol pod Kostirdine, et omnia terrena, quae apparent clausa, et circumdata ab antiquo usque ad terrenum Maroicocot Napodan Ghnilnoga Dolça et usque terrenum Drexiníi Derxinich in Vinoselo, et Magliacourat, et in Prodol Jamiron sint ecclesiae S. Ioannis de Fonte, non derogando tamen iuribus specialium personarum si per instrumenta autentica poterint probare habere aliquod ius in praenominatis terrenis, uel in parte ipsorum, et ut in ea uisa libertate nobis in dicto compromisso attributa et auditis dictis partibus super loco diferentiae ad oculum, et iuribus suís sane intellectis existente ibidem etiam Sp. Stephano praedicto conductore examinato loco, et locis confinium praedictorum circumquaque ad oculum; Christi nomine inuocato, eiusque Genitricis auxilio implorato, habita diligente consideratione per praesentem sententiam declaramus unanimiter, et concorditer, confinia inserta, et descripta in praenominata sententia domini Michaelis de Cranco fuisse tunc tempore demonstrata, et in perpetuorum memoriam primam reuocando debere intelligi hoc modo: Primo incipiendo duo Prodoli Za Mirron videlicet post muros ecclesiae S. Ioannis praedicti a mare salso secundum quod maceríes muri ueteris se extendit eundo uersis (!) orientem usquequo ipsa maceria finit, siue durat, et reuoluendo ex inde uersus Garbinum per transuersum dictarum Prodoli, siue Vallium usque sub muros dictae ecclesiae; et deinde reuoluendo uersus Aquilonem usque ad muros dictae ecclesiae, et recedendo ab ipsís muris, et eundo uersus Garbinum super Prodol pod Mirrom, et ex inde eundo usque ad maceriam, quae circundat Prodol pod Costirdine, et deinde reuoluendo, et eundo uersus orientem per maceriam dictae Prodol, secundum quae macería magna circumdat, et deinde eundo uersus Ostrum semper discurendo per ipsam maceriam usque ad terrenum quondam Maroicocot, et usque terrenum illorum de Derxeních in Vinoselo, et usque Malgiacourat iuxta tenorem dictae sententiae praelibati domini Michaelis de Cranco, et omnia terrena Nabulti uocata, finiendo ad dictum primum confinem, et sic díxerunt, et unanímiter declarauerunt supradicta confinia declarata fuisse olim per dictum quondam D. Nicolaum Louretich, et Sp. Antonium Simeonis circumdantía terrena, spectantia praenominatae ecclesiae S. Ioannis de Fonte. Laus Deo.

Lata ut supra, et de ipsorum dominorum iudicum mandato lecta, et publicata per me antedictum Balsamirum cancellarium sedentium ante habitationem illorum de Cranco in Stivan ín

1468 indictione prima die ultimo mensis decembris, praesentibus presbytero domino Mattheo quondam Tomasii de Thomasio de Cranco, et domino Antonio Odoglich, et Sp. Marino Tomasich, et aliis.

Iacobus Nicolinus cancellarius ex autentico suprascriptum exemplum fideliter extraxit.

Nos Ioannes Bembo pro illustrissimo Ducali Dominio Venetiarum, et comes Bracchie, universis, et singulis praesentes inspecturis fidem facimus, et attestamur qualiter suprascriptus Iacobus, qui suprascriptum exemplum, est publicus imperiali auctoritate notarius, et ad praesens nostri videlicet cancellarius, et homo bonae conditionis, et famae cuius scripturis tam publice, quam private confectis fides indubia adhiberi potest. In quorum fidem etc.

Ex Bracchia die 12 mensis februarii 1487.

Idem uidelicet cancellarius.

Hieronymus Ferro cancellarius Bracchie aliena sibi fida manu exemplare fecit ex alio simili, et in fidem subscripsit, et sigillauit.

L. S. (izvorni pečat)

Signor Filippo Henrioni Cancelliere al Civile di Spalato ho fatto copiare da símile autentica etc. et ho incontrollato, sottoscritto, sigillato.

IV.

Nas ovdje zanima prijepis oporuke sadržane na trećem listu. Ta nas oporuka u mnogočemu podsjeća na oporuku zadarskog priora Andrije, ali se od nje u mnogočemu i razlikuje. Utvrđivanje njezine autentičnosti, starine i ostalih pojedinosti zadaje dosta teškoća. Ta je oporuka ostala našim historičarima nepoznata. Ni Lucius ni Farlatti, koji imaju inače obilne podatke iz splitskih arhiva, za nju ne znaju.

Prije svega se postavlja pitanje autentičnosti te isprave. Budući da nam je ona sačuvana samo u kasnom prijepisu, može se to pitanje rješavati samo po unutrašnjim karakteristikama, dok izvanjske diplomatičke karakteristike (materijal, pismo, potpisi, pečati originala i t. d.) ne dolaze u obzir. Treba dakle analizirati sadržaj te isprave, njezinu formu i stil, u njoj navedena imena osoba i mjesta, ekonomske podatke i pravnu strukturu, da bismo mogli odgovoriti na pitanje o njenoj autentičnosti. S time je u uskoj vezi i pitanje njenog datiranja. Za razliku od oporuke zadarskog priora Andrije i gotovo svih kasnijih oporuka, njezina je formula datiranja vrlo neobična i u našim ispravama jedinstvena. Ona glasi: »Et ego Andreas presbyterum prima die kalendas aprilis hanc cartulam scripsi dedicatio huius ecclesie centesimo quarto die mensis eiusdem«. Isprava je dakle datirana prema danu posvete crkve, a ne prema kršćanskoj eri i indik-

cijama. Datiranje po kršćanskoj eri općenito je prošireno po čitavoj Dalmaciji i Hrvatskoj od druge polovice IX. stoljeća. Do toga doba vrši se datiranje na različite druge načine, kao na pr. po godinama vladanja nekog vladara i indikcijama. Tako je naša najstarija hrvatska vladarska isprava kneza Trpimira iz 852. g. datirana još naznakom vladanja kralja Lotara, a Mucimirova je isprava iz 892. g., kojom se ona prva potvrđuje, datirana već po kršćanskoj eri u t. zv. stilus incarnationis, koji prevladava i u svim daljim ispravama.[9] Tako i sve ostale najstarije sačuvane nam oporuke sadržavaju po pravilu odmah iza invokacije formulu datiranja u stilu incarnationis s oznakom indikcije, eventualno i mjeseca i dana uz dalje oznake vladanja cara (odnosno kasnije kralja), a obično još i biskupa i priora.[10] Kod najstarije tri zadarske isprave (Rački, Doc. 13, 17 i 21), od kojih su dvije oporuke, navodi se u uvodu uz datiranje i oznaka mjesta izdanja, a u eshatokolu, kamo bi zapravo pripadala formula datiranja pravnog posla i oznaka mjesta, upućuje se na već u uvodu navedene podatke formulom: »actum hoc tempore, die, loco ac consule (consulibus) ut supra« (ili slično).[11] Ostale isprave sadržavaju u uvodu oznaku datuma, a u eshatokolu (»actum«) oznaku mjesta.[12]

Svega toga u našoj oporuci nema. Na invokaciju ne nadovezuje se formula datiranja, nego dolazi odmah arenga, intitulacija i dispozicija. Protivno pravilu kod ostalih dalmatinskih privatnih isprava datiranje se nalazi na kraju oporuke. Dan je utvrđen po rimskom sistemu (»prima die kalendas aprilis«),[13] a godina se računa od posvete »huius ecclesie«. Tu nastaju najveće teškoće. Prije svega, nije posve jasno iz oporuke, o posveti koje crkve se radi: da li o posveti stolne crkve ili o posveti crkve sv. Ivana de Fonte u Splitu, kojoj su oporukom ostavljeni obilni legati u nekretninama.[14] Uz crkvu sv. Ivana de Fonte u Splitu ostavljaju se tom oporukom neke zemlje i crkvi sv. Ivana na Braču, i to zemlje, koje okružuju tu crkvu.[15] U vezi s time na prvi mah se ne vidi, da li je pisar oporuke »Andreas presbyterum«, koji je datira sa stotinu i četvrtom godinom od posvete »huius ecclesie«, svećenik splitske stolne crkve ili crkve sv. Ivana de Fonte u Splitu.

Držimo, da se radi o splitskoj stolnoj crkvi sv. Dujma, odnosno, izvorno, sv. Marije, pa tu oporuku treba datirati s danom prvog travnja stotinu i četvrte godine od dana posvete te crkve. Za takvo datiranje govore ovi razlozi:

Pisar oporuke imenovan je riječima: »et ego Andreas presbyterum«. Udara u oči oblik »presbyterum« uz nominativ »et ego«. U drugim najstarijim ispravama nalazimo u takvoj formuli uz nominativ »ego« i zvanje navedeno u nominativu.[16] Nije prema tome vjerojatno, da bi u jedinom tome slučaju to možda bio oblik vulgarne latinštine, gdje se akuzativ upotrebljava mjesto nominativa. Pogotovu je to isključeno uz ličnu zamjenicu »ego« u istome izrazu.[17] Izraz »presbyterum« bit će prema tome ovdje

genitiv plurala i stoji mjesto »presbyterorum«, jer je takav genitiv plurala na ūm mjesto na ōrum vrlo čest kod druge deklinacije pače i u klasičnom latinskom jeziku. Radi se dakle o partitivnom genitivu plurala u značenju »i ja Andrija, jedan od prezbitera«. Pisar Andrija bi dakle imao biti jedan od više prezbitera crkve, kojoj pripada. Crkva sv. Ivana de Fonte bila je mala područna crkva s vjerojatno samo jednim stalnim svećenikom nadarbenikom. Na drugom listu naprijed objelodanjenih prijepisa, gdje se nabrajaju namjene Dujma Cassana crkvi sv. Ivana de Fonte, spominje se kao svjedok »plebanus« iste crkve dominus Marcus, dok su sastavljač toga teksta i ostali svjedoci svi od reda službenici stolne crkve sv. Dujma. Crkva sv. Ivana de Fonte imala je dakle samo jednoga svoga stalnoga nadarbenika, a inače je kao nadarbina (beneficium) pripadala zboru kanonika i prezbitera, pa je cancellarius stolne crkve upravljao njezinim beneficijima i vodio njezin kartular — kako to dokazuju baš i ovdje objelodanjeni prijepisi isprava. Postojala je dakle najuža i prostorna i organizaciona veza crkve sv. Ivana sa stolnom crkvom sv. Dujma.[18] Odatle proizlazi, da je pisar naše oporuke morao biti jedan od prezbitera splitske nadbiskupske stolne crkve, a ne crkve sv. Ivana de Fonte.

Budući da je oporuka sastavljena u Splitu, a pisar oporuke je jedan od prezbitera splitske stolne crkve, to se datiranje isprave riječima »dedicatio huius ecclesie centesimo quarto« može odnositi samo na posvetu splitske stolne crkve. Prema kontekstu čitave oporuke moglo bi se naime u prvi mah pomisliti, da se riječi »dedicatio huius ecclesie« odnose na crkvu sv. Ivana de Fonte, jer je toj crkvi oporukom ostavljena znatna imovina. No već naprijed spomenuti argumenti isključuju takvo tumačenje. Osim toga za tako važnu činjenicu kao što je datiranje oporuke[19] — kad još nije upotrebljeno datiranje u stilus incarnationis u vezi s vladanjem cara i indikcijom — sigurno je trebalo uzeti neki drugi važni i opće poznati događaj kao osnovu za računanje godina. A to u Splitu nije mogla biti godina posvećenja male crkve sv. Ivana de Fonte, koja je u kršćansku crkvu pretvorena vjerojatno još u starokršćansko doba u V. ili VI. stoljeću (isp. naprijed bilj. 14). Takav događaj mogla je biti samo posveta splitske stolne crkve. To je bio događaj, koji se veže uz ime prvog splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina. Oko toga događaja isprepletala se i legenda o prijenosu kostiju solinskih mučenika sv. Dujma i Anastazija u novoposvećenu stolnu crkvu. O toj posveti i uz nju vezanoj legendi piše opširno još Toma arhiđakon splitski u XIII. stoljeću,[20] o toj posveti se piše i u životopisu sv. Dujma; taj je životopis prema legendi redigirao negdje u XI. stoljeću na nalog splitskog nadbiskupa Lovre Adam Parižanin.[21]

Budući da pretežni razlozi govore za to, da se riječi »dedicatio huius ecclesie« odnose na splitsku stolnu crkvu, dolazimo do

najteže nepoznanice: kad se ta posveta izvršila? Oporuka je naime sastavljena stotinu i četvrte godine od posvete.[22]

Sva naša starija historiografija oslanjala se na podatke Tome arhiđakona i na tradiciju, pa je obnovu splitske (bivše salonitanske) nadbiskupije i posvetu stolne crkve sv. Dujma u Splitu pripisivala prvom splitskom nadbiskupu Ivanu Ravenjaninu, i to negdje između godina 650. i 680. Ujedno se prema Tomi taj događaj vezao s povratkom romanskih salonitanskih bjegunaca s otoka na kopno u Dioklecijanovu palaču. Historijsko postojanje Ivana Ravenjanina potvrđivalo se i sačuvanim sarkofagom s natpisom: »hic requiiscet fragelis ei inutelis Iohannis peccator harchiepiscopus«, koji se po davnoj tradiciji, epigrafiji i slogu dekoracije pripisivao obnovitelju hijerarhije Ivanu Ravenjaninu iz navedenog doba, 650—680. g.[23]

U novije doba pokolebala se vjera u tu tradiciju, kako s obzirom na historijsku egzistenciju Ivana Ravenjanina, tako i s obzirom na doba sarkofaga.[24] Duchesnov napadaj na historijsku egzistenciju Ivana Ravenjanina nije uglavnom našao odziva u našoj historiografiji. Tomino pričanje o dolasku Ivana Ravenjanina, o obnovi salonitanske nadbiskupije u Splitu i o prijenosu kostiju solinskih mučenika[25] smatrala je i naša novija historiografija u jezgri za istinito, ali je nakon izdanja Bulić-Bervaldijeve »Kronotakse spljetskih nadbiskupa« (Zagreb 1913) nalazila sve više pristaša Bulićeva teza, koja djelovanje Ivana Ravenjanina i posvetu Dioklecijanova mauzoleja[26] stavlja znatno kasnije. Tako Bulić stavlja te događaje tek »koncem VIII., a valjda i početkom IX. v.«[27] Šišić stavlja u povodu Bulićevih argumenata taj događaj barem za stotinu godina kasnije, nego bi to proizlazilo po Tominu pričanju; stavlja ga naime oko polovice VIII. st. vjerujući, da je Ivan Ravenjanin mogao biti bjegunac iz Ravene poslije njena pada pod Langobarde 751. g. Ipak već Šišić primjećuje, da je Bulićevo datiranje Ivana Ravenjanina potkraj VIII. ili na početku IX. st. stavljeno »suviše dockan«.[27a] Uz Bulić-Bervaldijevo mišljenje pristao je i Grga Novak ističući naročito argumenat, da posveta splitske crkve i legenda o prijenosu kostiju sv. Dujma u Split nije mogla nastati ni u VII., a ni u prvoj polovici VIII. st., jer je tada bila još odviše svježa uspomena, da je te kosti prenio u Rim opat Martin (oko 640. g.).[28] I on stoga stavlja pokrštenje Hrvata i djelovanje Ivana Ravenjanina, odnosno obnovu splitske biskupije u doba franačkog gospodstva potkraj VIII. ili na početku IX. st., točnije upravo između 791—809. g. U drugu polovicu VIII. st. stavljaju djelovanje Ivana Ravenjanina još i Viktor Novak,[29] Marko Perojević[30] i Ljubo Karaman.[31] No Karaman se, što se tiče argumentacije za takvu tezu, djelomično odvojio od Bulić-Bervaldija,[32] a naročito i po tome, što je nesumnjivo dokazao, da sačuvani sarkofag nadbiskupa Ivana pripada baš prvom splitskom nadbiskupu Ivanu Ravenjaninu. Bulić i Bervaldi su naime taj

sarkofag zbog sličnosti s poznatim sarkofagom splitskog priora Petra stavljali u IX. ili X. st. i pripisivali ga nadbiskupu Ivanu II. iz doba splitskih sabora 925—928. g., a za njima se poveo i Šišić. No analizom oblika, motiva i sloga ukrasa i uspoređivanjem sa sarkofagom priora Petra došao je Karaman do zaključka, da sarkofag Ivana Ravenjanina pripada drugoj polovici VIII. st., t. j. posljednjoj, prelaznoj fazi antikne plastične umjetnosti k zreloj pleternoj ornamentici, a pleterna ornamentika je posve istisnula antiku tek pred konac VIII., odnosno u početku IX. st. Radi se dakle bez sumnje o sarkofagu obnovitelja splitske crkve i prvog nadbiskupa Ivana Ravenjanina, a ne kojega kasnijeg nadbiskupa Ivana iz X. ili možda čak XI. st., kad je već pleterna ornamentika bila potpuno formirana.[33]

No protiv toga najraširenijeg mišljenja, koje rad Ivana Ravenjanina i pokrštenje Hrvata stavlja u drugu polovicu, odnosno potkraj VIII. st., javljaju se u novije doba i teze, koje se opet vraćaju staroj tradiciji i starijoj historiografiji pa pokrštenje Hrvata i rad Ivana Ravenjanina pomiču opet na kraj VII. ili u početak VIII. st. Tako Sakač s pomoću poslanice pape Agatona caru Konstantinu IV. Pogonatu iz 680. g., u kojoj se spominju biskupi među Slavenima (»in medio ..... gentium Sclavorum«) tvrdi, da se tu radi o biskupima među Hrvatima, a Porfirogenetov nenavalni pakt iz Heraklijeva doba da se odnosi na papu Agatona. Sve to da je dokaz o ranom pokrštenju Hrvata.[34]

Prof. Barada, koji se prije priklanjao općenitom mišljenju o vremenu obnove crkvene hijerarhije i o djelovanju Ivana Ravenjanina u drugoj polovici VIII. st. (s tom razlikom, da je tu hijerarhiju obnovio Bizant preko svećenika zapadnog obreda),[35] obradio je u novije doba na osnovu novog iskopanog materijala tezu, da se djelovanje Ivana Ravenjanina, reorganizacija crkve i prvo i glavno krštenje Hrvata ima staviti u drugu polovicu VII. st., a sarkofag Ivana Ravenjanina potkraj VII. ili u početak VIII. st.[36] Barada naime polazi od analize jednog luka oltarne trabeacije s plastičnim ukrasima i natpisom, koji je 1935. g. pronađen u Kaštel Sućurcu. Po mjestu nalaza, dekoraciji i natpisu zaključuje Barada, da taj luk potječe iz neke stare hrvatske crkve većih dimenzija s hrvatskog vladarskog teritorija iz doba Ivana Ravenjanina s kraja VII. stoljeća. Zbog antikne plastike, koja ne pokazuje još ni traga pleteru, misli Barada, da nadvratnik nije mogao nastati poslije VII. st. A za sarkofag Ivana Ravenjanina, na kojem su desna dva ljiljana četvrtoga polja izvedena već potpuno u stilu i tehnici pleterne ornamentike, uzima i Barada, da pripada u posljednju fazu antike, t. j. u prelaznu periodu prema pleternoj ornamentici pa mu terminus ante quem non stavlja u svršetak VII. st. ili najkasnije u početak VIII. st., jer da je u VIII. st. već formirana pleterna ornamentika na pr. u pojedinim predjelima Italije, kako to dokazuje arkada ciborija u San Giorgio

in Valpolicella iz 712. g. No detaljnom analizom pojedinih slova u natpisima dolazi Barada do dokaza, da su oba ta spomenika vremenski vrlo blizu. S epigrafske strane naročito im je karakteristično romboidno slovo »o«, slično glazbenoj povisilici, koje se baš u takvom obliku javlja jedino na ta dva spomenika.[37] Budući da su oba ta spomenika po epigrafiji vremenski blizu, a po plastičnoj dekoraciji je terminus post quem non sućuračkog spomenika kao i terminus ante quem non sarkofaga Ivana Ravenjanina svršetak VII. st., »zato — zaključuje Barada — ili ona oba potječu iz svršetka VII. ili je sućurački iz svršetka VII., a sarkofag Ivanov najkasnije iz početka VIII. stoljeća«. Povezavši sve to s vijestima Konstantina Porfirogeneta i Tome arhiđakona o pokrštenju Hrvata i reorganizaciji splitske crkvene hijerarhije, dolazi zbog međusobnog podudaranja do zaključka, da je Ivan Ravenjanin proveo prvo i glavno krštenje Hrvata i reorganizaciju crkve u drugoj polovici VII. st., kad je knez u Hrvatskoj bio Porga. Tako Barada ujedno kritizira mišljenje onih pisaca (Šišić, Grga Novak, Perojević, Karaman), koji »političko krštenje« Hrvata pripisuju franačkim misionarima oko 800. g., premda ni Barada ne osporava kasniji značaj i djelatnost tih misionara zapadne crkve.[38] [39]

Iznesenim Baradinim dokazima protivriječila bi doduše »ex silentio« činjenica, što nam nisu poznati splitski nadbiskupi od Ivana Ravenjanina do početka IX. st. No to još ne mora biti i dokaz, da u to doba biskupa u Splitu uopće još nije ni bilo, jer nam na pr. ni u Zadru nisu poznati biskupi prije Donata (805. g.), a ipak se opravdano misli, da je ta biskupija (kao i rapska i krčka) postojala i prije, pa vjerojatno nije ni došlo do prekida njena kontinuiteta, jer Zadar uopće nije bio razoren od Slavena.

Ali na te Baradine izvode primjećuje Karaman,[40] da je Barada doduše točno opazio, da je sućurački luk nešto stariji od Ivanova sarkofaga; isto je tako točno, da luk pripada antiknoj umjetnosti, a sarkofag u posljednju, bolje prelaznu fazu antikne prema pleternoj ornamentici; isto je tako točno, da su posljednja dva ljiljana sarkofaga već izrađena u pleternoj skulpturi, kao i na sarkofagu splitskog priora Petra. Isto je tako točno, da se pleterna ornamentika formira u VIII. st., ali treba uzeti na um, da se ona formira malo po malo u cijelom VIII. st. Zato je, prema Karamanovu mišljenju, Barada krivo označio kao terminus post quem non sućuračkog luka konac VII. st. Bitno je, kad je pleter p o s v e istisnuo antiku, a to da nije 712. g.,[41] nego se u Italiji i na istočnom Jadranu to dogodilo pred konac VIII. st., odnosno u početku IX. st. Zato da sućurački luk ne može biti mlađi od VIII. st., a to da potvrđuje i obrubni niz odjelitih kuka, kojega da nema prije druge polovice VIII. st. A osim toga da su nadvratnici oltarnih pregrada bili još dugo u srednjem vijeku ravni;

u luk savinuti nadvratnici da su značajni za prelazno doba formiranja pleternih skulptura i javljaju se u VIII. i IX. st., a nisu poznati u VII. st. A budući da Ivanov sarkofag treba zbog epigrafije vremenski povezati sa sućuračkim lukom — kako je to ispravno utvrdio prof. Barada — to mora da oba, prema Karamanovu mišljenju, potječu iz odmaklog VIII. stoljeća.

Prema svemu, što je navedeno, postoje s obzirom na doba djelovanja Ivana Ravenjanina i posvetu splitske crkve u dosadašnjoj nauci ova mišljenja:

1) naša starija historiografija, oslanjajući se na Konstantina Porfirogeneta i Tomu arhiđakona, a u novije doba Sakač i prof. Barada na osnovu novoga dokaznog materijala određuju to doba u drugu polovicu, odnosno na kraj VII. stoljeća;

2) Šišić usvaja uglavnom Bulićeve argumente, ali po Buliću određeno doba snizuje na polovicu VIII. stoljeća;

3) pretežna većina novijih istraživača priklanja se, međutim, Bulićevu datiranju u drugu polovicu ili na kraj VIII. st., odnosno neki prelaze i u početak IX. stoljeća.

Oporuka priora Petra datirana je sa stotinu i četvrtom godinom od posvete crkve, i prema navedenim alternativama imala bi se smjestiti negdje u vremenu od druge polovice VIII. do druge polovice odnosno prema kraju IX. stoljeća. Ako bismo se poveli za naprijed spomenutim najraširenijim mišljenjem pod 3), imala bi se ona staviti u drugu polovicu, odnosno potkraj IX. ili čak na početak X. stoljeća. Ako se usvoji argumentacija prof. Barade, ima se ona staviti u drugu polovicu VIII. stoljeća.

Kod određivanja njezinog doba odlučna je po našem mišljenju još jedna činjenica, koja u dosadašnjoj historiografiji nije uvijek dosta istaknuta.

Pristaše mišljenja, da je Ivan Ravenjanin živio i proveo reorganizaciju splitske crkve tek pod konac VIII. st. ističu kao jedan od važnih dokaza za tu tvrdnju anahronizme i netočnosti u legendi i u Tominu prikazu o prijenosu kostiju sv. Dujma i Anastazija iz Solina u Split.[42] Tvrdi se, da je legenda o prijenosu tih kostiju morala nastati znatno poslije razorenja Salone, kad se već zaboravilo, da je te kosti opat Martin prenio (641. g.) u Rim, i kad se zaboravilo, da se mrtvaci po rimskim zakonima nisu pokapali među gradskim zidinama. To je točno, ali je netočan zaključak, koji se odatle izvodi, naime, da je Ivan Ravenjanin, koji je tobože izvršio taj prijenos, morao biskupovati »bar jedan obilati vijek kasnije negoli je Salona porušena« (Bulić).

Životopis sv. Dujma kompilirao je — kako nam to potvrđuje Toma (c. 16) — Adam iz Pariza u XI. st. za nadbiskupa Lovre (1060—1099) »a veteribus historiis«. Ti su stari životopisi, kako kaže Farlati, nastali još pradavno u staroj Saloni, a legenda, da je kosti prenio Ivan Ravenjanin, morala im je biti dodana kasnije. Ali ta legenda nije nikako mogla nastati u doba života samoga

Ravenjanina, nego znatno kasnije, jer je — kako kaže Šišić — »nemoguće pomisliti da bi obrazovani svećenik dolazeći iz Rima, tobože kao papinski legat i potom od pape u Rimu posvećen za nasljednika sv. Dujma, mogao nesamo oko 650. nego m a k a d d o c n i j e, tražiti moći sv. Dujma u ruševinama salonitanskim, jer bi morao znati, da se one nalaze na Lateranu«. Činjenica je, da te kosti uistinu leže u Rimu u kapeli sv. Venancija, kamo ih je prenio opat Martin i sahranio papa Ivan IV. Dakle, te kosti nije Ivan Ravenjanin prenosio iz Salone u Split. Osim toga i životopis sv. Dujma i Toma prema kodeksu splitske crkve potrđuju, da je Ravenjanin u povodu obnove splitske crkve tu crkvu posvetio bogorodici Mariji, a ne sv. Dujmu. Prema tome ta legenda ima dva dijela: 1) djelovanje Ivana Ravenjanina i posvetu splitske crkve sv. Mariji i 2) u to isto doba tobožnji prijenos kostiju iz Salone i preimenovanje crkve sv. Marije u crkvu sv. Dujma, što izlazi odatle. U čemu leži historijska jezgra tih dvaju dijelova? Prvi je historijski vjerodostojan, jer je nesumnjivo potvrđen i sarkofagom Ivana Ravenjanina. Drugi fakat o prijenosu kostiju iz Salone je izmišljen, jer je sv. Dujma opat Martin prenio i sahranio u Rimu. Jezgra toga drugog dijela legende je u tome, što je u težnji za metropolitanska prava splitske crkve izvučen na arenu i sv. Dujam, i crkva je preimenovana na njegovo ime, a njegove moći (dakle samo jedan dio njegovih kostiju) su mogle biti tom prilikom nabavljene iz njegova groba u Rimu, i to ne prije završetka ikonoklastičke borbe poslije II. nikejskog koncila. No sve to nije imalo više nikakve veze s Ivanom Ravenjaninom, ali je zbog jačeg autoriteta crkvenog primata vezano u legendi s njegovim imenom. Budući da je poznato, kakvu su važnu ulogu igrale kosti sv. Dujma na splitskom saboru 925. g., i primat se crkve oslanjao baš i na pohranu tih kostiju u Splitu, morao je taj dio legende nastati negdje prije toga sabora u eri težnje za metropolitanskim pravima splitske crkve, i to dobrano prije toga sabora, jer bi u protivnom slučaju drugi biskupi tu novoizmišljenu legendu bili lako oborili.[42a] Ali odatle još nikako ne izlazi i Bulićev zaključak, da je Ivan Ravenjanin morao živjeti u doba postanka te legende. Naprotiv, on je morao živjeti dobrano prije postanka te legende, jer je on splitsku crkvu posvetio sv. Mariji, a ne sv. Dujmu, jer je morao znati, da kosti sv. Dujma leže u Rimu i jer je uspomena, da ih je prenio opat Martin, bila još odviše svježa. Nije shvatljivo, zašto bi on bio crkvu najprije posvetio sv. Mariji, a odmah zatim se prisjetio na prenošenje kostiju i preimenovanje tek posvećene i imenovane crkve. Ta on bi je bio odmah posvetio sv. Dujmu. Značajno je, da i Toma odvaja naprijed navedena dva dijela legende: u cap. XI. govori on o Ivanu Ravenjaninu i posveti crkve djevici Mariji, a u cap. XII. govori o prijenosu kostiju. Vjerojatno je svaki od tih dijelova legende imao svoje naročite, u različito doba nastale izvore. Prvi

je dio historijski točan, a drugi je konstruiran poslije prvoga kao duplikacija tradicije o iskapanju, koje je u svoje vrijeme izvršio opat Martin, i u legendi je pobrkano ili svijesno povezano s prvim nadbiskupom Ivanom Ravenjaninom.

Odatle izlazi zaključak: da je splitsku crkvu Ivan Ravenjanin posvetio u crkvu sv. Marije; da Ivan Ravenjanin nema veze s prijenosom kostiju sv. Dujma u Split; da je ta neispravna legenda nastala znatno kasnije, u eri težnje za primatom splitske crkve, vjerojatno negdje u prvoj polovici IX. stoljeća; da je u to doba i s istih razloga splitska crkva sv. Marije pretvorena u crkvu sv. Dujma, vjerojatno na osnovu svečevih moći, nabavljenih iz Rima. Toma to iz razumljivih razloga prešućuje i drži se legende, a možda mu pravo stanje stvari više i nije bilo poznato.

Vratimo se sada oporuci splitskog priora Petra. Onaj, koji je datirao njegovu oporuku, očito je mislio na prvu posvetu splitske crkve, izvršenu od Ivana Ravenjanina sv. Mariji. Oporuka je morala biti napisana prije promjene u crkvu sv. Dujma. Kad bi već prije pisanja oporuke bila postojala i prva posveta sv. Mariji i preimenovanje crkve u sv. Dujma, onda bi datiranje sa »dedicatio huius ecclesie« bilo neodređeno. Preimenovanje u crkvu sv. Dujma je prema tome terminus post quem non Petrove oporuke. A to se preimenovanje moralo dogoditi dobrano prije X. st., s obzirom na ulogu i važnost, što su je kosti sv. Dujma imale na splitskom saboru 925. g. I Konstantin Porfirogenet oko polovice X. st. govori samo o crkvi sv. Dujma i ne zna više, da je ona izvorno bila crkva sv. Marije.[42b] Crkva sv. Dujma je dakle morala postojati već duže vremena prije toga, sigurno najkasnije barem od polovice IX. st. Prema tome je oporuka priora Petra morala nastati prije polovice IX. st. A budući da je ona za stoljeće mlađa od posvete crkve, koju je izvršio Ivan Ravenjanin, upućuje nas to, da i djelovanje Ivana Ravenjanina (dakle i njegov sarkofag) treba staviti prije polovice VIII. st., dakle svakako ranije negoli tek u drugu polovicu ili potkraj VIII. st. Već po tim razlozima imala bi oporuka splitskog priora Petra biti znatno starija od oporuke zadarskog priora Andrije, koja nesumnjivo potječe iz 918. g.[43] i koja se dosad smatrala za našu najstariju privatnu ispravu iz Dalmacije. Pobliža analiza same oporuke priora Petra i njezina usporedba s oporukom priora Andrije potvrdit će nam taj zaključak.[44]

V.

Najprije ćemo razmotriti, da li nam podaci o oporučiteljevoj osobi mogu pomoći da utvrdimo doba te oporuke.

Oporučitelj naše oporuke je splitski prior Petar. U ispravama se splitski prior toga imena spominje prvi puta tek 1097. g., i to kao prior senior uz priora Dujma.[45] Taj prema tome ne dolazi u obzir kao izdavač naše oporuke.

Ime splitskog priora Petra javlja se međutim na sarkofagu, koji se nalazi u peripteru stolne crkve u Splitu. Natpis na tom sarkofagu glasi:

> † In n(o)m(ine) D(omi)ni. Ego Petrus do....e[46] prior natus nutrit(us) erudit(us) in Spalato filius bene memorie do(mini)[47] Cosme inclito priori, q(ui) posui hec tumulu(m) recepsionis peccatrici corporis mei.

Prior Petar, sin priora Kuzme, je inače nepoznata historijska ličnost. No sada objelodanjena oporuka splitskog priora Petra odnosi se najvjerojatnije baš na njega. U prilog tome govori prije svega činjenica, da je oporučitelj prior Petar ostavio znatan imetak u nekretninama splitskoj područnoj crkvi (beneficiju) sv. Ivana de Fonte, gdje je njegov sarkofag — čini se — i nađen; zatim, da mu je oporuku pisao prezbiter splitske crkve, a izvršitelj oporuke opet je jedan prezbiter iste crkve, te je prema tome sarkofag toga crkvenoga dobročinitelja i k tome gradskoga priora pohranjen i sačuvan u kripti sv. Ivana, a sada se nalazi u peripteru stolne crkve. U natpisu na sarkofagu spominje se, da je i otac toga priora Petra bio također splitski prior (Kuzma, Cosma). U oporuci se to doduše ne spominje, ali se iz nje vidi, da je oporučitelj uz novu kuću, koju je on sagradio, posjedovao i drugu, staru kuću, koju je naslijedio od roditelja (»casa vetus, quam de parentibus meis habeo«). On je dakle potjecao iz bogate patricijske obitelji, a iz takvih obitelji birali su se gradski priori — dakle mu je već i otac mogao biti priorom.

Ali ni natpis na sarkofagu priora Petra nije datiran. U dosadašnjoj nauci on se datirao različito. Bulić ga stavlja pod konac IX. ili na početak X. st. — nekako u isto vrijeme, odnosno nešto kasnije, nego što on datira sarkofag nadbiskupa Ivana.[48] Šišić ga, bez pobližeg obrazloženja, stavlja u X. st. — isto tako kao i sarkofag nadbiskupa Ivana, pozivajući se naprosto na Bulić-Bervaldijevu Kronotaksu.[49] Karaman ga je ispočetka zajedno s Bulićem stavljao pod konac IX. ili na početak X. st.[50]; kasnije ga stavlja naprosto u razdoblje od IX.—XI. stoljeća,[51] ali najzad ga na temelju epigrafskih karakteristika steže u prvu polovicu IX. stoljeća.[52] Barada polazi još dalje i kategorički isključuje IX. i X. stoljeće; zbog plastično-dekorativne sličnosti posljednjih desnih dvaju liljana Ivanova sarkofaga s liljanima na Petrovu sarkofagu, koji su svi već izvedeni u tehnici i stilu pleterne ornamentike, Barada ta dva sarkofaga vremenski približuje i povezuje, pa kako Ivanov stavlja potkraj VII. ili na početak VIII. st., ne može Petrov ići u IX. ili X. st.[53]

Bulićevo, a po njemu i Šišićevo datiranje sarkofaga priora Petra s krajem IX., odnosno s X. stoljećem, moramo zabaciti. Već je sam Bulić opazio, da bi prema paleografskim podacima natpisa taj sarkofag trebalo staviti nedaleko 830—840. g., jer se

na njemu nalaze neke paleografske osobitosti kao i na sarkofagu nekog Andreaccija u Kotoru, a taj sarkofag je sigurno iz 830—840. g.[54] Kao j e d i n i argumenat, zašto ga Bulić stavlja ipak tek pod konac IX. ili u X. st., nalazi on činjenicu, što se Petrus u natpisu zove »prior«, a prema Buliću se taj naziv za načelnika grada ne upotrebljava u to starije doba, nego tek od konca IX. ili od X. st. i dolazi prvi put u našim zemljama u dokumentima 918. g.[55] Taj Bulićev argumenat međutim ne stoji. Prema Buliću se naime načelnik grada u najstarije doba zvao comes, i to već od IV. st., pa taj naslov »slijedi više manje skoro kroz cio srednji vijek«. Potkraj IX. i u X. st. da se javlja prior. No stvar je upravo obrnuta. Naziv »prior« je stariji naziv, koji služi gotovo bez izuzetka za oznaku gradskog načelnika sve do početka XII. st., kad je počeo pretezati naziv »comes«.[56] Naziv priora je upravo specifičan za dalmatinske gradove u starije doba, jer ga u okolnim zemljama, pa ni u Italiji, nigdje ne nalazimo. Prijeporno je, odakle taj naziv potječe. Rački[57] ga izvodi iz bizantske vladavine, kad su se pokrajinski namjesnici među ostalim nazivima nazivali i priorima. Možda je to prijevod grčkog naziva *προτεύων*, *πρῶτος*. Inchiostri izvodi taj naziv od nekadašnjeg starješine (principalis) gradske kurije (ordo), dakle prvaka gradskog vijeća.[58] No najvjerojatnije je, kako to uzima Kostrenčić,[59] da je taj naziv ostao još iz vremena ostrogotske vladavine u Dalmaciji iz VI. st., kad je »prior« bio vojni zapovjednik grada.[60]

Svoju tvrdnju, da naziva prior nije bilo u Dalmaciji za rimskog vladanja »niti za koji vijek kasnije«, pokušao je Bulić dokazivati time, što se načelnik grada Zadra u dokumentu iz 805. g. naziva još »dux«, zatim, što se načelnik Splita na natpisu jednog sarkofaga s kraja X. st. naziva »comes«, i što najstarija splitska isprava iz 1000. g. zove splitskog načelnika: »una cum domino Florino principe Spalati et Clisii«. No nijedan od tih argumenata ne stoji. »Paulus dux Jaderae«, koji se spominje u Einhardovim analima,[61] dolazi o božiću 805. g. caru Karlu u sastavu poslanstva, koje sačinjavahu dva »duces Venetiae«, zatim Paulus i zadarski biskup Donat kao poslanici i predstavnici dalmatinskih gradova, a ne možda grada Zadra. Einhard ne gleda na nj kao na načelnika Zadra, nego kao na carskog namjesnika, i na to njegovo svojstvo odnosi se naziv »dux«.[62] Naziv »comes« s jednog splitskog sarkofaga u peripteru stolne crkve nije datiran, ali, jer se na njemu spominje i splitski biskup Martin, Bulić ga stavlja između 970.—1000. g. No tu se ne radi o imenici »comes« u značenju načelnika ili zapovjednika grada, nego o adjektivu »comis« u značenju »blag«, a taj adjektiv u vulgarnoj latinštini glasi »comes«.[63] Iz isprava IX. i X. st. vidimo bez izuzetka uporabu naziva prior za načelnika grada. A Bulićeva tvrdnja, da najstariji pisani splitski dokumenat iz 1000. g. zove splitskog načelnika »princeps«, otpada time, što je utvrđeno, da

je ta Pinčova isprava krivotvorina iz mnogo kasnijeg doba — kako to uostalom i sam Bulić na drugome mjestu dokazuje.[64]

Prema tome otpada taj jedini dokaz, zbog kojega Bulić stavlja sarkofag priora Petra pod konac IX. ili X. st. »a ne ranije«. Drugi njegov argumenat — paleografski — govori, i po tvrdnji samog Bulića, najkasnije za polovicu IX. st. Vidjeli smo međutim, da Karaman po paleografiji stavlja taj sarkofag u prvu polovicu IX. st. i nikako preko prve polovice.[65] Dakle prema samoj epigrafiji je terminus post quem non za sarkofag priora Petra polovica IX. st. Kao terminus ante quem non postavlja Karaman početak IX. st. s obzirom na to, što sva dekoracija prelazi u troprutastu pleternu skulpturu, koje da kod nas nema prije IX. st. No naprijed navedeni Baradini argumenti dopuštaju, da se terminus ante quem non pomakne niže zbog sličnosti dekoracije sa sarkofagom Ivana Ravenjanina. I sam Karaman tvrdi, da dugi niz križeva od ljiljana, koji se višestruko ponavljaju, ne pripada u red običajnih uresnih kombinacija razvijene pleterne ornamentike. Višestruko ponavljanje jednog istog motiva pristaje za doba, bliže starokršćanskoj antiki. »Plastična dekoracija troprutaste ornamentike ..... stavlja u svako polje novi, drugačiji ures .....«. Motiv trolista u obliku stiliziranog ljiljana ima svoje podrijetlo u umjetnosti kasne antike, motiv kosih križeva od ljiljana vrlo je omilio baš u VIII. stoljeću, a poslije toga je rjeđi. Stavljajući unatoč tome Petrov sarkofag u prvu polovicu IX. st. smatra ga Karaman za izuzetak, koji tumači time, što je majstor Petrova sarkofaga kopirao motiv Ivanova sarkofaga.[66] No vidimo, da on nije kopirao samo motiv, nego je već i pleterna tehnika Petrova sarkofaga identična s tehnikom, kojom su izvedena posljednja dva ljiljana Ivanova sarkofaga. Na temelju svega toga držimo, da se za Petrov sarkofag ne može tako kategorički isključiti VIII. stoljeće, odnosno njegova druga polovica ili kraj. No u tom slučaju — sve pod vjerojatnom pretpostavkom, da se Petrov sarkofag odnosi na sastavljača oporuke — trebalo bi početak djelovanja Ivana Ravenjanina, naime posvetu crkve pomaknuti za stoljeće unatrag, t. j. na kraj VII. st. A budući da po ukrasnom motivu i djelomično pleternoj ornamentici oba sarkofaga nisu odveć razdaleko, imali bismo indicij za dugotrajno biskupovanje Ivana Ravenjanina, koje prelazi u VIII. stoljeće. Koliko bi se prema sadašnjem mišljenju prigovorilo, da nema dovoljno dokaza za tako rano stavljanje Ivana Ravenjanina, pruža nam oporuka ipak dokaz, da Ravenjaninovo djelovanje pada barem 104 godine prije Petrova sarkofaga. Prihvatimo li u tom slučaju Karamanovo datiranje Petrova sarkofaga u prvu polovicu IX. st., moralo bi se Ravenjaninovo djelovanje staviti najkasnije u prvu polovicu VIII. stoljeća. Dakle i po prije iznesenom argumentu o posveti i preimenovanju splitske crkve kao i po ovdje iznesenom odnosu prema sarkofagu priora Petra, oporuka, o kojoj se ovdje radi, ne bi nikako mogla prelaziti početak IX. stoljeća.[67]

VI.

Prema svemu, što je naprijed navedeno, sarkofag splitskog priora Petra potječe iz druge polovice VIII. st. do najkasnije početka IX. st. A sada da pobliže razmotrimo samu oporuku priora Petra, usporedivši je pritom s dosad najstarijom poznatom oporukom zadarskog priora Andrije, ne bismo li na taj način dobili kriterije za određivanje njezina doba, a time i dalji oslonac za rješavanje problema Ivana Ravenjanina i pitanja, koja su s time u vezi.

Petrova i Andrijina oporuka pokazuju neke sličnosti i podudaranja, ali i neke važne osobitosti, koje ih vremenski odvajaju. Jedna i druga se očigledno nadovezuju na tradiciju rimskoga prava.

Oporuka splitskog priora Petra počinje invokacijom: »In nomine domini Iesu Christi. Amen.« U jednakoj invokaciji Andrijine oporuke dodana je samo još riječ »nostri«. Tu istu invokaciju nalazimo i u ostalim najstarijim dalmatinskim privatnim ispravama, a ona je najraširenija i po čitavoj Italiji. Uz nju je u X. i XI. st. veoma raširen njezin skraćeni oblik »in Christi nomine«.[68] Za razliku od Andrijine invokacije sadržava Petrova još dodatak »amen«. Taj je dodatak u starije doba vrlo rijedak. »Amen« u invokaciji Krešimirove isprave iz 1059. g. ima se pripisati kasnijoj interpolaciji.[69] Češće se javlja »amen« tek potkraj XII. st., a upravo u Splitu je invokacija »in Christi nomine« u XIII. st. uvijek zaključena s »amen«.[70] Prema tome vjerojatno ni izvornik Petrove oporuke nije još imao dodatka »amen«, nego su kasniji prepisivači umetnuli taj »amen« u skladu s kasnijom praksom takvih invokacija, naročito u Splitu.

Na invokaciju se ne nadovezuje formula datiranja, nego dolazi odmah arenga, a formula datiranja dolazi na kraju oporuke. O njezinoj osobitosti govorilo se već naprijed. Tendencija datiranja na kraju isprave umjesto na početku javlja se inače već rano u ispravama crkvenih vlasti i kod takvih isprava postaje pravilom u XIV. st.[71] Izvan toga, kod drugih privatnih isprava, nalazimo takvo datiranje kasnije, u XIII. stoljeću, baš kod dvije oporuke iz Splita,[72] pa ih na pr. Šufflay[73] zbog toga smatra za »eine merkwürdige Ausnahme«. Čini se, međutim, da ti »izuzeci« u Splitu imaju svoj vrlo stari korijen, kako nam to sada pokazuje naša oporuka priora Petra.

Arenga Petrove oporuke vrlo je slična Andrijinoj, ali nije s njome riječ po riječ jednaka. Arenge Andrijine, Agapine i Dausetine oporuke, dakle svih triju najstarijih zadarskih oporuka, gotovo se riječ po riječ podudaraju među sobom, naročito Andrijina i Agapina. Upravo ta činjenica podudaranja od riječi do riječi navodi Račkoga na zaključak, da je pisar Agapine i Dausetine oporuke imao pred sobom kao uzor Andrijinu oporuku, iz koje je

te uvode prepisao, a to da pobuđuje sumnju u njihovu autentičnost.[74] Petrova arenga znatno je kraća i jednostavnija i od riječi do riječi je jednaka arengi najstarije poznate nam splitske oporuke popa Crnote iz 1144. g.[75] Ne bismo se složili s Račkim, da je podudaranje pojedinih fraza u oporukama argumenat za njihovu sumnjivost. Pravnicima je vrlo dobro poznato, da se baš oporuke među svim pravnim poslovima najviše ističu svojim formalizmom i konzervativizmom. Određene fraze i formulari oporuka održavaju se redovno gotovo od riječi do riječi dugi niz vremena. Prema tome je potpuno razumljivo, da na pr. zadarske oporuke s jedne strane, a splitske oporuke s druge strane, unatoč vremenskim razmacima, koji ih dijele, pokazuju riječ po riječ jednakost u pojedinim frazama. Notari, odnosno svećenici kao pisari oporuka u pojedinim gradovima oslanjali su se vjerojatno na formulare, koji su postojali i u tadašnjim školama i u praksi, a izvodili su porijeklo iz rimskoga prava.[76] I splitska i zadarska arenga pokazuju sličnosti u riječima: »consilium«, »dispensare facultates (facultatulas)«, »quam mortis metu ..... urgeri (urgeatur)«.[77]

Intitulacija oporuke splitskog priora Petra označuje njegovo ime i zvanje isto tako kao i najstarija zadarska oporuka, tek je i opet nešto jednostavnija, jer ne sadržava nikakve formule devotionis (kao na pr. »tantillus peccator Andreas prior« ili »tantilla Agape peccatrix« ili »ego Dauseta pecatrix«).

Oslanjajući se na rimsko pravo dolazi formula o oporučiteljevoj aktivnoj testamentifakciji »dum me infirmitas valida preocuparet, integro tamen consilio tractavi apud me metipsum....« Slične formule nalazimo i u svim ostalim našim oporukama.[78] Te formule nisu doduše bitne za valjanost rimske oporuke, ali nisu ni puka mehanička frazeologija. One upućuju na to, da je oporučitelj, unatoč nekoj bolesti ili slabosti, svijestan svoga zdravog duševnog stanja, a to je nužni preduvjet za sposobnost oporučivanja prema Labeonu (D. 28, 1, 2): »In eo qui testatur eius temporis, quo testamentum facit, integritas mentis, non corporis sanitas exigenda est«[79] i prema Ulpijanu (D. 28, 1, 15): »De statu suo dubitantes vel errantes testamentum facere non possunt«.[80] Zato su već sastavljači rimskih oporuka redovno uvrštavali u oporuke odgovarajuću klauzulu, koja na pr. u oporuci Postumija Julijana iz 385. g. glasi: »sanus, salbus, sana quoque mente integroque consilio...«[81] U nizu grčkih oporuka nalazimo tome analognu klauzulu: »*Νοέων καὶ φρονέων διατίθεμαι*« (promišljeno i pri svijesti određujem).[82] Takve klauzule potekle su vjerojatno od stručnih pisara i notara, ali su bile toliko raširene, da su ih znali i neposlovni privatnici.[83] One su se, pogotovu poslije t. zv. constitutio Antoniniana, proširile po svim dijelovima i pokrajinama rimske imperije, pa je razumljivo, da ih nalazimo i u našim srednovječnim dalmatinskim oporukama kao i u ravenskim papirusima.

I ovdje opet opažamo splitsku terminologiju u minimalnoj razlici prema zadarskoj. Oporuka splitskog priora Petra uvelike se, što se toga tiče, podudara s oporukom splitskog popa Crnote iz 1144. g.: »integro consilio..... tractavi apud me metipsum (apud memet ipsum tractavi)«. Još u rimskopj oporuci iz 385. g. nalazimo riječi »integroque consilio« (u smislu Labeonove »integritas mentis«), dok najstarija zadarska oporuka ima nešto druge riječi (»mente tutus«), a tek Dausetina ima »integroque consilio« (isp. bilj. 78). U stvari su to sasvim nevažne igre riječi, koje zavise od stila i prakse pojedinog sastavljača, no čini se, da je splitski stil bio ipak nešto jednostavniji i bliži starorimskoj praksi. A od oporuke priora Petra pa do doba popa Crnote opaža se već i ovdje neko proširenje starije suhoparnosti.

Oporučne dispozicije splitskog priora Petra počinju formulom »volo et iubeo«, koju isto tako susrećemo i u najstarijoj zadarskoj, Andrijinoj oporuci i u nizu naših kasnijih oporuka.[84] Ta je klauzula rimskog porijekla. Riječi »volo« i »iubeo« upotrebljavahu se već u u svim sačuvanim nam rimskim oporukama prvih stoljeća n. e., tako u oporuci Dasumijevoj (108. g.), u oporuci nekog rimskog građanina iz Galije (I. st.), u oporuci P. Elija Onezima, Augustova oslobođenika i kasnije u oporuci Postumija Julijana iz 385. g. i u oporuci Fl. Konstantina iz Ravene u drugoj polovici V. st.[85]

Imenovanje nasljednika moralo se u klasičnom rimskom pravu prema Gaju odrediti formalističkom imperativnom formulom: »Titius heres esto«[86] ili i »Titium heredem esse iubeo«. Za tu svrhu nije u njegovo doba bila još priznata kao valjana formula »Titium heredem esse volo«,[87] a većina pravnika nije priznavala ni formule »Titium heredem instituo«, odnosno »heredem facio«.[88] Taj strogi formalizam vrijedio je samo za postavljanje nasljednika, dok se kod ostalih oporučnih ili kodicilarnih odredaba uz riječ »iubeo« moglo upotrebljavati i »volo«, kako to dokazuju navedeni primjeri. I u Justinijanovoj terminologiji običajni su izrazi »iubeo« i »volo« kod razredaba posljednje volje.[89] Ti tehnički izrazi rimskoga prava proširili su se poslije Karakaline constitutio Antoniniana po svim dijelovima carstva, i rimskoj je formuli »volo et iubeo« u grčkim ispravama odgovarao prijevod »*βούλομαι* (ili *θέλω*) *καὶ κελεύω*«, kojom su grčki notari usvojili terminologiju rimskih testamentariusa.[90] Mitteis[91] navodi primjere podudaranja te čiste rimske klauzule u raznim dijelovima rimskog carstva i u različitim stoljećima. Tako u oporuci Cezariusa iz Arelate u Galiji (VI. st.) nalazimo imenovanje nasljednika rimskom formulom »volo ac iubeo«,[92] koja dolazi na pr. i u egipatskoj oporuci Abrahama iz Hermontisa (VII. st.) u grčkoj verziji »*βούλομαι καὶ κελεύω*«. Šufflay naše najstarije zadarske oporuke X. i XI. st. svodi uglavnom na utjecaj langobardskih oporučnih razredaba, jer nalazi sličnost naše klauzule »volo et iubeo«

s langobardskom »volo et instituo«.[93] No iz onoga, što je naprijed spomenuto, vidimo, da su i naša i langobardska klauzula ostatak rimske prakse, koja je bila isto tako proširena u Galiji, Egiptu i Kapadokiji kao i u rimskoj Dalmaciji i u ravenskom egzarhatu.[94]

U samoj dispoziciji ostavlja prior Petar glavni dio svoga imetka svojoj djeci zajedno sa svojom ženom. Kao i kod ostalih starijih dalmatinskih oporuka (Andrijina, Agapina i Dausetina) manjka i ovdje t. zv. heredis institutio, t. j. klasična rimska formula »heres esto« ili »heredem esse iubeo«,[95] kojom se izrijekom postavlja nasljednik (heres). Prema tome se po gledištu rimskoga prava ne bi uopće radilo o oporuci (testamentum), nego samo o kodicilu (codicillus), t. j. razredbi posljednje volje, koja doduše sadržava različite namjene, ali ne sadržava imenovanje nasljednika, kojemu pripada sva imovina, o kojoj nije inače raspoloženo. Iz teksta te oporuke (isto tako kao i kod Andrijine oporuke) vidi se doduše jasno, tko imade naslijediti Petrovu imovinu u cjelini; to su njegova djeca, koja bi i bez oporuke bila njegovi zakonski nasljednici, t. j. njegovi heredes.

Pita se, zašto je u ranijim dalmatinskim sredovječnim oporukama otpala rimska heredis institutio, pa se ponovo javlja i uvodi u oporuke tek počevši od XIII. i XIV. st.[96]

Inchiostri[97] to tumači pozivom na Justinijanov kodeks (C. 6, 23, naročito c. 7.) i ondje uvrštenu konstituciju cara Diokleci-jana i Maksimijana iz 290. g., prema kojoj je mogla griješkom pisara i izostati formula »heres esto«, a glavno je bilo, da je nasljednik uistinu bio postavljen.[98] On zaključuje, da su se neki formalistički rekviziti Justinijanova prava zaboravljali, pa se za tim pravcem popuštanja formalnosti, koja je do Justinijana bila bitna, povodilo i zakonodavstvo poslije Justinijana, izjednačivši na taj način testamente s kodicilima[99] naročito po konstitucijama cara Leona filozofa (886—912).[99a] Ta tendencija, kaže Inchiostri, javlja se i u Dalmaciji, gdje se nisu tako dobro poznavala Justinijanova vrela.

Dalje od ovoga posve formalističkog tumačenja te pojave polazi Pertile, koji napuštanje heredis institucije u sredovječnom talijanskom pravu (i s njom povezanog rimskog načela »nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest«) motivira pojavom germanskih pravnih shvaćanja, kojima je oporuka i oporučno raspolaganje bilo uopće nepoznato i protivno interesima obitelji i rodbine. Testament je tu uveden prvotno radi toga, da se pobrine za dušu nekim pobožnim legatom, a ne cijelom imovinom, a osim toga, kad se već derogira pravo obitelji, neka se ono ne derogira u cijelosti.[100]

Šufflay[101] samo konstatira tu činjenicu, a isto je tako konstatira i Spevec.[102]

Istina je, da razvoj čitavog rimskog prava ide za popuštanjem starijeg formalizma, koji se pokazuje kao kočnica za

razvijeniji robno-novčani promet i ne odgovara više interesima vladajuće klase. No u oporučnom pravu formalizam je uvijek najdulje odolijevao. Tu je trebalo jačih razloga za njegovo ukidanje negoli na drugim pravnim područjima. Do toga je došlo pojavom »barbarskih« naroda u rimskoj imperiji i novim shvaćanjem, što su ga unijeli narodi, koji su se uglavnom nalazili još u plemensko-rodovskom uređenju, koje su Rimljani već bili prešli. I Slaveni, koji su naselili Dalmaciju, živjeli su još u stadiju raspadanja rodovskog uređenja. Njima je oporuka bila nepoznata isto tako kao i Germanima, za koje kaže Tacit: »heredes..... successoresque sui cuique liberi et nullum testamentum«.[103] Uvođenje oporuke, kojom može vlasnik čak i poslije svoje smrti raspolagati svojim vlasništvom, javlja se tek na onom stupnju robne proizvodnje, kojom počinje civilizacija, jer oporuka je — kako kaže Engels[104] — »upravo udarac u obraz starom gentilnom uređenju«. Zato kod nas još i poslije uvođenja oporuke i raspada rodovskog uređenja nalazimo upravo kod nasljeđivanja ipak još tragova toga starijeg stanja u činjenici, što se oporučno raspolaganje čestoput vrši u sporazumu i uz odobrenje članova roda, odnosno bliže ili dalje rodbine.[105] To je pojava, koju nalazimo na pr. i kod Langobarda u doba raspada njihova rodovskog uređenja i prelaženja na rimski testamenat.[106] I ostale osobine rimskog testamenta kao njegova tajnost, opozivost i njegova forma teško su se i tek postepeno probijale kod naroda, kod kojih se tek počelo raspadati njihovo gentilno uređenje (vidi naprijed bilj. 19). Kod Germana porodični nasljednik stupa u imovinu, koja mu pripada po vlastitom pravu. Ono mu ne može biti oduzeto, jer je on već za ostaviteljeva života suovlaštenik kućne imovine. Samo onaj, koji nema nikoga od roda (po langobardskom ediktu, Roth., c. 170, još samo ako nema descendenata ni oca), mogao je po langobardskom pravu raspolagati imovinom, ali ne preko ustanove rimskog testamenta i heredis institucije, nego ugovornim i neopozivim darovanjem za slučaj smrti, koje se vršilo javno u narodnoj skupštini ili u sudu (thinx ili gairethinx). I u franačkom pravu poznati su slični takvi poslovi u obliku nasljednih ugovora, — ali sve samo onda, ako nije postojao nijedan ovlaštenik roda. Tek postepeno su na te ugovore primijenjena načela rimske opozive donacije mortis causa i konačno načela jednostranih raspoložbi u smislu rimskog testamenta, u prvom redu radi raspoložbi za crkvene i pobožne svrhe (pro anima iudicandi). No interes rodbine i zakonskih nasljedníka protivi se rimskoj slobodnoj razredbi preko heredis institucije i zato ta ustanova nije preuzeta u ranije sredovječno oporučno pravo.[107] Heredis institucija javlja se opet u XIV. st. pod utjecajem razvoja robno-novčane privrede i promijenjenih društveno-ekonomskih odnosa, čemu je prinio i rad glosatorske škole, a to sve dovelo je do recepcije rimskoga prava.

Slavenska shvaćanja o nasljeđivanju sigurno su u tom pravcu djelovala na razvoj u dalmatinskim gradovima, koji su se našli okruženi masom novih naseljenika. Zato je razumljivo, da ni u našim dalmatinskim sredovječnim oporukama ne nalazimo rimske heredis institucije.[108]

VII.

Red oporučnih namjena i odredaba oporuke splitskog priora Petra kao i oporuke zadarskog priora Andrije odgovara unutrašnjem redu rimske oporuke. U prvom redu raspolaže se glavnim dijelom imovine u korist nasljednika, t. j. djece i žene, a zatim dolaze pojedinačni legati u korist crkve ili crkvenih osoba, odredbe o manumisiji robova, o izvršiteljima oporuke i t. d.[109] No dok je kod Andrijine oporuke taj red proveden jasno i dosljedno, pokazuje Petrova oporuka u tom pravcu neke nedostatke.

Andrija naime ponajprije raspolaže svojom imovinom u korist svojih nasljednika — djece i žene. I tu ponajprije određuje, kako se imaju među njih dijeliti njegove nekretnine, a zatim dijeli stoku i konačno ostale pokretnine. Kod toga po imenu spominje svakog sina i kćer i određuje im dio, što je kod njega bilo naročito potrebno zbog toga, što je imao četvero djece iz prvog braka, a dvoje iz drugog, te je miraznu imovinu svoje prve žene namijenio samo djeci iz prvoga braka — suglasno načelima rimskog Justinijanova prava, da dos po ženinoj smrti pripada ženinim nasljednicima.[110] Zatim dolaze legati u korist crkava (opet ponajprije legati u nekretninama, a zatim u pokretninama), a potom legati u korist pojedinih svećenika, koji su opet navedeni po redu svojih časti od biskupa do običnih svećenika. Zatim se nadovezuju namjene za otkup zarobljenika (»in captivis«) i »za dušu« (»pro anima«). Iza svih tih imovinskih namjena dolaze manumisije robova.[111] Nakon odredbe o vulgarnoj supstituciji za slučaj, ako koji od postavljenih nasljednika umre,[112] dolazi sanctio oporuke i eshatokol isprave s oznakom »actum«, potpisima sedmorice oporučnih svjedoka (ispred njih još trojice t. zv. »fide commissarii«) i formulom komplecije. U Andrijinoj oporuci sve teče logičkim redom. Forma isprave je karta,[113] a pisao ju je dosta vješt sastavljač. U njoj nema suvišnih ponavljanja, osim u jednoj točci: uvjet za ženu Mariju, da se ne preuda, spomenut je na dva mjesta, naime uz jednu od više namjena, koje idu njoj u korist i opet potkraj oporuke, kako bi bilo jasno, da se taj uvjet odnosi na sve, štogod je njoj ostavljeno, a ne možda samo na onu jednu namjenu. No i bez obzira na to, ponavljanje te klauzule nije posve jednako, prema tome ni posve suvišno. Prvi put se naime ujedno kaže, kome ima pripasti taj ženin dio u slučaju njene preudaje: ima naime pripasti svoj djeci, koja budu tada na životu, dakle i

djeci iz prvog i djeci iz drugog braka (»cedente ea, quis de meis tunc prefuerit, priuet eam«). Drugi put se samo kaže »omnia auferte ab ea«.[114]

I oporuka priora Petra drži se uglavnom istoga reda, ali pokazuje više određenih nedostataka. Oporučiteljeva djeca nisu uopće po imenu navedena, niti se iz oporuke vidi, koliko ih ima. Po svemu se čini, da se radi samo o dvoje djece, i to o dva sina. Prior Petar se naime morao kasno ženiti, jer su mu bračna djeca još posve malena (infantes)[115] i upućuje ženu, da upravlja imetkom »usque dum ipsi infantes ad ordinem pervenire possint« (odatle se također vidi, da se radi o muškoj djeci, jer žene nisu bile članovi kurije). Pored te malene bračne djece ima on već otprije odraslu vanbračnu kćerku sa svojom robinjom (ancilla), pa toj kćeri i njenoj majci daje slobodu, a kćeri ostavlja polovicu jednog vinograda.[116]

Petrova oporuka pokazuje nekoliko ponavljanja i manjkavosti, koje lome njezinu stilističku cjelinu i dotjeranost. Kuće (nova i stara) spominju se u tekstu tri puta. One se najprije ostavljaju u nasljedstvo samo djeci (»filiis meis in primis, — filiis meis de Castrizza natis«), no odmah zatim se kuće — a tako i ostale nabrojene nekretnine — ostavljaju ženi i djeci (»omnia ista sint uxori mee Castrizze et filiis meis, — sint uxori et filiis meis, — uxori mee Castrice cum filiis suis, — hec omnia ..... sint uxori et filiis meis«), a konačno se govori zbog tih istih stvari i samo o ženi (»hec omnia in eius derelinquo potestatem, — et ipsa ..... sedeat super omnes ipsas res, — et omnes istas res teneat uxor mea Castriza adunatas insimul .....«). Iz svih tih odredaba izlazi u prvom redu, da je žena imala upravljati čitavim imetkom, dakle i dječjim dijelovima, do punoljetnosti djece. Isto tako imala je dalje upravljati čitavim imetkom za slučaj, ako bi djeca umrla (prije doraslosti), a po ženinoj smrti ima u tom slučaju imetak pripasti crkvi blaženoga Ivana[117] »per redemptionem animarum nostrarum«.[118] Što se tiče ženina učešća u nasljedstvu, moglo bi se postaviti pitanje, da li ona ima dobiti u nasljedstvo jednaki dio sa svakim djetetom ili joj pripada samo uživanje odgovarajućeg dijela, odnosno uzdržavanje iz ostavine. Točno će biti prvo shvaćanje, jer je žena s obzirom na nasljeđivanje kuća i nekretnina (osim u prve dvije rečenice, gdje se ona spominje) ravnopravno povezana s djecom (coniunctio re et verbis). Na to upućuje odredba, da žena ima do punoljetnosti djece držati čitavo imanje na okupu, a odatle argumento a contrario izlazi, da se nakon toga može provesti dioba tako, da svaki (pa dakle i žena) dobije dio, koji mu pripada. Takvo shvaćanje potvrđuje i oporuka priora Andrije, gdje je jasno rečeno, da mati ima dijeliti nekretnine s djecom (»et coniunx mea Maria dividat cum ipsis«), odnosno govori se jasno o ženinu dijelu (»Et si vult uxor mea Maria portionem suam possidere ...«).[119]

Iza razredaba u korist djece i žene dolaze po uobičajenom redu rimskoga prava legati, i to u korist splitske crkve sv. Ivana de Fonte i bračke crkvice sv. Ivana. Oni se sastoje iz pojedinih zemljišta na splitskoj strani i iz zemlje, koja okružuje crkvu sv. Ivana na Braču. S time je povezan nalog (modus) nasljednicima, da se brinu, kako bi se u tu crkvu na Braču slao svećenik. No red pokazuje upravo kod pitanja tih legata rastrganost. Jer, iza svih daljih oporučnih odredaba o oslobađanju robova, o vanbračnoj kćeri, o upravi ostavinske imovine, o supstitucijama, o izvršiteljima oporuke, o sankcijama i pače iza samog datiranja, koje logički čini završetak oporučnog teksta, očekivali bismo još samo imena oporučnih svjedoka. No umjesto toga javljaju se opet legati u korist te iste crkve — i time se tekst završava, pa dolaze ovjere prijepisa. Zato držimo, da je taj posljednji dio između datiranja i ovjere (»Habeat etiam ..... que fuit olim Golubi«) vjerojatno dodatak kasnijih prepisivača i da nije stajao u izvornoj oporuci. To dokazuje već nelogički smještaj tih odredaba, koje bi morale biti povezane s naprijed navedenim ostalim zemljama, koje su toj crkvi ostavljene na splitskoj strani.[120] Sumnju izazivlje dalje izraz »novem vretenorum« kao oznaka za mjeru zemljišta; ta se oznaka javlja samo u tom dodatku, a u prednjem se tekstu opisuju zemlje samo po svojim topografskim nazivima, načinu stjecanja i oznakom susjeda, kako je to uobičajeno još od rimskih vremena. Štoviše, naprijed se jedna zemlja spominje oznakom »fasae (fasse ili fasce?) quattuor in Palude«. Ta se mjera za zemlju — koliko nam je poznato — ne spominje inače nigdje u našim ispravama. Ona je očito rimskog porijekla od riječi fascia = vrpca, pojas (u značenju mjernog užeta).[121] Naprotiv je zemljišna mjera »vreteno« slavenskog porijekla,[122] ali ona se javlja i prodire u naše dalmatinske isprave tek od XII. st.[123] Prije toga ona se spominje samo jednom, u Pinčovoj darovnici iz 1000. g. (Rački, Doc., str. 28—29), za koju je međutim utvrđeno, da je ona kasnija krivotvorina, najranije iz XV. st.[124] Među ostalim, sigurnijim dokazima za krivotvorinu te isprave navodi Šišić baš i upotrebu zemljišne mjere »vreteno«, koja da ne pristaje potkraj X. i na početak XI. stoljeća. To manje pristaje ona u oporuku splitskog priora Petra, koja će biti još starija od oporuke zadarskog priora Andrije. Prema tome je taj zaključni dio oporuke kasniji dodatak, koji je nastao dodavanjima pri kasnijim prepisivanjima na taj način, što se neki nastavni tekst iz kakvog starijeg montaneuma priklopio ovoj oporuci, jer su se i u kartularima — prema tehnici njihova sastavljanja — isprave unosile i nadovezivale jedna za drugom ili bez ikakva sistema, ili po kronološkom redu ili pak po posjedima.[124a] Osim toga samo u ovom dodatku se izrijekom spominje »montaneum« crkve sv. Ivana de Fonte, a montaneumi se u Splitu (i uopće u Dalmaciji) ne javljaju prije XII. stoljeća.[124b] Prema tome se izvorna oporuka završavala formulom datiranja,

iza koje su morali dolaziti potpisi, odnosno imena svjedoka, koja su pri upisu u kartular izostala.[125]

Kad je riječ o zemljišnim mjerama, udara u oči jedna osobitost Petrove oporuke, koju ne nalazimo ni u jednoj našoj ispravi. Crkvi sv. Ivana na Braču ostavlja se »omnis terra que circa eam est in quantum gallus potest audiri, dum canit« (isp. jednaku oznaku u popisu zemalja iste crkve na Braču na prvom listu naprijed objavljenih isprava). Nije nam uopće poznat slučaj takve zemljišne mjere. Bez sumnje na veliku starinu naše oporuke upućuje upravo i ta oznaka mjere, kojoj nema više ni traga u našim kasnijim ispravama. Ona je ujedno i jak dokaz autentičnosti ove isprave, — pored još nekih drugih izraza, koji isto tako odaju karakter njene starine, a o kojima će kasnije biti govora. Kasnije krivotvorine redovno se prepoznavaju upravo po tome, što njihovi sastavljači iz neznanja ili iz nepažnje upotrebljavaju mjere, novce i druge oznake, koje odgovaraju njihovu vremenu i anticipativno ih prenose u starija vremena. Ili — ako su vještiji — oni će nastojati da svoj falsifikat snabde poznatim izrazima i prilikama starijih vremena, u koje ga smještaju, i ne će upotrebiti mjere i izraze, koji nisu nikome poznati. I kaošto nam izraz »vreteno« i »montaneum« u dodatku oporuci otkriva njezin kasniji umetak, tako nas izraz o dosegu pijevčeva pljeva potkrepljuje u autentičnosti ostalog sadržaja oporuke. Nije naime vjerojatno, da bi bilo pisar izvorne oporuke, ili kasniji falsifikator u istoj ispravi upotrebio za zemljišnu mjeru tri različite oznake (fase, pijev pijevca i vretena).[126]

U toj oporuci su još dvije oznake, koje na sličan način potvrđuju njezinu autentičnost.

Uz uobičajeni uvjet svojoj ženi »si ea alteri viro non nupserit«, koji odgovara Andrijinoj stilizaciji »si custodierit lectum meum — obseruet lectum — si duxerit virum alium«, prior Petar ovlašćuje ženu, da u slučaju smrti maloljetne djece doživotno upravlja čitavim imetkom »si ... ipsa poterit custodire caput meum«. Ni taj izraz »caput«, u smislu, kako je ovdje upotrebljen, nije nam poznat ni iz jedne naše kasnije isprave. U rimskom pravu taj se izraz vrlo često upotrebljavao u prenesenom smislu bilo za oznaku neke osobe ka oslobodne (»liberum caput« — D. 26, 1, 1, pr.) ili neslobodne (»servile caput« — D.4, 5, 3, 1), ili za oznaku pravnog položaja rimskog građanina,[126a] naročito u vezi s promjenom ili umanjenjem njegove građanske pravne sposobnosti preko capitis deminucije.[127] U našoj oporuci se spomenutim riječima vjerojatno misli na to, da žena ima čuvati društveni položaj svoga muža i živjeti tome dolično životom. Ona bi postupila protivno tome uvjetu ne samo u slučaju preudaje — što je još i napose uvjetovano —, nego i svakom drugom vanbračnom vezom ili postupkom, koji ne bi dolikovao udovici patricijskog gradskog priora. U svakom slučaju taj neobični izraz »custodire caput meum«

također upućuje na veliku starinu oporuke i njenu najbližu vezu s tradicijom rimskoga prava.

Treći jedinstveni izraz Petrove oporuke, koji se također ne javlja u tom smislu ni u jednoj poznatoj nam našoj ispravi, oznaka je punoljetnosti priorove djece. U oporuci se naime kaže, da oporučiteljeva žena ima upravljati čitavim imetkom i držati ga na okupu, »usquedum ipsi infantes ad ordinem pervenire possint«. Radi se dakle o dobi, kada će djeca moći »pervenire ad ordinem«. Izrazom »ordo« misli se ovdje najvjerojatnije na gradsko vijeće. Radilo bi se dakle o dobi potrebnoj za stjecanje članstva u gradskom vijeću. To je jedinstven slučaj u našim ispravama, da se gradsko vijeće označuje rimskim nazivom »ordo«.[128] U rimsko doba bijaše izvorni naziv za vijeća gradova s rimskim ili latinskim pravom »senatus«, no već potkraj republike prevladava službeni naziv »ordo decurionum« ili naprosto »ordo«. U kasnije rimsko doba upotrebljava se u tu svrhu naziv »curia«, a za članove vijeća »curiales«; no pored toga ostao je u upotrebi i naziv »ordo«, koji uz naziv »curia« često susrećemo i u Justinijanovoj kodifikaciji.[129] U našim ispravama nalazimo za gradska vijeća još naziv curia.[130] U kasnije vrijeme govori se o velikom i malom (užem) vijeću kao curia maior (consilium maius) i curia minor (consilium minus).[131] Inače se u našim starijim ispravama gradsko vijeće redovno opisuje izrazima »prior cum suis nobilibus« ili »magnatibus« ili »proceribus« i tome slično.[132] Kasnije u statutima prevladava naziv »consilium«, a za članove vijeća »consiliarii«.[133]

Bez sumnje prema tome izraz »ordo« upućuje na veliku starinu naše oporuke, dok je još sjećanje na taj naziv za gradsko vijeće iz rimske kolonije Salonae bilo svježe kod izbjeglih Romana, koji su osnivali svoju gradsku naseobinu u Splitu. Ujedno taj izraz potvrđuje i autentičnost naše oporuke, jer se kasniji krivotvoritelj ne bi služio nazivom, koji se nigdje u našim ispravama ne susreće, a i u kasnijoj rimskoj imperiji već je konkurirao s nazivom »curia«, koji se održao u srednjem vijeku, pa i do današnjih dana — ma da često s promijenjenim sadržajem i smislom.

Ostaje neriješeno pitanje, na koju dob svoje djece je oporučitelj tim izrazom mislio, t. j. koja dob je bila propisana za ulazak u gradsko vijeće. Iz upotrebljenih riječi dobivamo prije svega potvrdu za mišljenje, da su već u to staro doba članovima gradskog vijeća u Splitu bili svi plemići, koji su navršili propisanu dob, kao što je to i kasnije bilo u dalmatinskim gradovima.[134] Dakle priorova djeca ulaze u vijeće, čim navrše propisanu dob, bez ikakvih daljih uvjeta. To odgovara stanju u kasnijoj rimskoj imperiji, kada je dekurionat postao nasljedan i stjecao se rođenjem iz dekurionskih obitelji nakon propisane dobe starosti.[135] Potanje se ta dobna granica iz naše oporuke ne može odrediti, premda je ona morala biti stalna i dobro poznata, dok se eto oporučitelj pozivlje na nju, a ne možda na općenite propise o doraslosti

odnosno punoljetnosti, kako ih je bilo izgradilo rimsko pravo, a odatle ih preuzela sredovječna i pandektna praksa. Poznate su nam dobne granice za dekurionat iz rimskih vremena i opet kasnije iz naših statutarnih odredaba. U rimsko doba one su potkraj republike iznosile 30 godina.[136] August je tu granicu snizio na 22 godine, a to je potvrdio i Trajan, ostavivši ipak granicu od 30 godina za osobe, koje nisu prethodno opravljale magistraturu.[137] Municipalni statut latinskog grada Malake u Španiji iz 81.—84. g. utvrđuje tu granicu sa 25 godina.[138] Tu su granicu preuzeli klasični rimski pravnici, preko kojih je ona preuzeta i u Justinijanova Digesta.[139] Dekurionat je ujedno postao nasljedan u muškoj lozi.[140] Po rimskom pravu mogla su doduše i mlađa djeca dekuriona biti primljena i upisana u album dekuriona, ali samo iz naročitih razloga, na pr. zbog nekih dobročinstava prema općini ili na želju oca.[141] Takvim dekurionskim sinovima pripadali su vanjski počasni znaci dekuriona, ali nisu imali prava glasa, dok ne bi dostigli propisanu dob.[142]

Istočnogotska Teoderikova vladavina nije u državnoj upravi Dalmacije provela nikakvih bitnih reformi, a već 535./536. g. pada Salona u ruke Justinijanovih vojskovođa, pa je Pragmatica sanctione pro petitione Vigilii Justinijan uveo svoju kodifikaciju »etiam per partes Italiae«, dakle i u Dalmaciju, koja joj je tada pripadala. Oko polovice šestog stoljeća vrijedilo je dakle za sve gradove bizantskog carstva Justinijanovo zakonodavstvo, koje u ustrojstvu gradova nije provelo nikakvih novih reformi. U tom času iznosila je dakle dobna granica za kuriju, odnosno ordo 25 godina, a to je odgovaralo poznatoj granici »minores XXV annorum« rimskog privatnog prava, prema kojoj su dorasle osobe (puberes) sui iuris ispod 25 godina, t. j. osobe od 14. do 25. godine života mogle dobiti kuratora za upravu svoje imovine. U postklasično doba se ta cura minorum sve više približavala tuteli impuberum[143] tako, da se granica punoljetnosti stvarno pomakla na 25. godinu života, a ta se starost u kasnije carsko doba označuje kao legitima aetas.[144]

Nemamo potanjih vijesti o unutrašnjoj gradskoj organizaciji u Dalmaciji iz doba bizantske vladavine potkraj VI. stoljeća. Suvremena pisma pape Grgura I.[145] o tome ne govore, jer se bave uglavnom crkvenim pitanjima. I u ostalim dijelovima Bizantskog carstva su podaci o tome u nekoliko stoljeća poslije Justinijana vrlo oskudni.[146] Zbog toga se misli, da su se u dalmatinskim gradovima neposredno prije dolaska Slavena zbile važne promjene u ustrojstvu grada, pa da se u srednjem vijeku nastavila onda organizacija grada na taj najmlađi oblik, a to da potvrđuje i analogni razvoj u Raveni. Gradska organizacija, koju nalazimo kod nas u IX. i X. st. da je u stvari nova, ali joj zametke možemo ipak već u daljoj prošlosti opažati.[147] Došlo je do kvalitativnih unutrašnjih promjena, izazvanih novim ekonomskim, socijalnim

i političkim prilikama zbog toga, što su se Slaveni naselili oko njih, ali spoljašnja strana (»čahura«) i tradicija rimskog municipalnog sistema u stadiju njegova raspadanja da je djelomično sačuvana.[148] Neku ulogu u tom prijelazu od rimske municipalne organizacije na sredovječne gradske komune odigrala je i kršćanska općina u gradovima (clerus et populus). No i u toj organizaciji sredovječne gradske komune, koja je nastala zbog potrebe što užeg ekonomskog i obrambenog povezivanja građana, koji su se našli okruženi u svojim gradskim naseobinama od stranog im slavenskog elementa, a stvarno odcijepljeni od neke jače državne vlasti,[149] postajala je također klasna i staleška diferencijacija građana. Uz »clerus« postoji »populus«, koji se dijeli na »nobiles (magnates, proceres)« ili »cives maiores« i »ignobiles« ili »cives minores«,[150] pa, štoviše, izravno na bogate i siromašne.[151] Takva diferencijacija stanovništva postojala je i u rimsko doba, gdje su decuriones tvorili gradsku aristokraciju, odnosno plemstvo grada prema ostalom građanstvu, koje tvori plebs.[152] U burnim vremenima provale Slavena teška situacija romanskog stanovništva sigurno je primorala vladajuću klasu, t. j. kler i plemstvo na neku veću demokratizaciju i jače učešće puka u upravi obnavljanih ili teško postradalih gradova, koji su se našli u teškoj ekonomskoj situaciji zbog gubitka svoga zaleđa. Tu treba tražiti korijen osnivanju naših gradskih komuna i uloge skupštine ili zborova svih građana, kojih ostatke nalazimo u našim starijim ispravama u izrazima »omnibus consentientibus civibus« ili »communi consensu« i sl. No čim je došlo do ekonomskog prosperiteta tih gradova zbog brzog razvoja trgovine i ekonomske suradnje sa slavenskim zaleđem, kojem su trgovina i zanatstvo gradova bili isto toliko potrebni kao i gradovima poljoprivredni produkti toga zaleđa, dolazi opet u prvom redu do jačanja gradskog plemstva, koje se kao gradska eksploatatorska klasa povezivalo u svojim interesima s eksploatatorskom klasom, koja se novo razvijala u hrvatskom zaleđu. Uporedo s time moralo je doći do brzog jačanja plemićkog utjecaja u upravi gradova i do jačanja organizacije gradskog plemićkog vijeća, — toga »ordo«, — koji s vremenom u upravi grada sasvim istiskuje ulogu skupštine svih građana.

Po Strohalu si je »savjetnike« najprije birao biskup, zatim je cijeli narod birao gradsko vijeće, a onda se ono samo popunjavalo, dok konačno nisu svi plemići određene dobi automatski bili članovi vijeća, kako nam to pokazuje primjer Dubrovnika.[153] Očito prema Strohalu uzima i Janković,[154] da je gradska vijeća u »prvo vrijeme« birao narod i da to dokaže, on se, poput Strohala, poziva na trogirski izbor osmorice vijećnika iz 1284. g. (Smičiklas, Cod. dipl. VI, str. 502 i dalje). No taj se dokaz odnosi na konac XIII. st., a ne na »prvo vrijeme«. Osim toga ta osmorica su samo elektori, koji će zajedno s načelnikom sastaviti veliko vijeće. U

splitskom statutu iz početka XIV. st.[155] normíran je već sistem kooptacije vijeća iz redova plemića. Navedeni autori tvrde, da se najzad došlo do toga, da svi gradski plemići ulaze automatski u vijeće, čim napune određen broj godina.[156] Mislimo međutim, da je već kud i kamo prije došlo do principa, da svi plemići automatski postaju članovi »ordinis« — kako nam to pokazuje za XI. st. zadarska isprava iz 1096. g. (Rački, Doc. br. 134). No budući da se gradsko vijeće nije u starije doba moglo popuniti samo plemićima, dolazilo je i do adlekcije ostalih bogatijih građana iz neplemićkih rodova — u prvom redu do adlekcije brojnih članova iz hrvatskog življa, koji susrećemo među gradskim plemstvom i magistratima već od najstarijih poznatih nam isprava. Kasnije — kad se to plemstvo zatvaralo u gradsku oligarhiju — postavljaju se sve jače kočnice adlekciji neplemića, a u statutima nekih gradova fiksirani broj od 100 članova velikog vijeća (kao i kod nekadašnjih rimskih kurija) ne može primiti više automatski niti sve one, koji bi po svom porijeklu imali na to pravo.

Iz naše oporuke bez sumnje izlazi, da su već stotinu i četvrte godine po posveti splitske stolne crkve, dakle u drugoj polovici VIII. do najkasnije početka IX. st. príorova plemićka djeca već po svom porijeklu automatski ulazila u »ordo« navršivši propisanu dob, jer se kraj malog broja takvih obitelji[157] nije time uopće dostizavao broj od 100 članova[158] i ostajalo je još dosta mjesta za postepenu adlekciju i neplemićkih romanskih íli useljenih slavenskih stanovnika.

Po splitskom statutarnom pravu od 1312. g. tražila se za članstvo gradskog vijeća dobna granica od 20 godina, a po reformacijama iz 1334. g. ta je granica snižena na 18 godina, odnosno 1348. g. pače na 16 godina.[159]

Po rimskom pravu, dakle, u posljednjoj fazi njegova razvitka ta je granica iznosila 25 godina. Takvo je stanje vrijedilo i u Dalmaciji prije provale Slavena u V. stoljeću, pa prema tome i u Saloni. U početku XIV. st. ta granica iznosi po splitskom statutu 20 godina, a poslije toga se brzo í dalje snizuje. U doba oporuke priora Petra mogla je ona dakle iznositi ili 25 ili već 20 godina. S obzirom na starinu te oporuke ona je svakako morala biti bliža rimskom doba, negoli statutarnom pravu XIV. stoljeća. Zato je vjerojatnije, da je ta granica u ono doba iznosila 25 godina, a to odgovara rimskim »minores«, koji do te dobi stoje pod kuratelom, koja se u stvari potkraj rimskog doba izjednačuje s tutelom malodobnika.

Unatoč malodobnosti svoje djece prior Petar im u svojoj oporuci ne imenuje izrijekom tutora. No vidi se íz oporuke, da je tu dužnost stvarno povjerio svojoj ženi, koja ima »custodire caput meum« i upravljati čitavom dječjom imovinom do njihove punoljetnosti. S pravne strane nije tome bilo zapreke, jer je već í u kasnijem rímskom i Justinijanovu pravu žena mogla biti tuto-

ricom svoje djece, ako se ne preuda.[160] No osim toga imenovao je oporučitelj i dvojicu izvršitelja oporuke, na koje je među ostalim dužnostima vjerojatno prelazila i sututorska dužnost nad maloljetnom djecom.[161]

Konačno su u oporuci imenovani i njezini izvršitelji: jedan prezbiter i jedan tribun. Šufflay[162] je ustvrdio, da se oporučna klauzula o izvršiteljima (commissarii) javlja u našim gradskim oporukama redovno tek potkraj XIII. st. (u Splitu već 1260. g.) i da se upravo i po tome naše gradske oporuke mogu podijeliti u prvu, stariju i drugu, moderniju grupu. Po takvom kriteriju bi dakle oporuka priora Petra pripadala u kasnije doba. Očigledno je međutim ta Šufflayeva tvrdnja netočna. Njemu je izmaklo, da već i oporuka priora Andrije sadržava imenovanje oporučnih izvršilaca. Prvoimenovana trojica među oporučnim svjedocima, biskup Forminus, opat Odolbertus i đakon Petrus označeni su naime kao »commissarii fide huius descriptionis«, a zatim dolaze rukoznaci još sedmorice oporučnih svjedoka, koliko se zahtijevalo po kasnijem rimskom pravu.[163] Prema tome i po toj klauzuli oporučnih izvršilaca odgovara oporuka priora Petra svojem vremenu. Ustanova oporučnih izvršilaca uvedena je već u ranom srednjem vijeku, kad nije bilo heredis institucije pa nije bilo koga da reprezentira pokojnika u izvršenju njegovih odredaba, a naročito što se tiče izvršenja legata ad pias causas i otkupa zarobljenika. Radi toga je već Justinijan omogućio oporučitelju, da odredi osobu, koja će se brinuti o izvršenju takvih odredaba, a koliko je ne bi oporučitelj odredio, padala je ta dužnost na biskupa.[164] U kasnijem bizantskom pravu već je ustaljen običaj imenovanja oporučnih izvršitelja pod nazivom *ἐπίτροποι*,[165] a taj je institut preuzet odatle i u naše južnodalmatinske statute i isprave.[166] Rano se razvio taj institut u germanskom pravu u obliku langobardskih dispensatores i franačkih erogatores,[167] a u XIII. st. javlja se već noviji naziv »executores ultimae voluntatis«.[168]

Za razliku od priora Andrije, koji oslobađa samo jedan dio svojih robova, prior Petar oslobađa sve svoje robove »pro nostra redemptione«. Za oznaku robova upotrebljava se u njegovoj oporuci pored običajnih naziva »servi et ancillae« još i arhaični rimski naziv »familia« (»De familia vero servisque et ancille .... omnes sint libere .....«).

Poput Andrijine oporuke sadržava i Petrova oporuka na kraju sankciju, koja prijeti duhovnim kaznama prekršitelju oporuke. Sankcija sadržava prijetnju srdžbom svevišnjega (iram Omnipotentis incurrat) i prokletstvom 318 nicejskih otaca (et vinculo maledictionis trecentorum decima octava Patrum inuiolabiliter denotet).[169] Ta formula potječe iz Bizanta. Susrećemo je već u dvije naše najstarije hrvatske vladarske isprave IX. st.,[170] a zatim u našim daljim ispravama do XIII. st.[171] U oporuci splitskog priora

Petra ona je — kaošto obično i u kasnijim splitskim ispravama — nešto kraća i jednostavnija, negoli u zadarskoj oporuci priora Andrije. Iz same te činjenice ne bi još bilo moguće izvoditi neke potanje zaključke o vremenu te oporuke, osim, da ona pripada periodu naših najstarijih isprava.

VIII.

Konačno da razmotrimo još podatke o imovnom stanju splitskog priora Petra usporedivši ih s imovnim stanjem zadarskog priora Andrije.

Prior Petar ima svoj imutak u nekretninama u Splitu i najbližoj gradskoj okolici i s druge strane mora na Braču oko crkve sv. Ivana. On posjeduje dvije kuće: jednu, koju je naslijedio od roditelja i jednu novu, koju je sam podigao (»quam laboravi de fatigío meo«). U blizini grada posjeduje vinograd »de Calbarola, quam ego plantavi«,[172] dakle vinograd, što ga je sam zasadio i obrađivao. Osim toga posjeduje livadu »in Barbarana«, koju je kupio za 4 solida, pa vinograd »in Domanora«, livadu »in Palidiulo«, i opet vinograde, dva para volova í polja, što ih je naslijedio od roditelja. Dalje zemlju »uti dicitur a Maruliano« (Marjan), koju je kupio od svoga ujaka za 15 solida, pa čestice »in Palude«,[173] zemlju »ad Petram« i zemlju »in Valentino iuxta terram S. Thome Apostoli«.[174] Zemljišta, koja se nabrajaju u sumnjivom dodatku oporuke íza datiranja, također se nalaze kraj grada, jer leže uz cestu, koja vodi u Špinut, a kao orijentaciono mjesto spominje se i splitski zaliv (»ante Ripam«).

Ostali priorov zemljišni posjed nalazi se na Braču. Tu je oko crkve sv. Ivana veliki kompleks zemlje, koji »obaseže pijevčev glas«. To je zemljíšte Petar kupio za funtu zlata (libra auri). Pored njega je i jedna zidina (paratinea, paratinja), što ju je ondje bio kupio još njegov otac.

Iz toga izlazi, da se posjed toga prvaka splitskih građana protezao na splitskom poluotoku u bližoj okolici grada, nikako preko granica rijeke Jadra i Žrnovíce. Prior dakle ne širi svoje posjede na plodno Kaštelansko primorje, nego preko mora na otok Brač.[175] Iz Petrove oporuke vidimo proces bogaćenja i ekonomske diferencijacije gradskoga plemstva. Petrov otac, vjerojatno gradski prior Kuzma, posjeduje jednu kuću, nešto zemalja í polja oko grada, a jednu zemlju kupuje već na Braču. Sin mu, prior Petar, gradi već drugu, novu kuću, sadi vinograde, kupuje zemlje u splitskom polju í oveći kompleks zemlje na Braču. Za jednu zemlju plaća 5 solida, za drugu 4, za treću (od ujaka) 15 solida, a za bračke zemlje funtu zlata (= 72 solida), dakle ukupno 96 solida, ne računajući novu kuću i one zemlje, kod kojih cijena i porijeklo nisu u oporuci naznačení. On je prema tome vrijednost od oca naslijeđene imovine barem podvostručio Iz sastava njegova

imutka vidi se, da mu je glavni izvor dohotka bila zemljoradnja i vinogradarstvo, dok se stočarstvom nije u većoj mjeri bavio, jer se u oporuci ne spominje nikakva sitna stoka osim dva para volova, koji su mu služili kod obrađivanja zemlje. U njegovoj oporuci ne spominje se nikakva gotovina, a ni lađe. Isto tako se ne vidí, koliko je imao robova, kojima ostavlja slobodu.[176]

Usporedimo li oporuku priora Petra s ekonomske strane s oporukom zadarskog priora Andrije iz 918. g., opažamo, da je zadarski prior u ekonomskoj diferencijaciji i gomilanju imetka pokročio već mnogo dalje od splitskog priora Petra, jer on posjeduje već šest kuća, više od osam vinograda i isto toliko zemljišnih parcela, više od 800 komada sitne stoke, 2 konja, 23 roba, zalihe žita i vína, gotova novca 100 zlatnika, a ima već i svoju lađu, koja mu je vjerojatno služila za trgovanje. I on je jedan dio imutka naslijedio, nešto stekao u miraz, a velik dio je i sam kupio. U njegovoj se oporuci spominje i neki Zanello, kojemu ostavlja dva vinograda; budući da on nije servus, radi se vjerojatno o neke vrste upravitelju Andrijinih posjeda.

Ta usporedba nam pokazuje, da je splitski prior Petar živio ranije od zadarskog priora Andrije, čiji su preci, a potom i on sam s vremenom nagomilali već kud i kamo veći imutak od splitskog priora. Manji imutak i patrijarhalniji život splitskog priora, koji sam sadi i obrađuje vinograde, živí u kućanstvu sa svojom ropkinjom i ima s njome dijete, upućuje na ranije doba od zadarskog priora Andrije, koji već nasljeđuje znatan imetak od roditelja, povezan je sa zadarskim patricijskim obiteljima i dobiva u miraz kuću od tasta, gradskog tribuna Níkifora, a druga njegova kuća pripadala je prije tribunu Teodoziju; ima lađu i bavi se vjerojatno trgovinom, a pored zemljoradnje bavi se uvelike i stočarstvom. On već ne radí sam, nego ima svoga upravitelja imanja. — Splitski prior Petar mora da pripada ranijim generacijama splitskog gradskog plemstva, koje se kratko vrijeme prije toga vratilo s otoka, dok zadarski prior iz prijelaza na deseto stoljeće mora da ima za sobom već dužu porodičnu tradiciju i jaču ekonomsku bazu kao i jače veze s okolnim slavenskim življem.

IX.

Iz svih dosadašnjih razmatranja proizlazi, da oporuka priora Petra u nekim osnovnim crtama, pa i u nekim izrazima naličí riječ po riječ oporuci zadarskog priora Andrije. Ipak u stilu i u jasnoći ona zaostaje za Andrijinom oporukom. Moglo bi se to pripísati manjoj vještini njenog pisara, što također upućuje na njezin raniji postanak.

Datiranje Petrove oporuke sa stotinu i četvrtom godinom od posvete splitske crkve stavlja je, kako smo naprijed vidjeli, u vrijeme od polovice VIII. do početka IX. stoljeća. Ako je njezin

izdavač identičan s priorom Petrom iz sačuvanog sarkofaga, imamo dalju potvrdu, da oporuka nikako ne prelazi početak, odnosno polovicu IX. stoljeća. Arhaični izrazi i nazivi za zemljišnu mjeru (po dosegu pijevčeva pijeva, odnosno fasce), za gradsku kuriju (ordo) i za oznaku punoljetnosti, kojih ne nalazimo više ni u Andrijinoj oporuci, ni u bilo kojoj našoj kasnijoj ispravi, stavljaju je također vremenski ispred oporuke priora Andrije, a i ekonomska analiza oporuke također nam potvrđuje to isto.

O autentičnosti Petrove oporuke, ma da nam je ona sačuvana u kasnom prijepisu, ne može se sumnjati, jer ne postoje nikakvi znaci, koji bi odavali kasniju krivotvorinu. Kao kasniji nesuvisli dodatak pokazuje se samo posljednji dio oporuke, koji joj je dodan iza datiranja.[177]

Prema svemu tome imamo u oporuci splitskog priora Petra najstariju privatnu ispravu iz dalmatinskih gradova, koja je barem za stoljeće starija od oporuke zadarskog priora Andrije i koja nam unosi ponešto svijetla u najstariju povijest grada Splita među ostalim i time, što potvrđuje tendenciju za ranije datiranje Ivana Ravenjanina, negoli tek potkraj VIII. stoljeća.

BILJEŠKE

[1] S obzirom na antidatiranje ove isprave isp. Barada, Dvije naše vladarske isprave, Zagreb 1938, str. 8 i 20 i bilj. 77.

[2] Rački, Doc. br. 13, 21, 17 i 20; Barada, op. cit., str. 8.

[3] O tim vezama nam — dakako na svoj način — govori još živo i Toma arhiđakon (Hist. salonit., c. X. in fine): »Tunc inter eos pace composita, ceperunt Spalatenses cum Sclauis paulatim conuersari, comertiorum negocia exercere, connubia iungere, ac paccatos eos sibi et familiares reddere«.

[4] Isp. Barada, op. cit., str. 7, bilj. 23.

[5] Danas se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu.

[6] Vidi na pr. Šufflay, Die dalmatinische Privaturkunde, u Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, philos.-hist. Klasse, Wien 1904, str. 7, 30, 32, 34, 49, 51, 54, 55, 64, 70, 135, 137, 139, 147, 158, 159, 161; Strohal, Pravna povijest dalmatinskih gradova I, Zagreb 1913, str. 65, 66, 207, 331; Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, Zagreb s. a., str. 27, 138—139, 278; Janković, Istorija države i prava naroda FNRJ, Beograd 1948, str. 45, 48, 78, 82, 83, 88 i redom svi ostali naši historičari od Luciusa i Račkoga do naših dana.

[7] Contributo alla storia del diritto romano in Dalmazia nel X e XI secolo (u Archeografo Triestino, III. serie, vol. III, Trieste 1907, str. 85 i dalje).

[8] Tako Brajković, Étude historique sur le droit maritime privé du littoral yougoslave, Marseille 1933, str. 81, bilj. 2.

[8a] Drugi primjerak tih prijepisa, koji je u svoje doba vidio u Splitu prof. Barada, potjecao je, prema njegovim navodima, iz XVII. vijeka.

[8b] U prepisivačevu predlošku stajalo je očito »decesserit«.

[8c] U prepisivačevu predlošku stajalo je očito »seruisque«.

[9] Isp. Barada, op. cit., str. 22 i 60; Šufflay, op. cit., str. 136—137. O rijetkim ispravama iz južne Dalmacije, koje su datirane samo po bizantskim indikcijama isp. Šufflay, str. 146—147.

[10] Tako od X.—XII. st. redom: oporuka zadarskog priora Andrije iz 918. g. (Rački, Doc. br. 13), oporuka Zadarkinje Agape iz druge polovice X. st. (Doc. br. 21), oporuka Zadranina Dausete iz 1044. g. (Doc. br. 38), oporuka splitskog popa Crnote iz 1144. g. (Smičiklas, Cod. dipl. II, br. 54) i oporuka Zadranina Prodana Gudićeva i žene mu Slave iz 1183. g. (Smičiklas, Cod. dipl. II, br. 183).

[11] Dausetina oporuka, koju Rački (Doc. br. 38) smatra sumnjivom, četvrta je naša isprava, koja u eshatokolu sadržava navedenu klauzulu, premda oznaka mjesta nije ni u uvodu navedena, nego se može utvrditi samo iz imena biskupa i priora. Kod Andrijine oporuke nije u uvodu

spomenut dan, nego samo mjesec. Prema tome se vidi, da se ta formula eshatokola (»actum«) primjenjivala još samo mehanički kao nerazumljivi ostatak, koji vuče porijeklo iz odredaba rimskih careva, prema kojima je valjana isprava morala sadržavati oznaku godine careva vladanja, naznaku konzulata, indikciju, mjesec i dan (Iust. Nov. 47, c. 1; isp. Šufflay, op. cit., str. 51 i 159).

[12] Tako već Trpimirova isprava iz 852. g.

[13] Taj se način datiranja javlja već rano kod svećeničkih notara pored kud i kamo raširenijeg i običajnijeg (do XII. st.) datiranja po tekućim danima u mjesecu. Na taj način su, ako je uopće označen dan, datirane sve najstarije sačuvane nam (zadarske) oporuke, a i druge isprave. — U ispravama crkvenih osoba javlja se pored toga i računanje po crkvenim svetkovinama, ali ni u jednoj ispravi ne nalazimo datiranje po računanju od posvete neke crkve, kao ovdje u ovoj našoj oporuci.

[14] Crkva sv. Ivana de Fonte (Krstionica sv. Ivana) spominje se u našim ispravama XII. i XIII. stoljeća. Tako se uz oporuku popa Crnote iz 1144. g. u opisu posjeda ženskog samostana sv. Benedikta u Splitu (Smičiklas, Cod. dipl. II, str. 56) spominje kao susjedovna granica »terra sancti Johannis de Fonte«, što se odnosi na beneficijalne zemlje te crkve. Crkva sancti Johannis de Fonte spominjala se dalje u Lucanusovu notarskom prijepisu starijeg kartulara splitske stolne crkve sv. Dujma iz 1338. g. (Smičiklas, Cod. dipl. X, str. 395). Ovdje se naime, među ostalim, navode posjedi splitske crkve u Lovretu (in Laureto) ..... »super terram sancti Ioannis de Fonte« ..... Zatim se ista crkva spominje u darovnici od 22. VIII. 1272. (Smičiklas, Cod. dipl. VI, br. 2), gdje se radi o jednoj kući ..... »posita in civitate Spalati apud sanctum Johannem de Fonte«, i u darovnici od 21. VI. 1293. (Smičiklas, Cod. dipl. VII, br. 121), gdje se također radi o jednoj kući ..... »positam ad sanctum Johannem de Fonte«, a u eshatokolu te iste darovnice stoji: »Datum in ecclesia sancti Johannis de Fonte dompno Luca canonico, et domino Egidio testibus vocatis et rogatis et aliis«. Neke od tih isprava, koje spominju tu crkvu, temelje se na mnogo starijim predlošcima. Tako se kod spomenutog Lucanusova prijepisa starijeg kartulara splitske stolne crkve radi o prijepisima »cuiusdam montanei antiquissimi«. A i na prvom listu ovdje od nas objelodanjenih prijepisa (naprijed str. 123), gdje se nabrajaju posjedi te crkve na otoku Braču, spominje se i njezin prastari kartular (»in quodam montaneo antiquissimo«). Ta je crkva morala dakle postojati od vrlo davnih vremena.

Poznato je, da je ta crkva, današnja Krstionica sv. Ivana, nekoć služila kao kućni hram cara Dioklecijana. Na lijevom dovratniku i na vanjskom zidu Krstionice stoje dva natpisa iz 1393. g., koji svjedoče, da su te godine bila ovdje, u predvorju crkve, postavljena dva oltara. Odatle je Jelić (Bullettino dalm., 1895, str. 114 ss.) izveo tvrdnju, da je tek te godine bio maknut jedan Jupitrov kip iz hrama i da je hram tek tada bio pretvoren u krstionicu. Tu su tezu usvojili i Jelić-Bulić-Rutar, Vođa po Spljetu i Solinu, Zadar 1894, str. 118—119 i Bulić, Car Dioklecijan, str. 51. I Šišić (Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 295, op. 61) kao da usvaja to mišljenje bez ikakve pobliže kritike, premda kaže, da bi bilo prirodno pomišljati, da je carev kućni hram morao biti pretvoren u kršćansku crkvu prije careva mauzoleja,« ako se to nije već ranije dogodilo poslije potpune pobjede kršćanstva u V. vijeku«. Na temelju analize stupa s korintskim kapitelom ispred

krstionice, koji je nekoć služio za zatvaranje predvorja pred crkvom, dokazao je Karaman (suglasno s R. Kautzschom), da taj kapitel nosi kasni starokršćanski karakter iz V. ili VI. st. n. e., a brojni križići na stupu da odgovaraju običaju starih kršćana. Napisi iz 1393. g. svjedoče samo to, da su u tom — prije pregrađenom — predvorju bila te godine smještena dva oltara, dakle izvan crkvene cele u samom predvorju. Na temelju toga Karaman ispravno uzima, da je taj carev hram morao biti pretvoren u kršćansku crkvu još prije negoli je Ivan Ravenjanin pretvorio carevu grobnicu u splitsku katedralu, jer »da je vjerskoj revnosti starih kršćana u carevoj palači u Splitu bilo bliže staviti ruku na poganski hram, negoli na carevu grobnicu« (isp. Karaman, O počecima srednjevjekovnog Splita do godine 800, u Hoffillerovu zborniku, Zagreb 1940, str. 423—424).

[15] Ta crkva na otoku Braču »in villa Stivani«, danas Sutivan, više ne postoji. No ona se spominje i njezin se položaj opisuje u kupoprodajnoj ispravi iz 1205. g. (Smičiklas, Cod. dipl. III, br. 48), gdje Nikola Casari kupuje na Braču zemlju »Rasoli sa Telstibreg sub Pociuala que est super sanctum Johannem«. Taj isti topografski podatak spominje se i na drugom listu ovdje objavljenih prijepisa; Duimus Cassanus ostavlja naime splitskoj crkvi sv. Ivana de Fonte neke svoje zemlje na otoku Braču, među ostalim i »terram unam za Tusti Brigh sub Pociualo sub via communis ex parte borrea«. I ta bračka crkvica sv. Ivana morala je biti vrlo stara, pa joj je zub vremena dosta rano zameo tragove. Novijim se arheološkim iskapanjima, kažu, otkriše tragovi te crkvice, pak će se time unijeti više svijetla u pitanje njene starine. U doba oporuke splitskog priora Petra ona je već postojala, jer joj se u oporuci daruje zemlja.

[16] Vidi na pr. Rački, Documenta br. 2 (»Ego Martinus presbyter«), br. 12, 13, 17, 24, 25 (»Ego Marinus presbyter«), br. 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33 (»Ego Anfredus presbiter«), br. 35, 37, 38, 41, 44 (»Et ego Theodorus presbiter«), br. 45, 54, 55 i t. d.

[17] O *upotrebi akuzativa mjesto nominativa u vulgarnoj latinštini* isp. pobliže P. Skok, Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije u »Djelima« Jug. akademije u Zagrebu, sv. XXV, § 110, 3 i dopune u radnji pod istim nazivom u »Starinaru«, 1922, p. o., str. 17.

[18] Tu vezu pokazuje na pr. i činjenica, da je kamenica za krštenje u crkvi sv. Ivana obložena pločama, urešenim rezbarijama pleterne ornamentike, koje ploče su — po mišljenju Karamana — prije pripadale namještaju splitske katedrale (isp. Karaman, O značenju bas-relijefa u splitskoj krstionici, u Zborniku kralja Tomislava Jug. akademije, 1925, str. 404). Poznato je dalje, da je u krstionicu prenesen i sarkofag nadbiskupa Ivana Ravenjanina, koji se do 1881. g. nalazio u crkvici sv. Matije kraj stolne crkve. Sve su te crkve stvarno sačinjavale neku cjelinu sa stolnom crkvom.

[19] Važnost datiranja oporuke leži u tome, što se prema načelima rimskoga prava pravljenjem nove oporuke ukida prijašnja oporuka, ma da i nova oporuka ne sadržava nikakve izjave o ukidanju prijašnje oporuke i ma da si obje oporuke po sadržaju i ne protuslove (Gai. Inst. 2, 144; Iust. Inst. 2, 17, 2; D. 28, 3, fr. 1—2, 11 i 16). Za kodicile vrijedi po Dioklecijanovoj konstituciji iz 290. g. pravilo, da se novijim kodicilom ukida prijašnji kodicil samo toliko, koliko je s novim u protuslovlju (C. 6, 36, 3, isp. D. 29, 7, 16; C. 6, 36, 6, isp. I. 2, 25, 1—2). Premda da-

tiranje nije bitni sastavni dio oporuke, nalazimo ga u svakoj oporuci zbog ovdje navedenih razloga, pa tako i u sačuvanim rimskim oporukama Lucija Dasumija i Gaja Longina Kastora (vidi Bruns, Fontes iuris romani antiqui, 7. izd., Tübingen 1909, I, str. 308 i 314, a primjer kodicila ondje na str. 317).

No taj princip opozivosti (kao i tajnosti) rimske oporuke rezultat je ekonomsko-društvenog razvoja, koji je već daleko odmakao od iskonske plemensko-rodovske organizacije u pravcu neograničenog individualizma klasnog društva. Prvi oblici posmrtnih raspoložbi, kojima se, uporedo s razvojem individualnog vlasništva, odstupa od starih rodovskih običaja, bili su javni i neopozivi svečani akti u narodnim skupštinama, pred svjedocima i t. d., kako nam to pokazuju različiti germanski neopozivi nasljednopravni ugovori, odnosno u starom slavenskom pravu načelo traženja pristanka svih zainteresiranih članova roda na takve raspoložbe. To starije shvaćanje našlo je izražaja još u našem najstarijem korčulanskom statutu (Confirmatio, cap. 41), gdje se kaže: »et si plura testamenta fecerit, ut primum valeat et omnia alia sunt cassa«, dok je ono kasnije napušteno i u cap. 46. novijeg statuta prihvaćeno već rimsko načelo: »Et si plura testamenta fecerit, ultimum valeat et omnia alia sint cassa«. (Tako Spevec, Oporuka po statutu korčulanskom i spljetskom u Mjesečniku, 1889. g., str. 339—340 i po njemu Šufflay, op. cit., str. 132, bilj. 4. Premda i inače korčulanski statut pokazuje više tragova starih slavenskih utjecaja, ipak nam se čini, da nije isključena mogućnost, da se kod ovdje navedenog protivriječja starijeg i novijeg statuta radi prosto o pogrešci prepisivača, koji je kod prepisivanja riječ »ultimum« krivo pročitao kao »ut primum«).

[20] Historia salonitana c. 11 (izd. Račkoga, str. 34).

[21] Rački, Doc., str. 288; Farlati, Illyr. Sacr. I, str. 473 i 736. Isp. Šišić, op. cit., str. 292, bilj. 56 i Bulić-Karaman, Palača cara Dioklecijana, str. 201.

[22] Bez sumnje se samo na taj način ima protumačiti izreka »dedicatio huius ecclesie centesimo quarto die mensis eiusdem«, t. j. prvi je dio te izreke »dedicatio huius ecclesie centesimo quarto«, a drugi dio »die mensis eiusdem«. Prema tome se riječ »die« odnosi na »mensis eiusdem« (t. j. prvoga aprila), a ne na »centesimo quarto«. U protivnom slučaju dobili bismo naime smisao »stotinu i četvrtog dana od posvete crkve, toga istoga mjeseca«, što nikako ne bi moglo odgovarati. Neposredno prije toga govori se o »prima die kalendas aprilis«, dakle o danu mjeseca, a ne samo o mjesecu. Logično se dakle »die mensis eiusdem« odnosi na oznaku dana u mjesecu, koja je već čas prije točno navedena. Po vulgarnoj latinštini mogla bi se doduše vezati i fraza »centesimo quarto die«, jer se dies često uzimlje u muškom rodu. No u nazočnoj ispravi upotrebljava pisar imenicu »dies« u ženskome rodu, kako to pokazuje rečenica »prima die kalendas aprilis«, pak nije vjerojatno, da bi u istoj rečenici prešao na muški rod i kazao »centesimo quarto die« umjesto »centesima quarta die«.

[23] Isp. pobliže Lj. Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji, u »Starinaru«, ser. III, knj. III (za 1924—1925), Beograd, str. 43—44.

[24] Isp. op. cit. u bilj. 23, str. 44—45.

[25] Historia salonitana, cap. 11—12.

[26] Toma arhiđakon (Hist. salonit. c. 11) i legenda o životu sv. Dujma (Rački, Doc., str. 288) govore o pretvaranju Jupitrova hrama u stolnu crkvu. No prema Konstantinu Porfirogenetu radilo se o Dioklecijanovu mauzoleju (Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, op. cit., str. 116—131, 133 i 135.; Bulić-Karaman, Palača cara Dioklecijana, str. 190—193; Šišić, Povijest Hrvata, op. cit., str. 294), a carev kućni hram (posvećen Jupitru ili Eskulapu) posvećen je u crkvu sv. Ivana de Fonte, danas krstionicu sv. Ivana.

[27] Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, op. cit., str. 116—131. i str. 133, 135, 144, 150 i 151.

[27a] Šišić, Povijest Hrvata, op. cit., str. 292—295 i bilj. 58 na str. 294.

[28] Grga Novak, Nekoja pitanja iz istorije srednjevjekovnoga Splita, p. o. iz »Starohrvatske prosvjete« N. S. II, Zagreb 1928, str. 24 i dalje.

[29] Viktor Novak, Najstariji dalmatinski rukopis Evangeliarum spalatense, Split 1923; Pitanje o pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije, Split 1924.

[30] Perojević, Ninski biskup u povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1939, str. 16—19.

[31] Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina, op. cit.; isti, O počecima srednjevjekovnog Splita, op. cit.; isti, O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, u Vjesniku hrvatskoga arheološkoga društva, N. s. sv. 21—22 (1941.—1942.), str. 73—113.

[32] Karaman, O počecima srednjevjekovnog Splita, op. cit., str. 427—428.

[33] Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina, op. cit., str. 44; isti, O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji, op. cit., str. 73, 75, 82 i 86.

[34] Dr. Stjepan Sakač, Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu (oko 679. g.) u Croatia sacra, g. I, 1931, str. 1—84.

[35] Barada, Episcopus Chroatensis, str. 172 i bilj. 26 na str. 168 (u Croatia sacra, g. I, 1931).

[36] Barada, Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel Sućurca, u Hoffillerovu zborniku, Zagreb 1940, str. 401—418.

[37] U Francuskoj i u merovinškim kodeksima javlja se takovo »o« u VII. i VIII. st.

[38] Isp. Barada, Episcopus Chroatensis, op. cit., str. 167 i str. 172—175.

[39] S tim je u vezi i problem Višeslavove krstionice, koja se obično stavlja oko 800. g., jer se smatra, da potječe iz doba prvog krštenja hrvatskih poglavica po Francima u Ninu (tako Karaman: Sarkofag Ivana Ravenjanina, op. cit., str. 52 i 55 i isti, O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji, op. cit., str. 103). No ako se ne usvoji teza o prvom krštenju Hrvata po Francima, onda ona po samome slogu dekoracije može biti i starija od 800. g., jer ne pokazuje još slog, motive i dekoraciju zrele pleterne dekoracije, koja ne ostavlja praznih površina.

[40] O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji, op. cit., naročito str. 73—89.

[41] Karaman (op. cit., str. 75—82.) dokazuje, da i arkada iz Valpolicella ne potječe iz 712. g., kako se dotada mislilo, nego iz vremena pregradnje te crkve u IX.—X. st. i time nastoji oboriti osnovicu Baradine teze o tome, da je VIII. st. već doba formiranog pletera, jer baš zbog toga stavlja Barada sućurački luk u kraj VII. st., a prema luku onda datira i Ivanov sarkofag.

[42] Rački, Doc., str. 288—290.; isp. k tome Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, op. cit., str. 124—125.; Šišić, Povijest Hrvata, op. cit., str. 290—295.; Grga Novak, Nekoja pitanja iz istorije srednjevjekovnog Splita, op. cit., str. 26—29.; Karaman, O počecima srednjevjekovnog Splita, op. cit., str. 427.

[42a] Šišić (Povijest Hrvata, op. cit., str. 282, op. 35 i str. 295, bilj. 62) misli, da ta legenda o sv. Dujmu i nalasku njegovih moći »nije mogla postati prije početka IX. vijeka, po svoj prilici nastala je tek onda, kad se splitska crkva Sv. Marije promijenila u crkvu Sv. Dujma«.

[42b] Rački, Doc., str. 402. — I Splitski statut iz 1312. g. stolnu crkvu uvijek naziva crkvom sv. Dujma, koja vrlo svečano slavi svoj crkveni god na blagdan sv. Dujma (Stat. vetus I, cap. 1, 2, 3, 7).

[43] Ova je oporuka u rukopisu datirana sa godinom DCCCCVIII, ali se s obzirom na oznaku vladara, indikciju i mjesec očito radi o godini DCCCCXVIII, kako je to opazio Rački (Doc., str. 19); isp. i Šufflay, op. cit., str. 147, bilj. 5.

[44] U pitanje postanka splitske stolne crkve mogu da unesu nešto svijetla i odlomci dvaju ravenskih papirusa, na koje je upozorio Inchiostri (op. cit., str. 100—101. i str. 118.) i priopćio njihove tekstove, a oni su objelodanjeni u inače teško pristupačnoj zbirci: Marini, I papiri diplomatici raccolti e illustrati, Roma 1805, pod br. 78, na str. 121 i br. 142 na str. 207. Za naše pitanje oni su važni toliko, što se u oba papirusa spominje sancta Ecclesia Salonitana. Prvi sadržava odlomak nekog kodicila, a drugi neki privatnopravni posao, možda neko darovanje salonitanskoj (splitskoj) crkvi. U drugome od njih spominje se i »Notarius Sanctae Ecclesiae Salonitanae«. Oni nisu datirani, a Inchiostri ih stavlja između sedmog i osmog stoljeća. Ako je to datiranje točno, imali bismo dokaz, da je splitska nadbiskupija kao nasljednica salonitanske u to doba već postojala. — Nepoznati oporučitelj, izdavač prvog papirusa, ostavlja pored svota za siromahe i za otkup zarobljenika i znatne svote za »luminaria« salonitanskih i svih ostalih crkava čitave dijeceze, jer su se crkve u to doba osvjetljavale uljem, koje je tek kasnije zamijenjeno voskom (isp. H. Pirenne, Mahomet et Charlemagne, 2. izd., Paris-Bruxelles 1937, str. 150; vidi ondje i zanimljivi podatak na str. 75 o znatnim količinama afričkog ulja, koje je uvezao biskup Salonae još u Teoderikovo doba).

[45] Rački, Doc., str. 178; vidi i »Serie dei reggitori di Spalato« u Bull. di archeol. e stor. dalm. VII, 1884, str. 103—106., 119—121, 135—139, 151—156, 168—171 i 185—186 (danas već prema novijim rezultatima nauke nepotpuno).

[46] Slova, koja nedostaju, izlizana su na kamenu i potpuno nečitljiva. Šišić (Priručnik izvora hrv. historije, Zagreb 1914, str. 129) nagađa »Do(mnan)e«, te se prije mislilo, da je to prior Petar Dujam (isp. Jelić-Bulić-Rutar, Vođa po Spljetu i Solinu, 1894, str. 109). No kasnija su istraživanja pokazala, da se taj prior zvao samo Petrus (isp. Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, op. cit., str. 127—129; Bulić-Karaman, Palača cara Dioklecijana, str. 208 i bilj. 75).

[47] Tako Karamanovo čitanje (Sarkofag Ivana Ravenjanina, op. cit., str. 46); Šišić (Priručnik, op. cit., str. 129) čita »d(omn)o«.

[48] Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, op. cit., str. 125—131.

[49] Šišić, Priručnik, op. cit., str. 129 i 125—126.

[50] Bulić-Karaman, Palača cara Dioklecijana, str. 208.

[51] Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina, op. cit., str. 46 i str. 56, bilj. 13.

[52] Karaman, O počecima srednjevjekovnog Splita, op. cit., str. 433—434.; isti, O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji, op. cit., str. 75,

[53] Barada, op. cit. u Hoffillerovu zborniku, str. 407, bilj. 21.

[54] Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, op. cit., str. 128 i 126.

[55] Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, op. cit., str. 128—129.

[56] Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, str. 264—265; isti, Povijest hrv. države i hrv. prava, I (skripta, izdana kao rukopis, Zagreb 1947), str. 109; Lanović, Ustavno pravo hrvatske narodne države u Radu, knj. 265 i 266, vidi Rad, knj. 266, str. 86—87 (posebnog otiska str. 162—163).

[57] Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 190.

[58] Inchiostri, op. cit., str. 108, op. 1, gdje se za tu svoju hipotezu poziva na Hist. salonit. c. 14: »Prestantius (oko 990. g.) qui eodem tempore primarius erat, hoc est rector civitatis spalatinae«. Riječ je tu svakako o prioru.

[59] Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, str. 266.

[60] Isp. Lanović, op. cit., knj. 266, str. 87 (p. o. str. 163), bilj. 598.

[61] Rački, Doc., str. 310.

[62] Tako Šišić, Povijest Hrvata, op. cit., str. 310 taj naziv »dux« prevodi s »carski namjesnik«.

[63] Tako Skok, Pojave vulgarnog latinskog jezika u Dalmaciji, Zagreb, 1911, str. 45, bilj. 2.

No sve kad bi i riječ »comes« u natpisu toga sarkofaga: »Ergo comes viduasque tuens pater pupillis« bila imenica, a ne adjektiv, ne bi ona morala značiti načelnika, t. j. priora grada. Vidimo naime, da se u zadarskoj ispravi iz 986. g., kojom se samostan sv. Krševana predaje montekasinskom opatu Madiju [Rački, Doc. br. 17; datum je vjerojatno morao biti kasniji, isp. Barada, Dvije vladarske isprave, op. cit., str. 8 i str. 20, op. 77], načelnik grada Zadra više puta naziva priorom (Maius prior, Andree prioris), no isprava se izdaje Madiju zato, da bi u slučaju sudbenih sporova mogao dokazivati svoja prava »ante comitem sive iudices«. Dakle pored priora kao načelnika grada spominju se u toj istoj ispravi »comes sive iudices« kao sudbeni organi. Pa i u gotsko doba je naziv »comes« označivao u prvom redu sudbene funkcije (tako »comes Gothorum« i »comes Romanus«, isp. Pauly-Wissowa, Realencyklopädie IV, col. 643; vidi i Šišić, Priručnik, op. cit., str. 142.

[64] Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, op. cit., str. 166, bilj. 73. Bulić se dakle, da dokaže svoju tvrdnju, poziva na ispravu, koju sam proglašuje kasnijim falsifikatom. Šišić (Priručnik, op. cit., str. 647) upravo taj pasus »domino Florino principe (mjesto priore!) Spalati et Clisii« inkriminira kao jedan od očitih znakova kasnijeg falsifikata. U samu pak riječ »principe« umjesto »priore« posumnjao je već Rački (Doc., str. 28 i 30, bilj. 1) i Inchiostri (citirano po Buliću, Kronotaksa, str. 129, op. 31), koji uzima da je »princeps« umetnuto kasnije kod prepisivanja listine, dok je u originalu moralo stajati »prior«.

[65] U slovima C, E, P, R okomite crte pružaju se i proviruju preko poprečnih crta tih slova, a slovo G ima unatrag svinuti donji krak; sve su to — kaže Karaman — karakteristične epigrafske pojave, koje kod nas jedva idu preko polovice IX. v. (op. cit. u Hoffillerovu zborniku, str. 433—434). Na drugom mjestu kaže Karaman (Sarkofag Ivana Ravenja-

nina, op. cit., str. 53): »Slovo G sa unatrag savinutim donjim krakom se često nalazi u starokršćansko doba, a u nas se podržava do u prvu polovicu IX. vijeka«.

[66] Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina, op. cit., str. 51; isti, O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji, op. cit., str. 82—83.

[67] Time smo za oporuku splitskog priora Petra dobili samo terminus post quem non.

[68] Šufflay, op. cit., str. 49—50.

[69] Rački, Doc. br. 40.

[70] Sigurno se ne bi moglo iz te rječce »amen« zaključivati, da je čitava oporuka falsifikat.

[71] Šufflay, op. cit., str. 51. i bilj. 3.

[72] Smičiklas, Cod. dipl. III, br. 232 i 273.

[73] Op. cit., str. 51, bilj. 2.

[74] Rački, Doc., str. 27 i 48.

[75] Smičiklas, Cod. dipl. II, br. 54.

[76] Isp. k tome pobliže Inchiostri, op. cit., str. 121.

[77] Konzervativizam oporučnih formula pokazuje nam baš i taj izraz, koji isto tako čitamo na pr. još u Gajevim institucijama iz II. st., dakle u doba klasičnog rimskog prava (Gai. 2, 102.: »si subita morte urguebatur«).

Udara u oči još jedna manja razlika između splitske i zadarske arenge: zadarska arenga kaže »dispensare (et deliberare) suas facultates (facultatulas)«, a splitska »sua ante ordinare et dispensare facultatulas«. S obzirom na to je splitska arenga upotrebila izraz rimskoga prava »suprema sua ordinare« (D. 13, 7, 39; 28, 2, 25, 1; 29, 1, 36, 2; 37, 13, pr.), odnosno »facultates ordinare« (C. 6, 23, 15, 2), dok se izraz »dispensare« u značenju razdiobe ili razredbe u vezi s oporukom ne upotrebljava u Justinijanovoj kompilaciji (vidi na pr. D. 47, 11, 10), ali ga često čitamo u langobardskim oporukama VIII. st. (v. Pertile, Storia del diritto italiano dalla caduta dell'impero Romano alla codificazione, 2. izd., Torino 1894, vol. IV, str. 32, bilj. 2 i 3). Inchiostri (op. cit., str. 124, bilj. 2) citira uvod jedne ravenske oporuke na papirusu iz VI. st., gdje se čita »timens ne me inordinatom occupet mors«, dakle opet poznati izraz Justinijanova prava. U Zadru nailazimo tek u oporuci 1183. g. (Smičiklas, Cod. dipl. II, br. 183; vidi za XIII. st. iz Zadra IV, br. 354, 361 i 443) na izraz »ne omnia mea inordinata manerent«. Moglo bi se stoga reći, da je s obzirom na izraz »sua ordinare« splitska Petrova arenga neposrednije vezana uz terminologiju rimskoga prava, a možda upravo i pod utjecajem ravenske prakse, s kojom je Split imao bliže veze, kako to pokazuje i slučaj nadbiskupa Ivana Ravenjanina.

[78] Oporuka priora Andrije (Rački, Doc., br. 13): »positus in infirmitate corporis pre meum (!) decumbens lectulo, licet uiribus corporis inualidus, tamen mente ..... tutus«; oporuka Zadranke Agape iz kraja X. st. (Rački, Doc., br. 21): »posita in infirmitate super proprium meum decumbens lectulum, licet uiribus corporis inualida, tamen mente ..... tuta. integro autem consilio .....«; oporuka Zadranke Dausete iz 1044. g. (Rački, Doc., br. 38): »sana mente integroque consilio«; oporuka splitskog popa Crnote iz 1144. g. (Smičiklas, Cod. dipl. II, br. 54): »corpore sanus, et sana mente integroque consilio ..... sanus et sana mente ..... apud memet ipsum tractavi ....«; splitska Radina oporuka iz 1226. g. (Smičiklas, Cod. dipl. III, br. 232): »gratuita voluntate et

infirmitate oppressa et quasi lectulo decumbens sana mente et cum puro corde....«; splitska Stanina oporuka iz 1229. g. (Smičiklas, Cod. dipl. III, br. 273): »licet in extremis posita, sana tamen mente integroque consilio.....«; isp. još Smičiklas, Cod. dipl. III, br. 344, IV. br. 117, 164, 236, 304, 354, 361, 372, 385, 390, 443 (većinom splitske oporuke XIII. st.).

U zadarskim notarijatskim oporukama XIII. st. jedan notar daje rimsku formulu: »licet infirmus corpore, mente tamen sanus« (Barada, Monumenta Traguriensia, str. 53, 63 i 64), a drugi već nešto bljeđi oblik: »jacens infirmus, cogitans de iudicio Dei« (Barada, op. cit., str. 174, 194, 210, 211, 213, 225, 286, 307, 324, 325, 329, 332, 385, 395, 398 i 464) ili pojačano sa: jacens infirmus, mente tamen sanus, recte loquens, cogitans de iudicio Dei (ibid., str. 357 i 366).

Analogne formule nalazimo i u kotorskim notarijatskim oporukama 1327.—1331. g. (»infirmus iacens, sanam tamen habens memoriam et loquelam«; »cum sana mente, memoria et loquela«).

Odgovarajuću klauzulu »licet corpore infirmus, mente tamen sanus« nalazimo i kod darovanja post mortem (Rački, Doc., br. 30 i 102).

[79] Isp. Ulp. Reg. 20, 13; Pul. Sent. 4, 4a, 5 i 11; D. 28, 1, 17; 37, 11, 1, 9; 29, 7, 2, 3; C. 6, 22, 2; 6, 36, 5.

[80] Isp. Ulp. Reg. 20, 11.

[81] Bruns, Fontes I, str. 316.

[82] Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches, Leipzig 1891, str. 178, bilj. 3.

[83] Mitteis, loc. cit.

[84] Rački, Doc. br. 13, 21, 38; Smičiklas, Cod. dipl. III, br. 232, 273, 345 (samo »volumus«), IV, br. 304 (samo »volo«), 372, 443 (»volo, iubeo et dispono«) i t. d. U zadarskim notarskim instrumentima XIII. st. već te klauzule nestaje, jer su te oporuke stavljene na pismo u trećem licu (»reliquid« i slično, isp. Barada, Monumenta Traguriensia, prema indeksu s. v. testamentum), premda joj ima još tragova (str. 3—4, 43—44, 49, 53, 63).

[85] Bruns, Fontes I, str. 304—319.

[86] Isp. za Justinijanovo pravo D. 28, 5, 1, §§ 3—5.

[87] Papinijan već priznaje i ovu formulu kao valjanu (D. 29, 7, 13, 1).

[88] Gai. 2, 117; isp. Ulp. Reg. 21.

[89] Na pr. D. 31, 34, §§ 6—7 i D. 31, 77, 13; isp. C. 6, 23, 15.

[90] Isp. grčki prijevod oporuke Gaja Longina Kastora u Bruns, Fontes I, str. 312—315., odnosno Girard, Textes de droit romain, 5. izd., str. 806—809.

[91] Reichsrecht und Volksrecht, str. 183.

[92] Zanimljiva je i sličnost devocione formule toga testamenta (»Ego Caesarius peccator...«) s devocionom formulom u oporuci zadarskog priora Andrije. Isp. za sve Inchiostri, op. cit. str. 125—126.

[93] Šufflay, op. cit., str. 135.

[94] Inchiostri, op. cit., str. 125.

[95] Gai. 2, 116—117; 2, 250.

[96] Tako u splitskoj oporuci iz 1250. g. (Smičiklas, Cod. dipl. IV, br. 372).

[97] Op. cit., str. 151.

[98] Čini se međutim, da je Dioklecijan još inzistirao na rimskom formalizmu i čistoći rimskog prava unatoč protivnim tendencijama i utjecajima helenističkih i orijentalnih pokrajina, koje su po Karakalinoj

konstituciji stekle rimsko građanstvo. Jača dekompozicija rimskog prava pod utjecajem provincijalnih pravnih shvaćanja u vezi s općenitom promjenom i raspadanjem robovlasničke društveno-ekonomske strukture osjeća se u rimskom pravu počevši od cara Konstantina. U našem pitanju to jasno pokazuje Konstantinova konstitucija u C. 6, 23, 15. Zato na pr. Albertario (Introduzione storica allo studio del diritto romano giustinianeo, Milano 1935, str. 98, bilj. 47) smatra Dioklecijanovu konstituciju u C. 6, 23, 7 za interpoliranu u duhu kasnije Konstantinove konstitucije. Isp. k pitanju i Taubenschlag, Das röm. Privatrecht zur Zeit Diokletians, Krakov 1923, str. 208, koji dokazuje, da je ipak već i Dioklecijan prihvaćao strane utjecaje slično kao i Konstantin.

[99] Isp. za bizantsko pravo Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, 2. izd., Berlin 1877, str. 137.

[99a] Coll. II. Nov. 41 i 42; isp. i Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, op. cit., str. 132.

[100] Pertile, op. cit., IV, str. 13 i dalje.

[101] Op. cit., str. 131.

[102] Op. cit., str. 341—342.

[103] Germania, c. 20.

[104] Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, »Naprijed«, Zagreb 1945, str. 161.

[105] Isp. sakupljene primjere kod Jankovića, op. cit., str. 59—60 i Spevec, op. cit., str. 305, bilj. 25.

[106] Isp. Pertile, op. cit., IV, str. 12. s primjerima u bilj. 2 i 3.

[107] Pertile, op. cit. IV, str. 1—30; Spevec, op. cit., str. 297—304.

Taj razvoj kod germanskih i slavenskih naroda donekle je analogan svojedobnom razvoju rimskog prava u njegovim počecima. Ni ovdje nije još u doba zakonika XII ploča mogla postojati neograničena sloboda oporučnog raspolaganja. Značajno je, da zakonik veže izraz »heres« samo uz »suusa«, dakle najbližeg člana familijarne zajednice (Tab. V, 3—5). I tu je pojava oporuke i slobodne heredis institucije išla uporedo s raspadanjem gentilskog uređenja i razvojem robno-novčane privrede, kao kasnije kod Germana i Slavena, samo što su kod tih razvoj oporuke, odnosno recepciju rimske oporuke pospješili utjecaji klera i crkve. — S time u vezi je značajno, da na pr. Korčulanski statut, koji je sačuvao više slavenskih elemenata nego na pr. Splitski statut, označuje nazivom »heres« samo djecu, a ne ostale zakonske ili oporučne nasljednike (C. 39. confirm.; c. 45. stat.) — dakle još slično kao rimski zakonik XII ploča.

[108] Time dakako ne mislimo reći, da je samo pod slavenskim utjecajem otpala heredis institucija u oporukama dalmatinskih gradova. Vidjeli smo, da je razvoj u tom pravcu započeo još u rimskom carstvu, a nisu isključeni i istodobni utjecaji susjedne Italije, gdje je u langobardsko doba rimska heredis institutio bila nemoguća.

[109] Po rimskom klasičnom pravu moralo je imenovanje nasljednika stajati na početku oporuke, pa bi sve, što je pisano ispred toga, bilo nevaljano (Gai. 2, 229—231; Ulp. Reg. 24, 15; Paul. Sent. 3, 6, 2). U Justinijanovu pravu je zadržan taj princip, no ako budu legati krivnjom pisara oporuke napisani ispred postavljanja nasljednika, bit će oporuka ipak valjana, jer je u bizantsko-rimskom pravu u slučaju dvojbe (ambiguitates) volja (voluntas) već izvojštila pobjedu nad formom (isp. C. 6, 23, 24).

[110] Izuzevši t. zv. dos profecticia, koju daje ženin otac, i ona se imade njemu i vratiti, ako još živi. No Andrijin tast (socer Niceforus tribunus) sigurno je već bio mrtav.

[111] Rački (Nutarnje stanje, str. 18—19) je već svratio pažnju na razliku u manumisijama Andrijine oporuke: svi ondje navedeni servi proglašuju se slobodnima, ali dok jedni dobivaju samo slobodu, dotle Marun s obitelji uz slobodu dobiva još i vinograd, kupljen od magistra Konstantina. Rački se na toj konstataciji zaustavlja. Inchiostri (op. cit., str. 132—133) međutim ide u toj analizi i dalje pa tvrdi, da se ovdje radi o dvije vrste manumisija, koje se i formalno razlikuju: Marunova manumisija (»Et pro anima mea dimitto liberos Maruno cum uxore et filia«) da je proizvodila učinak oslobođenja neposredno odmah, jer da se ovdje radi o tadašnjoj suvremenoj manumisiji pro anima; ostale pak manumisije s tehničkim rimskim izrazom »sint liberi« da su u smislu rimskog prava pružale slobodu tek časom, kada nasljednik nastupi nasljedstvo. Mislimo, da za takvo razlikovanje pravnog učinka manumisija, koje su učinjene »pro anima« i onih, koje to nisu, nema oslona. Vidimo upravo u oporuci priora Petra, da se manumisije vrše rimskim tehničkim izrazom »sint libere«, a ujedno su »pro redemptione«. U pravilu se oslobađanja robova vrše kao vrsta »bogougodne zadušbine«, ako nema nekog naročitog razloga, kakav vidimo na pr. u oporuci priora Petra o robinji, s kojom je on imao vanbračnu kćerku. Učinak svake te manumisije nastupa prema rimskim načelima (Ulp. Reg. 1, 22; D. 40, 4, 23, pr.) časom nastupa nasljedstva po nasljednicima s tom modifikacijom, da u sredovječnim oporukama postoje i izvršitelji oporuka, koji se staraju o ispunjenju oporučnih odredaba.

[112] Po toj odredbi dio umrloga sina ili kćeri imaju dijeliti sva ostala braća i sestre. Kad u oporuku ne bi bila uvrštena ta klauzula o vulgarnoj supstituciji, došlo bi do sličnog rezultata akrescencijom, no u tom slučaju bi dio otpaloga pripao samo »coniunctim« spojenoj braći, t. j. braći, kojima je ovdje u oporuci spomenuta nekretnina ostavljena zajednički (»re et verbis coniuncti«). Isp. pobliže Eisner-Horvat, Rimsko pravo, Zagreb 1948, § 195, 2 i § 199, 2.

[113] Isp. Barada, Dvije vladarske isprave, op. cit., str. 8.

[114] Conditio si non nupserit poznata je već u rimskom pravu. Ona se javlja pod utjecajem kršćanskih shvaćanja o propagiranju čistoće i celibata, odnosno poročnosti drugoga braka, za razliku od prijašnjih protivnih shvaćanja, koja su izražena u Augustovim ženidbenim zakonima. Tendencija poročnosti drugoga braka javlja se u zakonodavstvu počevši od Konstantina (C. 5, 37, 22, 5) pa preko Gracijana, Valentinijana II. i Teodozija I. (C. 5, 9, 3) do Justinijana (Nov. 2). Pogotovu je ona pod vjerskim utjecajima istaknuta u zakonodavstvu daljih bizantskih careva (isp. potanje Inchiostri, op. cit., str. 134—138, i Albertario, Introduzione storica, str. 88). Ta se tendencija jasno vidi i u našim dalmatinskim ispravama XI. st. (isp. Rački, Doc. br. 50 i br. 128; k tome Inchiostri, loc. cit.).

Pravna konstrukcija toga uvjeta je u tome, da se radi o oporučnoj namjeni pod negativnim potestativnim (zapravo mikstnim) uvjetom. Rimljani su slučaj legata pod takvim uvjetom vezali uz t. zv. cautio Muciana, t. j. jamstvo, da će legatar vratiti posjed zapisane mu stvari, ako postupi protivno uvjetu (D. 28, 7, 20, pr.), a to je Justinijan proširio i na imenovanje nasljednika pod takvim uvjetom (D. 35, 1, 7, pr. itp.).

No ako je sadržaj tog negativnog potestativnog uvjeta bio u tome, da preživjeli bračni drug ne sklopi drugi brak, za takav slučaj je Justinijan svojom konstitucijom iz 531. g. (C. 6, 40, 2—3) tu kauciju ukinuo. Zato je ne nalazimo više ni u našim ispravama: žena dobiva svoj dio, odnosno uživanje svoga dijela bez ikakve kaucije odmah, ali joj se ono ima oduzeti, ako postupi protivno uvjetu.

[115] Prema rimskom pravu infantes su djeca do sedme godine života.

[116] Ne postavljajući joj tutora i ne ostavljajući upravu vinograda ni njenoj majci, zaključuje se, da je ta kćerka već odraslija.

Uostalom, taj čitavi vinograd (»vinea de Calbarola«) je u početku oporuke namijenio svojim sinovima, a kasnije polovicu toga vinograda ostavlja vanbračnoj kćeri. Točnije bi bilo, da je naprijed sinovima ostavio samo polovicu, jer ih tom kasnijom odredbom stvarno ograničuje na polovicu vinograda.

[117] U oporuci se za legatarsku crkvu naizmjenično upotrebljava naziv »svetog« ili »blaženog« Ivana, što nije ništa neobično u sredovječnim ispravama.

[118] U toj odredbi sadržana je pupilarna supstitucija rimskoga prava (u Justinijanovu pravu sadržana u I. 2, 16, pr. i dalje), t. j. otac u svojoj oporuci imenuje nasljednike svojoj maloljetnoj djeci, ako bi umrla prije doraslosti.

[119] Sumnju međutim izaziva činjenica, da u prvoj odredbi o kućama žena nije uopće spomenuta. Osim toga govori se o slučaju smrti djece (zapravo bilo kojeg djeteta — »aliquo de filiis meis«) i za taj se slučaj obje kuće ostavljaju crkvi bl. Ivana, a o ženi i njenom dijelu kao i o ostalim nekretninama uopće se ne govori. No odmah zatim kao da je i sastavljač oporuke opazio taj nedostatak, pa kaže, da u slučaju smrti kojeg djeteta (»aliqua de ipsis infantibus«) žena ima upravljati *čitavim* imetkom, a po njezinoj smrti da *sve* (»omnia«) ima pripasti za otkup duša. Prema tome žena ne bi mogla za života slobodno raspolagati svojim dijelom, nego bi imala samo uživanje dijela.

Po Justinijanovu pravu je žena bez miraza (mulier indotata) imala nužno nasljedno pravo uz oporučiteljevu djecu, ma da u oporuci nije bila spomenuta. Dobivala je četvrtinu ostavine, a ako je bilo više od troje djece, dobivala je samo dio pro capite. No ako su to bila i njezina vlastita djeca, dobivala je odnosni dio samo na uživanje (Nov. 53, c. 6, i Nov. 117, c. 5.).

Po kasnijem statutarnom pravu grada Splita dobivala je žena, ako nije bilo oporuke, dok je bila s djecom, uzdržavanje u naravi, a ako bi se odvojila od djece, tada samo dio prihoda jednako s djecom (Stat. vetus, c. 29). Ako nije bilo djece, a ni oporuke, dobivala bi ona samo uživanje dijela prihoda (c. 24 i 35).

Te odredbe Justinijanova nužnog nasljednog prava, odnosno odredbe splitskog statutarnog intestatnog nasljednog prava iz XIV. st. ne mogu dakako ni analogijom biti mjerodavne za našu oporuku, jer je oporučna sloboda bila ograničena jedino nužnim nasljednim pravom djece, a ono nije bilo povrijeđeno, ma da bi žena dobila i potpuno jednaki dio s djecom.

[120] Da se radi o zemljama na splitskoj strani pokazuju topografski podaci »sub pede Montis«, »via que tendit in Spinuto«, »via communis, que tendit ad Scalle ex Aquilonaris parte«, »ante Ripam«, sve utvrđeni toponimi iz neposredne okoline Splita.

[121] Du Cange navodi izraz »Fascia« = modus agri, idem ut videtur, qui Faicia (»integram terrae Fasciam unam«).

[122] Isp. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik, s. v. vrêteno. Vidi Rački, Nutarnje stanje, op. cit., str. 229; Strohal, Pravna povijest dalmatinskih gradova I, str. 117—118.

[123] Prvi puta u oporuci splitskog popa Crnote 1144. g. (Smičiklas, Cod. dipl. II, str. 56), zatim u jednoj splitskoj ispravi iz 1188. g. (Smičiklas, Cod. dipl. II, str. 233) i iz 1196. g. (Smičiklas, Cod. dipl. II, str. 280) i zatim sve češće čak do današnjih dana u Dalmaciji. Krivo tvrdi Šišić, da se mjera vreteno »u našim ispravama spominje prvi put na početku XIII. vijeka« (Priručnik, op. cit., str. 646).

[124] Vidi Šišić, Priručnik, op. cit., str. 642—649; Lanović, Ustavno pravo Hrvatske narodne države, op. cit., str. 86 (posebnog otiska str. 162), bilj. 595.

[124a] Šišić, Priručnik, op. cit., str. 183.

[124b] Barada, Dvije vladarske isprave, op. cit., str. 14 i dalje; Šišić, Priručnik, op. cit., str. 186.

[125] Po svojoj formi ta oporuka nema oblik langobardsko-tuscijske karte kao oporuka priora Andrije. Ona se već približava noticiji i ne sadržava formulu rogacije ni komplecije.

[126] Mogao bi netko pomisliti, da postoji i četvrta oznaka zemljišne mjere u »duo iuga bovum«; no pod tim se ovdje misle dva para (jarma) volova, a ne zemljišna mjera. (Isp. Du Cange, s. v. Jugum; Rački, Nutarnje stanje, str. 229). Za razliku od priora Andrije, koji raspolaže brojnom stokom i stadima, splitski prior Petar nije se bavio stočarstvom i posjeduje samo volove za obradu oranica. On se, kako se vidi iz oporuke, naročito bavio vinogradarstvom.

[126a]) Zato: »servus nullum caput habet« (I. 1, 16, 4).

[127] Isp. pobliže Eisner-Horvat, Rimsko pravo, Zagreb 1948, § 35, 2 i § 43; Heumann-Seckel, Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts, 9. izd., Jena 1926, s. v. caput.

[128] Intitulacija poslanice pape Ivana VIII. »clero et ordini salonitano« upućena je kleru i redovima (redovnicima), jer se tiče posve crkvenih stvari. Ne radi se dakle o gradskom vijeću. Sumnjivo je osim toga, da li se ona ne odnosi na Salerno, a ne na Split (Rački, Doc., str. 186).

[129] Na pr. »ordo« u D. 3, 4, 3; D. 3, 4, 6, 1; D. 48, 7, 1, pr.; D. 50, 1, 15, pr.; D. 50, 2, 2, pr. — § 1; D. 50, 9, 1; D. 50, 9, 3; D. 50, 9, 5; C. 1, 4, 9; C 9, 41, 16; C. 12, 57, 5; »curia« na pr. u I. 1, 10, 13; D. 3, 4, 3; D. 4, 2, 9, 1; D. 48, 19, 38, 10; C. 5, 27, 3, 4.

[130] Tako u t. zv. rapskoj listini kralja Petra Krešimira IV. iz 1070. g. (Rački, Doc. br. 67): »coram comuni curia«. Isprava je izdana u Biogradu, ali je osporena njezina autentičnost (Šufflay, Kostrenčić, Šišić, Lanović) i ona se smatra za krivotvorinu iz XIV. st. (isp. pobliže Lanović, op. cit., str. 85 (pos. ot., str. 161), bilj. 591). No krivotvoritelj upotrebljava izraz »curia«, koji mu je u tom značenju bio poznat.

[131] Isp. Lanović, op. cit., str. 85 (pos. ot., str. 161).

[132] Pobliže Lanović, op. cit., bilj. 585 na str. 84—85 (pos. ot. str. 160—161).

[133] Splitski stat. vet. II, cap. XXI i dalje.

[134] Isp. Lanović, op. cit. str. 85 (pos. ot. str. 161), bilj. 588; Strohal, op. cit., str. 335 (sumnjivo za starije doba); isp. i Janković, op. cit., str. 80.

[135] Ispočetka se u rimskoj državi članstvo u ordo decurionum — pored općenitih uvjeta o porijeklu, imetku i dobi (genera, census, aetates — Cic. In Verr. II, 120, 122) — stjecalo tek opravljanjem neke gradske ili svećeničke službe. Kasnije se taj odnos okrenuo: u ordo se ulazi porijeklom iz dekurionskih porodica, a pripadnost u ordo decurionum daje kvalifikaciju za opravljanje gradskih magistratura. Istodobno se i položaj dekuriona iz temelja izmijenio: od poželjnog i prvog staleža u gradu postala je to zazorna i tegotna »čast«, koja je čestoput značila i pravu kaznu za njene nosioce. (Isp. pobliže o tom razvoju Marquardt, Römische Staatsverwaltung I (2. izd.), str. 195—197; Kübler, članak »Decurio« u Pauly-Wissowa, Realencyklopädie IV; Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, str. 246; Lanović, op. cit. str. 74 (pos. ot. str. 150)).

Ta je promjena u neposrednoj vezi s općenitim ekonomsko-društvenim i političkim promjenama u času propadanja rimske robovlasničke imperije. U doba uspona i cvata rimske robovlasničke države rimska se vladajuća klasa pri upravi i eksploataciji tog proširenog teritorija oslanjala na vladajuće klase svojih brojnih municipija i kolonija, koje su preko samouprave održavale rimski robovlasnički poredak. U času propadanja toga poretka gradske samouprave su preslabe da ga održe i dolazi do vojne diktature i koncentracije sve vlasti u centralističkoj carskoj upravi, koja guši gradsku samoupravu i stvara od nje samo sredstvo za namicanje novčanih sredstava carstva, koje propada. Novi ekonomski i socijalni odnosi feudalizma, koji se rađa, srušili su i gradsku autonomiju, koja je prije bila jedan od važnih stupova rimskog robovlasničkog poretka. Od dekurionske časti i vlasti ostalo je samo prazno ime za teško opterećeni nasljedni stalež. Vladajuća klasa centralne državne uprave okupljena oko cara gušila je u borbi za svoj vlastiti opstanak i bivšu vladajuću klasu gradskih samouprava. No već brzo nakon propasti Zapadnorimskog carstva dalmatinski su gradovi ponovo razvili svoju autonomiju. Kraj svoje nezavisnosti od bilo koje jače državne vlasti, kraj osobitih prilika, u kojima su se našli, oni su svoju autonomiju izgradili do takve mjere, do kakve nisu došli mnogi zapadnoevropski gradovi ni u najtežoj borbi sa središnjom državnom vlašću i njenim činovnicima ili sa teritorijalnim gospodarima i njihovim službenicima. Za takvu borbu s feudalcima i otimanje ispod njihove zavisnosti dalmatinski gradovi nisu nikad znali. (Isp. pobliže Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, str. 236—237; isti, Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova, Zagreb 1929, posebni otisak iz spomenice Šišiću; Lanović, op. cit., str. 78—79 (pos. ot. str. 154—155); Janković, op. cit., str. 76—77).

[136] Lex Iulia municipalis, redak 89 i dalje (Bruns, Fontes I, str. 107; Girard. Textes, 5. izd., str. 86); Cic., in Verr. II, 49, 122; Plin. ep. ad Trai. 79 (83).

[137] Plin. ep. ad Trai. 80 (84).

[138] Lex Malacitana, cap. 54 (Bruns, Fontes I, str. 148—149; Girard, Textes, str. 113—114.

[139] Papin. D. 50, 2, 6, 1; Callistr. D. 50, 2, 11; Ulp. D. 50, 4, 8; kod toga se razumijeva za dekurionat već započeta 25. godina, kako to proizlazi iz D. 50, 48 u vezi sa D. 36, 1, 76, 1. U četvrtom stoljeću ta je granica bila snižena na 18 godina (Cod. Theod. 12, 1, 7; 12, 1, 19; isp. Marquardt, op. cit., str. 179).

[140] Odatle — kako je već naprijed rečeno — izlazi, da su Petrova djeca bila muškoga roda.

[141] D. 50, 2, 11: neque enim minores viginti quinque annis decuriones allegi nisi ex causa possunt; isp. D. 50, 1, 21, 6; D. 50, 1, 2, pr.; D. 50, 1, 17, 2; D. 50, 2, 7, 3. — Tako se iz sačuvanih natpisa vidi, da je bilo u albumu dekuriona upisano i infansa, odnosno dječaka od 4, 5, 6, 8, 14 i 17 godina (Marquardt, op. cit., str. 191, bilj. 7; Kübler, op. cit. col. 2328—2329). Poznato je, da je već August i u Rimu senatorskim sinovima s četrnaestom godinom (praetextati) dopustio pristup u senat, kako bi se potomci vladajuće senatorske klase slušanjem vježbali za svoj budući poziv (Suet., Oct. 38: liberis senatorum, quo celerius reipublicae adsuescerent, protinus a virili toga latum clavum induere et curiae interesse permisit).

[142] D. 50, 2, 6, 1; CIL XI, 1607; zato su praetextati, njih 25 na broju, upisani u poznatom albumu u Canusiumu, ali nisu uračunati u broj od 100 redovnih članova, koliko je po pravilu iznosio broj dekuriona u kolonijama i municipijima (Marquardt, op. cit., str. 189).

[143] D. 6, 2, 7, 4; C. 5, 37, 22; isp. pobliže Eisner-Horvat, Rimsko pravo, § 74, 4.

[144] Cod. Theod. 8, 12, 2; D. 4, 4, 19.

[145] Rački, Doc., str. 236—262.

[146] Ipak su se ondje gradske kurije i dekurioni dugo održali: tek im je car Leon VI. Mudri svojim Novelama 46. i 47. oduzeo pravo biranja gradskih i ostalih magistrata i time stvarno dokinuo tu instituciju, tako, da je u Bazilikama brisano gotovo sve ono, što se u Pandektama odnosilo na njih (Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, 2. izd., str. 353 i bilj. 43; Kübler, op. cit., col. 2351).

[147] Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, str. 258—260.

[148] Isp. Kostrenčić, Povijest hrvatske države i hrvatskog prava I, izdala kao rukopis stručna sekcija NSO-e Pravnog fakulteta, Zagreb 1947, str. 106 i dalje.

[149] T. zv. temat dalmatinski sa zadarskim priorom kao strategom bijaše više formalnopravno negoli stvarno dio bizantske imperije.

[150] Rački, Nutarnje stanje, str. 29—30; Doc., str. 21, 25, 43, 69, 101, 102, 155, 173.

[151] »diuites ac inopes«, Rački, Doc. br. 90.

[152] Isp. Paul. D. 50, 2, 7, 2: is, qui non sit decurio, duumviratu vel aliis honoribus fungi non potest, quia decurionum honoribus plebeii fungi prohibentur. U rimskim natpisima iz dalmatinskih gradskih općina u CIL III, 1. spominje se »ordo decurionesc te »ordo et cives, populus, plebs«. Isp. Rački, Nutarnje stanje, str. 30—31.

[153] Op. cit., str. 334.

[154] Op. cit., str. 80

[155] Stat. vetus, cap. 21; Reformationes, cap. 11.

[156] Kostrenčić (Hrvatska pravna povijest, str. 269 i str. 274—275) je u tom pitanju kraj pomanjkanja starijih vrela vrlo suzdržljiv.

[157] Još 1096. g. (Rački, Doc. br. 134) mora da je u Zadru broj svih »nobiles i proceres«, među kojima već postoji i niz slavenskih imena, iznosio kud i kamo manje od stotinu, jer devet ondje poimence navedenih odličnika sa svom ondje navedenom djecom, unucima i braćom, koji tu ispravu svojim rukoznacima ovjeravaju, teško da su premašili brojku 40.

[158] Prije gradskih statuta nemamo nigdje potvrde u vrelima, da je gradsko vijeće imalo upravo stotinu članova. U Dubrovniku je veliko vijeće imalo u prvo doba 150 članova. U drugim gradovima imalo je ono

u starije doba vjerojatno i manje od 100 članova. Do broja 100 u statutima dolazilo je po uzoru na Justinijanovo pravo, koje je u doba redakcije statuta služilo u mnogočemu uzorom redaktorima. Bilo je to naime već doba cvata glosatorskih škola u susjednoj Italiji.

[159] Stat. vetus, lib. II, cap. 21; Reformationes, cap. 11 i 12; u Kotoru je ta granica 1361. g. utvrđena sa 18 godina (Stat. Cathari, cap. 35), a u Dubrovniku je iznosila 20 godina (Strohal, op. cit., str. 335 s vrelima).

[160] Po klasičnom rimskom pravu mogao je biti tutor samo muškarac (Gai 1, 195, c.; Alex. Sev. C. 5, 35, 1; Papin. D. 26, 2, 26, pr.). Po konstituciji careva Valentinijana, Teodozija i Arkadija iz 390. g. mogla je tutelu nad djecom po muževoj smrti zatražiti i žena uz zaprisegnutu izjavu, da se ne će ponovo udavati (Cod. Theod. 3, 17, 4 = Cod. Iust. 5, 35, 2). U tom su smislu u Justinijanovoj kodifikaciji interpolirani klasični tekstovi, koji su izricali još protivno, starije načelo, tako Gai. D. 26, 1, 16, pr. i Nerat. D. 26, 1, 18 (isp. Albertario, Introduzione storica, str. 46, 72—73, 101, bilj. 60 i str. 149—150). Da majci pripada cura minorum, potvrdio je Justinijan i u Nov. 104, cap. 1, a u Nov. 118, cap. 5 dopušta se tutorstvo vlastite djece uz majku i baki, ako se odreknu ponovnog braka.

[161] Isp. Spevec, op. cit., str. 347.

[162] Op. cit., str. 135—136.

[163] C. 6, 23, 21, pr.; C. 6, 11, 2; I. 2, 10, §§ 3 i 14.

[164] C. 1, 3, c. 28 i c. 48; Nov. 131, cap. 11; isp. pobliže Inchiostri, op. cit., str. 151—153; Pertile, op. cit. IV, str. 31—45; Biondo Biondi, Corso di diritto romano, successione testamentaria II, Milano 1939, str. 197—207, gdje se navodi zanimljiv slučaj dužnosti oporučnog »dispensatora« već po Nov. 5, § 1. cara Marcijana iz 455. g.

[165] Isp. Zachariä von Lingenthal, op. cit., str. 137—140.

[166] Stat. Cathari, cap. 183; u Dubrovniku na pr. u oporuci iz 1234. g. (Smičiklas, Cod. dipl. III. str. 401—402). Zato krivo drži Šufflay (op. cit., str. 136), da se tu radi o germanskom institutu, koji da je na našem jugu primio grčki naziv epitropus.

[167] Isp. niz langobardskih oporuka iz VIII. i IX. st. kod Pertilea, op. cit., str. 32—33; izrazi Petrove oporuke »comitto ..... dispensare ..... per manus vestras bene dispensetis« mnogo sliče tim susjednim oporukama iz VIII. i IX. st.

[168] Splitski stat. vet. III, cap. 22: »executores et commissarii«.

[169] Drugi prijepis te oporuke, koji nismo imali prilike vidjeti, sadržava prema zabilješkama prof. Barade riječ »denotetur«.

[170] Isp. k tome Barada, Dvije vladarske isprave, op. cit., str. 42—43 i str. 70—71.

[171] Isp. Šufflay, op. cit., str. 66—73.

[172] Calbarola pokraj Splita spominje se i u darovanju mortis causa splitskog nadbiskupa Pavla iz 1030. g. Isp. Rački, Doc. br. 30. i kazalo na str. 497: »Calbarola (de) terra, prope Spalatum«. Isp. i Kukuljević, Cod. dipl. I, br. 112: »praedia Calbarole«.

[173] To je Poljudski zaliv sjeverozapadno od Splita, gdje je bila i crkva sv. Marije de Paludo. Isp. Rački, Doc., str. 39, 61 i 121.

[174] I ta se zemlja nalazi kraj Splita između solinske ceste i mora, jer se na toj strani nalazila crkva sv. Tome, koja se uz crkvu sv. Pavla i sv. Trojstva spominje na pr. u inventaru zemljišta ženskog benediktin-

skog samostana u Splitu iz XI. st. (isp. Kukuljević, Cod. dipl. I, str. 169) i Luccarijevu karturalu splitske stolne crkve 1338. g. (Smičiklas, Cod. dipl. X, str. 394).

[175] Možda je tome razlog, što je već u to doba najveći dio zemlje kliške županije sjeverno i zapadno od rijeke Jadra bio u rukama vladara, a preostatak je bila još plemenska zemlja.

[176] Odatle dobivamo donekle uvid u stvarni položaj tih robova. Ti servi et ancillae čine radnu snagu za obrađivanje svih tih vinograda i polja. No oni već nisu mogli biti robovi u klasičnom rimskom smislu riječi, t. j. objekti (res). Jer ako prior Petar svima njima daje slobodu i ako to davanje slobode ima da znači, da oni sada mogu otići, kamo hoće, da mogu promijeniti zanimanje i napustiti zemlju, onda bi zemlja bila lišena radne snage, a Petrova žena s djecom našla bi se u vrlo teškoj situaciji. Davanje slobode nije prema tome moglo mnogo mijenjati ekonomsku zavisnost i stvarni položaj tih oslobođenika, koji su i dalje mogli ostati samo zemljoradnici, upućeni i vezani na tuđu zemlju, koju su i dosad obrađivali. Premda formalno lično slobodni, oni ostaju stvarno i dalje za zemlju vezani poput kolona, odnosno kmetova, kako su to u stvari bili i prije oslobođenja.

[177] Kao jedini argumenat za sumnjivost čitave oporuke moglo bi se možda reći, da je oporuka iskonstruirana radi toga, da bi poslužila kao dokaz u parnici protiv onih, koji su si prisvajali prava na zemlje oko crkve sv. Ivana na Braču. Nije međutim vjerojatno, da bi se radi toga i za razmjerno mali interes iskonstruirala jedna oporuka, u kojoj su uostalom baš te sporne zemlje označene dosta neodređenom granicom dosega pijevčeva pijeva. Pogotovu nije vjerojatno, da bi kasniji falsifikator upotrebljavao sasvim neobičajne arhaične izraze i mjere, koji su inače sasvim nepoznati u našim ispravama. Nije vjerojatno, da se barem nekim znakom ili izrazom ne bi odao kasniji falsifikator, kao što se na pr. krivotvoritelj Pinčovih isprava među ostalim otkrio i upotrebom denariusa kao novca u doba, dok su bili u upotrebi samo bizantski solidi i libre auri odnosno argenti.

Dr. S. GUNJAČA:

HISTORIA SALONITANA MAIOR

I. RIMSKI RUKOPISI

Imenom »Historia salonitana maior« nazvao je Farlati prijepise rukopisa pod naslovom »Historia salonitanorum pontificum« zbog velike sličnosti s djelom Tome arcidakona, koje je poznato pod uobičajenim pokraćenim naslovom »Historia salonitana«, a koje je, poradi razlika u tekstovima, nazvao »Historia salonitana minor«.[1] Tekst H. s. maior podudara se s tekstom H. s. minor do g. 1185., ali sadržava neke pasuse, kojih nema u H. s. minor, dok H. s. minor ima neke pasuse, koji ne postoje u H. s. maior. One pasuse, koje ne susrećemo u H. s. minor, naša historiografija naziva umecima, interpolacijama. Izvoran rukopis nije se sačuvao, ali zato ima sačuvanih prijepisa, koji su se u XVI. stoljeću, regbi, mnogo umnožavali. Već je historik Lucius znao za više egzemplara ovog djela, kad je za nj rekao: »... Quod huius operis plura exempla circumferuntur«,[2] a Barada je utvrdio, da danas postoji šest primjeraka.[3] Kako će pak na naše razlaganje o uzajamnoj zavisnosti, a s tim u uskoj vezi i na utvrđivanje starosti, utjecati oni egzemplari, koji se danas nalaze u Rimu, to ću se osvrtati samo na ove.

Šišić je tvrdio, da se sada u Rimu nalaze tri primjerka H. s. maior: jedan kod Zbora »de propaganda fide«, a dva u vatikanskoj biblioteci. Prvi je, kaže, s natpisom »Servia, Albania, Dalmatia, Illyricum« sa signaturom Lat. I., a druga dva da potječu iz dvaju fondova: barberinskog (Barb. lat. 3218) i urbinatskog (Urb. lat. 910).[4] Pregledavajući sva tri egzemplara utvrdio sam, da urbinatski nema ni jedne t. zv. dopune, koje karakteriziraju ostale primjerke H. s. maior, i zato nema razloga, da odsada urbinatski egzemplar među te ubrajamo. Prema tomu bi od primjeraka, koje je naveo Šišić, preostala u Rimu samo dva: Propagandin i barberinski (3218). Uočimo li, što je sve rečeno u našoj literaturi o barberinskom rukopisu, zapazit ćemo, da svi pisci govore samo o jednom primjerku barberinskog fonda,[5] iako se spominju razne

signature. Rački je izričito naglasio signaturu 3481.[6] Črnčić je ne navodi, ali sudeći po opisu barberinskog rukopisa u Pripomenku[7] vidi se, da se taj opis podudara sa svim oznakama istog manuskripta, koji ocjenjuje Rački, t. j. s onim pod signaturom 3481. Šišić međutim govori o barberinskom rukopisu Lat. 3218.[8] Dakle sva trojica, a po njima i ostali, znaju samo za jedan barberinski rukopis. Međutim u vatikanskoj biblioteci postoje dva primjerka barberinskog fonda: onaj, koji su pregledavali Rački i Črnčić, a na kojem je oko početka ovog stoljeća promijenjena signatura u »Barb. lat. 828«, i drugi, koji spominje Šišić pod sadašnjom signaturom »Barb. lat. 3218« (prije 3636). Šišić je u uvjerenju, da postoji samo jedan barberinski egzemplar, držao, da je to taj i ne osjetivši, da je naišao na drugi, koji je od Luciusovih vremena pao u zaborav. Pročišćavanjem te zbrke na čistu smo s time, da sada u Rimu postoje, t. j. da se zna za tri primjerka prijepisa H. s. maior: Propagandin i dva barberinska. Na osnovu te konstatacije broj dosad poznatih primjeraka prijepisa H. s. maior podiže se na osam (uključivši Propagandin).

Prvi je Šišić pokušao kronološki poredati rukopise, tvrdeći kategorički da su sva tri rimska (s urbinatskim!) potekla iz jednog, starijeg, koji je nesumnjivo splitskog postanja, te vjeruje, da je među njima najstariji Propagandin, koji je prepisan negdje potkraj XVI. ili na početku XVII. stoljeća. a barberinski (3218) da je nešto mlađi. Dalje drži, da njihov izgubljeni splitski predložak nije mogao nastati prije drugog decenija XVI. stoljeća, jer da to dokazuje bilješka o prijekoj smrti kralja Zvonimira, za koju veli da je nastala po hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina, a ta da je donesena u Split nešto prije g. 1510.[9] (= Papalićevo otkriće u Krajini kod Markovića). Taj posljednji zaključak otkriva povođenje za Račkim, koji je bio uvjeren, da je vijest o nasilnoj smrti Zvonimira, koja se nalazi u H. s. maior, preuzeta iz Dukljaninova Ljetopisa,[10] što je a priori djelovalo na kronološko opredjeljivanje ne samo prijepisa, nego i samog postanka tobože izgubljenog splitskog originalnog rukopisa — H. s. maior. Koliko je bio osnovan taj Šišićev sud, vidjet ćemo u toku ove rasprave, a sad ćemo pristupiti kronološkom svrstavanju rimskih rukopisa prema drugim osobinama.

Da bi se utvrdio čvršći kronološki red, treba se ovdje dotaći osnovnih karakteristika pojedinog rukopisa, jer se već po samoj zbrci s obzirom na dosad poznat broj rimskih primjeraka nesumnjivo može tvrditi, da oni nisu pobliže istraživani. Postoje doduše opisi sadržaja, ali prilično nepotpuni. Uglavnom se zadovoljavalo time, da se kolacioniraju poglavlja sa H. s. minor i da se istakne, koja se od njih među sobom slažu, što je ispušteno, a što dodano. Toga se kriterija držao Rački i njega se uz neznatne varijacije drže i dandanas, te zato ovdje iznosimo opis Račkoga:

»Ova poviest nije razdieljena u glave, već teče s Vatikanskim rukopisom (= Luciusova ostavština sign. 7019) do gl. XXIV., nekoja izpustiv iz njega a nekoja iznovice dodav. Tako neima u njoj gl. I., IV., IX., XII—XVI., XXIV—LI. Ali mjesto ovih izpuštenih glava uvršćeni su u poviest spisi solinskoga sabora pod arcibiskupom Honorijem (str. 114—119.), dva lista pape Ivana IX. (914—28)[11] Ivanu arcibiskupu Spljetskomu (str. 128—30), jedan Tomislavu »kralju« hrvatskomu i Mihajlu, županu hlskomu (str. 130, 131); zatim spisi sabora Spljetskoga (str. 131—133), pa opet pismo pape Ivana IX. na rečenoga arcibiskupa. Nadalje pismo Lava VI. (928—929) na Formina Zadarskoga, Grgura Ninskog i ostale dalmatinske biskupe (str. 135, 136). Rieči, koje se u tom rukopisu čitaju o smrti kralja »Zvonimíra« naveo sam u pomenutoj raspravi (= Književnik I. 225—7); što dalje sliedi (str. 140—142) izvađeno je iz gl. XVII. poviesti Tomine po rukopisu Vatikanskom (= 7019), od koga se razlikuje, navodeći, da je sestra Ladislava Kralja a supruga Zvonímira pozvala svoga brata u pomoć poslie smrti muža u čemu se slaže s Thuroczom. Vriedno je ovdje prepisati tobožnji »Epitaphium Suonimeri Regis Croatorum« (slijedi tekst epitafa). Poslije nekih kraćih dodataka navađa se u tom rukopisu (str. 146) povelja (Farlatí, Illyr. III. 174) kralja Gejze II. od g. 1143. darovana Gaudinu arcibiskupu spljetskomu i zatim pečatnica pape Urbana III. od 12. Prosinca 1185. Petru nadbiskupu spljetskom (Farl. III. 221), napokon zaključak (Farl. III. 213) sabora pokrajinskoga, držanoga u Spljetu u crkvi sv. Andrije Ap. g. 1185 (str. 156, 157). Time se završuje rukopis Barberinski«.[12]

Črnčić, kad opisuje sadržaj, slaže se u glavnim tvrdnjama s Račkim, makar ga na jednom mjestu nije shvatio te mu prigovorio, da u barberinskom rukopisu nije posljednji splitski biskup Andrija Cornelius, nego Petar (g. 1185—7), iako je Rački jasno rekao, da to iznosi Farlati, za kojeg je ustvrdio, da je radio po drugom, Propagandinu primjerku.[13] Inače jedini Črnčić opisuje vanjske znakove spomenutog barberinskog rukopisa.[14] Ali Rački niti je sve »dopune« u Ocjeni naveo niti ih je kasnije, priopćujući u ediciji rukopisa »Historia salonitana« tekst barberinskog primjerka, sve tekstualno iznio. Tako je u Ocjeni prešao preko druge legende o sv. Dujmu, a kad iznosi barberinski tekst u HS., opet na drugi način preko nje prelazi, smatrajući je nastavkom prve.[15] To je nesumnjivo učinio stoga, što u tekstu nema nikakva posebna znaka, kojim bi se formalno istaknuo prijelaz na drugu legendu, makar je još Farlati zapazio, da je ona nešto odjelito i iznio je kao cjelinu.[16] Rački prelazi preko nekih bilježaka, kao što je: »In quodam líbro vetustissimo«, zatim preko preinaka teksta i manjih stilističkih izmjena. Dapače vijest o pogibiji kralja Zvonimira ne donosi iscrpno, nego je kida na najvažnijem mjestu. Sve to ulazi u kasniju literaturu i u njoj se održava do danas.

Zajedničko i bitno jest kod sva tri rukopisa, što se od početka do kraja podudaraju, dapače se slijepo pridržavaju i tehnike pisanja te pokazuju apsolutno poklapanje u formama: naslovi glava su svima isti, alineje vrlo rijetke i skoro zajedničke, imena onih biskupa, za koje nije povezan ni jedan događaj, bilježena su u dva stupca. Za utvrđivanje kronološkog odnosa među tim primjercima poslužit će nam dva faktora: grafija i lakune. Sva tri primjerka pisana su humanistikom i među njima nema mnogo *vremenskog razmaka*, najviše oko stotinu godina. Ovdje ćemo početi opisom od najmlađeg prema najstarijem.

1. Primjerak s brojem 3218 pisan je kurzivnom humanistikom, koja se približava karakteru modernog pisma. Ova je faza humanistike u jeku oko početka XVII. stoljeća. Prijepis se ne nalazi odjelit, nego uvezan u konvolut skupa s prijepisima nekih drugih rukopisa[17] i pod istom signaturom. Nepažljivo je uvezan s porazmiješanim arcima i prema tome s ispreturanom paginacijom. Neki listovi pri kraju arka su prazni. Egzemplar se sastoji od dva dijela: starijeg prijepisa i mlađe dopune. Razlike među njima se jasno vide kako po drukčijoj kaligrafiji (sl. 1) tako i po različitu papiru, što pokazuju nejednaki tvornički vodeni znakovi Starijom kaligrafijom pisan je tekst H. s. maior, koji ide od lista 7 (ispred njega nema prethodnih brojeva paginacije) do lista 60, a drugom se kaligrafijom nastavlja ondje, gdje H. s. maior prestaje. Prepoznaje se, da je taj nastavak rađen prema H. s. minor bilo po Luciusovu izdanju u »De Regno Dalmatiae et Croatiae«, bilo po rukopisu, koji je Lucius darovao Vatikanu, ali da nije tekstualno prepisivano, nego je tek ponešto ekscerptirano, preskočena su dapače cijela poglavlja. Prepisivač sam odaje, da se služio pomenutim djelom, jer iz drugih sastavaka, naime iz Barbazanisova i Cutheisova, koje sam spominje, prepisuje i ono, što se usko tiče splitske metoropolije. Ta se dva djela nalaze u spomenutom rukopisu skupa s Tominim djelom, i zajedno su publicirana u djelu »De Regno«, pa je jasno, da je odatle ovaj nastavak crpljen. Sastavljač starijeg indeksa biblioteke Barberini, bibliotekar Pieralisi, naveo je u indeksu, da je taj dodatak Ughellijev,[18] o čemu sam se uvjerio uspoređujući Ughellijevu[19] kaligrafiju u drugim njegovim sastavcima, koji se nalaze u vatikanskoj biblioteci. Samo se po sebi razumije, da ovakva Ughellijeva kompilacija ne predstavlja baš nikakvu historiografsku vrijednost. Nama je veza Ughellija s ovim rukopisom važna za nešto drugo. Ne znajući Šišić za nju, tvrdio je, da Lucius kad govori o apokrifnosti dodataka, ne kaže izrijekom, na koji se egzemplar to odnosi.[20] Ovdje ćemo dokazati, da se Luciusova primjedba odnosi baš na ovaj primjerak. Lucius naime sam u napomeni kaže, da mu je egzemplar pokazao Ughelli,[21] a da je Ughelli imao baš ovaj primjerak, dokazuje spomenuti nastavak prijepisa pisan njegovom rukom. Ima još jedan dokaz, koji ovo potvrđuje. Na početnoj strani ruko-

písa, pri gornjem lijevom uglu, davnom je rukom napisano: »Ex mss (= manuscriptis) dono Ferd. Ughelli«. Nema dakle sumnje, da je Ughelli pokazao Luciusu svoj primjerak. A da je baš taj bio u ruci Luciusovoj, dokazom su marginalne bilješke na njemu, koje je učinio sam Lucius. To sam utvrdio po kaligrafiji, koja je identična s onom u Luciusovoj ostavštini u Vatikanu[22] (isporedi reprodukcije br. 2—7). Istina, Lucius je identične i slične bilješke pravio i na drugom barberinskom primjerku; ta sam kaže, da sličnih primjeraka ima mnogo! To su dakle preostali znakovi, koji govore, da ih je ispoređivao s H. s. minor. No sumnja, da bi se Luciusova primjedba mogla odnositi na ovaj drugi egzemplar, ne bi bila umjesna prosto zato, što s druge strane nije ničim potvrđeno, da bi taj primjerak Ughelliju bio uopće i poznat, dok se za prvi sasvim pouzdano zna, da jest.

Kako karakter grafije govori, da je ovaj primjerak najmlađi od triju rimskih, i pošto je dokazano, da je on bio Ughellijev, to se sada može unijeti više svijetla u pitanje o vremenu njegova postanka. Svakako imamo čvrst terminus post quem non. Lucius u pomenutoj napomeni kaže, da je taj rukopis Ughelli upotrebio za peti svezak svoga djela »Italia sacra«. Taj je svezak štampan g. 1653. pa je prema tome rukopis mogao nastati samo prije te godine. Da nije nastao neposredno prije tog vremena, svjedoči činjenica, što je Ughelli umio birati stariju građu, pa kad je uzeo u ruke taj rukopis, morao mu se činiti nešto starijim. Neshvatljivo je, da bi on manuskriptu svježeg obličja toliko povjerovao, te se na nj slijepo oslonio i iz njegova sadržaja prenio podatke u svoje djelo bez ikakva ograđivanja. Lucius govori, da se Ughelli uvjerio, da je nov, kad mu je pokazao rukopis H. s. minor, ali je do toga došao na osnovu ispoređivanja s mnogo starijim primjerkom, što sam kaže sa »visa mei codicis antiquitate et cum suo exemplo quod habebat collato«. Doista se ovaj kasniji prijepis mogao činiti mlad prema Luciusovu primjerku H. s. minor iz konca XIV. stoljeća (sign. 7019), i samo prema ovom odnosu se ima tumačiti onaj izraz, da je pisan »manu recenti«. Zato »manu recenti« može podnijeti nekoliko decenija starosti, a da nije tako, bilo bi samom Luciusu u interesu, da zbog svoje tvrdnje o apokrifnosti pomenutih pasusa upotrebi izraz »manu recentissima«. Po svemu ovome i uz pridržavanje svake rezerve možemo postanje Ughellijeva rukopisa staviti u vrijeme oko početka XVII. stoljeća.

2. Drugi barberinski primjerak (828) opisao je već Črnčić,[23] samo što on ne znajući, da postoji Ughellijev primjerak, misli, da se Luciusove primjedbe odnose na taj rukopis, ali unatoč tomu smatra »po pismu sudeć, i što onako razređuje besjede«, (misleći pri tom na Luciusovo »nedavno« pisano), da je taj rukopis pisan »malo više od sto ljet prije 1658« tvrdeći, da je Lucius imao pravo (s obzirom na oznaku starosti!). Sudeći po karakteru grafije potpuno bih se složio s Črnčićem i postanak ovog rukopisa svr-

stao oko sredine XVI. stoljeća. Međutim za nas je važno istaknuti usku srodnost između Ughellijeva primjerka i ovog rukopisa, koja se regbi očituje u direktnom ispisivanju jednoga i drugoga, jer je tako i s druge strane ipso facto dokazano, koji je stariji, a koji mlađi. U oba teksta postoji mali broj lakuna, što potvrđuje, da su oba prijepisi. U drugoj varijaciji legende o sv. Dujmu, a u trećem, najstarijem, Propagandinu primjerku, gdje stoji »Insane Maurili pecunia«, u barberinskom (828) je ono Maurili zamrčeno, pa se nije moglo pročitati i odatle u Ughellijevu »Insane..... li pecunia«. U Propagandinu pak stoji »inique ageret hominem«, a u rukopisu pod brojem 828 opet je zamrčeno, pa je u Ughellijevu egzemplaru došlo »unquam.... hominem«. Dalje se u Propagandinu primjerku, ali teško čitljivo, nalazi »ordinis iuris promessum est«; to je u rukopisu 828 zapisano »ordinis.... iuris«, a kod Ughellija isto tako. Po ovome se vidi, da su nejasnosti, stvarane u drugom barberinskom primjerku, prešle u Ughellijev, a nikako obratno, i zato je najvjerojatnije, da je on odatle i potekao, t. j. da je barb. primjerak 828 stariji od Ughellijeva.

3. Propagandin primjerak pisan je ranom humanistikom, koja u mnogočem sliči knjižnoj (humanistica libraria): ima prevelika slova kod inicijala i ličnih imena, a ligature su veoma rijetke, te se može reći da ih jedva ima. Period njena cvata je bio u petnaestom stoljeću.[24] Egzemplar je dospio u fascikul među naredbe i izvještaje (decreta et relationes), koji se odnose na Balkan. Postoje svega tri takva fascikula, koji sadrže građu za period od g. 1625. do g. 1648. Naš se rukopis nalazi pri kraju trećeg fascikula, koji nosi naslov: »III. Albania, Macedonia, Servia, Dalmatia et Illyrico 1648. N° 264«[25] i obuhvata listove 607—651. U taj fascikul i na taj položaj u njemu rukopis nije mogao dospjeti ni po kakvom kriteriju, nego samo mehaničkim stavljanjem uvezivača. Budući da je bez izrazitih formalnih kronoloških oznaka i krnja izgleda, dok je ostala građa datirana, povezivač vjerojatno nije znao, kud će s njime, pa kad mu je pri uvezu preostao, ubacio ga je iz neprilike i nasumce na kraj fascikula. Taj primjerak ima isti sadržaj kao i ona dva, o kojima smo već govorili.

Ali taj manuskript ima još nešto, što druga dva nemaju. Pred njim se nalaze, ali odjelito prišivene, »Memorie Archiepiscoporum Salonitane ecclesie« (sl. 8.) na tri lista (604—606) na papiru istog formata i kvaliteta, ispisano istim pismenima kao i tekst H. s. maior, ali čini se, ne do kraja. Te su Memorije smatrane dosada sastavnim dijelom H. s. maior, te se po posljednjoj kronološkoj oznaci na njima »Andreas Cornelius 108, venetus 1512« (sl. 9.) pripisivala istovremenost objema povezanim tekstovima. Šišić je tvrdio, da je rukopis H. s. maior mnogo mlađi, i to na osnovu činjenice, što godina 1512. ne odgovara stvarnom izboru A. Corneliusa, jer je on izabran dvije godine kasnije, a došao je u Split

tek g. 1527.[26] te je ova bilješka o njemu mogla biti napisana tek pošto je njegov izbor već pao u zaborav, a za to je trebalo da proteče vremena.

Ako pogledamo karakter tih Memorija, vidjet ćemo, da je to običan katalog, popis, ordo, series, salonitansko-splitskih metropolita. To je zaseban popis, zamišljen doduše, da zabilježi i pokoji događaj uz koje ime, — i zato je nazvan »memorie«, — ali daleko od ambicije, da iznosi historiju solinsko-splitske crkve. Sam prostor od tri lista je premalen i upravo tolik, da je ispunjen imenima 108 biskupa. Od tolikog broja imena samo je uz njih šest pridodana bilješka,[27] i to prve dvije u toku pisanja popisa, a ostale naknadno. Po svemu se tome vidi, da su te katalog-memorije djelo pisano posebno, po sadržaju i formi slično tolikim drugima, kojima je splitski kaptol upravo obilovao.[28] Da je posebno pisan, t. j. da nema organske veze s rukopisom, dokaz je u tome, što se lica ne slažu ni u broju, ni po imenima, ni po redu. Dovoljno je samo istaći, da za period od Dujma do Petra, koji je u H. s. maior posljednji, katalog sadržava imena 85 biskupa, a H. s. maior ima svega 41! Katalog je još manje mogao biti ekstrahiran iz Tomine HS., jer ih ona sadržava manje nego H. s. maior te za isti period ima svega 24 biskupa!

Očit je dakle dokaz, da je katalog sastavljen iz drugih predložaka, a za to govori i njegovo obuhvatanje biskupa do g. 1512., dok Tomino djelo ide do g. 1266. Isto se odnosi i na bilješke, jer jednu nalazimo uz Balianusa, za kojeg kaže, da je godine 1326. izdao odluku Horciji, opatici samostana sv. Marije de Taurello, a to nije moglo biti preuzeto iz HS, kad je ona pisana 60 godina ranije. Sve to govori, da te katalog-memorije osim susjedstva s tekstom H. s. maior nemaju s njome ništa zajedničko, t. j. da su katalog i H. s. maior dva različita djela. Kaligrafija i susjedstvo govore, da potječu iz iste ostavštine i od istog prepisivača. Taj je katalog Bulić-Bervaldijevom studijom utvrđen kao nepouzdan.[29]

Inače sam vodio računa o podijeljenom mišljenju Farlatija[30] i Račkoga[31] s obzirom na dometanje posljednjih nadbiskupa drugom rukom. Očito je, da je u katalogu, što se grafije tiče, mnogo što slično, a evidentno je opet, da sve nije identično. Sve do potkraj popisa, osim uz Ivana Ravenjanina, koji se inače bez ovog atributa nigdje ne javlja, nema oznake porijekla ni jednom biskupu i vidi se, da začetnik kataloga nije imao namjeru da navodi porijeklo. Međutim pri kraju kataloga, naročito kod posljednjih imena, porijeklo je naznačeno. Jednom je dapače, uslijed stisnutog prostora, ono umetnuto ispred imena: »Venetus Jacobinus Baduario 102.« Negdje su uz imena naknadno dodane godine.[32] Tako je uz posljednjeg Andriju Corneliusa napisano: »Venetus 1512.« Čini se, da su ti sitni dodaci pridodani još nekolicini biskupa ispred posljednjih, koliko je u doba toga dodavanja još postojalo sjećanje na njihovo porijeklo. Granicu je teško postaviti, ali sva-

kako se Farlatiju ne može upisati u grijeh, što je tvrdnjom o pridodavanju drugom rukom htio spasiti svoje mišljenje o starosti rukopisa. Takav se dojam uistinu može dobiti gledajući popis, ali se s nedostatka oštrih razlika ne može to kategorički tvrditi. No bez obzira na to, godina 1512. ne pravi nikakvu smetnju utvrđivanju ranijeg postanka djela. Nju će kao dosadašnju stalnu zapreku za terminus ante quem non potpuno odstraniti činjenica, što se tu radi opet o jednom prijepisu, a nikako o originalu, pa zato se spomenuta godina ili još neko vrijeme iza nje može odnositi samo na vrijeme postanka prijepisa. U to nas u prvom redu uvjeravaju brojne griješke, koje mogu nastati samo pri prepisivanju,[33] a to još jače potvrđuje nekoliko lakuna u tekstu.[34] Najočitija je griješka u tekstu »Cum autem Crescentius debitum mortis solvit sepultus est in sacro ofago marmoreo.....« (v. dalje u tekstu H. s. maoir naš pasus 40). Taj »sacro ofago« je potpuno besmislen i ne znači ništa. Pravi auktor je znao, što piše i označio je, da je Crescentius pokopan »in sarcofago marmoreo«. To je zaista mogao iskriviti samo prepisivač koji ili nije znao pročitati ili nije znao, što je to sarkofag, pa mu je izišao neki sv. Ofag, i već po tome je jasno, da je naš tekst prijepis. Stoga je bjelodano, da je prije tog najstarijeg očuvanog prijepisa postojao naš sastavak.

Moglo bi se dapače tvrditi, da je Propagandin primjerak potekao opet iz jednog prijepisa, a ne originala, jer svi rimski primjerci ne pokazuju služenje istim predloškom. Da dva srodna barberínska egzemplara nisu potekla od Propagandina, dokaz je u tome, što se ne slažu u lakunama i sitnim naznakama.[35] Kad nisu ispisane iz Propagandina primjerka, a sadržavaju razlike kao što je »explicit« kod Propagandina, a »Maximus salonarum...« kod Barberinskih onda im ni predložak nije bio isti. Kako sva tri primjerka zadržavanjem lakuna i drugih formalnih obilježja slijepo slijede svoj predložak, to ne može biti govora o kakvom namjernom dopunjavanju prepisivača. Kudikamo se očitije vidi, da je moglo doći i da je dolazilo samo do ispuštanja po koje male česti, vjerojatno omaškom. Stoga onaj »Maximus salonarum« ne govori o dodavanju, a ni o preuzimanju iz Propagandina primjerka, kad u njemu ne postoji; morao je dakle poteći iz kojeg drugog egzemplara. Isto bi tako onaj »explicit« govorio, da je Propagandin primjerak uzet iz predloška, po kojem nisu rađeni barberinski rukopisi. Ovdje uzgred možemo dopuniti prijašnju tvrdnju o izdvojenosti kataloga od teksta H. s. maior, jer da je kod starijih egzemplara postojao katalog organski vezan za tekst, bio bi se tada on i u kojem drugom prijepisu bez sumnje javio. Iz toga se može zaključiti, da je još prije Propagandina primjerka kolalo više egzemplara prijepisa H. s. maior. Znamo na primjer, da je modruški biskup Šíme Kozičić-Benja pribirao staru dokumentarnu građu i da je imao svoja »Collectanea«,[36] u koja je ispisao jedan primjerak H. s. maior, koji je

opet prepisao Levaković.[37] Ne možemo zamisliti, da Benja pribirući staru građu »ex variis codicibus et tabulis« ne bi osjetio, da je H. s. maior tako svježa, kad bi ona bila napisana poslije god. 1512. Ti kodeksi i tabule bili su svakako stariji, a pošto ne znamo kad je Benja to sakupljao, nije isključeno, da je stari kodeks H. s. maior već bio u njegovoj ruci prije g. 1512. U svakom je slučaju isključeno, da bi njegov postanak padao u doba Benjine starosti († 1536).

Gledajući na narav Propagandinog egzemplara moram zaključiti, da je pripadao nečijim »collectaneama«. U »collectanea« se prepisuju raznoliki spisi bez obzira na njihovu srodnost i povezanost, pa se zato uz naš egzemplar nalazi i katalog. Da su to samo preostaci većih »collectanea« za to bi govorila i stara paginacija, po kojoj znamo još i to, da su u nju bili davno ispisani sastavci jedan za drugim, dakako iz različitih predložaka. Na prvom listu stoji stari redni broj 289 (v. reprodukciju br. 8), a na zadnjem 336, nemamo dakle ni početka ni završetka, pa se vidi, da je u tim »collectaneama« bilo mnogo toga napisano ispred naših sastavaka, a ne zna se, koliko iza njih. Moglo bi se tek nagađati, da bi se ovi ostaci mogli odnositi još i na istrgane dijelove Benjinih »collectanea« zato, što se i ona nalazila u istoj instituciji do god. 1805. (v. bilj. 36), no nemoguće je vjerovati, da Farlati ne bi spomenuo, da se to na njih odnosi. Svakako, čim se naš primjerak javlja u nečijim »collectaneama«, gdje su i drugi spisi ispisani redovno istom rukom, ne treba sumnjati, da se radi o prijepisu, i odatle onda zajednička pojava H. s. maior s katalogom. Tako je i s ove strane potvrđena njihova tekstualna nezavisnost.

Po svemu izloženom možemo već sada s potpunom sigurnošću ustvrditi, da je H. s. maior ovakva, kakva je do nas doprla, nastala prije XVI. stoljeća, drugim riječima, prije otkrića Ljetopisa popa Dukljanina, te stoga otpadaju sva dosadašnja mišljenja o njenu postanku poslije ovog otkrića.

II. UPOREĐENJE S DJELOM »HISTORIA SALONITANA MINOR.«

Rukopisi H. s. maior ne nose nikakvu formalnu oznaku, po kojoj bi se prepoznao auktor. O njenu postanku i sadržaju postoje različna mišljenja, koja su nastala više pri pledíranju za autentičnost ili apokrifnost njenih »interpolacija« nego li pri proučavanju i komparaciji samih tekstova. Osvrt na H. s. maior uzrokovali su naročito salonitanski i splitski sinodi i pitanje načina smrti kralja Zvonimira. Tom zgodom palo je više raznolikih konstatacija u vezi postanka, sadržaja i auktora ovog djela, a ovdje narav postavljenog zadatka iziskuje, da neka iznesemo u osnovnim crtama.

Lucius se prvi otvoreno izjasnio za srodstvo dviju solinskih historija, čim je rekao, da je uspoređivao H. s. maior s njegovim primjerkom rukopisa Tomine HS (»contulique cum hoc codice«) što se vidi i po njegovu rukopisu na naznačenim tablama. Za sinode, papinska pisma i Zvonimirov epitaf držao je, da su izmišljeni i podmetnuti.[38]

Možda najranije, a mutno očuvano mišljenje o karakteru sastavka, našlo je odraza kod nepoznatog sastavljača kataloga, koji ga je nazvao »Cathalogus II. ex historia salonitana codicis Bigniani«.[39] Isticanje Benjina kodeksa očito dokazuje, da je imao razloga da ga tako nazove, a to ne bi bio učinio, da nije znao i za drugu HS, koja nije sadržajem ista, što se onda mora odnositi na H. s. minor, pa su obje historije na ovaj način dovedene u srodstvo.

Ughellí se prví poveo za Luciusom, te je na svom primjerku ispod naslova »Incipit historia Salonitanorum pontificum« dodao: »Auctore Thoma archidiacono Spalatensis qui floruit circa anno 1266«, pa zatim ravnodušno nastavio H. s. maior kompiliranjem iz Tomine H. s. minor (vidí priloženu reprodukciju br. 1).

Anonimni sastavljač lista 67. u barberinskom primjerku 828[40] znajući za mišljenje obojice prethodnih kaže, da je to kopija Tomine HS., koja ide do gl. 24., ali da joj nedostaju čitave neke glave (1, 4, 9, 12 i 16), da u drugim glavama nedostaje mnogo riječi, ali da ih je mnogo više dodano. Ti dodaci su sa strane označeni crtom.[41] Dalje kaže, da je život sv. Dujma prepisan iz lekcije i Žića, a bula Urbanova i sinod (g. 1185.) iz autentičnih predložaka, ali da se ne zna, odakle je uzeto ostalo; a pošto ti ostali prijepísi vrve greškama, kaže, da se time razotkriva apokrifnost.

Farlatí je prvi digao glas protiv te tvrdnje i na više mjesta u svom djelu uzeo u obranu autentičnost dodataka.[42] Konstatira, da je prvobitni tekst osakaćen i naslućuje, da je mogao sezati do glave dvadeset i osme, jer mu se čini, da su neke stranice istrgnute.[43] U dvoumicí je, da li je već gotovu HS dopunio sam Toma ili netko drugi. Kaže, da je neriješeno, je li dopunjavanje vršeno do kraja teksta, koji postoji u Luciusovoj redakciji, ili se prepisivač umorio pa prestao pisati, ostavívši djelo nedovršeno. Postojale su, veli, dvije HS.: štampana i ta u rukopisima; ali premda je ta u rukopisima za polovinu manja, ipak obilnije iznosi događaje í spomenike te u tome nadilazi prvu, i zato ju je, kaže, zgodno nazvati »Historia salonitana maior«. Za dodatke veli da u njima ima mnogo pisarskih grešaka, koje su unijele toliko nejasnoća, da se jedva može razumjeti tekst i da je ostalo jedva nešto neiskvarena. Misli, da je ova iskvarenost jezika barbarízmima utjecala na Luciusov sud o apokrifnosti. Tvrdi, da su raznolikost i ne podudaranje stila nastali zbog toga, što je onaj, koji je dometao, sve prenio, kako se u predlošku nalazilo.[44] Za katalog u Propagandinu primjerku mísli, da ga je mogao sastaviti Toma

ili netko blizu njegova vremena, dok za posljednje biskupe misli da su dodani naknadno drugom rukom.[45]

Rački pored naprijed iznesenog opisa tvrdi, da je vijest o Zvonimirovoj smrti identična s tom viješću u hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina, pa da je odatle ili iz zajedničkog im predloška preuzeta. Zatim, — da je na osnovu Dukljaninove kronike prerađena Tomina historija početkom XVI. stoljeća na taj način, što joj je nepoznati pisac dodao dokumente ondje, gdje mu se činilo najzgodnije. U obliku imena »Zolomerium«, koju ima i Thuroczy, nalazi argumentaciju protiv Farlatijeve tvrdnje o starosti H. s. maior.[46] Po tome, što se sve izmjene tiču splitske crkve, Rački drži, da su nastale u Splitu. U razdvojenosti Lucijusova i Farlatijeva mišljenja nalazi sredinu i kaže, da isprave s obzirom na autentičnost treba razlikovati od drugih dodataka. Što se tiče Zvonimirova epitafa, smatra ga izlivom ili dopunitelja Tomine povijesti ili kojeg drugog rodoljubnog pjesnika. Isprave su mu od »preustroitelja« solinske povijesti uvrštene od drugdje, i teško je vjerovati, da ih je on sam izmislio. Autentično je, kaže, ono, što se tiče borbe za slavenski jezik, jer ima dokaza, da se ona kasnije nastavila.[47] Poslije izjavljuje, da su splitski sinodi (925—28) izneseni u prerađenom obliku, što je učinila druga ruka, i da su to vjerodostojni argumenti, ali da po današnjem obliku i stilu pripadaju kasnijem vremenu.[48] Najzad, to prerađivanje argumentira ispravljanjem glave XV. splitskog sinoda, a autentičnog potkrepljuje navodom, da se osobe spominjane u sinodima nalaze i u drugim dokumentima.[49]

Črnčić smatra, da je ovaj prijepis nastao u prvoj polovini XVI. stoljeća, a što se tiče porijekla vijesti o pogibiji Zvonimirovoj, drži da nije preuzeta iz Dukljaninova Ljetopisa, pošto u njoj ima nešto manje, a nešto više nego u Ljetopisu (epitaf). U tom poglavlju, u pasusu »in loco illyrica lingua appellato Cossovo«, smeta mu ono »illyrica lingua« kao i oblik imena Suonimir, jer da Latini do XV. stoljeća ne upotrebljavaju izraz illyrica nego sclavonica, a Zvonimir da se javlja oblikom Suinimirus. Zbog toga se susteže, da izreče svoj sud o djelu.[50]

Kršnjavi se uglavnom pridržava Račkoga. Inače tvrdi, da »nastavak« H. s. maior odgovara tekstu H. s. minor. Epitaf mu je izmišljen, a smatra sumnjivim dokumente, koji govore o borbi za crkveni jezik.[51] Kasnije je pisao, da su krivotvoreni zato, da se pokaže, kako su sami Hrvati išli za tim, da se dokine glagoljanje, a to je pobio Gruber.[52]

Zeiller spominje salonitanske sinode sa sumnjom u autentičnost govoreći, da njihovo održavanje treba još dokazati. Pošto su sinodi naznačeni u dodacima H. s. maior u tekstu Tome arcidakona, kaže, da se zna, da su ovi dodaci vrlo sumnjivi i zatim zaključuje: »Možemo se zapitati, nisu li tobožnji sabori iz g. 530. i 532. također

podvostručenje s anticipacijom sabora, koji su se održali god. 924. i 925. Ovi bi, pak, mogli biti autentični, premda i za njih znamo iz »Historiae sal. maior«.[53]

Rittig smatra solinske sinode autentičnim.[54] Isti je proučavao u Rimu rukopise 7019 i 828 te ustanovio, da »interpolacije« nikako ne mogu biti formalne krivotvorine, proizvod kasnijeg falsifikata, nego da ih je neki naš čovjek iz autentičnih dokumenata uvrstio u svoj prijepis Tomine solinske povijesti, da bi mu bila što punija.[55]

Jireček vjeruje u autentičnost solinskih sinoda,[56] a što se splitskih tiče, pristaje uz Luciusa i kaže, da su sačuvani u jednoj zbirci XVI. stoljeća te da su podmetnuti. Na to ga navodi okolnost, što su u to doba Hrvati protivnici Simeuna, a Zahumljani njegovi saveznici, pa da to čini nevjerojatnim sudjelovanje Tomislava i Mihajla Zahumskog na splitskom saboru.[57]

Bulić i Bervaldi pristaju uz Farlatija, što se tiče salonitanskih sabora, i dopunjuju njegove razloge tvrdeći, da sama narav raspravljanja na solinskim koncilima odgovara prilikama i potrebama onoga vremena. Navode, da nema nikakva razloga, da budu podmetnuti potpisi biskupa, koji se tu nabrajaju, a s druge strane, da ima drugih izvora, po kojima se zna, da su održani. Ističu, da bi se uvuklo koje hrvatsko ili langobardsko ime, kad bi akta bila kasnije sastavljena. Zatim tvrde, da nije bilo svrhe falsificiranja, jer se iz njihova sadržaja vidi, da crkva samo gubi na ugledu, pošto se tu iznose mnoge mane. Što se kronologije tiče, datiranje po konzulima Lampadiju i Orestesu odgovara, a kad bi akta sabora bila falsificirana, vele, da bi godine bile drukčije označene. Zaključuju, da su solinski koncili uistinu održani, i da se akta ne mogu ubrojiti među krivotvorena.[58] Sličnim načinom, a naravno s drukčijim historijskim prilikama, Bulić i Bervaldi brane i autentičnost splitskih koncila.[59]

Šegvić prihvaća od drugih auktora sve ono, što je rečeno u prilog apokrifnosti »dodataka«. Postanak »interpolacija« datira u petnaesti vijek i tvrdi, da su izrađene po manjkavim i oštećenim starijim ispravama.[60]

Šišić se osim već navedenog mišljenja o starosti primjeraka dotiče kodeksa obrađujući solinske i splitske sinode.[61] On uglavnom proširuje mišljenje Račkog, naročito Farlatija, a za postanak kaže: »Držim dakle da su ti dodaci dašto koliko su oni isprave i spisi posve vjerodostojni svojom sadržinom, došavši ipak do nas iznakaženi od nevještih prepisivača i to ne od jednoga, već od više njih što je i posve prirodno kod spisa VI. i X. vijeka, kad leže pred nama u rukopisima XVII. vijeka. Pored toga nije nemoguće, da je ovdje ondje gdješto dodano — zar bivše marginalne bilješke u predlošcima — ili ispušteno nemarom prepisivačevim, što je dašto smisao njihov još više oteščalo. Izgleda, dakle, da je

neki nepoznati nam vlasnik jednog prijepisa Tome arciđakona u svoj primjerak umetnuo ono, što je još tada njemu bilo pristupno iz nekog, zar splitskog arhiva[62]... Alí posla svoga nije dovršio, jer je dospio samo do glave XXIII. Tomina djela. Budući da je nepoznati kompilator umetnuo i kratku vijest o nasilnoj smrti kralja Zvonimira i inače pjesnički izmišljen epitaf njegov, a izvor tome jeste hrvatska redakcija Ljetopisa popa Dukljanina, koja je u Split došla tek na početku XVI. vijeka. Međutim samo kasno postanje rimskih rukopisa, odnosno njihova splitskoga predloška još nikako nije u bitnoj vezi s pitanjem o samoj vjerodostojnosti onih dopuna, jer one mogu da budu tako isto noviji prijepisi inače pouzdanih starijih spomenika, kao što je i ostali tekst djela arciđakona Tome«.[63] Za splitske sinode drži, da ih je složio ili kompilirao jedan učesnik obaju sinoda, bezuvjetno koji biskup dalmatinski, ako ne sam nadbiskup splitski Ivan, i to tako, da je papinska pisma spojio u jednu cjelinu sa svojim opažanjima.[64]

Kostrenčić ukratko iznosi historijat pitanja i slaže se sa svima onima, koji tvrde, da rukopisi, u kojima su sačuvani dodaci, nijesu stariji od XVI. vijeka. Iz čitavog zapleta izvlači sud, da će teško ikada uspjeti nesumnjivo utvrditi istinitost ili lažnost saborskih izvještaja. Njemu okolnost, što Toma ne zna za saborе ní njihova akta, predstavlja jak argumenat protiv njih.[65]

Srebrnič kaže, da su rukopisi iz vremena oko g. 1600. i da Toma kad je pisao djelo »H i s t o r i a s a l o n i t a n a«, za njih uopće nije znao, makar da bi mu dobro bili poslužili.[66]

Klaić dokazuje, da je Toma poznavao akta splitskih sínoda, iako ih nije upotrebio. To tvrdi zato, što se Toma indirektno kasnije odaje, kad spominje, da je Grgur Ninski zadavao neprilika nadbiskupu Ivanu, i što zna, da su nakon dolaska Hrvata stajale biskupije u Sisku i Duvnu, a to je sve mogao doznati iz akata koncila, a naročito iz pisma pape Leona. Zatim — da je Toma sastavio katalog biskupa, što pokazuje glava XIII. i XIV., i pri sastavljanju upotrebio razne dokumente pa označio nekim biskupima vladare kao suvremenike pridavši ím godinu prema datumu dokumenta, te je tako mogao pred sobom imati sinodske spise, a to da potvrđuje istovremeno spominjanje Tomislava i nadbiskupa Ivana.[67]

Perojević misli, da je iz akata ispušteno sve ono, što níje služilo određenoj svrsi i drži, da je to načinjeno zbog priloga nekoj kasnijoj raspri.[68]

Katić odlučno tvrdi, da su spisi splitskih sínoda vrlo sumnjivi u pojedinostima, ali da u cjelini imaju jasnih znakova autentičnosti. U faktu, što kompilator zna za dvije Dalmacije, vidí, da je on živio u X. stoljeću, jer da u falsifikatora XVI. stoljeća nije bilo tolikog povijesnog znanja.[69]

Praga, govoreći o autentičnosti sinodskih zaključaka veže ih za postanak rukopisa, oslanjajući se pri tome potpuno na Šišića i dodaje, da kasna pojava ne može vojevati u prilog njihove autentičnosti, pošto ih je sakupljač iz XVI. stoljeća lako mogao naći u arhivu splitske kurije već odavno krivotvorene pa ih u dobroj namjeri uvrstio s ostalim autentičnim dokumentima.[70]

Selem u prerađenoj monografiji[71] o Tomi arciđakonu kaže, da je u najnovije vrijeme Praga oborio autentičnost akata sinoda iz g. 925.[72]

Barada se u radnji o Gornjoj Dalmaciji — koja se upravo doštampavala u vremenu, kad je ova rasprava nastajala — uzgred osvrnuo na H. s. maior nazvavši je ispravno po samom naslovu na njoj »Historia salonitanorum pontificum«, i uspoređujući je s Tominom HS konstatirao, da se ove dvije kronike u mnogome tekstovno slažu, ali i razilaze u čitavim poglavljima, odlomcima i mnogim pojedinostima. Uspoređivanjem i kritikom teksta glave XIV. i XV., koji se u kronikama razlikuje, utvrdio je, da se radi o dvije redakcije teksta, a tekst da je u biti izrađen iz triju predložaka. Uočuje netočnosti u Tominu tekstu, utvrđuje anahronizme, kojih na odgovarajućem mjestu naš kodeks nema i isključuje pomisao, da je njegov auktor ispravljao Tomu. Taj auktor kod njega ostaje i dalje nepoznat. U pogledu odnosa među ta dva teksta zaključuje: »Radi se o dvjema redakcijama koje među sobom nisu izvorno ovisne, nego neizvorno preko predložaka koji potječu iz starijih kompilacija; po poređenju gornjih odlomaka (= iz gl. XIV. i XV.) redakcija HSP-a (= Historia salonitanorum pontificum) svakako je starija od Tomine a kako sam pokazao i pouzdanija, te joj se kao izvoru mora dati prednost pred Tomom. Ovim je položaj Tomine kronike prema kronici HSP-a sasma izmijenjen; HSP je došla na mjesto suprotno od onoga na kojemu je do sada u nauci stajala: nepravo zapostavljeni njegov auktoritet treba uspostaviti.«[73]

Ako pogledamo sva iznesena mišljenja o starosti rukopisa, vidjet ćemo, da većina pisaca veže postanak vijesti s postankom kodeksa i na osnovu toga sumnjaju u starost tih »interpolacija« ili tu starost jednostavno poriču. Manji broj drži, da su one stare, ali kasno uvrštene u kodeks, a neki su od njih dapače u dvoumici, iako otvoreno teže da im osiguraju što starije postanje, dok se jedini Barada odlučno izjašnjuje za postanak kodeksa — bez obzira na prijepise — u ranije vrijeme, čak prije postanka Tomine HS.

Prethodnim našim argumentiranjem utvrđeno je, da prijepisi vuku svoj postanak iz predložaka, koji su bili stariji od g. 1510., kao i da je Benjin primjerak morao prije postojati, te prema tome

vijest o Zvonimirovoj smrti, koja se u njima nalazi, ne može biti preuzeta iz hrvatske redakcije Dukljaninova Ljetopisa, što se uzimalo kao jedini ozbiljan prigovor starosti i kao terminus ante quem non postanka kodeksa. Iz moje druge radnje, koja će doći iza ove, vidjet će se i to, da sadržaj te vijesti nije striktno preuziman. Pretpostavimo li, da je ipak barem u osnovi ta vijest preuzeta, moglo se slučiti jedino to, da se odavde prenijela u hrvatsku redakciju Dukljaninova Ljetopisa, a ne obratno. U svakom je slučaju sada potpuno jasno, da otpadaju svi dosadašnji prigovori, da je djelo postalo ili da su »interpolacije« unesene negdje u XVI. ili čak XVII. stoljeću. S tim u vezi otpada i sve ono, što se na tome izgradilo.

Doduše preostala bi još kao jedina zapreka većoj starosti rukopisa pojava izraza »illyrica lingua«. Iako to ne isključuje postanje rukopisa prije otkrića Ljetopisa popa Dukljanina, jer kažu, da se izraz »illyrica« umjesto »sclavinica« javlja u XV. stoljeću, ipak se moramo i na to osvrnuti.

Unatoč tendenciji za striktnim prepisivanjem naši rukopisi pokazuju sitne izmjene pokoje riječi, a te su nastale bilo zbog različitog čitanja pokraćenica,[74] bilo zbog nejasnoća u predlošku,[75] a kako smo već vidjeli, negdje je izmakla pokoja sitna oznaka. Ima međutim, iako vrlo rijetko, i razlika, koje su nastale po samovolji prepisivača, no one su takve, da ove nikako ne mijenjaju smisao. Našem je slučaju vrlo bliz primjer s nazivom otoka Visa. On se kod Tome i u barberinskim rukopisima javlja samo u romanskom obliku: Lussia, Lyssia, Lissa. U tim dvjema rukopisima na onom mjestu, gdje se govori o putovanju pape Aleksandra III. Jadranom[76] stoji »navigavit Apuliam et venit ad insulam que dicitur Lissam« dok se u Propagandinu nalazi »... ad insulam que dicitur Vis«. Dakle samovolja prepisivača u ovom slučaju više je nego očita. To nam nameće analognu promjenu za »slavica«, »sclavinica«, u »illyrica«, jer ništa nije u protivrječju s prepisivačevom intencijom, da kad se već ohrabrio i načinio izmjenu, čini to tako, da nikako ne povređuje smisao. Ako pomislimo, da je u doba postanka našeg prijepisa terminus »illyrica« bio baš u jeku i odjednom posvuda učestao, shvatit ćemo, da je prepisivač mogao tomu podleći ne osjećajući grijeha, ako termin »sclavinica lingua« bezazleno zamijeni sa »illyrica lingua«. Uostalom, ako je točna tvrdnja, da se izraz »illyrica« ne upotrebljava prije XV. stoljeća, samo doba postanka djela, koje ćemo u toku rasprave utvrditi, pokazat će nam, da taj izraz — naravno, ako se ne javlja prije XV. stoljeća — nikako nije mogao postojati u vremenu, kad je djelo sastavljeno, i prema tome moralo je dakle doći do promjene na način, kako smo gore

objasnili. Stoga je ili prepisivač ili, što je manje vjerojatno, sam sastavljač mogao unijeti naziv »illyrica« i taj naziv onda ne predstavlja nikakvu zapreku, da se djelu odredi starost, koja mu pripada.

Uklanjanjem ove prepreke uklonjen je jedini anahronizam, koji je stvarno jako udarao u oči. Ne mislim time reći, da drugih anahronizama u djelu nema. Nema naime takvih, koji bi vidljivo pokazivali, da je djelo pisano s tendencijom, da poluči dojam kao da je pisano ranije, kako se ne bi sumnjalo u njegovu vjerodostojnost. U takvim slučajevima stvaraju se redovno i nesvijesno anahronizmi. Što je veći razmak od vremena, kojemu se djelo na taj način pripisuje, do stvarnog njegova postanka, to je sve veća mogućnost, da se oni u nj nesvijesno i spontano uvuku. Kad bi se prihvatila tvrdnja, da je spis nastao u XVII. stoljeću, a uzev u obzir, da sam sastavak sadržava zgode do g. 1185., izlazilo bi, da od posljednjeg zapisanog događaja do sastavljanja zja vremenski jaz od neka četiri stoljeća. Ako k tomu dodamo, da tobožnji sastavljač, kompilator dometač iz XVI. i XVII. stoljeća nije nikome poznat, onda imamo pravo da još više posumnjamo u njegov kriterij kao historika. Treba da sa svim ovim računamo i da se onda zapitamo, kako to, da se u djelu nije našao ni jedan događaj, ni jedno lice, ni jedna godina i ni jedan oblik, koji bi se odnosio na pomenuta četiri stoljeća, nego sve, što se u djelu nalazi, stoji u prošlosti omeđenoj godinom 1185! Ovo je još jedan razlog, iz kojeg se jasno vidi, kako toj osobini treba tražiti porijeklo samo u dubljoj starosti djela negoli mu se ona obično pripisuje.

Prema tome smatram suvišnim da se ovdje osvrćem na pojedinačne tvrdnje i kombinacije navedenih pisaca s obzirom na kasnu pojavu ovog djela, jer našim konstatacijama samo po sebi otpada sve, što je u prilog takvih tvrdnja rečeno i sve, što je za to vezano. Isto tako nije potrebno osvrtati se na iznesena mišljenja pisaca u vezi s daljim raspravljanjem, jer će ono samo pokazati, što jest, a što nije u skladu s novim tvrdnjama i postignutim rezultatima, te će prema tome već u toku samog argumentiranja naći svaka svoje mjesto. Utvrđena činjenica, da je tekst stariji, i nepobitna, a skoro od svih barem naslućena sličnost s Tominom HS, sili nas zakonom metodike, da njihove tekstove uporedo iznesemo ovdje u najkraćem obliku, koji nikako ne može pružiti onakav pregled, kakav bi se dobio, kad bi se tekst iznio ad litteram. Iznosimo ga tek zato, da sam čitalac dobije pregled u odnos i uzmogne pratiti konstatacije.

UPOREDBA TEKSTOVA*

Historia salonitana maior	**Zajedničko u oba teksta**	**Historia salonitana minor**
INCIPIT HISTORIA SALONITANORUM PONTIFICUM		INCIPIT HISTORIA SALONITANORUM PONTIFICUM ATQUE SPALATENSIUM.
1.		1a.
— — — — — — —		str. 3—5. uključivši naslov II. poglavlja »DE SALONA«.
	2. str. 5—7. čitavo drugo poglavlje.	
3. Paulus Jesu Christi apostolus qui Hierusalem usque Illiricum replevit.....		3a. str. 7. III. DE SANCTO DOMNIO ET SANCTO DOMNIONE. Primus itaque beatus Paulus apostolus, qui ab Jerusalem usque Illiricum replevit.....
	4. str. 7—8. (Illiricum replevit) evangelio Christi non tamen ipse... do predzadnjeg retka na str. 8 uključivši: apostolicam sortiuntur.	

* NAPOMENA:

Da bi se čitalac lakše snašao i pratio tekstove, ovaj prikaz je upravljen tako, kao da čitalac ima u ruci Račkijevo izdanje Hist. sal. Zato su navedene stranice toga izdanja, a pasusi, koji su rastrgani samo radi stvarnijeg prikaza, spajaju se pomoću dvije zadnje riječi prethodnoga, koje su u zagradama prenesene pred početak slijedećeg pasusa. Kako u prijepisima ima sitnih razlika, to ćemo preskočiti sve one, koje se sastoje najviše iz nekoliko riječi, jer ih je nemoguće iznositi, pošto ih ima mnogo, pa bi to oteščalo izlaganje, a sve je to i inače van koncepcije i svrhe ove radnje.

5.

Sanctus Domnius episcopus, natione Antiocenus, patre Theodosio ex Syria . . .[77]

5.a

str. 9.

Postmodum vero tempore Diocletiane et Maximiniane persecutionis alter simili nomine martir fuit qui Domnionis vocabulo a nomine pontificis Domnii modicum differt.

6.

— — — — — — —

str. 10—12

6a.

IV. DE CONSTRUCTIONE EDIFICII QUOD SPALATUM NUNCUPATUR

cijela glava uključivši i naslov druge:

DE GLICERIO ET NATALI SALONITANIS PRESULIBUS.

na str. 12.

7.

str. 12.

šest crta prve alineje uključivši: seriatim successerunt.

8.

(seriatim successerunt). De aliquibus prout scire potuero ad posterorum memoriam aliqua disseram.

Garganus archiepiscopus II. Simphorianus archiep. III.

Ursicus archiep. IV.

Ursicus archiep. V.

Valentinus archiep. VI.

Honophrius archiep. VII.

Maximus archiep. VIII.

Paschasius archiep. IX.

Cesarius archiep. X.

8a.

str. 12.

(seriatim successerunt). De aliquibus, prout scire potuimus ad posterorum memoriam aliqua disseramus.

Tempore Leonis imperatoris *cum* Antoninus . . . . . .

Justinus archiep. XI. Tempore Leonis imperatoris cum Antonius . . . . . .

9.

str. 12.
(cum Antoninus) tirannus fuisset imperator ..... do početka zadnje crte uključivši na njoj: manere.

10.
(manere) dictum Glicerium apud Salonam Dalmatie episcopum fecit sub annis domini 213.
Honorius archiep. XIII.
Jannuarius archiep. XIV.
Savilianus archiep. XV.
Stephanus archiep. XVI.
Honorius archiep. XVII.
Iste suo tempore in Barrensi ecclesia provide ordinavit episcopum sub annis domini 213.
Fruntinianus archiep. XVIII. Petrus archiep. XIX. Prochlinius archiepiscopus XX. Honorius iunior archiep. salonitanus XXI. Iste fecit concilium solemne ut infra sub die XVII. Kal. Iuliarum, consulatus vero Lampadii et Oresti..... donosi tekst prvog salonitanskog sinoda[78] iza svršetka kojeg stoji »explicit«

10a.
(manere) apud Salonam Dalmatie episcopum fieri fecit.

Zatim:
ITEM EIUSDEM HONORII IUNIORIS SALONITANE URBIS ARCHIEPISCOPI, DE ORDINATIONE EPISCOPORUM ET ALIA CAPITULA.
Post iterum atque iterum Lampadi et Oresti sumens sub die IIII. nonis Maias facto sacerdotali concilio[79] ... slijedi tekst drugog koncila.

11.

Natalis archiepiscopus, fuit Salonitanus, inops scientie non lectionibus deditus sed epulis et quotidianis conviviis cum parentibus, cognatis et amicis vacabat .....

11a.

str. 13.
(fieri fecit). Temporibus vero Pelagii et Gregorii, egregii doctoris, Romanorum pontificum, fuit quidam archiepiscopus Salone, Natalis nomine, eiusdem indigena civitatis, qui cum multorum esset propinquorum potentia circumfultus, multum a pontificali honestate devius incedebat. Cum enim esset inops scientie, non lectioni erat deditus, sed epulis et cotidianis conviviis cum cognatis et amicis vacabat ....

12.

str. 13.
(amicis vacabat) et quod erat deterius ... do str. 20., sredina trinaeste crte: illuc accedens.

13.
(illuc accedens) Florentium Epitauritane ecclesie episcopum et sufraganeum salonitanum, non probatis ab omnibus criminibus etiam a depositione non canonice et synodaliter facta absolvit .....

14.
str. 20—21.
(illuc accedens), cepit prius lenibus..... do svršetka poglavlja V. na str. 21.

13a.

— — — — — — —

15.
Illis diebus beatus Gregorius misit quendam suum responsalem, qui ecclesias Dalmatie visitaret, et eo tempore Natalis archiepiscopus de hac luce migravit. Maximus iste fuit schismaticus et non sine simoniaca labe dicitur fuisse electum. Hic non ut erat consuetudinis ad sedem apostolicam consecrandus accessit, sed misit patres et ab imperatoribus Constantinopolitanis favorem optinuit .....

15a.
str. 21.
VI. DE MAXIMO SCISMATICO.
In diebus illis misit beatus Gregorius quendam responsalem suum, qui ecclesias Dalmatie visitaret. Eo tempore Natalis archiepiscopus de hac luce migravit.
Maximus autem ambitionis ardore succensus, ad pontificatum impatienter anelabat, et tandem non sine symoniaca labe dicitur fuisse electus. Hic non, ut erat consuetudinis, ad sedem apostolicam consecrandus accessit, sed misit prius et ab imperatoribus Constantinopolitanis favorem optinuit.....

16.
str. 21—23.
(favorem optinuit).
Qui tamen preceperunt ..... do konca poglavlja VI. na str. 23.

17.

Quo tempore Salonitana urbs propter barbarorum vicinitatem quietam quotidianis insultibus impugnabant, ad deterioriora quotidie labi cogebatur. Erant in ea civiles discordie ...

18.

str. 23—24.

(civiles discordie), nec satis arguto moderamine res publica regebatur... do str. 24., sedamnaesti redak: audaces videbatur.

19.

(audaces videbantur). Talibus et his similibus Salona corrupta vitiis, quid poterat nisi ad yma vergere? Quid restabat nisi ad interitum festinare?

17a.

str. 23.

VII. QUALITER SALONA CAPTA EST.

Interea Salonitana urbs propter barbarorum vicinitatem qui eam quotididianis insultibus impugnabant, ad deteriora labi quotidie cogebatur. Erantque in ea civiles discordie...

19.a

str. 24—26.

(audaces videbatur), sed contra hostes exeuntes timidi et inbelles inveniebantur. Talibus et his similibus Salona corrupta vitiis, quid poterat nisi ad yma vergere? Quid restabat nisi ad interitum festinare?

Qualiter autem finaliter eversa fuerit non satis perspicuum est. Nos vero ut in precedentibus, partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes conemur exponere.

Gothorum tempore, qui Totila duce de partibus Teutonie et Polonie..... do str. 26, deveta crta uključivo: totius provintie.

20.
str. 26—27.
(totius provintie).
Haec civitas a statu sue potentie valde iam erat collapsa..... do str. 27., pred kraj: carbonem et cinerem.

21.
(carbonem et cinerem) redigere, tam turres quam moenia sub annis domini DCXXV. praeterquam solum theatri edificium, quod in occidentali parte constructum fuerat et hoc pro maximis....

21a.
str. 27.
(carbonem et cinerem) redegerunt. De tot enim divitiis paucas rapuere manubias, hoc pro maximis...

22.
str. 27—30.
(pro maximis) victorie premiis reputabant... do svršetka str. 30.

23.

— — — — — — —

23a.
str. 31.
IX. QUALITER SALONITANI PER DIVERSA SUNT LOCA DISPERSI.
Interea Salonitani in insulis commorantes ..... do svršetka prve alineje na str. 31.: non presumebant.

24.
str. 31—33.
(non presumebant).
Unde factum est, ut aliqui ex ipsis exeuntes ..... do svršetka poglavlja X. na str. 33.

25.
Interea summus pontifex Joannes quartus misit quendam legatum nomine Joannem, patria Ravenatem, qui

25a.
str. 33.
XI. DE JOHANNE PRIMO ARCHIEPISCOPO SPALATINO
Interea summus pon-

partes Dalmatie peragrando salutaribus monitis christicolas informare. In ecclesia autem salonitana, a tempore subversionis presul ordinatus non fuerat. Venerabilis ergo Joannes cepit clerum et populum exhortari, ut archiepiscopatum civitatis antique intra se instaurare deberent, quod illis valde gratum extitit.

Tunc eo adunato clero, ut moris erat, electio in personam predicti Joannis concorditer ab omnibus celebrata est (sub annis domini 102).[80]

Joannes patria ravenatum consecratione suscepta a domino papa Joanne tamquam bonus pastor ....

tifex misit quendam legatum, Johannem nomine patria Ravenatem qui partes Dalmatie et Chrovatie peragrando, salutaribus monitis christicolas informaret. In ecclesia autem salonitana, a tempore subversionis presul non fuerat ordinatus. Venerabilis ergo Johannes cepit clerum et populum exhortari, ut archiepiscopatum civitatis antique intra se instaurare deberent; quod illis valde gratum extitit et acceptum.

Tunc coadunato clero, ut moris erat, electio in persona predicti Johannis concorditer ab omnibus celebrata est. Qui per dominum papam consecratione suscepta, tamquam bonus pastor...

26.

str. 33.

(bonus pastor) ad proprias oves accessit non animo cumulandi pecunias, cum ecclesia tunc esset pauperima; sed caritatis studio de animarum salute lucrum spirituale querere satagebat .....

27.

(querere satagebat).

Videns ego populum in divino cultu amore sucrescere statim agredi cepit opus laudabile, et templum Jovis, quod in ipso augu-

27a.

str. 33—34.

(querere satagebat).

Ipsi concessum est a sede apostolica ut totius dignitatia privilegium quod Salona antiquitus habuit, optine-

stali edificio excelsioribus fuerat structuris erectum, ab ydolorum mundare figmentis, ianuas in eo serasque constituens. Tunc solemnitate dedicationis indicta, magnus undique populus coadunatus est. Fecit ergo ex phano illo ecclesiam, consecrans at amplians in magna devotione et tripudio omnium, qui convenerant, ad honorem dei et gloriose virginis Marie. Clerum ibi statuit, qui divini cultus obsequia diebus exerceret singulis. Cepit ecclesiam clerumque commonere instare doctrine, predicationi vacare, curamque pastoralis officii multum sollicite exercere.

Etenim per Dalmatie et Sclavonie regiones circumeundo restaurabat ecclesias, ordinabat episcopos, parochias disponebat, et paulatim rudes populos ad informationem catholicam attrahebat. Tunc prenominatus Severus domicilium suum, quod in Spalato sortitus fuerat, quando de insulis redierunt, donavit ecclesie cum turri angulari et palatium episcopium ibi fieri statuens; ibique venerabilis presul Joannes primitus habitare cepit. Ipsi concessum est a sede apostolica, ret ecclesia Spalatensium.

Tunc cepit ecclesiam clerumque componere instare doctrina, predicationi vacare, curamque pastoralis officii multum sollicite exercere. Etenim per Dalmatie et Sclavonie regiones circuendo restaurabat ecclesias, ordinabat episcopos, parochias disponebat, paulatim rudes populos ad informationem catholicam atrahebat.

Tunc prenominatus Severus domicilium suum, quod in Splatato sortitus fuerat, quando de insulis redierunt, donavit ecclesie cum turri angulari et palatio, episcopium ibi fieri statuens; ibique venerabilis presul Johannes primitus habitare cepit.

Videns ergo populum in divini cultus amore succrescere, statim aggredi cepit opus laudabile, et templum Jovis, quod in ipso augustali edificio excelsioribus fuerat structuris erectum, ab ydolorum mundavit figmentis, ianuas in eo serasque constituens.

Tunc solempnitate dedicationis indicta, magnus undique populus coadunatus est. Fecit ergo ex phano illo ecclesiam, consecrans eam in magna devotione et tri-

ut totius dignitatis privilegium, quod Salona antiquitus habuit, optineret ecclesia Spalatensis. Ut apparet in concilio epistola, quam misit d. Joannes papa per Joannem episcopum Anchonitane ecclesie et per Leonem episcopom Palestrine ecclesie ad Joannem archiepiscopum salonitane ecclesie.

Slijedi tekst pisma.[81]

Zatim poglavlje s naslovom:

ITEM ALIA EPISTOLA QUAM MISIT DOMINUS JOANNES PAPA PER PRAEFATOS EPISCOPOS AD REGEM CROVATORUM slijedi tekst pisma.[82]

Zatim tekst sinoda.[83]

Zatim pismo pape Ivana nadbiskupu salonitanskom Ivanu i Forminu zadarskom biskupu, gdje je vijest o drugom koncilu.[84]

Zatim poglavlje s naslovom:

ITEM EPISTOLA AD JADERITANUM EPISCOPUM SIVE PER TOTAM DALMATIAM. Slijedi tekst pisma pape Leona VI.[85]

Iza toga dodana je bilješka: in quodam libro vetusstisimo Aprilis XI in Salona Dalmatie Sanctorum domniorum episcoporum Fortunati, Eustargii, Nestoris, Mapudio omnium, qui convenerant ad honorem dei et gloriose virginis Marie. Clerum autem ibi statuit qui divini cultus obsequia diebus singulis exerceret.

ximi, Donati, Stagii et F. et aliorum CCXL

A onda pri dnu folija: Maximus Salonarum Dalmatie episcopus in decreto synodi apud Sardicam.[86]

28.

— — — — — — —

28a.

str. 34—35.

XII. DE TRANSLATIONE SANCTORUM DOMNII ET ANASTASII.

Slijedi tekst čitavog poglavlja.

29.

str. 35—41.

CATHALOGUS ARCHIEPISCOPORUM DE QUIBUS EXTAT MEMORIA

Slijedi čitav tekst poglavlja do str. 41.

30.

His temporibus de regione Mageria egressa est multitudo gentis Massagerum devastans totam Panoniam ex utraque parte Danubii et ceperunt ergo circumpositas .....

30a.

str. 42.

XIV. DE ADVENTU HUNGARORUM

His fere temporibus pars aliqua gentis Massagetum egressa de regione sua, que Mageria nuncupatur, venit in multitudine gravi obstantia queque devastans; totam Panoniam ex utraque parte Danubii occupavit. Interfectis namque incolis regionis illius, aliisque in servitutem redactis, posuerunt se in planitie illa; quia propter raritatem hominum habilis erat animalibus alendis, ex quibus maxime multitudo ipsa

victum habebat. Haec regio dicitur antiquitus fuisse pascua romanorum. Ceperunt ergo circum positas...

31.

str. 42.
(circum positas) regiones bellis assiduis infestare.... do svršetka drugog retka druge alineje: filii eius.

32.

(filii eius) regum 990. Paulus archiepiscopus natione Spalatensis, fuit anno domini millesimo quintodecimo tempore Basilii et Constantini imperatorum Constantinopolitanorum et Crescimiri eorum patritii et regis Chroatorum. Pater vero dicti archiepiscopi vocabatur Prestantius, qui eo tempore erat rector civitatis spalatine. Suo tempore Geyza, quartus dux Ungarorum, christianus effectus, cepit gentem suam ad ritum christiane professionis paulatim attrahere, dans libertatem christianis edificandi ecclesias et nomen Christi publice predicandi.

Sedit in pontificatu annis XIIII. Dabralis archiepiscopus natione spalatensis anno domini millesimo tricesimo. Temporibus principum predictorum convocati sunt omnes suffraganei

32a.

str. 42.—43.
(filii eius) regum. Paulus archiepiscopus fuit anno domini millesimo quintodecimo, tempore Basilii et Constantini imperatorum et Cresimiri eorum patritii et regis Chroatorum. Pater vero eiusdem archiepiscopi vocabatur Prestantius, qui eodem tempore primarius erat, hoc est rector civitatis spalatine.

His temporibus Geyza, quartus dux Ungarorum, christianus effectus, cepit gentem suam ad ritum christiane professionis paulatim attrahere, dans libertatem christianis odificandi ecclesias et nomen Christi publice predicandi. Mortuo denique Paulo archiepiscopo substitutus est Dabralis anno domini millesimo tricesimo, temporibus principum predictorum.

Dalmatie ad synodum provincialem . . . . .

XV. DE EXEMPTIONE EPISCOPORUM SUPERIORIS DALMATIE.

Factum est autem, ut illis diebus convocarentur omnes suffraganei Dalmatie ad provincialem synodum . . .

33.
str. 43.—45.
(provincialem synodum) que celebranda erat in ecclesia spalatensi . . . . do drugog retka na str. 45: in Scardonam.

34.
(in Scardonam). Traguriensis episcopatus quia sue metropoli vicinior . . . . . .

34a.
str. 45.
(in Scardonam), namque Veneti dextruxerunt Belgradum prope Jadram civitatem. Traguriensis episcopatus, quia sue metropoli vicinior . . . . .

35.
str. 45.—46.
(metropoli vicinior) erat maiorem diocesim sortitus est . . . do svršetka druge alineje na str. 46: dignius videatur.

36.
(dignius videatur) Joannes archiepiscopus, iste fuit spalatensis et edificavit ecclesiam sancti Felicis super rivum. Et cum pre senectute iam factus esset inutilis, cessit ab onere pastorali et in eadem ecclesia non longo tempore elegens ibidem mortis debitum soluit.

36a.
str. 46.—47.
(dignius videatur) Denique post Dabralem fuit quidam Johannes archiepiscopus spalatensis, de ipsa civitate oriundus. Ipse edificavit ecclesiam sancti Felicis super rivum. Et cum pre senectute factus esset inutilis, cessit ab onere pastorali et in eadem ecclesia

non longo tempore degens mortis debitum soluit.

37.

— — — — — — —

37a.

str. 47

XVI. DE PROMOTIONE LAURENTII ARCHIEPISCOPI.

Slijedi čitavo skoro poglavlje, naime do kraja str. 55.

38.

VIRUM VALDE EGREGIUM ET BONITATE PLENUM CRESCENTIUM NOMINE.

Crescentius archiepiscopus spalatensis, natione Romanus, iste suscepit sacros ordines in Romana Curia et venit Spalatum, anno domini millesimo centesimo. Quo quidem tempore rex Suonimir, Croatorum rex, quem Ungari appellarunt Zolomerium precepit et ordinavit coadunari omnes nobiles et strenuos ac in arte militaria instructos sui regni viros in loco Illyrica lingua appellato Cossovo ubi dicitur locus quinque ecclesiarum et illic fecit perlegere literas curie Romane et imperiales in quis erat talis tenor inter alias: Praecipimus et mandamus tibi regi Suonemerio, ac insuper obsecramus, ut tu, una cum

38a.

str. 56.—58.

Crescentium natione Romanum virum valde egregium et omni preditum bonitate.

XVII. QUALITER HUNGARI CEPERUNT DOMINIUM DALMATIE ET CROATIAE.

Eo namque tempore rex Suinimirus mortis debitum soluit, nullumque sue posteritatis heredem relinquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia non fuit ulterius, qui in regno Chroatorum rite succedere debuisset.

Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri. Et cum divisim modo hic, modo ille regnandi ambitione sibi terre dominium vendicaret, innumerabiles rapine, predationes, cedes, et omnium facinorum seminaria emerserunt. Alter enim alterum insequi

tuo exercitu ad recuperandum gloriosi Christi sepulchrum, transferre te debeas ultra mare etc. Et statim sic turbati et accensi furore et ira opinantes, talia de consensu fore regis, invaserunt ipsum regem et occiderunt. Qui quidem rex iam vixerat in regno suo Chroatie per annos XXXV. sanctissime et sine heredibus. Nuptus tamen quidem filie regis Belle primi, et iste Suonemerius ultimus fuit in regno Croatie. Itaque post ipsum Croati unquam amplius habuerunt regem. His itaque hoc modo peractis, uxor Suonemerii, filia regis Bellae sentiens se gravata ab homicidis et propter mortem sui viri clamavit fratrem suum Vulandislavum regem Ungarie ut ulcisceretur dictos homicidas sui viri. Tunc rex Vulandislavus, sine mora aliqua, congregato magno exercitu, venit et occupavit totam terram a Dravo flumine usque ad Alpes que dicuntur ferree. Post hoc transivit Alpes et cepit inpugnare munitiones et castra cum multa sanguinis effusione in signum vindictae sui cognati. Et sic obtento regno Croatorum traddidit il-

invadere, trucidare, cotidie non cessabat.

Verum his temporibus extitit quidam ex magnatibus Sclavonie, qui, cum a suis esset contribulibus multis lacessitus iniuriis multisque dampnis attritus, non sperans se posse aliter tantis resistere malis, in Hungariam, profectus est. Tunc ad regem Vladisclavum ingressus, eum alloqui cepit, persuadens ei, ut ad capiendum Chroatie regnum, et suo dominatui subiugandum exiret; dans ei plenam fiduciam, id facile posse complere, cum regnum illud vacuum et sine tutela regalis providentie remansisset.

His ergo Vladisclavus rex inductus consiliis, absque mora coadunato exercitu copioso, venit et occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad alpes, que dicuntur ferree nullo obice resistente. Post haec transivit Alpes et cepit inpugnare munitiones, et castra multaque prelia comitere cum gentibus Chroatie. Sed cum alter alteri non ferret auxilium, essentque divisi ab invicem, facilem victoriam rex potuit optinere. Nec tamen usque ad maritimas regiones peruenit; sed audiens, quod quedam gens sui

lud sororis sue, olim Suonemerii, quia ut dictum est fuit ultimus rex in regno Croatie, cui et factum fuit in memoriam epitaphium infrascriptum:

EPITAPHIUM
SUONIMERII
REGIS CROATORUM

Gemitum quis poterit
. genis retinere
Cum hanc turbam viderit fletu flendam vere
Nam hac caligine iubor requiescit
Excelso de semine quam mire torpescit
Cuius namque mors cruera dirre potest pandi
Propter atra scelera populi nephandi
Mentes suas ad yma rabidi flexerunt
Et nece durissima regem perimerunt
Robustarum virium brachio potenten
Pium Suonimirum in mense pudentem
Qui clipeus fuerat pro eis in hostes
Terere consueverat inimici postes
Flete iam proceres principum honorum
Senes atque puberes terrae Croatorum
Nam regni solemnia prima que fuere
Nunc honor et gloria simulque ruere.

regni fines intraverat, in Hungariam repedavit.

Fuit autem rex iste non solum armis strenuus, sed religione et sanctitate insignis.

Et quia ut dictum est, rex Suonimirus decesserat sine heredibus, deficiente toto regali sanguine, regnum Croatorum pertinere vivebant acephali, et sine regimine ita quod inter ipsos diviserunt regnum Croatie, inflati ambitione regnandi. Ita quod inter ipsos emersere innumerabiles rapine, proditiones, cedes, omnium facinorum seminaria, alter alterum insequendo, invadendo, trucidando et omnia nefaria in alterum exercendo, quotidie non solum fiebat, sed augmentabatur, non alia de causa, nisi quia capite privati erant.

39.

str. 58.—60.

(sanctitate insignis). Huius temporibus gens scithicha ... do str. 60, šesta crta: firmiter observare.

40.

(firmiter observare). Postera vero die iuraverunt spalatenses ut Colomanio regi et eius posteris subiecti et fideles omni tempore permanerent. Tunc rex civitatem ingressus valde honorifice a clero et populo susceptus est. Et ea die procuratione affluenter a communi suscepta,confectisque ac traditis imunitatis privilegiis, dederunt spa-

40a.

str. 60.—61.

(firmiter observare). Postera vero die iuraverunt Spalatenses, primo quidem maiores, deinde iuniores, postea vulgus omne ut Colomanno regi et eius posteris, ac regno Hungarie subjecti et fideles omni tempore permanerent. Tunc rex civitatem ingressus valde honorifice a clero et populo susceptus est.

latenses regi Colomano turrem orientalis anguli. Rex autem posuit ibi ducem quendam cum non parva militum manu, qui erat per Croatiam exactor regalium tributorum. Inde autem pertransiens venit Tragurium et denique Jaderam, a quibus civitatibus simili exemplo susceptus, fecit eis libertatis privilegium. Et sic in Hungariam est regressus anno domini MCIII.

Cum autem Crescentius debitum mortis solvit sepultus est in sacro Ofago (= sarcofago) marmoreo, in introitu ecclesie s. Domnii ex parte boreae.

Manases archiepiscopus, iste fuit Ungarus. Electio ipsius facta fuit ad instantiam laycorum, qui primus fuerat clericus in curia Colomani regis et erat gratiosus apud eum. Qui consecratus a summo pontifice in civitate manebat et sepius in Hungariam proficiscendo regis atrium frequentabat. Contigit autem ut predictus dux vellet.....

Et ea die procuratione affluenter a communi suscepta, confectisque ac traditis immunitatis privilegiis, profectus est.

Inde autem pertransiens venit Tragurium, et deinde Jaderam; a quibus civitatibus simili exemplo susceptus, fecit eis libertatis privilegium.

Et sic in Hungariam est regressus anno domini MCIII

XVIII. QUALITER MANASES VOLUIT PRODERE CIVITATEM.

Defuncto autem bone memorie Crescentio archiepiscopo, electio facta est ad instantiam laycorum in quendam clericum de curia Colomanni regis, qui erat gratiosus apud eum; nomine Manases. Qui consecratus a summo pontifice in civitate manebat, et sepius in Hungariam proficiscendo regis curiam frequentabat.

Dederant autem Spalatenses regi Colomanno turrem orientalis anguli. Rex autem posuerat ibi ducem quendam cum non parva militum manu, qui erat per Chroatiam exactor regalium tributorum.

Contigit autem eo tempore, ut idem dux vellet.....

41.

str. 61.—63.

(dux vellet) civitatem capere, eamque totaliter depredari... do: ecclesie permansit na str. 63. (svršetak druge alineje).

42.

(ecclesie permansit)

Gregorius archiepiscopus iste fuit Jadrensis, ab omnibus fuit unanimiter electus.

Ipse edificari fecit ecclesiam sancti Johannis, que est capella curie. Sed antequam manus consecrationis succepisset, morte preventus est.

Gaudius episcopus Spalatensis, iste fuit Spalatensis et fuit plebanus sancte Anastasie.....

42a.

str. 63.

(ecclesie permansit).

Tunc Spalatenses elegerunt quendam Gregorium clericum Iadrensem. Ipse edificari fecit ecclesiam sancti Johannis, que est capella curie. Sed antequam manus consecrationis suscepisset, morte preventus est. Erat autem eo tempore Gaudius clericus, natione Spalatensis, plebanus ecclesie sancte Anastasie.....

43.

str. 63.

(sancte Anastasie), eleganti statura, et inter ceteros..... do dna strane 63.

44.

Fuit autem Gaudius iste gratiosus satis apud reges Hungarie, quippe ut electus homo eorum curias frequentabat, et frequentando obtinuit hoc infrascriptum privilegium, sigillatum sigillo regali cuius tenor talis est:

Anno ab incarnatione[87]...

44a.

str. 64.

Fuit autem Gaudius iste gratiosus satis apud reges Hungarie quippe ut elatus homo eorum curias frequentabat. Ordinatus fuit anno domini millesimo centesimo tricesimo sexto, tempore Cerneche comitis. Vixit autem in pontificatu culmine fere XL annis...

Ordinatus fuit anno domini
MCXXXVI. Vixit autem in pontificatu culmine fere annis XL...

45.

str. 64.

(fere XL annis). Factum est autem, ut Dessa Macarelli traguriensi foret ecclesie... do dna str. 64.

46.

Absalon episcopus Spalatensis, Ungarus natione, adhuc vivente Gaudio surrogatus fuit et post pauco tempore debitum mortis soluit.

Petrus archiepiscopus spalatensis, iste fuit Lombardus, sed primus fuit episcopus Narnensis, sed vir magnus scientie, et bonorum morum actibus decoratus. Erat autem precipue eruditus in scientia phisicali, ita ut respiciendo in faciem sani hominis prenoscerat, quo egritudinis genere et quo foret tempore invadendus, quove medele antidoto posset languoris evitare discrimen. Cum autem Spalatum venisset benigne susceptus est tum ad Gaudium gratia visitationis aecessit, vidit eum adhuc episcopalem annulum gestare in digito; quam ob rem vehementer eum redarguens extraxit annulum de eius digito et abscessit.

46a.

str. 65.

Sed eo adhuc vivente subrogatus est alius archiepiscopus Absalon nomine, Hungarus natione. Quo defuncto tertius quoque substitutus est archiepiscopus Petrus Lombardus, qui, cum ad eundem Gaudium gratia visitationis accederet, vidit eum adhuc episcopalem annulum gestare in digito; quam ob rem vehementer eum redarguens extraxit annulum de eius digito et abscessit.

Fuit autem Petrus iste primo episcopus Narniensis, vir magne scientie, et bonorum morum actibus decoratus. Erat autem precipue eruditus in scientia phisicali, ita ut respiciendo in faciem sani hominis prenoscceret, quo egritudinis genere, et quo foret tempore invadendus quove medele antidoto posset languoris evitare discrimen.....

47.
str. 65.—68.
(evitare discrimen). Hic itaque, cum aliquot annorum curriculis ... do Gregorius octavus na str. 68. (svršetak prve alineje).

48.
Girardus archiepiscopus, iste fuit veronensis. Tempore Alexandri pape tercii miserunt ad eum spalatenses clerici humiliter postulantes, ut pastorem eis concedere dignaretur. Qui eorum petitioni benigne annuens direxit eis predictum Girardum capellaneum curie quem dictus Alexander suis manibus consecravit. Iste honeste decenterque ad regimen sue ecclesiae accessit.....

48.
str. 68.
Temporibus autem domini Alexandri pape tercii miserunt ad eum spalatenses clerici humiliter postulantes ut pastorem eis concedere digneretur. Qui eorum petitioni benigne annuens, direxit eis Girardum, patria Veronensem et curie capellanum. Qui ab eodem summo pontifice consecratus, valde honeste decenterque accessit ad regimen ecclesie spalatensis.....

49.
str. 68.—70.
(regimen ecclesie spalatensis).
Eo tempore Spalatenses et tota pene Dalmatia... do svršetka str. 70.

50.
— — —

50a.
str. 71
XXI. DE RAYNERIO ARCHIEPISCOPO.

51.
str. 71.—75.
Mortuo tandum bone memorie Girardo... do svršetka glave XXI. na str. 75.

52.

Post mortem vero Emanuelis imperatoris cum accedissent Spalatenses ad dominium Hungarorum, electio facta est de quodam Petro Hungaro, videlicet Petrus Chitilen Ungarus archiepiscopus Spalatensis nobili genere ortus. Cum ergo consecrationis munus fuisset adeptus Verone a sanctissimo Urbano papa tertio MCLXXXVI privilegium infrascriptum optinuit:

Urbanus episcopus servus servorum . . .[84] Qui veniens Spalatum pontificatus sui anno primo.

52a.

str. 75.—76.

XXII. DE PETRO ET ALTERO PETRO ARCHIEPISCOPIS.

Post mortem vero Emanuelis imperatoris cum redissent Spalatenses ad dominium Hungarorum, electio facta est de quodam Petro Hungaro, filio Chitilen, qui erat nobili genere ortus.

Cum ergo consecrationis manus fuisset adeptus primo pontificatus sui anno . . . . .

53.

str. 76.—77.

(pontificatus sui anno) convocavit universos suffraganeos suos . . . do: prefuit autem ecclesie spalatine annis duobus.

54.

SYNODUS GENERALIS DOMINI PETRI ARCHIEPISCOPI PREFATI CELEBRATA IN ECCLESIA S. ANDREE APOSTOLI DE QUA SUPRA DICTUM EST.

Slijedi tekst sinoda, ali ne čitavoga nego do: omni die caneretur[89]

54a.

— — —

Već smo čitajući vidjeli, da prvi i drugi stupac daju tekst Veće solinske historije, a drugi i treći tekst Manje solinske historije. Pogledamo li koliko je toga u drugom stupcu, vidjet ćemo, kako se veći dio sadržaja Veće solinske historije nalazi u tekstu Manje solinske historije.

Bacimo li letimičan pogled na one pasuse, koji se nalaze u našem prvom stupcu, a koji izuzev legende o sv. Domnionu (= 5a) nemaju pandana u trećem (oni, koji postoje u oba, uneseni su radi uspoređivanja drugih razlika) vidjet ćemo t. zv. interpolacije. U rukopisu omjer ostalog teksta i interpolacija po broju listova iznosi 28 : 20. Ovih dvadeset listova sačinjavaju specifičnost Veće solinske historije. Ti osamljeni pasusi, srž pojma Veće solinske historije, imaju sasvim drukčiji karakter i drukčiji stil od ostalog sadržaja u njoj. Prva je legenda o sv. Dujmu (naš pasus 5) i ona je bez sumnje cijela preuzeta odnekle drugdje. Grupa nadbiskupa u pasusu 8 suha je i predstavlja samo građu. Pasus 10 je u početku samo nastavak te građe, ali se kasnije širi dodatkom teksta dvaju solinskih sinoda, koji po jeziku, stilu, sadržaju i po griješkama ne odgovaraju ostalom tekstu. To je unesena građa, a šta je sve to, vidjet ćemo kasnije. Nastavak pasusa 27 sadržava papinska pisma i splitske sinode, i karakterom, jezikom i stilom jest opet samo građa. Iza njih slijedi bilješka »in quodam libro vetustíssimo...«, koja otvoreno i sama otkriva vrelo odakle je građa crpljena. Ispod nje je notica, koja govori slično. Svršetak pasusa 38 sadržava poetski sastavak, epitaf, dakle spomenik, građu. U pasusu 44 i 52 nalaze se isprava i pismo, dakle nesumnjiva građa. Za pasus 54 to je očito, jer je u njemu suhi tekst sinoda. Specifične dakle razlike, koje karakterišu H. s. maior, u biti se sastoje u tome, što se odnose na čistu građu.

S druge strane treba da pogledamo ono, što ima više u tekstu H. s. minor za razliku od teksta H. s. maoir: četiri cijele nove glave (I. IV. XII. XVI.) i dvije (VII. i IX.) stare proširene.

To bi bile one razlike, koje su registrirali i za koje znaju svi pisci. No kad bi samo one postojale, onda bi, dakako, u njima ležao opravdan razlog kolebanju s obzirom na pitanje doba umetanja ili izostavljanja, jer se to moglo desiti poslije Tomina pisanja, i upravo zbog te pomisli nastala su ovako velika razilaženja među piscima. Međutim poredbom tekstova obiju redakcija vidimo, da ima i drugih razlika, koje se ne odnose samo na interpoliranje ili izostavljanje. To je upravo čitav kompleks razlika, kojima su oba teksta od početka do kraja, ne tu i tamo nego kontinuirano i organski protkana, a koje su nastale na različite načine, tako na pr.:

1. Zamjenom tekstova, koja je izvršena u legendama o sv. Dujmu i sv. Domnionu (naš pasus 5 : 5a).
2. Preinačivanjem teksta, koje je načinjeno ispuštanjem vijesti o Zvonimirovoj smrti i promjenom verzije o moti-

vaciji dolaska kralja Ladislava u Hrvatsku i odlaska iz nje (pasus 38 : 38a).

3. Prestilizacijom, kojom je štošta i na mnogo mjesta izmijenjeno i dodano (v. razlike u paralelnim pasusima),[90] ali treba imati na umu, da je do nehotičnog, ali i neznatnog prestiliziranja došlo i prepisivanjem.
4. Preinakom kompozicije teksta, koja se najbolje očituje u rasporedu toka pričanja kod pasusa 27 : 27a.

Dosada se na ovakve razlike nitko nije obazirao; pretežan broj navedenih pisaca izrekao je svoj sud ne vidjevši ni jedan primjerak rukopisa. Oni pisci, koji su imali rukopise u ruci (Lucius, Ughelli, Farlati, Rački, Črnčić, Šišić, Rittig i Barada), ili ih nisu imali sve, ili su bili pod utjecajem prije stvorenog uvjerenja, da su glavne razlike sadržane u »interpolacijama«, a ovaj pojam sam po sebi prejudicira rad poslije Tomine edicije. Izuzetak je Barada, koji je prvi, ali djelomično i uzgred pri analizi dotakao onaj tekst H. s. maior, koji nije »interpolacija« (naš pasus 30 : 30a, 31, 32 : 32a), i došao do pozitivnog rezultata obzirom na utvrđivanje starosti H. s. maior.

Našom je nezavisnom poredbom otkriven kudikamo veći broj razlika, koje su nastale na način, kako sam naprijed naveo, i u njima se nalaze jasni tragovi, koji nam otkrivaju neposredan odnos između ove dvije redakcije. Izvornije oblike i primarnu kompoziciju očigledno vidimo u tekstu H. s. maior. Dovoljno je samo pratiti prvi susret s imenom biskupa ili nadbiskupa u obje redakcije. Vidimo odmah, kako se u H. s. maior skoro svako ime javlja u stereotipnom okviru, šablonski i monotono, dok isto ime u H. s. minor susrećemo u već prilagođenom tekstu oko njega, što je moglo nastati samo dotjerivanjem teksta, koji se već nalazi u H. s. maior. Jasnijeg dokaza dotjerivanja ne treba tražiti dalje od prekomponiranja teksta izvedenog u pasusu 27a; koje je potpuno očito i apsolutno odvisno od pasusa 27. Sav broj i narav razlika svjedoči za vremensku prednost H. s. maior pred tekstom H. s. minor.

Ako te konstatacije o starijem porijeklu teksta H. s. maior nego se do sada držalo pridodamo Baradinim konstatacijama o vremenskoj prednosti te historije, onda ne samo da nemamo nikakve smetnje na putu da utvrdimo njenu starost, nego je dapače potpuno dokazano, da je ona starija od teksta H. s. minor, šta više, da je taj tekst neposredno zavisan od nje. Zato smo s pojavom Tomine HS dobili terminus post quem non postanka teksta H. s. maoir.

Da bismo još bolje osvijetlili odnos među ta dva teksta, dovoljno je da se dotaknemo načina, na koji su se oblikovale glave i njihovi naslovi u tekstovima. H. s. maior ima manje glava negoli

H. s. minor. Od dvanaest, koliko ih se nalazi u H. s. maior, šest ih se odnosi na izrađeni tekst,[91] a šest na građu.[92] Prema tome nad odgovarajućim čistim tekstom, koji se podudara s tekstom u H. s. minor, postojí šest glava, dok ih za isti vremenski opseg u H. s. minor imamo dvadeset i dvije. Već smo vidjeli, da H. s. minor po sadržaju ima četiri glave više (I, IV, XII, XVI), ali ovim smo uz onih šest u H. s. maior dobili još četiri, dakle ni polovinu od onog, koliko ih ima H. s. minor. Da saznamo, kako je do tih razlika došlo, potrebno je iznijeti tekst oko nekih glava i njihovih naslova onako, kako se to nalazi u obje redakcíje:

H. s. maior

a.

. . . . . librosque nonnullos liricis metris composuit. Paulus Iesu Christi apostolus qui ab Hierusalem . . . . .

b.

. . . . . per sententiam apostolicam amborum causa terminata est. Illis diebus beatus Gregorius misit quendam suum responsalem . . . . .

c.

. . . . . Sicque huius Maximi causa sopita est. Quo tempore salonitana urbs propter barbarorum vicinitatem . . . . .

d.

. . . . . Quid potius, ignem an gladium evitaret.

QUALITER SALONITANI AD INSULAS CONFUGERUNT

Postquam procul iam a litore rates. . . . .

e.

. . . . . eo tempore conari ceperunt palium suo episcopo optinere. Unde factum est, ut aliqui ex ipsis exeuntes de insulis . . . .

H. s. minor

a1

. . . . . librosque nonnullos liricis metris composuit.

III. DE SANCTO DOMNIO ET SANCTO DOMNIONE

Primus atque beatus Paulus apostolus, qui ab Jerusalem . . . . .

b1

. . . . . per sententiam apostolicam amborum causa terminata est.

VI. DE MAXIMO SCISMATICO.

In diebus illis misit beatus Gregorius quendam responsalem suum . . . . .

c1

. . . . . Sicque huius Maximi causa sopita est.

VII. QUALITER SALONA CAPTA EST.

Interea salonitana urbs propter barbarorum vicinitatem . . . . .

d1

. . . . . Quid potius, ignem an gladium, evitaret.

VIII. QUALITER AD INSULAS SALONITANI FUGERUNT.

Postquam procul iam a litere rates . . . . .

e1

. . . . . Eo tempore conari ceperunt palium suo episcopo optinere.

IX. QUALITER SALONITANI PER DIVERSA SUNT LOCA DISPERSI

Interea Salonitani de insulis commorantes (sve do svršetka prve alineje na str.

f.

. . . . . ab Yadrio conditore Yadria nomen accepit.

QUALITER DE INSULIS REDEUNTES SPALATUM INTRAVERUNT.

Erat autem inter salonitanos, qui ad proximas insulas seccesserant . . . . .

g.

. . . . . ac paratos eos sibi familiares reddere. Interes summus pontifex Joannes quartus misit quendam legatum . . . . .

h.

iza teksta splitskog sinoda:

CATHALOGUS ARCHIEPISCOPORUM DE QUIBUS EXTAT MEMORIA.

Igitur duces Sclavonie habere ceperunt in magna veneratione . . . . .

i.

. . . . . cum tota Maronia et Chulmie ducatu. His temporibus de regione Mageria egressa est multitudo gentis Massagerum devastans totam Panoniam . . . . .

j.

. . . . . Christi publice predicandi. Sedit in pontificatu annis XIIII. Dabralis archiepiscopus natione spalatensis, anno domini millesimo tricesimo. Temporibus principum predictorum convocati sunt omnes suffraganei Dalmatie . . . . .

31.) Unde factum est, ut aliqi ex ipsis exeuntes de insulis . . . . .

f1

. . . . . ab Yadrio conditore Yadria nomen accepit.

X. QUALITER DE INSULIS REDEUNTES SPALATUM INTRAVERUNT.

Erat autem inter Salonitanos, qui ad proximas insulas seccesserant . . . . .

g1

. . . . . ac paccatos eos sibi ac familiares reddere.

XI. DE IOHANNE PRIMO ARCHIEPISCOPO SPALATINO.

Interea summus pontifex misit quendam legatum . . . . .

h1

iza poglavlja o prenosu sv. Dujma i Anastazija:

XIII. CATHALOGUS ARCHIEPISCOPORUM DE QUIBUS EXTAT MEMORIA.

Igitur duces Sclavonie habere ceperunt in magna veneratione . . .

i1

. . . . . cum tota Maronia et Chulmie ducatu.

XIV. DE ADVENTU HUNGARORUM.

His fere temporibus pars aliqua gentis Massagetum egressa de regione sua, que Mageria nuncupatur, venit in multitudine gravi obstantia queque devastans; totam Panoniam . . . . .

j1

. . . . Christi publice predicandi. Mortuo denique Paulo archiepiscopo, substitutus est Dabralis anno domini millesimo tricesimo, temporibus principum predictorum.

XV. DE EXEMPTIONE EPISCOPORUM SUPERIORIS DALMATIE.

Factum est autem, ut illis diebus convocarentur omnes suffraganei Dalmatie . . .

k.

VIRUM VALDE EGREGIUM ET BONITATE PLENUM CRESCENTIUM NOMINE.

Crescentius archiepiscopus spalatensis, natione Romanus, iste suscepit . . . . .

k1

. . . . . dans eis presulem Crescentium natione Romanum, virum valde egregium et omni preditum bonitate. (= svršetak teksta o nadb. Lovri).

XVII. QUALITER HUNGARI CEPERUNT DOMINIUM DALMATIE ET CHROATIE.

Eo namque tempore rex Suinimirus mortis debitum solvit.....

l.

. . . . . et sic in Hungariam est regressus anno domini MCIII.

Cum autem Crescentius debitum mortis solvit sepultus est in sacro ofago marmoreo, in introitu ecclesie s. Domnii ex parte boree.

Manases archiepiscopus, iste fuit Ungarus, electio ipsius facta fuit ad instantiam . . . . .

l1

. . . . . et sic in Hungariam est regressus anno domini MCIII.

XVIII. QUALITER MANASES VOLUIT PRODERE CIVITATEM.

Defuncto autem bone memorie Crescentio archiepiscopo electio facta est ad instantiam . . . . .

m.

. . . . . electionem pontificis frivolis dilationibus subplantabant.

DE EXEMPTIONE IADRENSIS ECCLESIE.

Eo itaque tempore Micha episcopus . . . . .

m1

. . . . . electionem pontificis frivolis dilationibus subplantabant.

XIX. DE EXEMPTIONE IADRENSIS ECCLESIE.

Eo itaque tempore Micha episcopus . . . . .

n.

. . . . . in magna veneratione ab incolis regionis eius tumulus habebatur.

DE EPISCOPATU FARENSI.

Interea vacante ecclesia iadrensi, tres eiusdem ecclesie . . . . .

n1

. . . . . in magna veneratione ab incolis regionis eius tumulus habebatur.

XX. DE EPISCOPATU FARENSI.

Interea vacante ecclesia iadrensi, tres eiusdem ecclesie . . . . .

o.

. . . . . ducis, et in posturio suspenderunt. Et sic pestis illa quievit. Mortuo tandem bone memorie Girardo archiepiscopo, in hoc totius ecclesie . . . . .

o1

. . . . . ducis, et in posturio suspenderunt. Et sic pestis illa quievit.

XXI. DE RAYNERIO ARCHIEPISCOPO.

Mortuo tandum bone memorie Girardo archiepiscopo, in hoc totius ecclesie . . . . .

p.	p_1
. . . . . ecclesie date sunt, de aliis fecit comunitas voluntatem suam. Post mortem vero Emanuelis imperatoris cum accedissent Spalatenses ad dominium Hungarorum, electio facta est de Petro Hungaro. Petrus Chitilen Ungarus, archiepiscopus spalatensis nobili genere ortus	. . . . . eclesie date sunt, de aliis fecit comunis voluntatem suam. XXII. DE PETRO ET ALTERO PETRO ARCHIEPISCOPIS. Post mortem vero Emanuelis imperatoris cum redissent Spalatenses ad dominium Hungarorum, electio facta est de quodam Petro Hungaro, filio Chitilen, qui erat nobili genere ortus . . . . .

U toj tabeli najprije vidimo, da se pod jednom glavom H. s. maior, odnosno njenim naslovom, nalazi više teksta i da je on razbijen na više glava u redakciji H. s. minor.

Ako pogledamo naslove glava, koji su zajednički objema redakcijama (d—d_1, f—f_1, m—m_1, n—n_1), vidjet ćemo, da se tekst uokolo njih nimalo nije promijenio. To se može protumačiti samo tako, da je pri izrađivanju H. s. minor preuzeto sve onako, kako je stajalo već u H. s. maior. Isto se to može primijeniti i na zajednički naslov h—h_1, iako se tekst nad tim naslovom ne podudara, jer se radi o kasnijem umetanju sadržaja čitave glave ispred njega. Pogledamo li sada ostale naslove (izuzev k—k_1), vidjet ćemo, da se oni nalaze samo u H. s. minor, a u H. s. maior ne. Budući da ih tu nema,a ipak postoji tekst, iako nešto i to samo oko naslova izmijenjen, ne može se drugo zaključiti nego da su dodani kasnije pri izradi redakcije H. s. minor. To se, vidi se jasno, radilo na taj način, što se razbila kompaktnost teksta H. s. maior i tekst se podijelio na više glava, a to je sve moralo nastati naknadno. Dašto da su tom prigodom glave dobile nove naslove.

Po najstarijem rukopisu HS u arhivu splitskog kaptola vidi se, da su poglavlja, koja nisu preuzeta iz H. s. maior najkasnije dodana djelu. Tu reci, koji dijele tekstove dviju glava, nisu više razmaknuti od onih, koji se nalaze usred teksta. Čini se, da je početak nove naravi teksta, koji odgovara početku glave, bio više označen novom alinejom, koja se akcentuirala inicijalom. U prostor među ovako stisnutim recima naslovi su jedva utisnuti, neki dapače i tako, da im je tekst potekao niz rub lista (v. reprodukciju br. 11.), što sve nesumnjivo govori za naknadni rad. Teško je shvatiti, da bi se naslovi ovako ispisali, da su bili stvarani organski s tekstom HS.

Svakako je cijepanjem teksta, koji se nalazi u H. s. maior, došlo do ostalih glava i njihovih naslova u H. s. minor (II, III, V, VI, VII, IX, XI, XIV, XV, XXI i XXII). Poglavlje u H. s. maior označeno našim »k«, a pod »Virum valde egregium . . . .« nije zadržano, jer je iz njega izbačena vijest o smrti kralja Zvonimira,

pa je ono, što se priča o prilikama poslije toga, razdijeljeno u dvije glave (XVII i XVIII). Time smo objasnili razliku u broju glava.

Nego, da ovo kasnije cijepanje jače utvrdimo, pogledat ćemo odnos među tekstovima, koje je to cijepanje snašlo (a—a_1 b—b_1, c—c_1, e—e_1, g—g_1 i—i_1, j—j_1, k—k_1, l—l_1, p—p_1). Odmah se vidi, da je ono izazvalo neke izmjene (istaknuto drukčijim tiskom). Karakteristično je, što se te izmjene redom nalaze u tekstu ispod unesenog naslova, odnosno nove alineje, i da je tekst nad tim ostao neozlijeđen, kakav je u H. s. maior (izuzev j—j_1). Oblikovanje novog poglavlja iz teksta, koji već postoji, traži stilističko naglašavanje njegova početka, i zato su tu nastale makar i sitne izmjene, tek toliko, da ga akcentuiraju. Tom prigodom je dolazilo i do krupnog umetanja na početku (gl. IX. i XIV.). Tekst, koji je cijepanjem pripao svršetku prethodne glave, nije trebao nikakva izmjenjivanja i zato ga u tim djelovima nema. Izuzetak je slučaj l—l_1, jer je cijepanje izvršeno na nezgodnu mjestu, što je izazvalo izmjenu iznad i ispod umetnutog naslova glave, a to je poremetilo smisao i izazvalo anahronizam, koji je ustanovio Barada. Naslov glave XXI. (o—o_1) jedini je umetnut, a da nije oko sebe izvazvao izmjenu ni slova.

Zapitajmo se sada, kako možemo zamisliti, da bi kompilator XV., XVI. ili kako neki hoće čak XVII. stoljeća formirao tekst H. sal. maior kompilacijom iz teksta H. sal. minor na taj način, da sve oko naslova glava ispiše, a samo naslove ne; zatim da to izvodi tako, da nalazi za shodno mijenjati tekst i to baš samo ispod naslova; i konačno, da tom prigodom ispravi historijsku zbrku i anahronizam na način, da ih čini historijski točnim (prijelaz s glave XIV. na XV.). Sve da je i htio, a to ne čini nitko, da iz teksta — u našem slučaju H. s. minor — načini primarne oblike formirajući H. s. maior, ne bi nikako mogao da pri tome pođe upravo niz onaj put, uz koji smo mi došli do ovog odnosa i razvoja.

Mislim, da je proces cijepanja jasno pokazao, gdje je primaran, a gdje definitivan oblik i držim, da je sama ova konstatacija dovoljna, da dokaže, kako je tekst H. s. maior stariji od teksta H. s. minor, jer sam uvjeren, da ne postoji nijedan logičan put, koji bi nas doveo do obratnog.

Kako je sada potvrđena vremenska prednost H. s. maior, a vidimo, da obje redakcije imaju mnogo do u slovo zajedničkog teksta, i znamo, da je auktor druge redakcije Toma arciđakon, — to nam ne preostaje nego da zaključimo ne samo, da je prva bila Tomi poznata i da se služio njome te iz nje dapače ad litteram prepisivao, nego da se iz nje njegova redakcija naprosto razvijala. Prema tome moramo pomisliti na dvoje: ili je Toma prepisivač H. s. maior, koju je netko napisao prije njega, ili je on auktor obiju redakcija. Prva se pretpostavka ne može uopće ničim potkri-

jepiti, jer nije poznato, da je postojao kakav predložak, po kojem bi se išta dalo kontrolirati, pa nam preostaje samo puko nagađanje. Druga je pretpostavka kud i kamo vjerojatnija: svrha pisanja, stil, kompozicija i jezik odgovaraju apsolutno jednom te istom auktoru. To se da kontrolirati s partijama u H. s. minor, koje su savremene Tominu životu, a o kojima nema nikakve sumnje da su njegove i one su po svemu s ovim identične. Građa, koja se u H. s. maior nalazi, tiče se splitske crkve i nesumnjivo odatle potječe, a tu je na vrelu bio isti auktor, te nema sumnje, da ju je odatle mogao preuzeti. Pretežno identičan tekst i način, na koji su utvrđene razlike nastale, govorili bi o ponašanju auktora s vlastitim djelom. Prema tome H. s. maior, kao starija, ne bi se imala na što drugo odnositi doli na Tomin koncept. No to nismo u stanju apsolutno i metodički utvrditi zato, što bi se takvoj tvrdnji mogli suprotstaviti ovi prigovori:

1. Tekst H. s. maior ne ide do kraja, dokle ide tekst H. s. minor, pa ne možemo znati, da li se nastavljalo posvemašnje podudaranje u tekstovnoj tvorbi i stoga je dopušteno nagađanje, da bi Toma, za koga se drži da je tvorac teksta H. sal. minor, prepisivao makar i tekstualno H. s. maior dokle je ona tekla, a ostalo ili preuzimao odnekle drugdje ili komponirao sam, eventualno postupio na oba načina.
2. Definitivnom redakcijom dotjerava se djelo, pa kako se onda slučilo, da su neki pasusi u starijem, nedotjeranom tekstu, razgovjetniji i historijski točniji (gl. XIV.—XV.), nego u dotjeranijoj, mlađoj redakciji?

Prvi prigovor može a priori izdržati isto toliko kritike, koliko i vjerojatnost, da se tekst nastavljao. Naime, kako nema konkretnog dokaza za nastavak, tako ga nema ni za takav završetak. Dapače činjenica, što sastavak prestaje na partiji, kojom se djela nikada ne završavaju, naime na građi t. j. s tekstom splitskog sinoda, za koji se još i očito vidi, da nije iznesen do kraja, jer mu nedostaje uobičajena i propisna završna formula, ne govori nikako za naravan svršetak. Štaviše, iz drugog vrela znamo za nastavak teksta pomenutog sinoda, pa nema sumnje, da ni ovdje nije bio cio iznesen, a najmanje je vjerojatno, da se prvim frangmentom, i to takvog teksta, završila kompozicija čitava djela. Stoga je kud i kamo vjerojatnije, da se tekst sinoda ovdje nastavljao, a čim je od ovakvog »završetka« dalje pošao, onda nema razloga sumnji, da je i H. s. maior dalje tekla, a dokle i da li baš do kraja teksta H. s. minor, to ostaje nepoznato. Bit će najvjerojatnije, da se davno otrgao jedan dio djela i negdje izgubio, pa se prepisivao sačuvani prvi dio, a kasnije se i njemu zameo trag, te se sačuvali samo njegovi pozniji prijepisi.

Drugi prigovor nailazi na jak otpor u činjenici, što su nejasnoće nastale baš u tekstu, koji je u H. s. maior stajao pod jednim naslovom »Cathalogus archiepiscoporum....«, od kojeg je, jasno se vidi, kasnije u H. s. minor nastalo pet glava (XIII., XIV., XV., XVII. i XVIII.), a tekst glave XVI. umetnut je čitav među njih. Nije dakle puki slučaj, da su se nerazgovijetnosti kod glava XIV. i XV. našle baš ondje, gdje je izvršeno cijepanje teksta i umetanje naslova, baš na položaju, gdje smo dokazali da je prigodom cijepanja kompaktan tekst bio podložen izmjenama. Pri tome se valjda više pazilo na samu prestilizaciju te se nije osjetilo, da se umetanjem ili izostavljanjem pokrutio smisao i zato nam se on vraća, ako izostavimo upravo ono, što je u H. s. minor kasnija tvorba. Uostalom pitanje je, tko je vršio kasniju podjelu na glave. Mi smo se već sreli s njihovom izvornom kasnom pojavom u najstarijem, splitskom rukopisu Tomine HS, za koji ničim nije dokazano, da potječe od vlastitog Tomina pera. Velika je dakle vjerojatnost, da je pomenute nejasnoće, a s tim u uskoj vezi i kronološke griješke, na ovaj način počinio kasniji profesionalni prepisivač, čiju ruku splitski rukopis odaje; njemu pristaje davanje prednosti formi pred sadržajem, u koji se vjerojatno nije mnogo razumio te ga zato ovako naivno mogao poremetiti.

S ovih razloga navedeni prigovori gube temeljitost, i kad nema konkretnijih dokaza o Tominu kompiliranju H. s. maior, tad s obzirom na njegovu naobrazbu, neobično veliku za ono vrijeme, koja ne može isključivati sposobnost samostalnog sastavljanja, i zato, što se u oba djela vidi veoma prisna srodnost u koncepciji, stilu, jeziku, kompoziciji, redu i konačno u pretežno identičnoj tekstovnoj tvorbi, ne vidim razloga, da u ovim dvjema toliko sličnim djelima gledam rad dvaju različitih auktora. Sve nas ovo vodi na zaključak, da se u anonimnom djelu »Historia salonitanorum pontificum« ništa vjerojatnije ne može kriti doli raniji sastavak Tome arciđakona; neka vrsta njegova koncepta, iz kojeg se preradila poznata »Historia salonitana«.

Iznesena obrazlaganja vode nas sada do toga, da u ta dva sastavka gledamo jedno te isto djelo, od kojeg imamo dva stadija razvoja. Prvi, »Historia salonitanorum pontificum« (HSP) s obzirom na razvoj obrade, pokazuje dvije faze: prva, kao što i mora, odiše rudimentalnošću, koja se ispoljava u iznošenju gole građe, što bi zapravo bili ostaci, koji ukazuju na sabrani materijal, dok drugu fazu predstavlja dio već izrađenog teksta (ono, što u našem prvom stupcu nije građa, i čitav drugi stupac). Drugi stadij t. zv. H. s. minor bila bi definitivna faza ovog rada, svršeno djelo, koje je nastalo proširivanjem i dopunjavanjem prvog stadija, preuzimanjem izrađenog teksta iz njega uz neke dopune i prestiliziranja, te izmjenom nekih verzija i odbacivanjem građe. Jedino u ovakvom odnosu među ova dva teksta izmiruju se sve protivnosti

i sve nalazi svoje mjesto. Prema tome je još jednom istaknuta vjerojatnost, da se H. s. maior može odnositi na Tomin koncept, odnosno u prijepisu sačuvani njegov prvi dio, i za toliko bi, eto, bio stariji od definitivne redakcije.

III. KAKO SE GRADILA »HISTORIA SALONITANORUM PONTIFICUM« I KAKO SE DALJE IZ NJE RAZVIJAO TEKST HS

Tomino djelo iako je polemičnog obilježja ipak predstavlja relativno kritičan sastavak. Svatko, tko poznaje tekst HS i vrijeme u kojem je nastala, te uzima u obzir stepen razvoja historijske nauke, za koji možemo reći, da je bio nikakav, kad se historijom nazivao isprepleteni čvor anahronizama povezan s historijskim zbivanjem i historijskim osobama, pitat će se, otkud odjednom djelo ovakvog kvaliteta, a što je najglavnije, otkuda tom djelu kronološka os? Za period, koji on opisuje, a koji je bliz njegovu vremenu, to nije problem, jer je mogao pričati i pričao je na osnovu građe, koja je za njemu blisko doba bila obilnija negoli za starije periode, pa onda na temelju zapamćenja svojih suvremenika i na osnovu vlastitih doživljaja. To se sve vidljivo očituje baš u disproporcionalnosti djela, u kojemu su događaji posljednjeg stoljeća zauzeli dvije trećine prostora, dok je za sve ono vrijeme pred tim preostala samo jedna.

Tomino djelo možemo smatrati pionirskim radom, pri kojemu je sakupljanje građe moralo predstavljati težak napor. On hoće, bez obzira na to, da li je uspio ili nije, da dade vremenski profil u opisivanju prošlosti jedne institucije kao što je solinsko-splitska metropolija od njenih početaka do tadašnjice. Imao je jamačno dosta neprovjerljive građe kojom su obilovale crkve, naročito njihovi centri, u našem slučaju metropolitanski kaptol, u kojem je on bio naddakon. U takvom materijalu teško se tada bilo snaći, pravilno ga razvrstati i primijeniti, pa je Toma morao poseći za kakvim pomagalom. Takvo se pomagalo uistinu otkriva u HSP. U definitivnoj redakciji tragova mu nema, prosto zato, što je graditelj, sagradivši zgradu, uklonio skelu, spomoću koje ju je zidao.

Pogledamo li malo dublje, što je ono u našem prvom stupcu pod pasusima (5), 8, 10, (11), odmah ćemo opaziti, da se radi o ostacima jednog kataloga salonitskih biskupa, kažem za čas ostacima, jer nam se takvi pričinjaju, budući da se nalaze rastrgani, a inače ćemo sakupljanjem tih segmenata doći do čitava kataloga salonitanskih biskupa. Doista Tomi ništa zgodnije nije moglo doći pod ruku, nego jedan katalog, da mu svojim nizom osoba pruži vremensku okosnicu.

Za prepoznavanje kataloga najprije upada u oči kontinuirano redanje imena biskupa jedno za drugim, a dodavanje rednih brojeva, iza tih imena čini to prepoznavanje utvrđenim. Ali nikako se ne može reći, da bi ti brojevi mogli eventualno označivati redanje istog imena, jer toliko istih imena pred odgovarajućim brojem nema, a k tome red brojeva teče po aritmetskom redu.

Nego, uz neka imena nalazimo dodane i neke, čak vrlo važne vijesti. Pitanje je sada, da li su te vijesti preuzete skupa s katalogom, t. j. da li su se u katalogu već nalazile, ili ih je prigodom prepisivanja golog kataloga pridodao sam sastavljač HSP iz drugih dokumenata već prema imenima, koje je u katalogu sreo. Jedno može biti kao i drugo, jer drugi dokumenti, koji se u HSP nalaze, svjedoče, da su bivali ispisani čitavi dokumenti i priloženi k partijama i imenima, za koje se mislilo, da se dokumenat na njih odnosi. S druge strane imamo kataloga, iako njihova tradicija nije iz davnih vremena, na kojima ne susrećemo suhi niz biskupa, nego i dodanu poneku vijest uz koje ime. Ovakve za razliku od običnih nazivam katalog-memorije i nije isključeno, da se takvog jednog dokopao Toma pa ga prenio u HSP.

Svakako je simptomatično za prepoznavanje kataloga, što se u izrazima »iste«, »fuit«, »tempore«, očituje mehaničko opetovanje, a to biva obično kod pridodavanja, odnosno redanja bez oblikovanja prelaza. Moguće da je sastavljač HSP nešto zatekao u katalogu-memorijama, a nešto možda i sam pridodao prije koncipiranja djela.

Umetanje ovih vijesti uz imena poremetilo je formalan red i razbilo izgled kataloga, pa pošto se on tako nije u punoj formi ispoljio, to je oteščalo njegovo prepoznavanje. Međutim se ipak zapažaju neki ostaci njegova oblika i to po tome, što se imena biskupa nalaze napisana u dva stupca. To su ona, uz koja nema dodanih vijesti (od Garganusa po redu drugog do Justinusa po redu jedanaestog i od Honoriusa trinaestog do Honoriusa dvadeset i prvog.) Pisanje u jednom stupcu tipično je za kataloge, a ovdje je zbog korištenja prostora to preneseno u dva. Toma izrađujući definitivnu redakciju smatrao je suvišnim, da ova imena iznese, kad uz njih nije povezana nikakva vijest.

Svakako je tom prepoznavanju naškodio Lucius, kad je ove stupce kao i sve »interpolacije« ogradio crtom i time kod čitaoca pojačao dojam, da su i to kasniji umeci, te tako skretao pažnju s njih. Rački je to još većma podupro, budući je ova »additamenta« iznio u bilješkama na zbijen način,[93] upravo onako, kako se katalog po obliku nikako ne može raspoznati, bez sumnje zato, što ga ni sam nije naslutio.

Da ga dokažemo, moramo ga iz HSP povratiti u prvobitan oblik zamišljajući ga skupa s umetnutim vijestima dosljedno razlaganju. Evo ga:

Domnius (I.) Sanctus Domnius episcopus natione Antiocenus, patre Theodosio ex Syria, matre vero Migdonia ex Graecia, quos cathecumenos fecit et baptisavit beatus Petrus.....[94]
Garganus archiep. II.
Simphorianus archiep. III.
Ursicus archiep. IV.
Ursicus archiep. V.
Valentius archiep. VI.
Honophrius archiep. VII.
Maximus archiep. VIII.
Paschasius arhiep. IX.
Cesarius archiep. X.
Justinus archiep. XI.
Glicerius archiep. XII. Tempore Leonis imperatoris cum Antoniunus tirannus fuisset imperator designatus propter res....[95]
Honorius archiep. XIII.
Jannuarius archiep. XIV.
Savilianus archiep. XV.
Stephanus archiep. XVI.
Honorius archiep. XVII. Iste suo tempore in Barrensi ecclesia provide ordinavit episcopum sub annis domini 213.....[96]
Fruntinianus archiep. XVIII.
Petrus archiep. XIX.
Prochlinius archiep. XX.
Honorius iunior archiep. salonitanus XXI. Iste fecit concilium solemne, ut infra sub die XVII. Kal. iuliarum consulatus...[97]
Natalis archiep. (XXII.) fuit salonitanus.....[98]
Maximus, iste fuit scysmaticus.....[99]
Theodorus (archiep. XXIV), (debitum mortis solvit in obsidione urbis Salone)[100]

Izloženi katalog obuhvaća stvarno period od prešlih 300 godina, a ako pomislimo, da je Toma smatrao sv. Dujma učenikom sv. Petra, onda je on držao, da je katalogom solinskih biskupa od Dujma do Teodora dao svome djelu kronološku kičmu za punu polovicu milenija. Uzmemo li pak u obzir, da je većina vijesti zatečena u katalogu-memorijama, onda je u HSP čitavom tome periodu dodano vrlo malo: eventualno još jedna legenda o sv. Dujmu, dok je vjerojatno Toma, po stilu i namjeri se to vidi, pridodao, odnosno raširio pasuse o biskupima Gliceriju, Natalisu i Maksimu. Pasuse o dvjema posljednjim raširio je u očitoj namjeri, da kao moralista šiba poroke crkvenih starješina, ciljajući ujedno — iznošenjem spora između arciđakona Honorata i biskupa Natalisa — na svoj odnos s nadbiskupom Guncelom.

Ono što nije vezano uz katalog, dodano je pri njegovu početku ili svršetku. Pred početkom je dometnuta glava o Solinu, u kojoj je ukratko ocrtan njegov geografski položaj, a zatim je

prídodano nešto o njegovoj prošlosti, no ta prošlost nije iznesena u nekom sintetičnom pregledu, nego se samo govori o ulozi Solina u građanskom ratu između Cezara i Pompeja, što je sabrano iz klasične literature. Izričito se odaje služenje Horacijem i Lukanom.

Zaglavak kataloga je znatnije proširen s poglavljima o padu Solina, o bijegu Solinjana na otoke i o njihovu povratku u Split. Za ove se vijesti sastavljač mogao poslužiti predajom, koja je dugo mogla tinjati među povratnicima, ili ju je preuzeo odnekuda već zabilježenu. Svakako nije imao bogzna kako obilnu građu, jer je mnogo toga ispričano sa »loci communes«. Među svim tim jedini događaj, koji se može kronološki kontrolirati, jest iskupljivanje robova i sakupljanje moćiju svetaca, što je izvršio opat Martin poslan od pape Ivana IV., za kojeg se papu u HSP kaže, da je bio Solinjanin.

U svemu, što je izvan opsega kataloga, sastavljač se teško kronološki snalazi, te sve bilježi bez niti i s mnogo rupa. To čini i Toma i to s događajima nedalekim od sama njegova života. Tako na primjer tek puno stoljeće od njega daleku smrt kralja Zvonimira Toma stavlja da se zbila za nadbiskupa Krescencija (nastupio 1100.), dok je poznato, da je već Krescencijev prethodnik nadbiskup Lovro (umro 1099.) preživio Zvonimnira za deset godina. Bez kataloga je Toma bez kronološkog putokaza, i to sve opravdava njegovu upotrebu, koju smo prethodnim prepoznavanjem utvrdili.

Koliko god je jasno, da je katalog upotrebljen za salonitanske biskupe, toliko nije vidljivo, da li se tu radi o katalogu, koji se nastavljao na splitske nadbiskupe. Svakako je značajno, što se u HSP, kad je završeno pričanje o događajima poslije pada Solina, nastavlja s poglavljem o Ivanu Ravenjaninu i o njemu govori dalje u novoj glavi pod naslovom »Cathalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria«, koje postoji u HS. Iz toga se može zaključiti, da Toma sam otkriva služenje katalogom. Budući ga je naglasio baš u vezi s počecima splitske crkve, to nas dovodi na misao, da bi odatle vjerojatno počinjao novi katalog. Ivan Ravenjanin je kao obnovitelj solinske metropolije u Splitu začetnik nove ere u životu ove institucije, i zato bi bilo logično, da novi katalog počinje njegovim imenom. Njegovo je ime dobilo više mjesta u djelu jamačno zato, što je o prvom nadbiskupu-obnovitelju kolalo usmeno ili písmeno više tradicije nego o drugima. Ispričavši sve o Ravenjaninu Toma se našao pred znatnim vremenskim prazninama i nastojao ih je dopuniti imenima biskupa, o kojima se nešto znalo, uglavnom i zato, da djelu očuva kronološku os. To níje čitav katalog, jer sam kaže, da je to katalog nadbiskupa, o kojima postoji uspomena. Klaić drži, da je taj katalog sastavio Toma upotrebivši neke dokumente.[101] Ja više vjerujem, da je Toma pred sobom imao već sastavljeni katalog, pa da je prema postojećem imenu u njemu pridodao vijest,

za koju je držao, da se na dotično ime odnosi. Slučaj sa salonitanskim katalogom, iz kojeg sva imena nisu prenesena u končanu redakciju radi toga, što suha imena kroníci ne trebaju, uputio bi nas na pretpostavku, da se Toma pri radu predomislio i odlučio odmah odstraníti balast, koji su prema njegovoj koncepciji predstavljala suha imena nadbískupa, i zato je katalog tu ispao veoma krnj. Koliki je period zahvaćao taj Tomin naslov, pokazat će nam najbolje prvo i posljednje ime, koje se u HSP u tom poglavlju nalazi; Ivan Ravenjanin prvi i Ivan, Dabralov nasljednik, posljednji. Uzmemo li u obzir, da sastavljač HSP, vjerojatno Toma, smatra, da je Ivana Ravenjanina poslao papa Ivan IV. (summus pontifex Joannes quartus misit quendam legatum nomine Joannem, patria Ravenatem), onda nam je zaista vrlo malo kazao za period od četiri stoljeća, iznijevši imena devetorice nadbiskupa.

Međutim ću iznijeti dokaze, da se katalog nastavljao i preko ovog poglavlja. Već je Klaić opazio, da se katalog, koji počínje s gl. XIII., nastavlja i u gl. XIV. Naslutio ga je u štampanoj ediciji HS i odatle ga rekonstruirao.[102] Po toj ediciji nije mogao znati, da ne samo gl. XIV., nego da i sve glave do gl. XVIII. (izuzev gl. XVI. koja je kasnije u H. s. minor dodana) u konceptu stoje pod naslovom »Cathalogus archiepiscoporum...« po čemu se vidi, da se izričito odnosi na pet glava, koje su iz same jedne pomenute glave u HSP prekrojene prigodom oblikovanja definitivne redakcije. Ali po osobinama HSP jasno se razabira, da se nit kataloga povlači sve do njegova kraja. Te osobine nastaju, čim se ime u tekstu pojaví. Mehaničko opetovanje naročito porijekla tipično je kod suhoparnog nabrajanja u jednom nizu, a to ne može pripadati ničemu drugom nego katalogu, kojem je na jednom mjestu eto izričito spomenuto i ime. Kasnijim stilističkim oblikovanjem ova se monotonija uklanja, i zato u definitivnoj redakciji tih osobina više nema. Da bi se taj katalog, t. j. njegovi ostaci bolje uočili, potrebno je iz HSP dopuniti Klaićevu krnju rekonstrukciju:

1. Joannes patriae Ravenatum (consecratione suscepta a domino papa Joanne).[103]
2. Justínus archiepiscopus, extitit anno incarnationis octingentesimo quadragesimo.
3. Marinus archiepiscopus, fuit tempore Caroli regis et Branimiri ducis Sclavonie.
4. Joannes archiepiscopus, fuit anno domini nongentesimo quarto decímo, tempore Tamislavi ducis.
5. Martinus archiepiscopus, fuit anno domini nongentesimo septuagesimo, tempore Theodosii imperatoris et Dirzisclavi regis. Iste Martinus fuit spalatensis natíone. Hic fecit ecclesie unum calicem magnum cum sua patena de auro purissímo.

6. Petrus archiepiscopus, natione spalatensis, fuit anno domini nongentesimo nonagesimo, tempore Tirpimiri et Muncimiri filii eius regum 990.
7. Paulus archiepiscopus, natione spalatensis fuit anno domini millesimo quintodecimo, tempore Basilii et Constantini imperatorum Constantinopolitanorum et Crescimiri eorum patritii et regis Chroatorum. Sedit in pontificatu annis XIIII.
8. Dabralis archiepiscopus natione spalatensis, anno domini millesimo tricesimo.
9. Joannes archiepiscopus, iste fuit spalatensis et edificavit ecclesiam sancti Felicis super rivum.
10. Crescentius archiepiscopus spalatensis natione romanus, iste suscepit sacros ordines in romana curia.
11. Manases archiepiscopus iste fuit Ungarus electio ipsius facta fuit....
12. Gregorius archiepiscopus, iste fuit Jadrensis.
13. Gaudius archiepiscopus spalatensis, iste fuit spalatensis.
14. Absalon archiepiscopus spalatensis, Ungarus natione. Adhuc vivente Gaudio surrogatus fuit et post pauco tempore debitum mortis solvit.
15. Petrus archiepiscopus spalatensis, iste fuit Lombardus, sed prius fuit episcopus Narnensis.
16. Girardus archiepiscopus spalatensis, iste fuit Veronensis.
17. Raynerius.[104]
18. Petrus Chitilem, Ungarus, archiepiscopus spalatensis nobili genere ortus.

Pogledamo li sva imena, udarit će nam odmah u oči, kako među njima nema nadbiskupa Lovre, o kome Toma toliko piše, iako u HSP uopće nije spomenut. Ja ne bih drukčije umio to objasniti, nego da je Toma s druge strane o Lovri dosta znao te je o njemu odredio pisati tek u definitivnoj redakciji, kao što je učinio i sa sv. Domnionom. Iz istih razloga mogao je to s Rajnerijem učiniti već u HSP.

Glavni dokaz, koji bi išao u prilog tvrdnji, da je Toma pridodavao vijesti uz imena, koja su se nalazila u katalogu, sastojao bi se u činjenici, što se kod njega papinska pisma i splitski sinodi javljaju uz ime Ivana Ravenjanina. Toma je znao po sadržaju papinskog pisma, da ga je pisao papa Ivan i da ga je upravio istoimenom splitskom nadbiskupu. Budući je u HSP napisano, da je papa Ivan IV. poslao i posvetio Ivana Ravenjanina, to je koincidenciji ovih imena pripisao pisma i sinode, umjesto da ih svrsta u vrijeme koincidencije pape Ivana X. s nekim drugim nadbiskupom Ivanom.[105] Sastavljač HSP je na taj način upao u grdan anahronizam, iako je znao, da isti papa piše ujedno i Tomislavu. U definitivnom djelu Toma ne navodi, da bi papa

Ivan IV. poslao Ivana Ravenjanina, toga se kanda odrekao, ali je ipak u HSP sve ostalo, kako je on mogao postaviti, po čemu je onda ovakva primjedba otkrivena. Ovo ujedno svjedoči, da se dometalo, kad je Tomislavovo doba davno palo u zaborav, kad se naime već izgubio kronološki kriterij, za što je trebalo da prođe vremena. Sam Toma živio je dosta dalje od ovih događaja, a on, kako smo vidjeli, kronološkog kriterija nema, pa ništa nije naravnije nego zaključiti, da je dometanje izvršio on sam. Ovaj bi primjer utro put sumnji, da je još poneka vijest na isti način mogla doći uz koje ime preuzeto iz kataloga.

Uostalom bitno je i važno to, da je ovim utvrđeno, da su za kronološku os Tomina djela upotrijebljeni katalozi solinskih i splitskih metropolita i da se u našoj HSP nalaze tragovi kataloga od Dujma sve do Petra Citilena g. 1185. Vjerojatno ni ovaj Petar nije bio posljednji u njemu; mi ga tu kao posljednjeg zatječemo zato, što se dalje od njega HSP nije sačuvao.

Osim kataloga i građe, koju smo uza njih sreli i naslutili, u HSP se otkrivaju i druga vrela, kojima se služio njezin sastavljač. Držim, da je mnogo zabilježenih vijesti mogao naći u onoj vrlo staroj knjizi, koju je spontano u konceptu spomenuo izrijekom »In quodam libro vetustissimo« (naš pasus 27), a koja je nažalost davno netragom iščezla. Epitaf Zvonimirov, Gejzina isprava, pismo pape Urbana i tekst sinoda iz god. 1185. jasni su preostaci služenja čistom građom. K tomu moramo pomisliti da je za period dokle seže HSP bilo još građe, koja ni direktno ni indirektno nije odana. Na primjer sinod za Dabrala nosi oznake jake veze sa sinodalnim protokolom, a taj ničim nije spomenut. Taj i takvi slični primjeri vode nas bar na časovitu pomisao, da je HSP prethodila neka vrsta zbirke, sabrane građe. Za sekundarnu ruku kao da bi govorio pretežan dio gotova teksta, u kojem je dobar dio građe već tako prerađen, da se izvor i ne raspoznaje.

Toma je, kao što svatko radi, pišući završni oblik djela dodavao ponešto, što u HSP nije bilo, te ad litteram preuzimao, preinačivao i izostavljao iz njega.

Dosada se mislilo, da su ti dodaci »izostavljene« glave iz H. s. maior, na druge preinake nije se ni osvrtalo, a faktično izostavljene partije držalo se »interpolacijama«. Prvi je bio Lucius, koji kolacionirajući koncept s definitivnom redakcijom nije našao od mene već označene glave u HSP pa je u njoj sa strane ispisivao «Caput x, y, deest« a za njim se poveli ostali. Ali ustvari radi se o tome, da bi umjesto »deest« moralo stajati »non fuit« zato, što su te glave nastale kasnije.

O preuzimanju teksta i preinačivanju govorili smo već u prethodnom poglavlju.

Sada da se osvrnemo na izostavljanje. Ako pogledamo malo bolje, što je sve izostavljeno, vidjet ćemo, da se to odnosi samo na građu. Jedinu jednu iznimku Toma čini i s gotovim tekstom,

a to je vijest o smrti kralja Zvonimira. Izostavljanje građe iz HSP potpuno je logično, jer ona u literarno-historijsko definitivno djelo nikako ne ulazi i ovaj bi postupak potvrdio još jednom odnos koncepta i definitivne redakcije.

Nego na uvjerenje, da su ovo »interpolacije«, mogla je doista utjecati činjenica, što se na njima malo ili ništa ne razgrađuje. Ako malo bolje pogledamo, na koje se to partije odnosi, vidjet ćemo, da su to salonitanski i splitski sinodi s papinskim pismima i vijest o Zvonimirovoj smrti. Da potražimo uzrok prešućivanju, moramo potražiti, što je zajedničko u tim partijama, jer se u zajedničkoj crti najprije može naslutiti motivacija za isti postupak Već smo naveli Bulićevu i Bervaldijevu konstataciju, da se iz sadržaja solinskih sinoda vidi, kako crkva gubi na ugledu, pošto se tu iznose mnoge mane. Splitski sinodi i papinska pisma odišu razmiricama i prijetnjama, u njima se govori o molitvama za slučajeve ubistva vladara, o zadovoljštini za ubijene svećenike, o rastavi svećenika od svojih žena, što ne baca najbolje svijetlo na crkvenu instituciju. U vijesti o Zvonimirovoj smrti očit je dokaz, kako je cezaro-papistička politika kod Hrvata doživjela jak udarac. Sva tri slučaja veže zajednička nit — postradali auktoritet crkve kao institucije. Toma je poznat kao moralista, inače intolerantan fanatik, koji šiba poroke crkvenih starješina baš zato, da očuva ugled crkve. On svojom etikom i nepomirljivošću prema nećudoređu istupa pri kandidiranju za nadbiskupa kao s najvećim zalogom.

I dok u svom djelu na više mjesta razotkriva nemoral, ali samo izvjesnih starješina, dotle se nigdje ni slovcem nije dotakao ni jedne mane crkve kao ustanove, po čemu se i s druge strane vidi njegov stav prama njoj. Ja ne mogu naći drugog razloga nego da je ovoj njegovoj životnoj liniji smetalo ono, što je protiv interesa crkvenog auktoriteta, te je tako izrađivanjem definitivne redakcije izostavio iz koncepta pomenute partije.

Pogrešno je u Tomi — naročito s obzirom na njegovo vrijeme — gledati pozvanog historika i od njega očekivati apsolutnu objektivnost; on je najprije gorljiv svećenik i strastven političar pa onda sve drugo, i zato ga zasljepljuje pristranost.

Bilo kako mu drago, Tomina građa u HSP postoji i ne odnosi se na »interpolacije«. Tekst, koji je objema redakcijama zajednički, ne mora predstavljati nikakvu kompilaciju, jer ako netko ispisuje svoje vlastito, onda ne kompilira. Konačno nepostojanje sadržaja nekih glava u konceptu ne predstavlja »izostavljanje«, nego dometanje pri završnom redigiranju. Sve je ovo dosada bilo drukčije postavljeno i zato drukčije gledano.

IV. OSVRT NA KVALITET GRAĐE U HSP

Ovdje ćemo se na prvom mjestu dotaći valjanosti kataloga solinskih biskupa. Već su Bulić i Bervaldi potanje pretresli postanak i izvornost sviju postojećih kataloga solinsko-splitskih metropolita.[106] Analizirajući oko dvadeset i pet raznih kataloga auktori su konstatirali, da se s obzirom na broj i imena solinskih biskupa, koja su u raznim katalozima raznolika, najviše vjerovati može onomu, koji se nalazi u desetom svesku građe pripremane za Farlatijev »Illyricum sacrum«, pod naslovom »Salonitana et spalatensia sacra«. Taj se nekoć nalazio u biblioteci Fanfogna-Garagnin u Trogiru, a sada je u Državnom arhivu u Zagrebu. Katalog nosí naslov: »Cathalogus II. ex Historia salonitana codicis Bigniani«. Bulić i Bervaldi za njega kažu:

1. »Ovaj spada u prvu kategoriju (= među one kataloge koji su napisani bez drugotne svrhe i namjere i u kojima je sačuvana stara jezgra popisa solinskih biskupa). Teodor je 24-tí biskup, a za njim dolazi 25-ti Ivan Ravenjanin. Fali dakle u njemu ono 40 biskupa iza Teodora što ih nalazimo u katalozima B, C, D«[107] (= kod Propagande o kojem smo već govorili, A . Cutheisa i t. zv. Ponzonijev).
2. »Biskup Begna, koji je živio koncem XV. i polovicom XVI. v., nije sigurno sastavio ovaj katalog. Kritika historijska bijaše jako slaba u ono doba, da bi biskup Begna mogao vidjeti ono, što ni Riceputi, ni Farlati, ni Colletti, ni drugi nijesu mogli ni kasnije vidjeti, da je naime ono 40 biskupa poslije Teodora samo pljeva, koja se mora potpuno istrijebiti iz kataloga solinskih biskupa. Nije biskup Begna poznavao povijest Solina, niti se njom bavío, kao što gornji pisci, tako da je mogao pomisliti, da oni biskupi poslije Teodora nijesu nikad biskupovali u Solinu. On je bez dvojbe ímao pred očima koji stari katalog, u kojem nije bilo nego 25 solinskih biskupa. Konstatiranje ove činjenice veoma je važno. Nije pukí slučaj, da fali u ovom katalogu baš onaj broj biskupa, za koje i mi kažemo, da su kasnije umetnuti, e da se popuni nastala praznina. Ne može se pak reći, da je krivnjom prepisivača nestalo onih biskupa iz Begnina kataloga. Nevjerojatan bi bio ovaj slučaj, da su iščezli iz kataloga baš oni biskupi, za koje i mi kažemo, da moraju iščeznuti. Ovo se dade protumačití, ako se pretpostavi, da je kolao u staro doba katalog solinskih biskupa, koji ih nije nosio nego 25, a ovi otprilike popunjuju vrijeme, za koje mi dokazasmo, da je trajala crkovna hijerarhija u Solinu.«[108]
3. »Još nam je napomenuti da je u katalogu Begninu također praznina u spljetskim biskupima i to od razorenja Solina god. 890. do biskupa Justina. Katalog Begnin, kako već

rekosmo, dolazi do god. 1184. I po ovome dalo bi se zaključiti da je ovaj katalog veoma star, po svoj prilici najstariji od do sada poznatih.«[109]

Nema sumnje, da su Bulićeva i Bervaldijeva razlaganja o odnosu među katalozima oštroumna, a napose što se tiče tvrdnje o Benjinu katalogu. Samo auktori griješe, kad govore o Begni bilo kao vlasniku bilo kao prepisivaču jednog kataloga. U drugom poglavlju ove radnje sreli smo se s tvrdnjom, da je Benja imao u ruci jedan primjerak, valjda prijepis HSP, koji je prepisao u svoja »collectanea«. Onaj naslov, pod kojim se Benjin katalog javlja:»Cathalogus II. ex Hist. sal. codicis Bigniani« treba drukčije razumjeti. To nije Benjin katalog, kako tumače Bulić i Bervaldi, nego njegov primjerak HS, odakle je, prema imenima biskupa, koji se u njoj nalaze, ekstrahiran katalog. Ističem, da se ta HS ne može odnositi na definitivnu redakciju, nego samo na HSP i zato, što u prvoj nema imena mnogih biskupa, koje taj katalog zadržava, dok se ona, izuzev jednog, listom u HSP nalaze, pa je prema tome jedino moguće, da je katalog nastao odatle. To potvrđuje još i fakat, što su u tom katalogu kao i u rekonstrukciji našeg kataloga solinski biskupi nabrojeni istim imenima i istim redom od Dujma do Teodora. K tomu, pogledamo li ovaj katalog u Bulićevu i Bervaldijevu djelu,[110] vidjet ćemo, da postoje kratki dodaci uz ime po kojeg biskupa, a pošto nema ni jednog dodatka, koji ne bi postojao i u HSP, već po tome je jasno, da su oni skupa s imenima odatle preuzeti. Konačno ovaj »Begnin« katalog doseže do god. 1185., a dotle ide i HSP, To je još jedan i to vrlo jasan dokaz, da je ovaj katalog načinjen iz predloška, za koji sva vjerojatnost govori, da se odnosi na Tomin koncept.

Spomenusmo, da se »Begnin« katalog s našom rekonstrukcijom ne slaže u jednom imenu. Farlati, Bulić i Bervaldi donose »Begnin« katalog s 25 solinskih biskupa, dok ih po našoj rekonstrukciji iz Tomina koncepta nalazimo 24. Ovo jedno ime više odnosi se na biskupa Amabilisa. Međutim, pregledavši izvornik,[111] kojim su se poslužila tri pomenuta pisca, primijetio sam, da su u njemu izvorno unesena i rednim brojem pred imenom označena točno 24 biskupa. Između rednih brojeva 11 (Justinus) i 12 (Glicerius) utisnuto je kasnije, ali istom rukom, »Amabilis 309« dakako bez rednog broja. To očito potvrđuje naknadno umetanje iz kojeg drugog kataloga.[112] Farlati, Bulić i Bervaldi preko ovog umetanja prelaze te preuzimaju sve, kako su tu zatekli, iako Amabilis vidljivo i formalno remeti red, te otuda u »Begninu« katalogu jedan biskup imenom i brojem više. Izuzmemo li ovako prispjelog Amabilisa iz kataloga, kao što i moramo, onda nam ništa ne stoji na putu da zaključimo, da je ovaj katalog iskonstruiran iz Tomina koncepta.

Gornjim konstatacijama postižemo nešto drugo: svi Bulićevi i Bervaldijevi navodi i zaključci izrečeni u prilog valjanosti i starosti »Begninog« kataloga, idu zapravo na adresu kataloga, kojim se, u svakom slučaju pa makar i posredno, služio Toma!

Legenda o sv. Dujmu, koja se u HSP nalazi, a nema je u definitivnoj redakciji, jer ju je Toma zamijenio drugom, svjedoči za preuzimanje vrlo stare građe. Nesumnjivo je moralo biti više verzija o životu utemeljitelja metropolije. Sam Toma donosi ih tri, što u HSP, što u definitivnoj redakciji. Veoma je vjerojatno, da su one bile ubilježene u lekcijama metropolitanske crkve, odakle ih je mogao preuzeti. Da je među tim legendama bilo vrlo starih, dokaz je u tome, što nadbiskup Lovro (1059—1099) moli učenog Adama Parižanina, da neka književnim jezikom napiše žića sv. Dujma i Staša, koja su, veli, davno i prostim jezikom pisana.[113] Već je Farlati utvrdio, da je ova verzija u HSP vrlo stara na osnovu toga, što se u njoj ne spominje prijenos kostiju sv. Dujma (640—642), i zato smatra, da je legenda nastala prije toga vremena, jer bi se inače bio spomenuo i taj prijenos.[114]

Međutim postoji drugi dokaz, po kojem je starost legende očita. U njoj se naime na više mjesta nalazi pluralan oblik za ime grada Solina: Salonae, Salonarum.[115] E. Dyggve[116] zatim G. Novak[117] dokazali su, da su postojala dva Solina jedan pored drugoga. Jedino zbog toga je mogao nastati pluralan oblik naziva, kako ga stvarno spominju primjerice Lukan i Prokopije. U doba seobe naroda porušen je grad, a novo nadošli Hrvati nisu baštinili tradicije o dvostrukom gradu, pa se pluralan oblik nikad više ne javlja. Kad ga u ovoj legendi zatječemo, onda ništa ne može biti vjerojatnije, nego da je ona nastala, dok Solin još nije bio porušen. Po svemu se dakle vidi, da se Toma služio i vrlo starom građom.

Vidjeli smo, iako u sumarnom pregledu, koliko je raznolikih mišljenja izazvalo pitanje autentičnosti salonitanskih sinoda. Jezgro argumentacije u prilog autentičnosti sačinjavaju još uvijek Farlatijeve tvrdnje, koje je sažeo i dopunio Šišić.[118] Da tekst sinoda, koji se u konceptu nalazi, nije Tomin sastavak ni kombinacija, svjedoči jezik i stil, koji se uočljivo razlikuje od Tomina. Brojne griješke, kojima tekstovi vrve, govore o njihovoj starosti, jer su one mogle nastati samo s nerazgovjetnosti pri čitanju, što su nastale uslijed dugog vremena, proteklog od njihova postanka do preuzimanja, u kojem su se razvile paleografske komplikacije. Kad bi se tako veliki broj griješaka razmjerno nalazio i u ostaloj tekstualnoj tvorbi, moglo bi se pomišljati na aljkavost kasnijih prepisivača, ali pošto ih tu ni iz daleka toliko nema, moramo zaključiti, da su nastale prije. Inače ne znam, kojoj bi svrsi moglo služiti izmišljanje tekstova, da bi se nazivali apokrifnim, kad se Toma s njima uopće ne koristi, jer u definitivnoj redakciji baš ničim ne odaje, da bi se bio s njima služio, a ipak je, kako je

Klaić dokazao, za njih znao. Najvjerojatnije je, da ih je u tekst koncepta povukao za sobom katalog, t. j. da su se u njemu nalazili i skupa s njim bili preneseni. U katalog se doduše može sumnjati, ali samo u njegovu bitnu stranu, u pitanje točnosti imena i njihova reda, jer je taj mogao izići iz bilo kakve ambicije i tendencije njegova sastavljača. Ali vijesti, koje su pridodane pojedinim imenima, pridolazile su uzgred, da se nešto, ako se zna o pojedinom biskupu, i pribilježi uz njegovo ime iz nekog drugog izvora, koji je sastavljaču bio pri ruci, pa nisu mogle biti ad hoc izmišljene. To zaista govori i njihova narav kao i prilike onog vremena, na koje se one odnose. Za ispisivanje iz kataloga govorila bi i formalna oznaka, jer se biskup Honorije javlja sa svojim rednim brojem (XXI), koji služi samo za to, da mu označi redno mjesto u katalogu, a odmah se zatim navodi koncil s već ustanovljenim makinalnim načinom i terminima. Da je tekst prvog sinoda ovamo dospio iz davnog, možda originalnog predloška, posvjedočit će drugi znak. U Propagandinu primjerku koncepta na listu 614. iza svršetka teksta tog sinoda sa »Vitalis presbiter Sarnitensis ecclesie subscripsi ut supra« nalazi se neposredno, a u sredini osamljeni »explicit«. To je vrlo važan termin, koji se stavlja na završetku, kad se ispiše tekst. U djelu, kakvo je naše, odnosno prema položaju gdje se u njemu nalazi, taj je terminus po funkciji posve suvišan. Nije naime na kraju sastavka, a ni kataloga kao posebne česti u njemu, da bi označio svršetak jednoga ili drugoga. Ali zato, što se nalazi na kraju teksta prvog sinoda, moramo zaključiti, da se samo na njega odnosi. Tu je mogao dospjeti striktnim tekstualnim ispisivanjem sinodalnog protokola ili njegova vjernog prijepisa, jer je »explicit« samo tu umjestan.

Pošto je utvrđeno starije porijeklo toga sastavka, pošto je vjerojatno prepoznat njegov auktor u Tomi, pošto je utvrđeno, da se on služio starijim katalogom, a oznaka »explicit« koju je upotrebio govori za slijepo prenošenje teksta, prvi salonitanski sinod, a po svim sličnim znakovima i drugi, dobili su nov i stabilan potporanj, koji podupire njihovu vjerodostojnost.

Autentičnost drugog solinskog sinoda najbolje pokazuju formule protokola i eshatokola kao što su: »Actum Salonis« i potpisi prisutnih biskupa. Tu u pluralnom obliku naziva Solina nalazimo opet očiglednu potkrepu za davni postanak teksta, što skupa s gornjim osobinama pruža autentičnosti jak oslonac.

O katalogu splitskih nadbiskupa već smo rekli da je prenesen u krnjem obliku, jer je posredno upotrebljen, te stoga nemamo drugih tipičnih oznaka, pa još jednom ističemo, da je Toma koju vijest nesumnjivo odatle uzeo.

Što se tiče splitskih sinoda i papinskih pisama (925—928), možemo pretpostavljati, da su se njihovi tekstovi nalazili zabilježeni u nekom registru. Na to nas navodi činjenica, što se nepo-

sredno iza teksta posljednjeg pisma u konceptu nalazi ona bilješka »In quodam libro vetustissimo«, pod kojom su ubilježena neka imena solinskih biskupa (svršetak našeg pasusa 27). Izgledalo bi, kao da se sastavljač HSP, ispisavši iz te vrlo stare knjige partiju o sinodima, sjetio da prepiše i još nekoliko imena solinskih biskupa i tom prigodom istaknuo, da se ona nalaze »In quodam libro vetustissimo«. Ova neposrednost mora da je došla više spontano negoli slučajno, prosto zato, što je nemoguće zamisliti, da bi u toj »vrlo staroj knjizi« bila vrijedna preuzimanja samo ova notica, pa zato je više nego vjerojatno, da je toga bilo više i prema tome, da je još štošta preuzeto, a kako se o vrlo staroj knjizi izrazio odmah iza ispisivanja sinoda i pisama, najvjerojatnija je pretpostavka, da su i oni odatle preuzeti. Pri svemu tome treba voditi računa, da se notica s imenima solinskih biskupa nalazi osamljena, na mjestu, gdje nikako ne može stajati ni po vremenu, ni po obradi partije, u kojoj je. Da je sastavljač u toj knjizi našao samo njih, bio bi ih dometnuo negdje među solinske biskupe, koje je već obradio. Ali po njenu položaju može se sigurno pretpostavljati, da je preuzimajući partiju pisama i sinoda upotrebljavao »vrlo staru knjigu« pa u njoj uzgred i ovu noticu našao te iu odmah tu neposredno fiksirao. Ovaj »liber vetustissimus«, iako nespecificirana sadržaja, treba svakako da nam lebdi pred očima, kad razmišljamo o ovoj građi, i da pri tome mislimo, kako je neposredno naveden iza pomenutih pisama i sinoda.

Epitaf kralja Zvonimira (naš pasus 38) dosada je bez izuzetka smatran plodom pjesničke mašte i uvijek dovođen u vezu s kasnom pojavom »Veće solinske historije«, dakako pod utjecajem dodatka u hrvatskoj redakciji Dukljaninova Ljetopisa. Međutim smo vidjeli, što je zapravo »Veća solinska historija«, tko je vjerojatno u nju uvrstio građu i kakav je izvorni kvalitet sve građe, pa s time prestaje svaka sumnja u porijeklo teksta epitafa. Pribrao je dakle kao i ostalu građu vrlo vjerojatno s originala, jer se Zvonimirov grob nesumnjivo nalazio ondje, gdje i grobovi ostalih hrvatskih kraljeva, u crkvi sv. Stjepana u Solinu, tik Tomina Splita. Toma izričito ističe, da je Krešimir pokopan u atriju crkve sv. Stjepana s mnogim drugim kraljevima i kraljicama,[119] pa nema razloga sumnjati, da je tu mogao vidjeti Zvonimirov epitaf te ga odatle prenijeti u koncept. Pošto sad znamo iz vrlo starog sastavka za epitaf, nema sumnje, da je njegova izvornost autentična, i mi tako o dosada zapletenom pitanju o smrti kralja Zvonimira dobivamo u njemu jedini i prvorazredan izvor, po kojem je jasno, da je Zvonimirova smrt bila nasilna. Ne samo to, nego epitaf predstavlja još i jedan od prvih poznatih poetskih sastavaka kod nas.

S njim je u konceptu usko povezana i vijest o nasilnoj smrti kralja, koju Toma, kao ni epitaf, nije uvrstio u definitivnu redakciju. Toj vijesti pod utjecajem Račkoga nitko nije davao

važnosti. Sam Rački držeći, da je preuzeta iz pomenutog Ljetopisa, nije ju čitavu ni iznio, ispustivši upravo baš onaj dio, kojim se najbolje može kontrolirati historijsko jezgro, vjerodostojnije nego kod ijedne druge vijesti o Zvonimirovoj pogibiji. Ova vijest vezana s doba i osobom auktora, kojeg držimo najvjerojatnijim, najstarija je poznata, a i najvjerodostojnija vijest, o čemu će biti govora na drugom mjestu.

Preostalu građu sačinjavaju tekstovi Gejzine isprave, pisma pape Urbana i splitskog sinoda godine 1185. Za prva dva teksta Šišić je konstatirao, da se nalaze i u drugim prijepisima iz predloška od g. 1333. u rukopisu »Mensa episcopalis« u Splitu,[120] a zaključci sinoda iz god. 1185. sačuvali su se u originalu.[121]

Prema tome suvišno je svako izlaganje u prilog autentičnosti ovih triju dokumenata.

Pouzdano je dakle sada, da cijela građa, koja se nalazí u djelu suvremenom Tomi, a za koje vjerujem, da je njegov koncept, nema nikakvih tragova apokrifnosti, nego dapače za svu nju postoje jaka svjedočanstva o autentičnosti.

V. ZAKLJUČAK

Uspoređivanjem rimskih prijepisa djela pod naslovom »Historia salonitanorum pontificum« utvrdili smo, da je predložak, iz kojeg su prijepisi potekli, nastao mnogo prije njihova postanja, a uspoređivanjem s tekstom djela »Historia salonitana« Tome arcidakona dokazana je vjerojatnost, da se »Historia salonitanorum pontificum« odnosi na njegov koncept. Kolacioniranjem pojedinih partija konstatirali smo oznake, po kojima se vidi veza ovih dviju redakcija kao i put, kojim je auktor dolazio do svog djela. Ušli smo u trag porijeklu jednog dijela građe, koja je Tomi bila u ruci, i tako nuzgredno prinijeli svoj obol dosadašnjem problemu njene autentičnosti pokazavši, da se Toma makar i posredno služio izvornom i starom građom. Nema sumnje, da je otkrivanjem starosti upotrebljene građe ojačan kvalitet ostalih Tominih vijesti, iako se njihovi izvorí više ne mogu utvrditi, jer smo se osvjedočili, da on piše na temelju građe. Istina, neprežaljiv je gubitak, što se od starijeg sastavka očuvao u prijepisima samo prvi dio, a ne čitav sastavak. Nema razloga sumnjati o tome, da je on išao dalje, možda sve do kraja definitivne redakcije i da je dotle sadržavao građu.

Stariji sastavci svakako su važniji od završnog djela, jer se u njima kud i kamo spontanije i nepristranije iznose historijska fakta, a naš egzemplar nadasve je vrijedan, što sadrži još i veoma važnu, inače davno izgubljenu građu. Hrvatska historiografija došla je sad u mogućnost, da historijskom jezgru Tomina djela više povjeruje í — što je još važnije — da na čvrste temelje

postavi građu, na koju se s tobožnje okasnile pojave u prijepisima gledalo s nepouzdanjem i poricala joj se izvornost. Zato treba da se tekst rukopisa »Historia salonitanorum episcopum« već jednom kritički objavi, što nije bio zadatak ove rasprave, jer je autor do ovog zapažanja došao samo u namjeri da ispita narav izvora, u kojem se nalazi vijest o smrti kralja Zvonimira, pa je radnja načinjena zato, da se iznesu konstatacije tom prigodom stečene. Nema sumnje, da će se publiciranjem ovog starijeg sastavka pružiti našim historicima prigoda da revidiraju dosadašnju historijsku literarnu baštinu, te da će tada neke fikcije otpasti i da će se učvrstiti štošta, što je dosada stajalo na labavim nogama, a na to nauka baš i čeka.

BILJEŠKE

[1] Farlati, Illyricum sacrum I, Venetiis 1751, str. 319, 405. — II, Venetiis 1753, str. 161.

[2] Luciusov predgovor, stiliziran kao napomena čitatelju na rukopisu, koji je on poklonio vatikanskoj biblioteci, sada pod signaturom Vat. lat. 7019 na fol. 4. »Joannes Lucius Lectori«. Tekst kasnije iznosi štampan u Inscriptiones dalmaticae venetiis 1674, str. 73. Preuzeo ga je Farlati, O. c. I, str. 319—20.

[3] Barada, Dalmatia Superior. Rad Jugoslavenske akademije 270, Zagreb 1949, separatni otisak str. 15—16.

[4] Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914, str. 151—2. — Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 416, n. 23.

[5] Farlati, O. c. I, str. 404. — Rački, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vijeka, Književnik I, Zagreb 1864, str. 226—7, 385—7 (u tekstu pogrešna paginacija). — Rački, Dopunjci i izpravci za stariju poviest hrvatsku, Rad Jugosl. akademije XIX, Zagreb 1872, str. 98. — Rački u ediciji Tomine Historie salonitane, 1894, u notama od str. 5—77. — Črnčić, Popa Dukljanina Ljetopis po latinsku i od toga malo i još nešto po hrvatsku, Kraljevica 1874, str. XXII—XXVI. — Kršnjavi, Prilozi Historiji salonitani Tome arciđakona Spljetskoga, Vjesnik Kr. Hrv. Slav. Dalm. zemaljskog arkiva II, Zagreb 1900, str. 133. — Šišić, l. c. — Šišić, O smrti hrvatskog kralja Zvonimira, Vjesnik hrv. arheol. društva VIII, Zagreb 1905, str. 8, n. 1. — Šegvić, Toma Splićanin državnik i pisac, Zagreb 1927, str. 166. — Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, Zagreb, str. 126. — Radojčić, Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira, Glas Srpske kraljevske Akademije CLXXI, drugi razred (88), Beograd, str. 69. — Barada: l. c.

[6] Rački, Ocjena, str. 385.

[7] Črnčić, l. c. Preneseno kod Šišića, Ljetopis popa Dukljanina, Posebno izdanje Srpske kr. akademije, knjiga LXVII (18), Beograd 1928, str. 281—5.

[8] Šišić, Priručnik, str. 151.

[9] Šišić, Idem, str. 152.

[10] Kad Rački u ediciji Hist. Salonitane donaša iz barberinskog primjerka vijest o pogibiji kralja Zvonimira on pred tekstom kaže: »In cod. Barberino sequitur hocce profusius additamentum desumptum e chronico croatico (ed. Črnčić C. XXVII, p. 32.)« str. 56, n. b.

[11] Kasnije u Documenta i u ediciji H. Sal. kad iznaša tekst pisma ispravlja se i kaže »Epistola Joannis PP. X.«

[12] Rački, Ocjena, str. 385—6.

[13] Idem, str. 386.

[14] Črnčić, O. c., str. XXIV. Kod Šišića u Ljetopisu popa Dukljanina str. 282.

[15] »In cod. Barber. sequitur vita S. Dominii, qua terminatur hocce caput«, str. 8. n. d.

[16] Farlati, O. c. I, 414—15.

[17] 1. Chronicon Andree Dandoli ducis Venetiarum, 2. naš rukopis, 3. Gulielmi Apuliensis, Rerum in Italia gest. lib. 5, 4. Chronicon Suesse (= grad u južnoj Italiji).

[18] U indeksu: »MSS Barberini XXXVIII—XL N° 351 (Il. Barb. lat. 2958—3251) sala Cons MSS ..... Huius mss folia carent ordine. Quaedam hic adnotavit et scripsit nonnulla folia Ughellus. Hanc historiam editam invenies in opere Joannis Lucii De Regno Dalmatiae et Croatiae. Require fol. N° 7 signatum in quo caput 2 historie incipit ....«

[19] Ferdinand Ughelli (1595—1670) cistercitski opat, pisac djela Italia sacra, na koje se među auktorima drugih zemalja ugledao i Farlati svojim »Illyricum sacrum«.

[20] Šišić, Priručnik, str. 153.

[21] Joannes Lucius Lectori, l. c.: »... quod huius operis plura exempla circumferuntur, nec satis castigata, nec admodum integrae fidei, et praesertim illud ex quo doctissimus Ferdinandus Ughellus, abbas cisterciensis nonnullos episcopos Jadrenses descripsit et in tomo quinto suae Ithaliae Sacrae posuit qui in germano archidiaconi textu minime referiuntur. Id ego exemplum vidi et manu recenti scriptum reperi, contulique cum hoc codice et quae cunque in illo de actis Consiliorum Dalmatie, epistolis Papalibus, et epitaphio Zuonimiri regis scripta sunt, ea omnia ficta et supposita censui .....«

[22] Collectanea, sign. Lat. Vat. 6958.

[23] Črnčić, L. c.

[24] Modica, Paleografia latina, Palermo 1941, str. 211. — Isp. Battelli, Lezioni di paleografija, Città del Vaticano 1949, sl. 45. na str. 248.

[25] Prvi svezak nosi naslov Servia; Albania, Dalmatia, Illyricum (1625—1629) N° 262, drugi ima naslov isti i obuhvata razdoblje od 1630—39, dok treći ima izmijenjen naslov. Farlati se poveo za naslovom kod prvog sveska i primijenio ga kod trećeg (I. 319). Za njim se poveo Šišić.

[26] Šišić, Priručnik, str. 151, n. 2.

[27] Uz Hesiusa 14-og po redu dodana je vijest o pismu pape Zozima, koja je precrtana i prenešena po strani uz ime Hesiusa 45-og po redu. Uz ime Amabilisa 30-og po redu zabilježeno je, da je 281. g. mučen sv. Staš i uz Ivana Ravenjanina »Joannes primus Archiepiscopus Spalatensis patrie Ravenatem«. Ostale tri bilješke dodane su uz Petra 47-og po redu, Petra 86-og po redu i Balianusa 94-og po redu.

[28] O tome se govori kasnije.

[29] Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, str. 75.

[30] Farlati, O. c. I, str. 320: »Episcopos posterorum temporum aliena manu deinceps adjectos esse necesse est«.

[31] Rački, Ocjena, str. 226.

[32] *Uz Guncelusa stoji* »1222«, Hugolinusa »1363«, Franciscusa Malipetra »Obiit Roma 1401«, Gregorius de Aragona »1444«.

[33] Na pr.: umjesto Aquileia pisano je Aquilegia-Fabricianus, Fabrisianus-municipiis, manicipiis — Miccurensis, Muncarensis — inter, mater (očito iz krivo pročitane abreviature).

[34] Na fol. 613. u točki 9. salonitanskog sinoda: »stipendia ecclesiastica clericorum... omnibus. (Rački dvojbeno ispunjava sa »sustentationi?«, a Farlati u Ill. s. II, 168. n. 52. dodaje »ad hanc lacunam explicandam interjicias velim sustentationi, vel alimentis«. — Na fol. 625. stoji »consecrans et am..... in«, u drugim tekstovima stoji »at ampliatus in«.

[35] Propagandin primjerak ima lakunu na fol. 613, preko koje dva barberinska prelaze kao da je nema. — Propagandin primjerak nema note »Maximus Salonarum Dalmatiae episcopus in Decreto Synodi apud Sardicam«, što barberinski imaju. (Vidi dolje u tekstu svršetak našeg pasusa 27). — S druge strane barberinski predlošci nemaju onog »explicit« (vidi dalje naš pasus 10), koji iza prvog salonitanskog sinoda ima propagandin.

[36] Još do god. 1805. postojala su danas izgubljena Monumenta vetera Illyrici Dalmatiae Urbis et Ecclesiae Salonitanae ac Spalatensis a Simone Begnio patritio Jadertino, episcopo Modrussiensi ex variis codicilis et tabulis collecta, (Carrara, Chiesa di Spalato un tempo Salonitana MDCCCLIV, str. 67. — Ferrari-Cupilli, Della vita e degli scritti di Simeone Begna Zaratino vescovo di Modrussa, Annuario dalmatico I, Split 1852, str. 82.)

[37] Barada, O. c. str. 14.

[38] Navedena bilješka — napomena u »J. L. Lectori«.

[39] X. Salonitana et Spalatensia sacra, fol. 125, u Drž. Arhivu u Zagrebu.

[40] Čitav tekst nosi Črnčić, O. c., str. XXIV—XXV. Kod Šišića Ljetopis popa Dukljanina, str. 283, n. 6. — List se ne nalazi uz tekst, nego odijeljeno od njega, gdje je zapao nepomnjom pri uvezivanju kodeksa. Bez dvojbe je to naknadni uvod barberinskom rukopisu, jedna vrst napomene čitaocu, koja spada pred početak teksta na fol. 109. Črnčić drži, da je to sastavio sam Lucius međutim za to ne govori pismo, ali se svejedno po sadržaju vidi, da nije daleko od njegova utjecaja, kad se spominju arhivi Splita i Trogira, koje je on poznavao. Inače neki detalji upućuju na preuzimanje iz napomene »J. L. Lectori«, no svakako je ta proširena.

[41] To je kolacionirajući napravio sam Lucius. Isporedi reprodukcije.

[42] Farlati: O. c. I, 319—20, 404—5; — II, 161—162; — III, 84, 283.

[43] Idem I, 319.

[44] Idem II, 161—2.

[45] Idem I, 320.

[46] Rački, Ocjena, Književnik I, str. 226—7.

[47] Idem, str. 386—7.

[48] Rački, Documenta, str. 197.

[49] Rački, Podmetnute, sumnjive i preradene listine hrvatske do XII. vijeka, Rad J. ak. XLV, Zagreb 1878, str. 148—9.

[50] Črnčić: O. c., str. XXIII—XXVI. — Kod Šišićeva preuzimanja, str. 281—5.

[51] Kršnjavi, O. c., str. 133.

[52] Gruber, Spljetski crkveni sabor, Prosvjeta IX, Zagreb 1901, str. 413.

[53] Zeiller, Les origines Chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie, Paris 1906, str. 149—150 i n. 2.

[54] Rittig, Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju sa osobitim obzirom na Hrvatsku I, Zagreb 1910, str. 134 n. 19.

[55] Isti, Bogoslovska smotra 1911, str. 118, n. 10.

[56] Jireček, Geschichte der Serben I, Gotha 1911, str. 58. — Radonićev prijevod, Beograd 1911, str. 50.

[57] Idem, str. 201, n. 1—1, str. 192, n. 4.

[58] Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, str. 51—54. — Na str. 53. ispravljaju godinu drugog koncila označenu da je održan »Post iterum atque iterum Lampadii et Oresti sumens (consul ?) ...« što je tumačeno do tada godinom 532. i kažu: »Ali to je pogriješno, jer u aktima ne stoji i t e r u m da li i t e r u m a t q u e i t e r u m, što označuje treću godinu konzulata, dakle god. 533.« Ovim načinom računanja ne može se doći do 533. godine. Prvi konzulat Lampadija i Orestesa pada u god. 530., iterum bi imao biti 531, a iterum atque iterum 532. Nego drugi faktor govori za god. 533., a to je onaj »post« t. j. iza trećeg konzulata. Međutim i ta je godina dvojbena prosto zato, što se »post« upotrebljavao onda, kad se nije znalo, koji su konzuli, pa se spominjali posljednji poznati i po njima se ravnali kao posljednjom kronološkom fiksnom točkom. Ali se moglo desiti, naročito za perturbacija onoga vremena, t. j. za gotskog vladanja, da se teško održavalo sjećanje na razne konzulate pa se onda, naročito ako se radi o tome, da pred nama stoji vijest zabilježena nekoliko godina kanije, događaj lako može odnositi i na nekoliko godina poslije 533.

[59] Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, str. 160—164.

[60] Šegvić, Tommaso Archidiacono di Spalato, il suo tempo e la sua opera. Supplemento al Bulletino di archeologia e storia dalmata XXXVII, Split 1914, str. 5. — Toma Splićanin, državnik i pisac 1200—1268, Zagreb, 1927, str. 166, 172 ss.

[61] Vidi literaturu o sinodima, koju Šišić navodi u Priručniku, str. 149, 150, 211.

[62] Šišić, Priručnik, str. 155.

[63] Šišić, Povijest Hrvata, str. 416, n. 23.

[64] Idem, str. 416, nastavak note 23.

[65] Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, Zagreb, str. 125—130.

[66] Srebrnić, Papež Ivan X. v svojih odnosih do Bizanca in Slovanov na Balkanu, Bogoslovski vestnik, Ljubljana 1922. Prevedeno u Zborniku kralja Tomislava, Zagreb 1925, str. 151, n. 109.

[67] Klaić, Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara, Nastavni vjesnik XXXIII, Zagreb 1925, str. 275—82. — Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, str. 214—18.

[68] Perojević, Hiljadugodišnjica hrvatskog kraljevstva, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLVII—XLVIII, Split 1924—5, str. 99.

[69] Katić, Borba Grgura Ninskoga sa splitskim nadbiskupom Ivanom, Split 1929, str. 9. i 10.

[70] Praga u »recenziji« Šišićeve »Povijesti Hrvata«, Atti e memorie della società dalmata di storia patria II, Zadar 1927, str. 225—7.

[71] Prvo izdanje u Rivista Dalmatica III—IV, Zadar 1926.

[72] Barada, O. c., str. 14—20.

[73] Selem, Tommaso Archidiacono e la storia medioevale di Spalato, Zadar 1933, str. 7, n. 1.

[74] pro honore — per honorem, sicque — siquis, filiorum — filiorumque, quod in — quodam, abdicare — abditarum.....

[75] Sex millibus — sermilibus, inconcussam — inconcursam, singulis — insulis, dirute — dirupte, Festo — Ferto, Bestoensis — Bertoensis, Ursus — Visus, nescitur — noscitur.....

[76] U redakciji Račkoga na str. 72.

[77] Čitav tekst ove legende donosi Farlati, Illiricum sacrum I, str. 414.

[78] Tekst nosi Rački u ediciji Historie Salonitane str. 12, n. f do str. 15.

[79] Isto kod Račkoga, nastavak note na str. 15—18.

[80] Očito kasnija glosa.

[81] U ediciji Račkoga na str. 36, n. l. do str. 32.

[82] Produženje iste note na str. 32—33.

[83] Dalje produženje na str. 38—40.

[84] Dalje produženje iste note na str. 40—41.

[85] Završetak iste bilješke na str. 41.

[86] Odnosi se na Sardiku = Sredec, vezan za koncil g. 342.

[87] Tekst kod Smičiklasa, C. D. II, str. 54.

[88] Tekst kod Smičiklasa, C. D. II, str. 198, br. 193.

[89] Smičiklas C. D. II, str. 192; uključivo do prve riječi na drugoj crti odozdo.

[90] Inače ih redom ima i u neiznesenom tekstu, koji bi išao u srednji stupac kao na pr.:

..... in litore maris, quia modicum lata	in litore maris. Longa vero id circo dicta est quia modicum lata .....
..... labefactari civitas a se ipsa	labefactari civitas primitus a se ipsa (Ed. Rački str. 5.)
..... et consilium a civibus; presul Theodorus debitum mortis soluit, rector inutilis	et consilium civibus presul nullus erat, rector inutilis ..... (Ed. Rački str. 26.)
..... appellati, cunctique se cum arte simulaverunt	appellati, cuncti se civitatem simulaverunt ..... (Ed. Rački, str. 62)
..... praeerat capitulo archidiaconus	archidiaconus preerat capitulo. (Ed. Rački, str. 62)
..... His temporibus fuit quidam dux Croatorum Reles	..... Factum est autem, ut tempore quodam dux Reles ..... (Ed. Rački, str. 69.)
..... Recepta etiam ex computatione	Recepta etiam computatione (Ed. Rački, str. 73.)

[91] 1. Qualiter Salonitani ad insulas confugerunt. 2. Qualiter de insulis redeuntes Spalatum intraverunt. 3. Cathalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria. 4. Virum valde egregium et bonitale plenum Crescentium nomine. 5. De exemptione Jadrensis ecclesie. 6. De episcopatu Farensi.

[92] 1. Item eiusdem Honorii junioris Salone urbs archiepiscopi de ordinatione episcoporum alia capitula. 2. Epistola quam misit d. Joannes papa per Joannem episcoporum Anchonitane ecclesie et Leonem episcopum

Palestine ecclesie ad Joannem episcopum Salonitane ecclesie. 3. Item alia epistola quam misit d. Joannes papa per prefatos episcopos ad regem Croatorum. 4. Item epistola ad Jadertinum episcopum sive per totam Dalmatiam. 5. Epitaphium Suonimerii regis Croatorum. 6. Synodus generalis domini Petri archiepiscopi prefati celebrata in ecclesia sancti Andree apostoli de qua supra dictum est.

[93] Rački, Historia salonitana, str. 12, nota a, f.

[94] Jedna vijest uz ime sv. Dujma mora da je u katalogu postojala, kad već postoje vijesti uz imena manje važnih biskupa. O njemu se kao patronu i zaštitniku metropolije bezdvojbeno pričalo mnogo, pa je jedna od verzija njegova života bila bez sumnje i u katalog-memorije unesena, da li baš ta ne znamo, pretpostavljamo zato, što je ona najstarija očuvana verzija.

[95] Slijedi pod pasusom 12.

[96] Ovo »sub annis domini 213« Rački hipotetično ispravlja u 513. Sigurno je brojka krivo pročitana i prenesena. U Benjinu katalogu nalazimo 513. (isp. Bulić-Bervaldi: O. c., str. 106.), inače je to očita glosa.

[97] Vidi pasus 10.

[98] Dalje razrađuje o njemu sam Toma.

[99] Isto.

[100] Toma u konceptu napominje, da je umro prije opsade Solina, te je ovo on iznio.

[101] Klaić: O. c. str. 217. »*Prema tomu suditi nam je, da on taj katalog nije prepisao iz kojega starijeg kataloga ili ljetopisa, nego da je sam taj katalog sastavio upotrebivši zato razne dokumente, i to tako, da je nadbiskupe i vladare, koji se u nekom dokumentu spominju, označio kao suvremenike pridavši im godinu, kad je taj dokumenat izdan*«.

[102] Klaić: O. c., str. 216—17.

[103] Uz njega su pridodani splitski sinodi i papinska pisma (925—928).

[104] Uz Rajnera nema ovih oznaka karakterističnih za katalog.

[105] Već je Rački znao, da pisma i sinodi ne pripadaju vremenu, u koje ih je Toma stavio, nego ovoj drugoj koincidenciji, te ih je u svojoj ediciji H. s a l o n i t a n e na nju prenio.

[106] Bulić-Bervaldi, O. c., str. 73—110.

[107] Idem, str. 89.

[108] Idem, str. 97.

[109] Idem, str. 99.

[110] Idem, prilog F na str. 106.

[111] Salonitana et Spalatensia sacra, fol. 125 u Drž. arhivu u Zagrebu.

[112] Amabilisa imaju na pr. Propagandin i Ponzonijev katalog. V. Bulić-Bervaldi O. c., str. 102 (B), 105 (D).

[113] Hist. sal. ed. Rački str. 48.: »... rogatus est ab eodem (= a Laurentio) ut passiones beatorum martirum Domnii et Anastasii, que i n c u l t a f u e r a t a n t i q u i t u s s e r m o n e c o n s c r i p t a luculenta compositione nitere. Quod ille gratanti corde consentit, sumptoque temate a v e t e r i b u s y s t o r i i s legendas utriusque martiris lepido satis dictamine innovare. Ymnos etiam composuit et quicquid de beato Domnio musice canitur, metrico sermone conscripsit.

[114] Farlati: O. c. I. 405.

[115] »... Domnius igitur satis prospero cursu mare emersus S a l o n a s devenit. ... Prefectum urbis Maurilium (Bulić vidi grešku za M.

Aurelija: Kronotaksa str. 15) nomine ad predictam civitatem S a l o n a r u m venisse ... — ... De cuius morte tam prefectus quam ceteri S a l o n a r u m cives ...

[116] Dyggve E., Recherches à Salone I, Copenhague 1928, str. 11—16 — Neue Untersuchungen bezüglich des Überganges über den Jaderfluss bei Salona, Šišićev Zbornik, Zagreb 1929, str. 561 ss i n. 5.

[117] G. Novak: Isejska i rimska Salona, Rad Jugoslavenske akad. br. 270, Zagreb 1948, Separatni otisak str. 18—30.

[118] Šišić, Priručnik, str. 154—7.

[119] Ed. Rački, str. 55.

[120] Šišić, Priručnik, str. 152 i n. 2.

[121] Šišić, Priručnik, str. 152. — Povijest Hrvata, str. 416, n. 23.

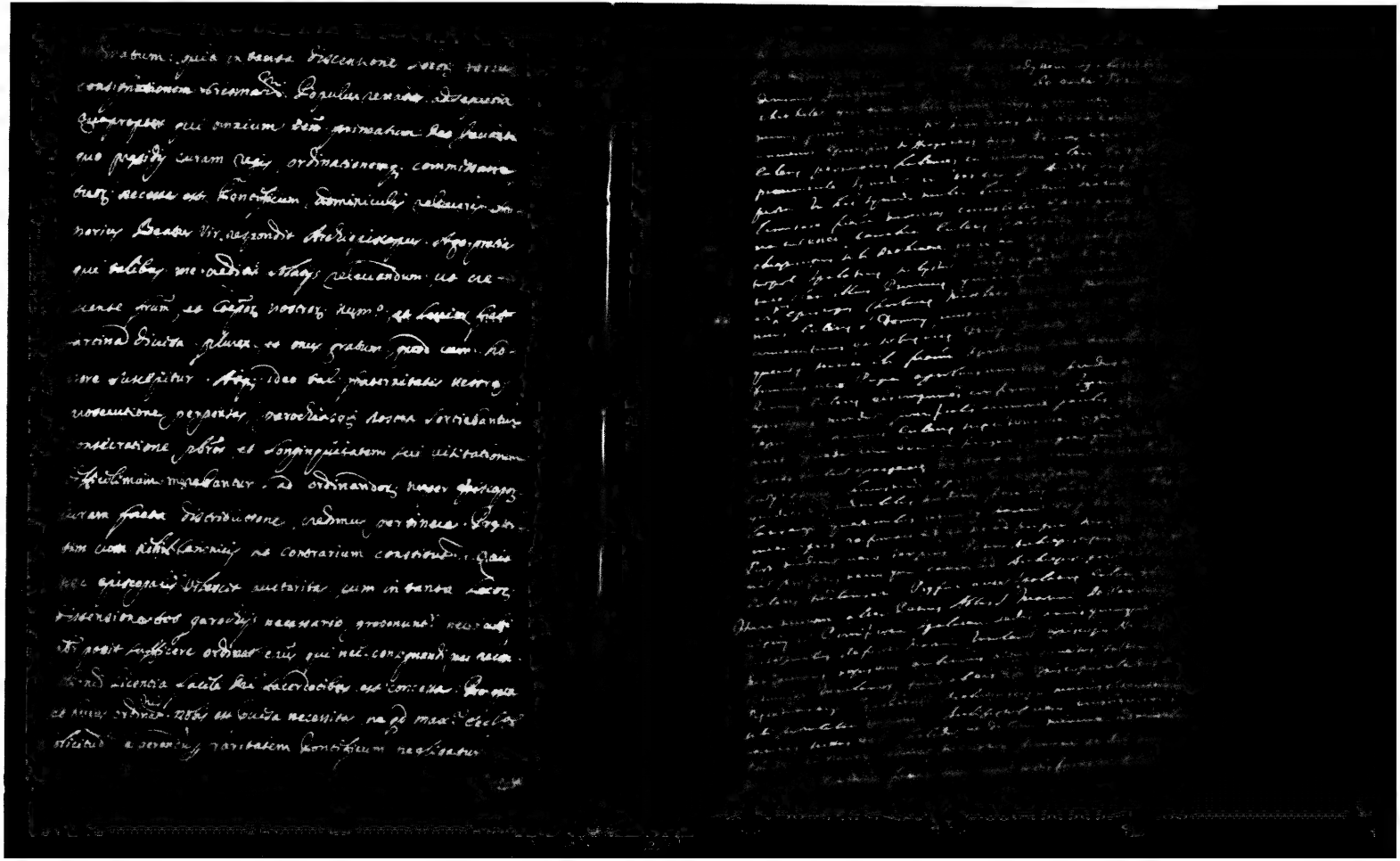

Sl. 1. Ughellijev nastavak H. s. maior sa glavom XXII H. s. minor (prethodna strana H. s. maior nije zadnja jer je uvezivanjem tabaka došlo do poremećaja)

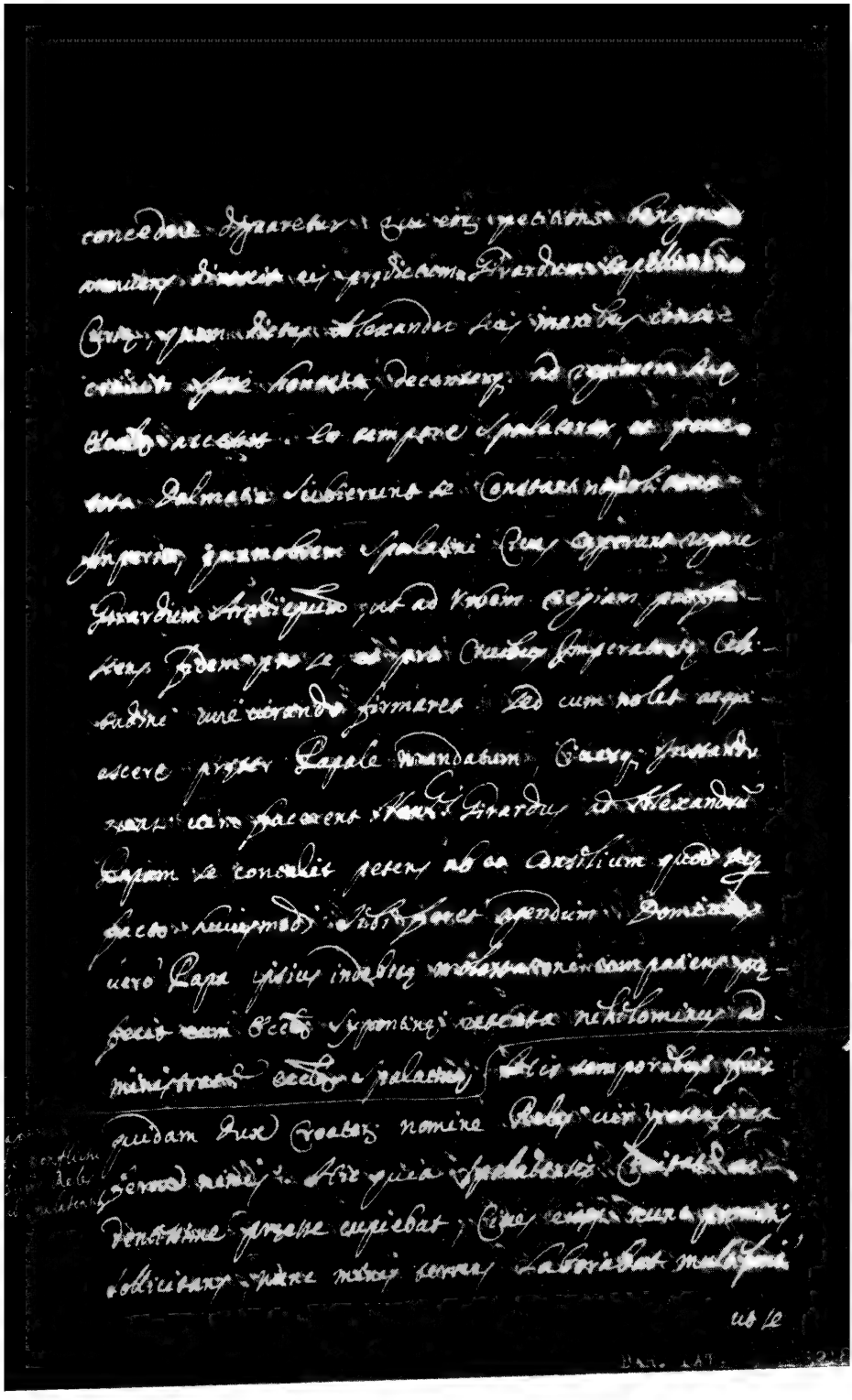

Sl. 2. Mlađi barberinski primjerak Hist. sal. maior (3218). Lucius rastavlja tekst na glave. Sa strane njegov rukopis.

tenus, ut Colomanno Regi et eius posteris subiecti, et fideles omni tempore permanerent. Tunc Rex Civitatem ingressus multo honorifice, a Clero, et populo susceptus est. Et ea die procuratione affluenter ei suscepta, confectisque, ac traditis immunitatum privilegijs. Dederunt Spalatenses Regi Colomano Turrem orientalis anguli. Rex autem posuit ibi Ducem quendam cum non parva militum manu, qui erat per Croatiam exactor regalium tributorum.

Inde autem pertransiens, venit Traguriam, et denique Jaderam, a quibus Civitatibus simili exemplo susceptus, fecit eis libertatis privilegium, et sic in Ungariam est regressus Anno D. M.CIII.

Cum autem Crescentius debitum mortis solvisset, sepultus est in sacro ofago marmoreo in introitu Ecclesiae S. Domnij ex parte Boreae.

Qualiter Manasses voluit prodere Civitatem Spalatensem

Manasses Archiepus iste fuit Ungarus, electio ipsius facta fuit ad instantiam Laicorum, qui primus fuerat Clericus in Curia Colomani Regis, et erat gratiosus apud

eum

BAR. LAT. 3218

Sl. 3. Mladi barberinski tekst (3218) sa bilješkom o Krescencijevu sarkofagu. Lucius ju je kao »dodatak« crtom uokvirio. Ispod dodao broj glave (18) i njen naslov.

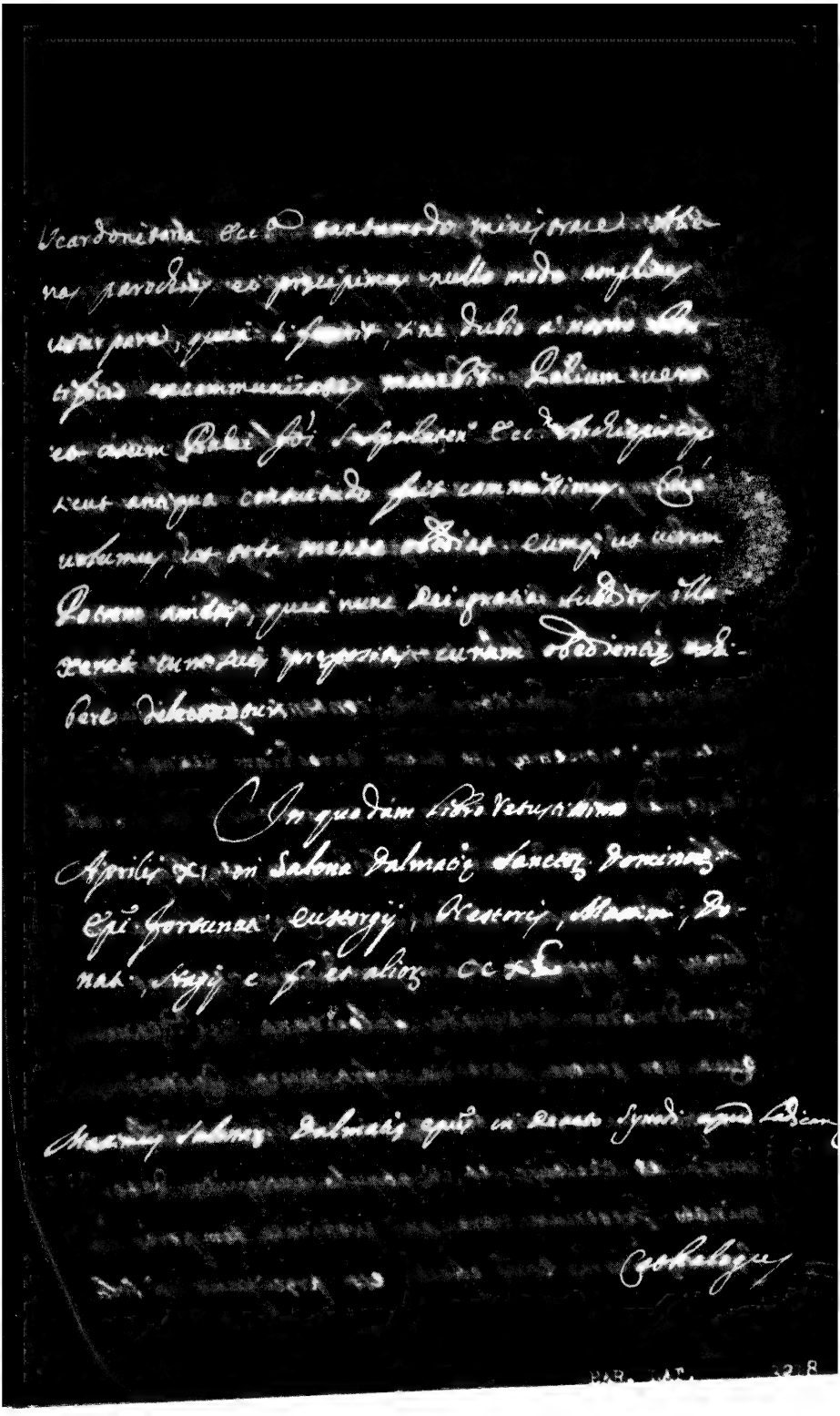

Sl. 4. Mlađi barberinski tekst (3218) Lucius ga kao dodatak označio crtom. U njemu bilješka »In quodam libro vetustissimo«.

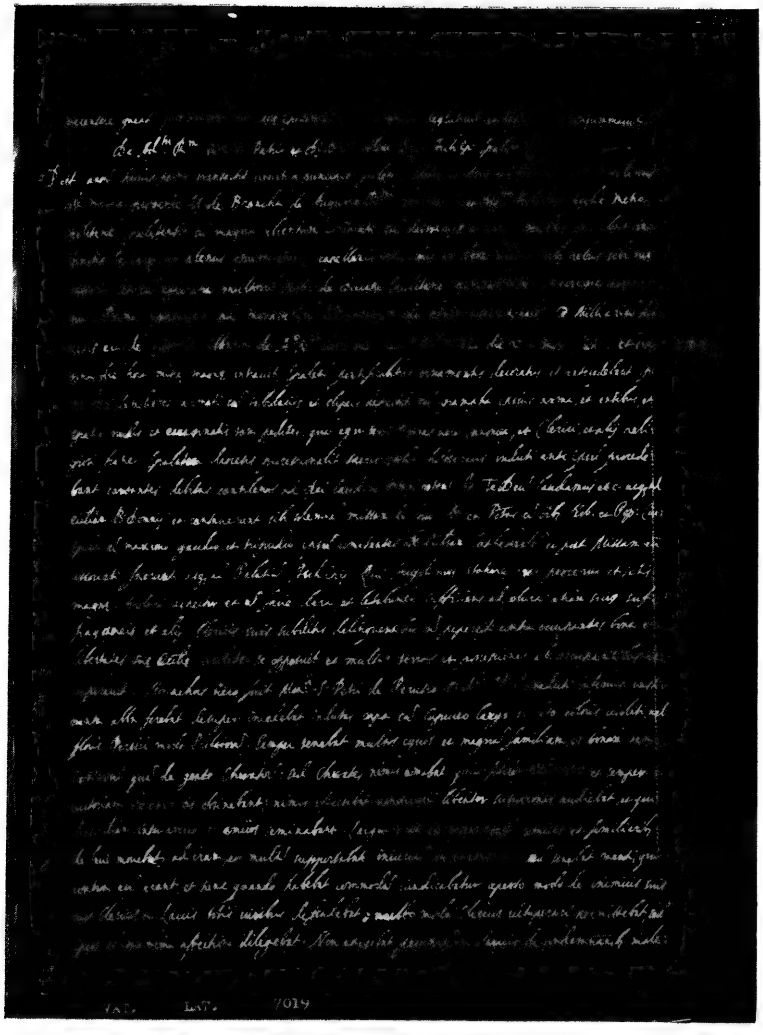

Sl. 5. Luciusova kaligrafija na ostavštini vatikanskoj biblioteci.

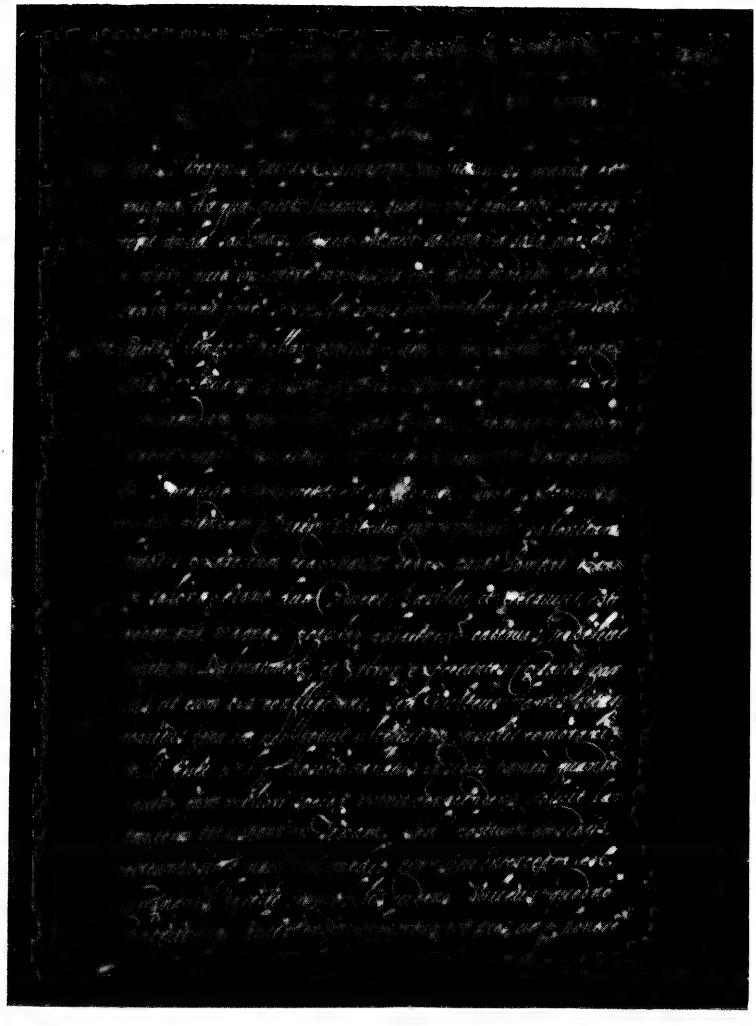

Sl. 6. Početak starijeg barberinskog teksta (828)
sa Luciusovim bilješkama.

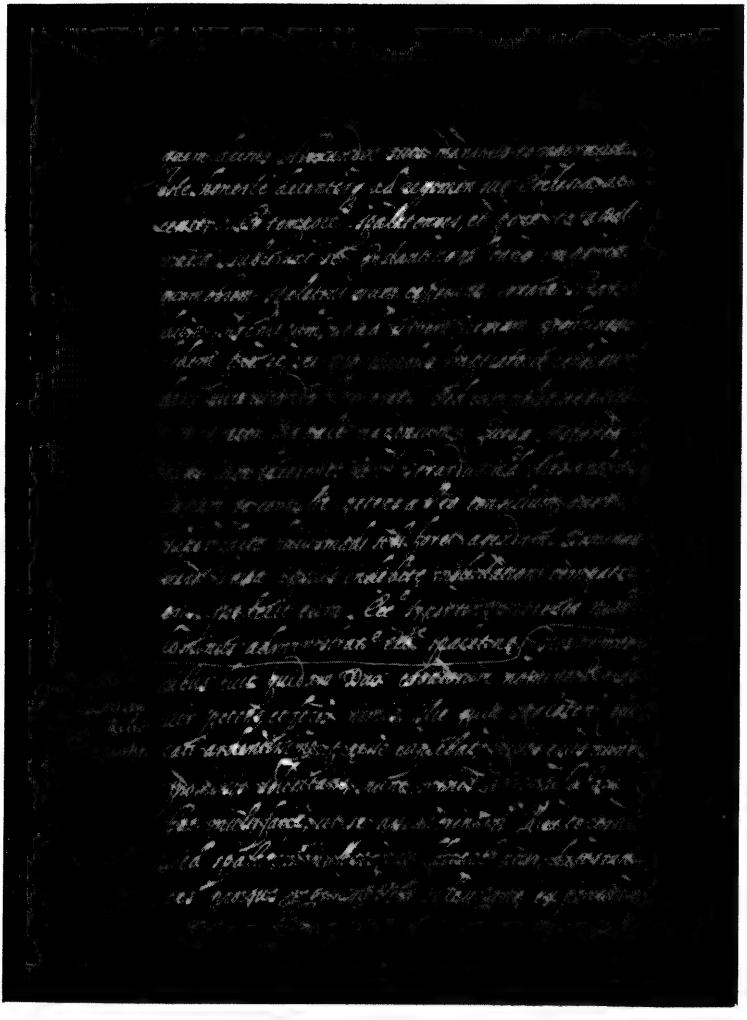

Sl. 7. Stariji barberinski primjerak Hist. sal. maior (828) Po strani Luciusova kaligrafija s istim tekstom kao i na odgovarajućem mjestu u mlađem barberinskom primjerku (Sl. 2).

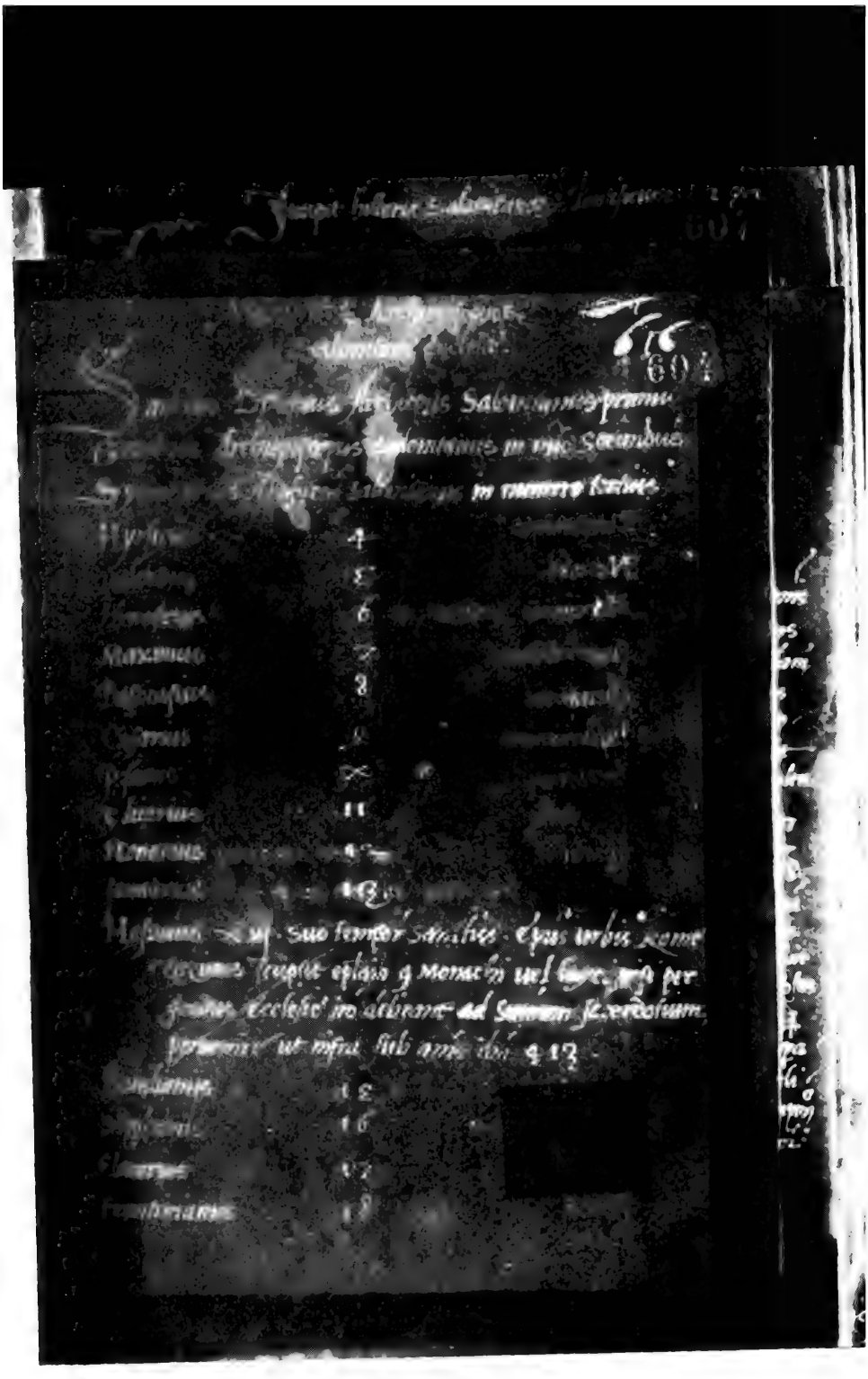

Sl. 8. Početna strana Propagandinog primjerka. Sprijeda Memorie (katalog), otraga na fol. 607 vidi se naslov H. s. maior.

Petrus . . . 86 Vngarus anno [illegible]
Bernardus . . . 87 fuit Cardinalis [illegible] in Ecclesia
Slanigo electus . . 88 S. Andree anno dni 118[illegible]
Gerzellus . . . 89 Tempore Sanctiss. dni Lucii Pape iii
Ugolinus . . . XC Regnante Vngarie Rege Bela.
Rogerius . . . 91
Joannes . . . 92
Petrus . . . 93
Dalianus . . . 94 Iste Dalianus sub 1226 statuit [illegible]
Dominicus . . . 95 decretum [illegible] Abbatis [illegible]
Magdalenus . . . 96 [illegible] S. Marie de Tarcellis [illegible]
Petrus del Pago . . 97 [illegible] per [illegible] expresse [illegible] videlicet
Franciscus Marcepetro Venetus 98 Ego [illegible] Deo et [illegible] Abbatisse [illegible]
Peregrinus de Aragona 99 [illegible]
Dominus de Judicibus. C [illegible] Monasterio [illegible]
Bartholomeus Zabarelis 101 nobis [illegible]
Iacobinus Cadmario 102 S. Benedicti [illegible]
Laurentius Caorè Venet 103 ac stabilitatem [illegible] promitto.
Ioannes de furlivio . . 104
Ferrarius Carcimalus 105 . venetus
Bartholomeus Aurroldus 106 . Tarvisin
Bernardus Zanè 107 venetus
Andreas Cornelius 108 venetus 1512.

Sl. 9. Svršetak kataloga splitskih nadbiskupa sa Andrijom Corneliusom u Propagandinim Collectaneama.

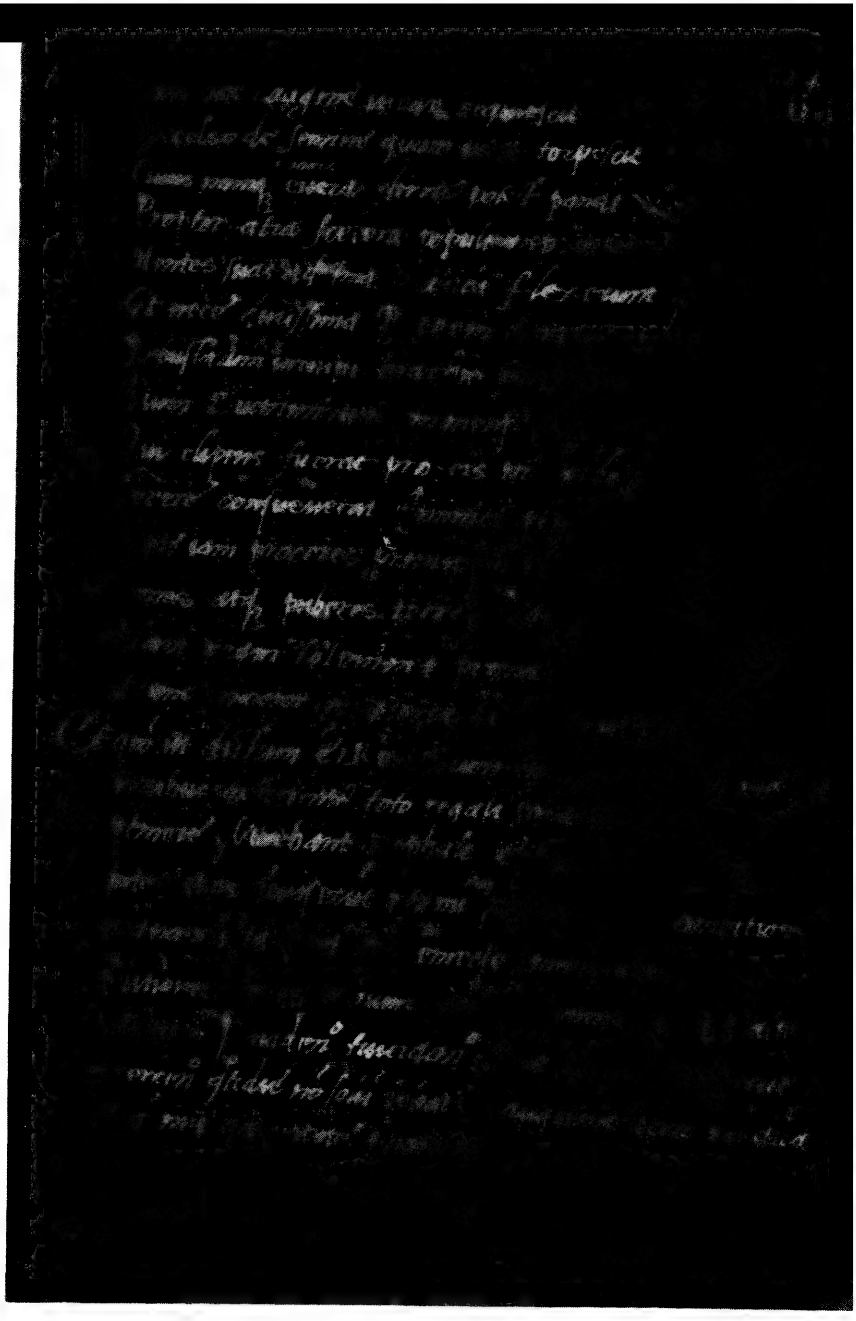

Sl. 10. Propagandin rukopis, završetak Zvonimirova epitafa.

dens ecclē. cū triūpho martirii ꝑrexit ad dn̄m.

Eo autem tempore salona optimo de clero. natural[...]
statu pollebat. magna ciuiū & exterarum salo[...]
rum prosperitate florebat. Persecutionis uero iam cessante [...]
et procella. ecclesia suū periculaq̄ resumpsit uigorem. sub[...]
multitudo cleri que ibi erat. ecclesiasticas cepit in
stitutionibus informari. pluresq; presules post beatum
domnium seriatim successere. De aliquibus puta sa
re paucam; ad posterorum memoriam aliqua desse
rem;. Tempore leonis imperatoris cum anastasius
cesarinus fuisset imperator designatus; propter res infi
delium gestas. in palatio interemptus est. Iste leo leo
nem iuniorem filium nepotem coptauerat sibi quidam nep
te suam in matrimonio loco anastasii acp recuē
na cesare ordinauit. Hic ergo leo regno pari
ans legitimo. chelterum quendam strenuum uirum
q̄ sibi cum illud apud cesarinum more regnum impo
[...]nax. curauit ab imperio expellere uoluit. Vn
de uolens eum tractare regni negotia qui preuaricari ma
nere. acp salonam dalmatie epm̄ esse fecit ∴
Temporibus uero pelagii et gregorii doctoris romanorum
pontificum. fuit quidam archiepiscopus salone natalis no
mine. uir indigne cunctis. qui cum intrarum ē[...]

Sl. 11. Najstariji primjerak Historije salonitane Tome arcidakona u kapt. arhivu u Splitu. Na njemu se vidi kako je naslov poglavlja »De Glicerio et Natali Salonitanis presulibus« kasnije umetnut. (Završetak drugog retka i ostale, blijeđe, napisane riječi na kraju trećeg, četvrtog i petog retka.

Dr. LELJA DOBRONIĆ:

TOPOGRAFIJA ZEMLJIŠNIH POSJEDA ZAGREBAČKIH BISKUPA PREMA ISPRAVI KRALJA EMERIKA IZ GOD. 1201.

UVOD

Ova je radnja izašla iz potrebe Muzeja grada Zagreba, da se u muzejskoj izložbi prikažu u obliku geografske karte zemljišni posjedi zagrebačke crkve u srednjem vijeku, koji su tada bili ekonomski temelj zagrebačkih biskupa i kanonika. Da se izradi karta, trebalo je najprije utvrditi, k o j a su to bila imanja i g d j e su se prostirala. Kako dosad ne postoji kod nas djelo, koje sistematski i cjelovito obrađuje srednjovjekovnu topografiju naših krajeva, trebalo je posao zahvatiti od samog početka: prihvatiti se srednjovjekovnih isprava kao izvora, i prema podacima iz njih tragati za lokalitetima na terenu.

Ova se radnja temelji na ispravi kralja Emerika iz 1201. god. (Smičiklas, Cod. dipl. III, 8, p. 7). Ta je isprava sačuvana u originalu, a nalazi se u Arhivu zagrebačkog kaptola, pohranjenom u Državnom arhivu u Zagrebu (signatura: fasc. 1, br. 37). Tekst se originala u nebitnome (ortografija, interpunkcije) razlikuje od teksta štampanog u Smičiklasovu »Codexu«, jer je taj rađen po prijepisu stolno-biogradskog kaptola iz 1272. god., koji se čuva u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. Tim dokumentom potvrđuje Emerik na molbu zagrebačkog biskupa Dominika zagrebačkoj crkvi (»monasterio Zagrabiensi«) zemljišne posjede, koje je ona imala u to doba.

Da se utvrdi, gdje su se crkveni posjedi nalazili i koje su površine zapremali, trebalo je ubicirati oznake, pomoću kojih su u spomenutoj ispravi opisane granice posjeda. Ti se opisi sastoje od četiri vrste oznaka, a to su:

1. geografski nazivi (imena potoka, rijeka, brda i sl.);
2. topografske oznake (naselja, ceste, crkve, »zemljane međe« [metae terreae] i t. d.);

3. susjedne zemlje, označene imenima njihovih vlasnika;
4. biljne jedinke i grupe (pojedinačna stabla, grmovi, šume i t. d.).

Od te četiri vrste oznaka međašnjih točaka srednjovjekovnih crkvenih posjeda možemo se danas za utvrđivanje njihove rasprostranjenosti poslužiti se samo prvim dvjema (geografskim nazivima i topografskim oznakama), i to s velikim teškoćama, jer su se mnoga imena u narodu promijenila, a mnogi objekti na terenu nestali. Treća vrsta oznaka (imena vlasnika graničnih zemalja) može nas samo u izuzetnim slučajevima upućivati na neke kombinacije. Četvrta vrsta danas uopće ne znači ništa, jer bi drveće i grmlje iz 13. stoljeća jedva moglo još postojati, a mnoge su od šuma već davno iskrčene.

Prvi dío ove radnje, »Topografska istraživanja«, sadržava pokušaje, da se na temelju historijskih izvora, literature i istraživanja na terenu utvrde lokaliteti, koji se spominju u opisu granica posjeda zagrebačke crkve u citiranoj ispravi kralja Emerika, i zatim, da se rekonstruiraju — ukoliko je to moguće — opseg i rasprostranjenost pojedine zemlje. Istraživanje topografije svakog pojedinog posjeda posebno je prikazano, a u kratkim je crtama izneseno i ono, što se iz historijskih izvora i literature znade o tom posjedu u kasnijim stoljećima. Prikazi dolaze redom, kojim su posjedi nabrojeni u citiranoj potvrdi Emerikovoj. Iza pojedinog prikaza navedeni su izvori i literatura, što se na nj odnose.

Za ubicíranje lokaliteta iz isprave od 1201. god. i za određivanje granica srednjovjekovnih crkvenih posjeda nije u mnogo slučajeva bilo moguće ograničiti se samo na podatke iz te isprave, pa su uzeti u obzir i drugi historijski izvori (nešto raniji od 1201. god., a većim dijelom kasniji), kako bi se mogla na osnovu podataka iz njih što bolje objasniti neka topografska pitanja.

U drugom dijelu radnje, »Topografskom regístru«, izneseni su u prvom redu lokaliteti, kojima su opisane međe posjeda u ispravi od 1201. god.; zatim geografsko-topografske oznake iz drugih isprava, koje su bile potrebne, da bi se neki lokaliteti utvrdili; konačno, današnja imena onih objekata na terenu, koji se u izvorima spominju pod istim, sličnim ili različitim imenima. Zemlje, koje su označene u izvorima imenima vlasnika, unesene su u registar samo u slučajevima, kad ta imena imaju neko značenje za topografska istraživanja.

U »Dodatku« su kratko spomenute glavne isprave iz 13. i 14. vijeka, koje govore o zemljišnim posjedima zagrebačke crkve, pa je istaknuta razlika između posjeda biskupa i kaptola na temelju citirane isprave od 1201. god., koja je ovdje obrađena i potvrde kralja Andrije od 1217. god. (Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 150).

Napominjem, da su u ovoj radnji citati iz Emerikove isprave, koji se odnose na zemljišne posjede, prepisani izravno iz originala, prema kome je zadržana i ortografija, naročito geografskih naziva. Odatle i spomenuta razlika između teksta isprave, kako je naveden u ovoj radnji, i teksta, koji je publicirao Smičiklas. Ostala imena i citati iz drugih historijskih izvora pisani su onako, kako su publicirani u spomenutim djelima.

Gdje uz lokalitete nisu označeni historijski izvori ili pisci, koji o njima govore, utvrđeni su podaci vlastitim istraživanjem na terenu ili po pričanju stanovnika dotičnog kraja.

Treba ovdje usput spomenuti, da su crtane skice zemljišnih posjeda izrađene prema starijima specijalnim kartama (iz 1894. god.), pa prema tome ne odgovaraju potpuno današnjoj situaciji na terenu.

Osim citirane literature pregledani su za ovu radnju časopisi: Vjesnik zemaljskog arhiva u Zagrebu I—XXII (1899.—1920.), Vjesnik državnog arhiva u Zagrebu I—XI (1925.—1945.), Vjesnik hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu I—XIV (1879.—1892.), NS I—XVII (1895.—1936.), Katolički list zagrebački (1849.—1945.), Croatia sacra 1—23 (1931.—1944.) i izdanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu: Rad (razreda historičko-juridičkoga), knjige 1—277, i Starine, knjige 1—41.

Prirodno je, da nastojanje oko ubiciranja mnogih lokaliteta nije moglo dovesti do definitivna rezultata. Jasno je osim toga već po naravi posla, da istraživanja te vrste ne isključuju mogućnost, da nenadano iskrsnu dosad nepoznate i neupotrebljene činjenice. Zato je željeti, da buduća istraživanja u tom smjeru što bolje upotpune ovaj rad.

I. DIO

TOPOGRAFSKA ISTRAŽIVANJA

1. ZAGREB

U potvrdi, kojom kralj Emerik na molbu zagrebačkog biskupa Dominika 1201. god. (1) potvrđuje sva imanja »que monasterio Zagrabiensi devota contulit antiquitas«, na prvom su mjestu opisane granice zemalja oko Zagreba, koji to »zaslužuje po dostojanstvu«, naime kao sjedište biskupije.

Opis granica u originalu glasi:

Primum igitur tractatum (racione dign)itatis vendicat Zagrabia, cuius prima meta incipit in loco qui dicitur Kerec ad rivum Circuniza; inde dirigitur versus meridiem ad arborem populeam cruce signatam. Hinc protenditur per signa usque fluvium Sanza, iuxta quem erigitur meta de terra, inde itur ad populum

signatam, illinc ad fluvium Sawa ad arborem nucis signatam, ibidem etiam preminet meta terra, de hinc gradiens per cursum Sawa pervenit ad molendium episcopale, quo rivulus qui dicitur Tornewa influit flumen Sawa; illinc versus septemtrionem itur ad arborem platani signatam, iuxta quam stat meta de sespite dividens terram ecclesie a terra cuiusdam hominis Cena nomine; illinc dirigitur per silvam usque quercum ad metam renovatam. De hinc protenditur per campum ad vinitores regis et metam de cespite. Illinc per silvam dirigitur ad rivum maioris Blisna, a quo usque ad alium rivulum, qui minor Blisna dicitur, terra episcopalis quatuor aratris contenta protenditur. Item a maiori Blisna versus septemtrionem dirigitur ad villam ecclesie, quam tenuit Baranus decanus. Inde protenditur per vallem usque ad metam Turpigna, ubi renovata est meta. Inde vero per magnum montem ad magnam stratam, ibi renovata est meta in arbore pomorum. Deinde tendit per vallem ad fluvium Deze, qui in fine montis Ixes influit fluvium Circunizam, qui fluit per Zagrabiam«.

Pokušat ćemo ubicirati i objasniti lokalitete, kojima je označena granica biskupskog posjeda oko Zagreba, i to redom, kako dolaze u spomenutoj ispravi:

K e r e c je mađarizirani oblik riječi Gradec (Grech), a ime je srednjovjekovne gradske općine, koja se nalazila na mjestu današnjeg Gornjeg Grada u Zagrebu (2).

C i r c u n i z a (rivus) također je mađarizirani oblik hrvatske riječi Cirkvenica (crkveni potok) (3). To je stariji naziv potoka Medvešćaka, koji je u svom srednjem toku tekao kao i danas kroz selo Kraljevec (kod Šestina), istočno od sela Mlinovi i zatim kroz Ksaversku dolinu. Južno od Zvijezde tekao je do 1897. god. kroz Kožarsku (danas Medvedgradsku) i Tkalčićevu ulicu, sjeverno i istočno od današnjeg Trga Republike, kroz Jurišićevu ulicu i dio Palmotićeve, gdje je skretao na istok, i zatim između Trga žrtava fašizma i Martićeve ulice u jugoistočnom pravcu preko Sigečice otjecao u Savu, odnosno savski rukav.

S a n z a (fluvius) vjerojatno je iskrivljeni oblik riječi Savica, koja bi označivala koji rukav ili pritočić Save, što možda danas i ne postoji, jer je Sava u revativno kratko vrijeme mnogo mijenjala tok. Taj isti »rivus« (odnosno »rivus« topografski na istom položaju) spominje se 1242. god. (4) u »zlatnoj buli« Bele IV. općini gradečkoj pod imenom Zoysca, što je nesumnjivo krivo pročitani naziv Zawycha, koji dolazi u potvrdi tih privilegija 1266. god. (5, 6).

S a w a (fluvius, flumen) po mišljenju geologa tekla je nekad po svoj prilici tamo, gdje su se nalazili rukavi Savišće i Struge, sve dok nije u ovom stoljeću prokopan kanal do Ivanjarijeke. Tome bi odgovarala činjenica iz isprave od 1201. god. da rivulus T o r n e w a (Trnava) — koji danas svršava u ostatku Savinog rukava Savišće — utječe u rijeku Savu.

Terra hominis Cena nomine (Cenina zemlja) — pretpostavivši, da je Tkalčićevo i Smičiklasovo mišljenje točno (7) — ležala je oko današnjeg sela Čulinca istočno od potoka Trnave, a baš u tom predjelu možemo je tražiti i na osnovu citirane isprave.

Silva (šuma) mogla bi označivati današnju Dubravu, i to vjerojatno njezin dio sjeverno od glavne ceste, između Maksimira i naselja Dubrave.

Vinitores regis (kraljevi vinogradari). Do danas nije istraženo, koji su to bili ni gdje su se nalazili. Sudeći po tekstu isprave iz 1201. god. njihovo je područje moglo biti nekako u pravcu između Dubrave i sela Dolja, istočno od potoka Blizneca i Gornjeg Bukovca.

Maior Blisna (rivus) nesumnjivo je potok, danas zvan Bliznec, dok će rivulus minor Blisna biti možda kakav njegov pritočić, koji je možda i presahnuo.

Villa ecclesie quam tenuit Baranus decanus (crkveno selo, koje je prije posjedovao dekan Baran). Nije isključeno, da se pod tim misli seoce Biškupec sjeverno od Remeta (8); položaj bi mogao odgovarati i prema opisu granica iz 1201. god.

Meta Turpigna — danas nepoznato.

Magnus mons (veliko brdo) vjerojatno je brijeg (396 m.) iznad sela Dolja, što možemo zaključiti prema Kneidingerovoj karti zagrebačkog gradskog teritorija iz 1766. god (9) Tu gradski teritorij (koji stoljećima gotovo nije mijenjao svoj opseg) sjeverno od Dolja baš na tom brijegu graniči sa zemljištem remetskih pavlina, koje je — kako se razabire iz citirane isprave — 1201. god. pripadalo zagrebačkoj crkvi.

Magna strata (velika cesta) bila bi cesta, što od Gračana vodi kroz Dolje i Bačun u Markuševac, a za koju se predpostavlja, da potječe iz rimskih vremena (10). To bi potvrđivao i sam njezin naziv (magna strata), kojim su se češće u srednjem vijeku označivale rimske ceste (na pr. 1217.). (11, 12)

Deze (fluvius) očigledno je ime potoka, koji danas narod zove Gračanac, a teče kroz Gračane. Da se radi baš o tom potoku, možemo nesumnjivo zaključiti prema njegovu položaju u opisu granica iz 1201. god. i prema Kneidingerovoj karti (9).

Mons Ixes (brijeg) stari je naziv — i danas (u obliku: Isce) poznat nekim seljacima u Gračanima — brežuljka, na kome leži gračanska kapela sv. Mihalja. Njegov južni obronak, pod kojim potok Deze utječe u Circunizu (Gračanac u Medveščak), danas se zove Okrugljak. Godine 1604. spominje se za taj brežuljak ime »Izcy«.« (13)

Time su spomenuti i prema mogućnosti objašnjeni svi lokaliteti, kojima je označena u citiranoj ispravi granica biskupskog posjeda oko Zagreba. Ona bi prema tome išla niz tok potoka

Medvešćaka počevši od neke točke u Tkalčićevoj ulici ispod današnjeg Gornjeg Grada (možda od Krvavog mosta), pa već opisanim nekadašnjim tokom tog potoka kroz današnji grad Zagreb, do utoka Medvešćaka u neki savski rukav južno od Sigečice, i u Savu. Niz tok rijeke Save po tragovima i ostacima njena starog korita (Struge, Savišće) obuhvativši današnje zemljište Biskuplak (u blizini Žitnjaka) međa bi došla do potoka Trnave i krenula uz njegov tok prema sjeveru. Prešavši Dubravu (sjeverno od glavne ceste) nastavila bi se prema sjeverozapadu, vjerojatno obilazeći s istočne strane brežuljak Biškupov Čret i došla bi na potok Bliznec. Po svoj bi se prilici uz seoce Biškupec spustila u dolinu (selo Dolje), a odatle bi se uspela na brijeg (396 m.) sjeverno od Dolja, i preko ceste kod Gračana dosegla potok Gračanac. Granica bi zatim išla niz tok Gračanca sve do njegova utoka u Medvešćak (južno ispod brežuljka Okrugljaka), te bi po opisanom toku potoka Medvešćaka stigla do početne točke u Tkalčićevoj ulici. Time bi biskupsko zemljište oko Zagreba bilo prilično jasno omeđeno sa svih strana. (v. kartu 1).

Zapadna granica crkvenog posjeda zagrebačkog istovetna je s istočnom granicom zemljišta »liberae regiae civitatis Montis graecensis«, što doznajemo iz »zlatne bule« Bele IV. 1242. g. (4) i njezine potvrde 1266. god. (5) Ona se pruža od Save, Savice i nekih bara ravno uz tok potoka Medvešćaka (kako je on već opisan) mimo brda Gradeca prema sjeveru, što se potpuno podudara s opisom granice biskupske zemlje iz 1201. god.

Kasnija skupna potvrda zemalja zagrebačke crkve od Karla Roberta iz 1328. god. (14) ponovo navodi granice zemalja oko Zagreba. Međutim provjeriti granicu iz 1201. god. pomoću opisa iz 1328. god. možemo samo u njenu zapadnom dijelu, t. j. od početne točke u Tkalčićevoj ulici istočno od brda Gradeca, uz tok potoka Medvešćaka (koji se u toj ispravi zove Circuesche), (3) do utoka potoka Gračanca u nj (ispod Okrugljaka), i uz tok Gračanca, od prilike do sela Gračani. Odavle na sjever i istok granica 1328. god. obuhvaća mnogo šire crkveno područje nego 1201. god. Ona ide do vrha Sljemena i hrptom gore Medvednice negdje do čučerskih zemalja, te obaseže velik dio Prigorja s većim brojem sela, za koja se u toj ispravi izričito veli, da su kaptolska, a nabrojena su i nekoliko godina kasnije u statutu zagrebačkog kaptola od Ivana, arhiđakona goričkog. (15)

Prema tome zapadna granica crkvenog zemljišta oko Zagreba, koja je istovetna s istočnom granicom općine gradačke, nije se u srednjem vijeku mijenjala i potpuno je jasno, kako je išla; južna se ne može sa sigurnošću utvrditi zbog promjena u toku rijeke Save i njenih rukava, dok su se sjeverna i istočna mijenjale, jer se prvobitno biskupsko zemljište proširilo kaptolskim. (V. »Dodatak«).

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, 8 (p. 7).
2. Skok, Toponomastički prilozi — Zagreb (Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, god. 7), Ljubljana 1928 (p. 6).
3. Ibidem, p. 5, 6.
4. Smičiklas, Cod. dipl. IV, 155 (p. 174).
5. Smičiklas, Cod. dipl. V, 877 (p. 403).
6. Tanodi, Zagrebačka »zlatna bula« (Vjesnik drž. arh. XI, — Zagreb 1945), p. 31, 37.
7. Stanisavljević, Baranove zemlje (Vjesnik drž. arh. XI, — Zagreb 1945), p. 84, 87.
8. Ibidem, p. 83.
9. Delineatio geometrica territorii lib. reg. civitatis Zagrabiensis — A. L. Kneidinger, Posonii 1766. (Original u Muzeju grada Zagreba).
10. Klemenc, Archeologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb (Beograd 1938).
11. Smičiklas, dipl. III, 151 (p. 151, 152, 153) etc.
12. Klemenc, op. cit., p. 108.
13. Laszowski-Dobronić, Mon. civit. Zagrabiae XVIII, Zagreb 1949., (p. 3).
14. Smičiklas, Cod. dipl. IX, 335 (p. 405).
15. Tkalčić, Mon. episc. Zagr. II, Zagreb 1874.

2. ČUČERJE

Isprava od 1201. (1) god., kojom zagrebački biskup dobiva potvrdu sveukupnih svojih posjeda, spominje i selo »Ziseria«. Opseg zemalja, koje njemu pripadaju, opisan je ovim međama: »In villa que dicitur Ziseria prima meta est fons fluens versus meridiem, qui dividit terram Bogdan. Inde tendit ad magnum montem versus occasum ad quercum, ubi renovata est meta cespitibus. Inde descendit ad septemtrionem ad viam ubi est pirus. Hinc dirigitur ad rivum Tristenec, ubi est arbor nucis signata cruce. Inde tendit ad pirum quandam. Hinc per vineam Dobrei ad quercum que est in vertice montis signatam cruce, que meta dividit terram Lastei. Inde ad arborem castanee, que dividit terram servorum regis. Deinde per vallem ad verticem montis, ubi meta erecta est cespitibus. Inde procedit per vallem ad pirum, ubi est signum crucis. Illinc itur ad metam Haranc. Deinde per montem versus meridiem extenditur ad quercum dividens metam cum Meriad. Quo erecta meta protenditur ad montem lapideum, qui dividit metam Bratogne et supradicti Bogedan.«

Od lokaliteta, spomenutih u opisanoj granici, mogu se danas na terenu utvrditi ovi:

Ziseria je selo Čučerje, što se razabire iz položaja na terenu i iz historijskih izvora, gdje se taj naziv javlja u sličnim oblicima. (2, 3)

Rivus Tristenec odgovara današnjem potoku Trsteniku, koji teče južno od sela Trstenika, a jugozapadno od Čučerja i utječe u Čučerski potok.

Mons lapideus vjerojatno je latinski naziv brda Kamenjak (361 m), koje leži jugoistočno od Čučerja. Po kapeli sv. Barbare, koja je nekad na njem stajala, dobilo je svoje novije ime (Sv. Barbara).

Ostale granične točke biskupskog posjeda mogu se na osnovu njihova položaja prema tim utvrđenima, s većom ili manjom vjerojatnošću, naslućivati.

Granica počinje s južne strane čučerske zemlje na potočiću (fons!), — koji prema konfiguraciji tla nesumnjivo utječe u Čučerski potok — i ide na zapad prema velikom brdu (magnus mons). Vjerojatno »fons« odgovara malom pritoku Čučerskog potoka s južne strane brda Kamenjaka, koji je presahnuo i pozna mu se samo korito, a s njega prelazi na zapad na Medvedski brijeg kao najistaknutiju uzvisinu tog predjela. S Medvedskog brijega spušta se prema sjeveru i preko nekog puta (vjerojatno na mjestu onog, koji danas vodi u selo Trstenik), dolazi na potok Trstenik (Tristenec). Uz dalju među spominje se vinograd (vinea Dobrei) — a i danas u tom kraju ima dosta vinograda — i »terra servorum regis«, što kao posebno historijsko pitanje nije još protumačeno. Preko neke doline nastavlja se međa na brijeg (možda 367 m zap. od Trstenika) i preko uvale (vjerojatno na sjevernoj strani sela Čučerja) dolazi opet na neko brdo (možda 375 m sjev.-ist. od Čučerja). Od njega granica kreće prema jugu do brijega Kamenjaka (mons lapideus — Sv. Barbara 361 m), odakle se vrlo lako mogla spustiti na potočić, spomenut u početku međe, iako to u ispravi nije izričito rečeno (v. kartu 2).

Točnije odrediti danas granice ovog posjeda nije moguće, jer u tom i jedinom njihovu opisu ima relativno malo geografskih naziva.

Biskupova zemlja u čučerskom kraju spomenuta je u ispravi od 1217. god. (2) o posjedima zagrebačkog kaptola. U njoj se veli, da uz cestu, koja iz Čučerja vodi u Zagreb, sjevernije od Johan potoka (vjerojatno je to ime potoka, koji tvori početnu i završnu među biskupskog posjeda) kaptolska zemlja Opor (danas selo Oporovec južno od Čučerja) graniči sa »zemljom biskupovom« (terra episcopi).

Biskupski posjed oko sela Čučerja vremenom se širio, iako mi iz isprava nije poznato, kada i na koji način, i stekao je do novijeg vremena znatno veći opseg od onog u 1201. god.

Crkva bl. Djevice u Čučerju (Chucherya) spominje se u popisu župa iz 1334. god. (3) i 1501. god. (4)

Juraj Marcelović (5) donosi podatak, da su 1442. god. polovinu dohodaka sa posjeda Vugrovca i Čučerja dobivali kanonici, a polovinu biskup.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. doc. 8, p. 7.
2. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 153.
3. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. god. (»Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, Zagreb), p. 426.
4. Rački, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. god. (»Starine« IV) p. 209.
5. J. Marcelović, Synopsis diplomatum aliorumque monumentorum regnum Croatiae respicientium ab anno 1237. ad annum 1693. chronologice disposita (prijepis u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti; signatura II d 237).

3. VUGROVEC

Isprava kralja Emerika iz 1201. god. (1) na trećem mjestu spominje »predium Ugra« i opisuje mu granice riječima:

Item prima meta predii que Ugra dicitur est fluvius Sepnica, qui dividit metam canonicorum. Hinc dirigitur versus occidentem ad quercum, quo renovatur meta de cespitibus. Illinc proceditur ad rivum fluentem de fonte Lutaz, quo iterum stat meta terrestris iuxta pirum, que dividit metam Bolezod. Inde protenditur ad montem Mesco, ubi stat meta iuxta arborem sorbe signatam, inde vero ad montem ubi stat quercus signata et meta de cespitibus, que dividit metam cum Murgico. Hinc ad predictum fluvium Sepnica,quo stat meta ad arborem nucis. Hinc ad pirum. Illinc ad verticem montis et metam de cespitibus iuxta quam est vinea versus meridiem. Hinc dirigitur per vallem ad viam, ubi meta erecta est ad pirum, deinde ad populum, que est iuxta portum Lixeu rivi, ibi est meta de cespitibus, que dividit terram Mical. Rivus idem fluit ad domum Zunisclau. Ibi transiens rivum tendit ad verticem montis, ubi renovata est meta iuxta quercum signatam. Inde tendit ad locum qui vocatur Lisina, qui dividit metam Petri filii Tance. Hinc per silvam ad magnam stratam, ubi est quercus signata et meta de terra. Hinc per magnam stratam usque predictum fluvium Sepnice, ubi est predium canonicorum.

Odmah se opaža, da u tom opisu ima malo geografskih imena i topografskih oznaka, a pogotovu onih, koji bi danas mogli sa sigurnošću ubicirati. Ipak je nesumnjivo, da se tu radi o posjedu Vugrovcu, sjeverno od Sesveta, koji su zagrebački nadbiskupi donedavno posjedovali, iako u znatno manjem opsegu nego u srednjem vijeku. Ubiciranje lokaliteta iz citirane isprave i određivanje granica srednjovjekovnog biskupskog posjeda nemoguće je samo na temelju spomenutog opisa. Pomoći nam može donekle podatak o rasprostranjenosti dijelova tog posjeda 1890. god. (2),

kad su nadbiskupske zemlje ulazile u porezne općine: Vugrovec, Goranci, Đurđekovec, Vurnovec i Planina, a zapremale su 1304 jutra.

Ako kombiniramo lokalitete iz isprave od 1201. god. s područjem spomenutih poreznih općina, možemo otprilike ući u trag nekim imenima i granicama posjeda.

Fluvius Sepnica ne će biti potok Sopnica, što jugozapadno od Sesveta utječe u Vugrov potok, već vjerojatnije potok (danas zvan Kostajnec), koji teče zapadno od sela i brda Sopnica (412 m), a sjeverno od sela Vugrovca, te se u svom donjem toku, pošto prima više pritoka, zove »Vugrov potok«.

Meta canonicorum zemlja je zagrebačkog kaptola, koji je u kraju oko Sesveta imao velikih posjeda, pa vjerojatno je i selo Popovec (sjeveroistočno od Sesveta) dobilo ime po nekadašnjim vlasnicima.

Rivus fluens de fonte Lutaz — sudeći po mjestu, na kojem se spominje u opisu granica 1201. — mogao bi biti jedan od potočića, koji (zajedno s nekoliko drugih) stvara potok, danas zvan Dobrodol.

Via bila bi vjerojatno rimska cesta (3), koja se — kao i mnoge druge — održala do srednjeg vijeka i bila tada u upotrebi, a vodila je preko Kašine u Zagorje.

Rivus Lixeu — također zaključujući po redu graničnih lokaliteta u citiranoj ispravi iz 1201. — odgovarao bi današnjem potoku Kašini, a i locus qui vocatur Lisina treba vjerojatno tražiti u njegovoj blizini to više, što i danas u tom kraju nailazimo na slične nazive (selo Lužan, predjel Luščí). (Pretpostavljam, da je s i x pisano mjesto ž. — v. 12. Duža).

Magna strata nesumnjivo je velika rimska cesta, koja je prolazila tim krajem (3) (v. kartu Klemenc: Blatt, Zagreb), a spominje se i 1217. god. (4)

Prema tome, granica srednjovjekovnog posjeda Vugre išla bi otprilike ovako: Od potoka Kostajnca (Sepnica) negdje u blizini sela Dobrodol kretala bi na zapad na koji od izvora potoka Dobrodol (fons Lutaz), zatim preko dva brežuljka (selo Goranci) na sjever opet do potoka Kostajnca (Sepnica) i preko hrpta brda (možda brdo Sopnica — porezna općina Planina) išla do puta (via), koji prolazi kroz selo Kašinu, pa po dolini do nekog prijelaza preko potoka Kašine (portus Lixeu rivi). Preko potoka išla bi međa na hrbat brda (porezna općina Vurnovec) i došla do mjesta Lížina (?), pa preko neke šume (selo Gajci?) na »veliku cestu«, koja prema Klemencovoj karti između potoka Glavničice i Sesveta teče sjeverozapadnije od današnje glavne ceste Sesvete — Sv. Ivan Zelina. Po toj cesti vratila bi se granica posjeda u blizinu potoka »Sepnice«, odakle je opis i počeo.

Posjed Ugra (Vugrovec) pripadao je u 13. stoljeću neko vrijeme zagrebačkom kaptolu (5), ali ga je zagrebački biskup

1237. god. (6) ponovo zadobio, ustupivši kanonicima mjesto Vugrovca i Zeline (v. 17) zemlju Podgorje (v. 11) i dva otoka na Savi.

Juraj Marcelović spominje u svom rukopisu (5), da je 1442. god. polovinu dohodaka i desetine s posjeda Vugrovca i Čučerja dobivao zagrebački kaptol, a polovina je ostajala biskupu. Navodi dalje, da je 1542. god. kralj Ferdinand naložio svom komorniku Stjepanu de Gyuk, da uzme (ne veli od koga) »castellum episcopale Vugrense« i da ga odmah vrati zagrebačkom biskupu Šimunu. To spomenuti Stjepan nije učinio, pa je biskup poslije njegove smrti tužio njegovu udovicu.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 8.
2. E. Jahnz, Adress-Buch der Gross-Grundbesitzer im Königreich Kroatien-Slavonien (Agram 1890), p. 26/27.
3. J. Klemenc, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb.
4. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 151.
5. Georgius Marcellovich, | Synopsis diplomaticum aliorumque monumentorum regnum Croatiae respicientium ab anno 1237. ad annum 1693. chronologice disposita (prijepis iz god. 1859. u Arhivu Jug. akademije znanosti i umjetnosti, sign. II d 237).
6. Smičiklas, Codex diplomaticus IV, doc. 39, p. 43.

4. KAMENIK

Isprava kralja Emerika iz 1201. god. (1) spominje među ostalim posjedima zagrebačkih biskupa i Kamenik riječima:

Item de villa Kamenic prima meta est iuxta rivum Bogaxaum in fago, ibi etiam erecta est meta de terra. Hinc tendit versus occidentem per magnam viam ad quercum signatam, ubi renovata est meta. Inde transiens per semitam signatis diversis arboribus et truncis transit rivum Camenni, ubi est meta de terra, dividens terram Tosimer. Inde tendit ad verticem montis, ubi est meta renovata dividens terram Kineginci. Inde versus meridiem sunt plurime mete ad iam dictum rivum Bogoxaum, ubi est meta terrea dividens terram Desislau. Hinc tendit versus orientem transiens rivum et magnam silvam usque ad magnam viam, que est in modum crucis disposita, ubi meta renovatur, que dividit terram Bartholomei comitis. Inde per magnam viam super montem ad quercum, ubi est meta terrea dividens terram Bogedani. Deinde versus septemtrionem per eandem viam, que est in modum crucis, ubi est meta cespitibus facta, que dividit terram Ysani. Hinc dirigitur versus occidentem ad rivum qui dicitur Clenounic,

ubi est quercus signata. Hinc ad arborem sorbarum ubi renovata est meta cespitibus dividens terram Soulad. Hinc ad dictum rivum Bogoxaum, ubi est predicta fagus.

Međutim, to níje najstarija vijest o tom posjedu, jer postoji isprava íz vremena oko 1193. god. (2), kojom je pečujski biskup Kalan dosudio zagrebačkom biskupu posjed Kamenik u parnici, što ju je zagrebački biskup vodio s dvojicom susjeda. Tom su prigodom opisane i međe te zemlje, ali znatno kraće nego u citiranom opisu íz 1201. god.

Geografsko-topografske oznake iz obje isprave jesu ove:

1193. Kemenic	1201. Kamenic
duae viae coniunctae	rivus Bogoxaus
rivulus	rivus Camenni
mons	vertex montis dividens terram Kineginci
fluvius Rogozice	rivus Bogaxaus
fluvius Bogoce	magna via que est in modum crucis disposita
mons Trabs	terra Bartholomei comitis
vallis Jasconovina	terra Bogedani
	via que est in modum crucis disposita
	terra Ysani
	rivus Clenovnich
	terra Soulad
	rivus Bogoxaus

Odmah se opaža, da su samo neka od imena istovetna u obje isprave, tako: potok Bogačevo (1193. Bogoce, 1201. Bogoxaus), po kome zaključujemo, da se posjed Kamenik nalazio južno od Kalnika oko današnjih sela i imanja Bogačevo, uz potok, koji danas narod zove Črnec, a nekad se baš on zvao Bogačevo, kako vidímo u spomenutím ispravama. Za orijentaciju na terenu pomaže nam í potok »Clenounic« (1201.). On odgovara današnjem imenu potoka Klenovec, koji se sjeverno od sela Miholjca spaja s potocima Črncem i Rijekom.

U jednoj i drugoj ispravi spominje se cesta s raskršćem (1193. duae viae coniunctae, 1201. via in modum crucis disposita), kojoj je nemoguće točno odrediti položaj, ali prema redu, kojim su nabrojene topografske oznake u opisu granica iz 1201. god., može se pretpostaviti, da se raskršće nalazilo negdje u blizini današnjeg sela Sv. Petar Orehovec.

Magna via (velika cesta), za koju se velí u početku opísa granica 1201., da vodi od potoka Bogačeva na zapad i dolazi do potoka »Kameni« (»Camenni«), mogla bi označivati dio ceste između potoka Črnca i Rijeke (»Kameni«?) ispod kalničkog gorja,

a istočno od mjesta Gornja Rijeka. (Ne čini mi se vjerojatnim — kako to stoji u »Index alphabeticus« dr. Šišića (3) — da bi potok »Camenni« iz ove isprave bio istovetan s Kamešnicom, jer ona teče znatno istočnije.) Spomenuta bi cesta bila ujedno sjeverna granica posjeda Kamenik.

Zapadna bi granica išla »v r h o m b r d a« (vertex montis), valjda hrptom između potoka Rijeke i Črnca. Nije jasno, koju to »z e m l j u K n e g i n c i odjeljuje« (dividens terram Kineginci), jer danas u tom kraju nije poznato takvo ime. U ispravi iz 1193. spominje se »mons Trabs«, što možda označuje isti gorski hrbat.

Na južnoj se strani posjeda međa približuje p o t o k u B o g a č e v u i prelazi ga, te nešto istočnije dolazi na spomenuto raskršće ceste, odakle prema sjeveru odjeljuje posjede Bartola, Bogdana i Izana. Zatim granica skreće na zapad, prelazi potok Klenovec (Clenounic) i svršava na početnoj točki kod potoka Bogačeva (v. kartu 3).

Biskupski posjed Kameník nije dosada u literaturi obrađen, a ne spominju ga ni meni poznati izvori, osim dvije citirane isprave. Ni popisi sredovječnih župa (4, 5) ne navode nikakve crkve, koje bi se nalazile na području tog posjeda ili bi mogle pomoći boljem određivanju njegovih granica.

IZVORI I LITERATURA

1. S m i č i k l a s, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 8.
2. S m i č i k l a s, Cod. dipl. II, doc. 250, p. 265.
3. S m i č i k l a s, Cod. dipl. III, p. 497.
4. J. B u t u r a c, Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. god. (Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije).
5. F. R a č k i, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. (»Starine« V).

5. BIŠKUPEC KOD VARAŽDINA

Skupna potvrda imanja zagrebačke biskupije, koju je izdao kralj Emerik 1201. god. (1), navodi i biskupski posjed kod Varaždina i nabraja njegove granice. Neko posebno ime posjeda tada se još ne spominje, isto kao ni ime kakva naselja na njemu. Po tome bi bilo teško odrediti njegov položaj. Međutim, sve do najnovije agrarne reforme imali su zagrebački biskupi zemalja južno i jugoistočno od Varaždina sa središtem u Biškupcu, pa nas to upućuje, gdje se nalazio srednjovjekovni njihov posjed.

O međama biskupskog imanja govori se više puta u toku stoljeća za pregleda ili utvrđivanja granica varaždinskog gradskog teritorija i nekih parnica. Osim spomenute isprave iz 1201. god. važne su u tu svrhu:

1. isprava iz 1429., »kojom požeški kaptol izvješćuje kralja Žigmunda, da je poslao svoje izaslanike, u prisustvu kojih je kraljev izaslanik utvrdio granice između posjeda grada Varaždina i posjeda zagrebačkog biskupa Ivana« (2);

2. isprava iz 1470., »kojom čazmanski kaptol izvješćuje Mihajla Orsag de Guth, da je izvršio njegovu molbu od 22. XI. 1470., koju donosi u propisu, te je izvršena reambulacija međa posjeda grada Varaždina« (3);

3. isprava iz 1472., kojom »dvorski sudac Stjepan de Bator izjavljuje, pozivajući se na ispravu čazmanskog kaptola od 2. IV. 1470., koju donosi u prepisu, te je izvršena reambulacija međa grada Varaždina, te Ivana sina Grgura Vojina de Kapolna i brata mu Jurja«. (4)

Tekst jedine isprave, koja govori specijalno samo o biskupskom posjedu, glasi u originalu:

»Item in Gaurastino prima meta est iuxta magnam viam levatam, que dividit terram Stane. Inde tendit ad Plitu(i)zam rivum supra pontem versus meridiem, Deinde super eandem levatam viam ad villam Suetesclau, de qua tendit ad viam, que est in modum crucis, ubi est meta terrea dividens terram Sargas. Hinc extenditur in vallem ad fagum signatam, ubi renovata est meta terrea dividens terram Vogriza. Deínde usque ad silvam ubi renovata est terrea meta. Hinc transit silvam per semitam ad flumen Bensiza dividens (metam) Hualimer. Hinc tendit ad vadum Plituize dictum Prodni. Hinc ad villam Hospitalariorum, ibi renovata est meta. Hinc extenditur ad metam predicti Stane.

Oslanjajući se jedino na tekst citirane isprave iz 1201. god. poznati su nam danas osim Varaždina samo potok Plitvica i njegov pritok Bzenica (1201. Bensicha, 1209. Bzenica) (5). Nazivi ostalih lokaliteta i oznake na terenu nisu se sačuvale. Međutim, opis granica možemo prilično upotpuniti i objasniti kasnijim vjestima iz naprijed navedenih i drugih historijskih izvora, po kojima ujedno doznajemo i ime posjeda. Tako se 24. IV. 1429. (6) prví put naziva biskupski posjed kod Varaždina imenom Bodogazonfalva, što madžarski (Boldogasszony-falva) znači: selo blažene djevice. Selo nazvano po crkvi sv. Marije (villa ecclesie sancte Marie iuxta Worosdinum) spominje se već 1273. (7) kao zemlja »gospodina našeg biskupa« (terra domini nostri episcopi), a graniči s posjedom Poljanom. Ime Bodogazonfalva spominje se i 21. IX. 1429. (2) i više puta u toku parnice između grada Varaždina i zagrebačke crkve zbog granica tih zemalja (8. XI. 1429. (8), 30. IV. 1430.) (9), te za revizije međa teritorija grada Varaždina i Varaždinskih Toplica, vlasništva zagrebačkog kaptola 20. II. 1431. (10) Iz isprave od 21. IX. 1429. (2) doznajemo osim imena biskupskog posjeda i to, da se na njemu nalazilo više sela (»... possessionis Bodogazonfalwa vocate et villarum ad eandem spectancium predicti domini episcopi...«).

Današnje ime Biškupec javlja se prvi put u ispravi od 3. XII. 1479. za biskupa Osvalda Thuza (11) (»... item prefatum dominum Oswaldum episcopum Zagrabiensem in possessione sua Byskwpecz vocata...«). U popisu župnika zagrebačke biskupije iz god. 1501. (12) nalazimo i župnika crkve sv. Marije u Biškupcu (»D. Gregorius plebanus ecclesie beate virginis in Byskwpecz«). To ime susrećemo zatim 29. X. 1509. (13), kad se spominju biskupovi kmetovi, koji su sudjelovali kod donošenja presude u nekoj parnici (... item iobagiones reverendissimi domini episcopi de Biskupowcz et Chernecz...«). (I doista, sela Biškupec i Černec nalaze se na području posjeda, koji je donedavno pripadao zagrebačkom nadbiskupu.)

Ime sela Biškupec spominje se više puta u toku 17. vijeka; tako na pr. 1638. god. u kanonskoj víziti arhiđakonata varaždinskog (14), 1649. god. također u kanonskoj viziti (15), a 1650. god. u popisu župa zagrebačke biskupije. (16) Neprekinutom tradicijom uzdržalo se to ime do danas.

Vijest o biskupskom posjedu bez označenog imena nalazimo već mnogo ranije: u varaždinskoj »zlatnoj buli« (5) 1209. god., u potvrdi te »bule« (17) 1220. god. i u ispravi iz 1260. god. o kupnji zemlje Gaj. (18, 19)

Promotrimo li redom topografske podatke iz 1201. god. i upotpunimo li ih kasnijim vijestima, dobivamo približnu sliku rasprostranjenosti biskupskog posjeda kod Varaždina.

Terra Stane (zemlja Stane) iz isprave od 1201. god. spomenuta je i 21. IX. 1429. (2) Doznajemo, da je ležala uz put ili stazu punu trave, koja je vodila ravno na istok do »velike uzdignute ceste«. Prema daljem opisu međe razabire se, da je ta staza tvorila kratku sjevernu granicu biskupova posjeda (4) u neposrednoj blizini grada Varaždina. Zemljom Stane uz tu stazu počinje i završava opis granica tog imanja.

Magna via levata (velika uzdignuta cesta) iz isprave od 1201. išla je gotovo nesumnjivo kao današnja cesta, koja vodi u Varaždin s južne strane (preko Novog Marofa), a nešto sjevernije od sela Turčin prelazi preko potoka Plitvice (I 1201. god. postojao je most na prijelazu preko Plitvica). To potvrđuje vijest iz isprave od 25. XII. 1470. (3), po kojoj doznajemo, da u blizini potoka Plitvice kod »zidanog mosta« (pons muratus) granica grada Varaždina ide »ad metam sew terminos ville sew possessionis episcopi ecclesie Zagrabiensis, ubi penes magnam viam ad dictam civitatem tendentem...«. »Via levata« preko Plitvice navodi se i u »zlatnoj buli« varaždinskoj 1209. (5) kao granica gradskog teritorija (»gradiens per eandem viam levatam ad aquilonem pertransit pontem muratum et duos lacos, conterminatur ville episcopi et tenet metas cum ea«). U ispravi od 21. IX. 1429. (2) mnogo je govora o toj cesti (levata via). Tu se jasno veli, da odjeljuje biskupski posjed od varaždinskog, i to tako, da cesti na

zapad leži biskupova zemlja, a na istok varaždinska. 3. XII. 1479. opet se spominje ista cesta. (11) »Levata« (uzdignuta) je po svoj prilici s razloga, što je taj kraj bio močvaran, kako se to razabire već iz isprave od 1209. god. (5) i kasnije. (11)

Granica biskupske zemlje, prešavši potok Plitvicu, tekla je po »velikoj uzdignutoj cesti« dalje na jug, po riječima isprave iz 1201. »... ad villam Suetesclau de qua tendit ad viam que est in modum crucis, ubi est meta terrea dividens terram Sargas«. O granici biskupskog posjeda na tom mjestu u ispravi od 21. IX. 1429. (2) kaže se: »... odlazi s velike uzdignute ceste po putu, koji ide nalijevo (NB. idući od sjevera prema jugu); po njemu teče dosta daleko, dok ne stigne do svršetka sela, koje su sami upravitelji spomenutog gospodina biskupa nekoć običavali zvati »Zwethslaw«, a građani Varaždina »Sargasfelde«, a sada se zove Kneginec.« Po tome je jasno, da je selo Svetislavovo i Sargasovo istovetno s današnjim selom Kneginecm. Zatim se u istoj ispravi nabrajaju granice dijela zemlje istočno od »velike ceste«. To područje, na kome se nalazi i selo Kneginec, seže do nekog potoka (možda Moždenjaka) i južno do hrptova niza brežuljaka, te se po njima granica biskupskog posjeda vraća na »veliku cestu«. Prema tome nije isključeno, da je granica tog posjeda išla već tada krivudastom linijom, južnom međom zemalja, koje još i danas posjeduje grad Varaždin na Varaždin-bregu. Međutim, opisa tog dijela zemlje istočno od glavne ceste u ispravi od 1201. god. nema; štaviše, predjel oko Kneginca ubrojen je 1209. god. (5) u varaždinske zemlje. Prema tome se čini, da je možda zagrebački biskup u toku vremena htio povećati svoj posjed Kneginecm i okolicom na štetu Varaždinaca, pa nije isključeno, da je baš to izazvalo parnice između biskupa i grada Varaždina, koje su se vodile 1429. (2) i idućih godina. (9, 20, 21)

S glavne ceste (»magna via levata«) nekako jugozapadno od Kneginca — bez obzira, da li su zemlje istočno od glavne ceste, oko Kneginca, pripadale zagrebačkom biskupu ili ne, — skretala je granica biskupskog posjeda prema sjeverozapadu. U ispravi se od 1201. god. veli, da ide stazom kroz šumu do potoka Bzenice, a odavle ravno na prijelaz preko Plitvice (»... ad vadum Plituize dictum Prodni...«). Taj isti izraz (»Progni brod«) upotrebljen je i u skupnoj potvrdi kaptolskih imanja iz 1217. god. (22), a označuje isto tako prijelaz preko vode, koji narod zove jednostavno »brod«. Opis te jugozapadne granice ne možemo upotpuniti ni provjeriti podacima o međama varaždinskog teritorija, jer jedino s ove strane biskup nije imao Varaždince za susjede. Spominje se, da je na potoku Bzenici graničio s nekim Hvalimirom. U predjelu između Bzenice i Plitvice već mu je granica zajednička s varaždinskom.

Prešavši Plitvicu išla je međa biskupova do sela hospitalaca (»... ad villam Hospitalariorum«), kojemu se 1201. još

ne spominje ime. Međutim, u često citiranoj ispravi iz 1429. (2) navodi se na zapadnoj strani biskupskog imanja posjed hospitalaca Velkovac (»... ex parte cuiusdam possessionis hospitaliorum Welkocz vocate...«). To nam potvrđuju isprave iz 1470. (3) i 1472. (4). Posjed Velkovec (Welkowcz) spominje se često u ispravama u toku 15. i na početku 16. vijeka, kad zbog njega kao dijela gradskih zemalja grad Varaždin vodi parnice sa susjednim plemićima, koji su ga htjeli prisvojiti (1437. (23), 1443. (24), 1461. (25), 1464. (26), 1469. (27), 1472. (4), 1479. (11), 1505. (28)). Nesumnjivo je, da je nekadašnje selo Velkovec istovetno s današnjim selom Jalkovcem, koje leži zapadno od Biškupca, a nešto sjevernije od potoka Plitvice, što potpuno odgovara položaju spominjanom u ispravama.

Vraćanjem na »zemlju Stane« završen je u ispravi od 1201. god. opis granica posjeda zagrebačkih biskupa u blizini Varaždina. Kako se iz izlaganja vidi, još je u srednjem vijeku selo sa župnom crkvom sv. Marije po vlasnicima primilo ime Biškupec, koje se proširilo i na cijelo imanje. (v. kartu 3).

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 9.
2. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 61, p. 74.
3. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 179, p. 219.
4. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 183, p. 225.
5. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 75, p. 89.
6. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 55, p. 66.
7. Smičiklas, Cod. dipl. VI, doc. 41, p. 44.
8. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 62, p. 78.
9. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 82, p. 97.
10. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 91, p. 108.
11. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 192, p. 244.
12. Rački, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. (»Starine« IV, p. 228).
13. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 200, p. 266.
14. Visitationes archidiaconatus Varasdiensis (Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, Visit. tom. XIII).
15. Barlè, Kanonska vizita arhiđakonata varaždinskog 1649. god. (»Katolički list«, Zagreb 1912, br. 34).
16. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od 1650. god. »Croatia sacra« 15—16.
17. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 79, p. 89.
18. Tkalčić, Monumenta episcopatus Zagrabiensis I, p. 125.
19. J. Marcelović, Synopsis diplomatum aliorumque monumentorum regnum Croatiae respicientium (prijepis iz 1859. god. u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu; signatura II d 237).

20. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 83, p. 99.
21. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 87, p. 102.
22. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 151.
23. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 122, p. 152.
24. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 131, p. 164.
25. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 148, p. 181.
26. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 155, p. 186; doc. 162, p. 197.
27. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 175, p. 213.
28. Tanodi, Povijesni spomenici Varaždina I, doc. 197, p. 262.

6. KOMARNICA

Citirana isprava kralja Emerika iz 1201. god. (1) daje nam među ostalim posjedima zagrebačkih biskupa i opis granica posjeda Komarnice (Camarniza), za koji — po danas još zvanom potoku Komarnici — lako zaključujemo, da se nalazio u srednjoj Podravini.

Opis granica ovog posjeda u spomenutoj ispravi glasi ovako:

Item in Camarniza prima meta est terrea versus occidentem, ubi est populus signata. Inde tendit versus septentrionem ad arborem cerasorum signatam ubi est meta terrea. Hinc tendit per multas metas ad rivum qui dicitur Semerdeia ubi est pirus signata et meta terrea dividens terram Tolimeri. Deinde predictus rivus fluit versus orientem tendens ad metam magnam Prodani episcopi, que dividit metam Farcasii et Andree. Inde extenditur versus meridiem ad montem usque ad fagum signatam. Deinde ad tiliam signatam. Hinc tendit per viam ad rivum, qui dicitur Mocilniza, ubi sunt arbores signate. Hinc extenditur ad magnam stratam.

Osim te isprave ima i drugih historijskih izvora, koji pomažu kod istraživanja topografije biskupskog posjeda Komarnice, a to su — koliko su meni pristupačni — ovi:

1270. isprava kralja Stjepana, kojom se potvrđuje darovnica kralja Bele o imanju Prodavić (Virje) ostrogonskom nadbiskupu; (2)

1334. popis župa zagrebačke biskupije iz statuta zagrebačkog kaptola od Ivana, arciđakona goričkog; (3)

1367. isprava bana Nikole Seča, kojom se omeđuju posjedi Streza i Plavnica; (4)

1407. isprava kralja Sigismunda, kojom poziva stanovnike Koprivnice i Kukapronce na sastanak na posjedu zagrebačkog biskupa, zvanom »sv. Ladislav«; (5)

1408. isprava čazmanskog kaptola, kojom se izvještava o rezultatu sastanka na posjedu »sv. Ladislav«; (6)

1501. popis svećenika crkava biskupije zagrebačke; (7)

1628. presuda suda u Požunu, kojom se nekadašnjim vlasnicima vraćaju imanja u križevačkoj županiji; (8)

1638. izvještaj koprivničkog župnika Sumera zagrebačkom biskupu o stanju krajiških mjesta u Podravini. (9)

Među svim tim izvorima jedino citirani odlomak isprave iz 1201. god. prikazuje isključivo granice biskupskog posjeda, zato nam on i služi kao temelj za topografska istraživanja te zemlje.

Tekst, kojim su 1201. god. opisane međe posjeda Komarnice, ako se iz njeg isključe ona mjesta, koja nam danas ništa ne kažu (uglavnom drveće i sl.), znači otprilike ovo:

a) Prva je međa posjeda zemljana, a teče sa zapadne strane.

b) U prvom svom dijelu međa sa sjeverne strane također je zemljana, zatim prelazi na potok Smrdelj, a pri kraju opet kao zemljana odjeljuje zemlju Tolimera.

c) Na istočnoj strani teče potok Komarnica prema velikom međašu (ili zemlji?) biskupa Prodana, koji (koja) odjeljuje zemlju (?) Farkazija i Andrije.

d) Zatim na južnoj strani ide granica k brdu, te putem do potoka Močilnice, a odavle na veliku cestu.

Po tom opisu, u kojem nema dovoljno geografskih imena, ne bismo mogli točnije zaključiti, čak ni u kojem se prostoru nalazio biskupski posjed, najkraćim imenom zvan Komarnica, a kamoli, koji je bio njegov opseg. Tu nam mogu indirektno pomoći vijesti iz 17. vijeka, t. j. presuda kraljevskog suda 1628. god. (8), kojom se zagrebačkom biskupu kao nekadašnjem vlasniku na osnovu podastrtih dokaza, nakon ratova s Turcima vraćaju srednjepodravska sela Bregi, Szent László (Sv. Ladislav) i Komarnica (današnji Novigrad). (10) Iz te se presude doznaje, da je zagrebački biskup područje, na kome se nalaze ta sela, prije turskih provala i naseljavanja »Vlaha« posjedovao, tim više, što se ta sela po svom položaju mogu velikom vjerojatnošću uklopiti u područje, kojem su granice opisane 1201. god., a danas nejasne. Navedena nas sela ujedno upućuju, u kojem predjelu uopće imamo tražiti granice ovoga srednjovjekovnog posjeda zagrebačkih biskupa.

Pratećí opis međâ, slika bi posjeda bila otprilike ova:

ad a) Za zapadnu među komarničkog posjeda zagrebačkog biskupa spominje se, da je zemljana, t. j. da prolazi kopnom, a nije označena tokom koje vode, a ni inače kojim naseljem.

Iz presude 1628. god. možemo o zapadnoj granici nešto zaključiti. Bregi, spominjani u presudi, morali su biti uz samu zapadnu granicu posjeda, jer samo malo zapadnije od njih već leži grad Koprivnica. Koprivnički župnik Sumer u svom izvještaju zagrebačkom biskupu 1638. god. (9) kaže izričito, da su Bregi nekad bili biskupski. Osim toga saznajemo iz njegova izvještaja, da te godine tamo još nije bilo naselja, a nekadašnje biskupske zemlje obrađivali su koprivnički građani i »Vlasi«. Nešto kasnije u Bregima se počelo razvijati naselje, koje nije postalo selo, nego

je od svog početka predgrađe grada Koprivnice. (11) Uvijek se smatralo dijelom koprivničkoga gradskog teritorija, kako se vidi i po tlocrtu Koprivnice Leopolda Kneidingera iz 1766. god. (12) Budući da su Bregi razvitkom naselja bili priklopljeni teritoriju grada Koprivnice, vrlo je vjerojatno, da je biskupska zemlja, na kojoj su u 17. vijeku bile podignute kuće, u srednjem vijeku graničila neposredno s ranijim manjim gradskim područjem, i da je istočna međa grada Koprivnice bila ujedno zapadna međa biskupskog posjeda. Na to upućuje i današnji lokalitet Šarampov (jarak uz nasip — prema Rječniku Broz-Ivekovića) uz cestu između Brega i Koprivnice, koji je možda bio jedna točka u staroj međi između gradske i biskupske zemlje.

Istočna međa grada Koprivnice, koliko je meni poznato, nije u izvorima prikazana, ni u literaturi obrađena. E. Laszowski, doduše, u svom članku »Počeci razvoja grada Koprivnice« (13) govori o nekim koprivničkim međašima riječima:

> »Dana 19. IV. 1316. (14) (Kapronchа) i to prigodom diobe zemalja plemića komarničkih (nobiles de Kamarcha) spominju se međaši Koprivnice: velika cesta, koja je išla prema Koprivnici, pa crkva B. D. M., pa rijeka Koprivnica (Kapronchа). Tu se Koprivnica ne označuje nikakvom oznakom, ni kao selo (villa), ni kao varoš (civitas)«.

Međutim iz teksta se isprave ne vidi, da bi ta tri spomenuta lokaliteta bili međaši, kako to veli E. Laszowski, ni da bi tvorila neku među, a pogotovu ne među naselja Koprivnice, o kojem u ispravi nema govora. Iz ta tri lokaliteta iskonstruirati neku granicu gotovo je nemoguće, jer se ni o kojem od njih ne zna ništa točnije. Najprije se ne zna, o kojoj se cesti radi. Da je cesta u tom kraju bilo više, doznaje se baš iz te isprave. Zatim se ne zna, koja se crkva B. D. M. misli. U popisu župa 1334. (3) spominju se u tom kraju tri crkve posvećene B. D. M.: u Komarnici (današnjem Novigradu), Đelekovcu i Strugi, za koju dr. Butorac veli, da se nalazila na Svetinjskom brijegu negdje blizu Drave, valjda između današnjih Hlebina i Drnja. Vjerojatno bi ta crkva tu najviše dolazila u obzir (u koliko ne bi ona u Đelekovcu). Kod rijeke Koprivnice misli se valjda na njen donji tok, jer se veli, da međa ide protiv struje prema jugu do nekih mlinova, gdje skreće na zapad u smjeru crkve B. D. M. Iz toga se granica Koprivnice ne da ni približno odrediti, pa se njome ne možemo poslužiti kod utvrđivanja međa biskupskog posjeda.

Konačno izlazi, da se o zapadnoj granici posjeda zagrebačkog biskupa ne može reći ništa točnije, osim da je ona išla vjerojatno nekako od juga prema sjeveru negdje između Brega i Koprivnice, možda kroz polje Šarampov.

ad b) Na sjevernoj strani u prvom svome dijelu granica je zemljana i zbog tog se danas ne može odrediti, a zatim izlazi na potok, u ispravi zvan Semerdeia. Izvidima na terenu uvjerila sam se, da i danas teče (ili bolje rečeno stoji) kroz t. zv. »bereke« južno od kanala Bistre voda, što je narod onog kraja nazíva Smrdelj, Smrdeljec, Smrdešec i Smrdek, pa je nesumnjivo, da je Smrdelj istovetan s potokom Semerdeiom iz 1201. god. Iako se tok takvih nizinskih voda s vremenom znatno mijenja, a u tom su kraju mnogi potoci i močvare regulirane prokopanim kanalima, ipak ne preostaje danas drugo, nego današnji tok Smrdelja smatrati približnom sjevernom granicom nekadašnjega biskupskog posjeda Komarnice. Na potok se nastavljao još dio zemljane međe, za koju se u ispravi od 1201. veli, da je odjeljivala zemlju Tolimera.

ad c) S istočne strane teče prema ispravi »predictus rivus«. Budući da se na istoku tih zemalja nalazi kanal Komarnica (iskopan mjesto donjeg toka potoka Komarnice), odnosí se vjerojatno pridjev »predictus« na Komarnicu, koju spominje tekst isprave riječju »in Camarniza« prije samog početka opisa međa, a po kojoj se uopće doznaje, o kojem se posjedu radi. Nemoguće je, da se »predictus« odnosi na potok »Semerdeia«, koji u tekstu neposredno prethodi tom pridjevu, jer Smerdelj teče u pravcu istok-zapad i djelomično zapad-istok (v. kartu 4), pa po tome može tvoriti jedino sjevernu među. Da se »predictus« odnosi na potok Komarnicu, vjerojatno je to više, što u protivnom slučaju ne bi bile granice ovog posjeda opisane sa sve četiri strane.

Prema tome bi išla istočna granica tokom stare Komarnice (valjda nekako u blízini današnjeg kanala) i obuhvaćala bi u teritorij biskupskog posjeda selo Komarnicu (današnji Novigrad Podravski), za koje se također iz presude kralj. suda u Požunu 1628. (8) doznaje, da je u starini pripadalo zagrebačkom biskupu.

ad d) Južna granica biskupskog posjeda vjerojatno je počinjala negdje u blizini današnjeg Novigrada. Za nju velí tekst isprave, da u svome početku ide na neko brdo. Kako se u tom predjelu pružaju sjeverni obronci Bilogore, uspinjala se granica valjda na jedan od njih, možda na brijeg (166 m) jugozapadno od Komarnice (između današnjih sela Novigrada i Srdínca) kao na jednu od najvíših točaka ovog kraja, kad je baš jedno brdo u opisu međa izričito spomenuto.

Jedini geografski naziv, naveden u toj granici, jest potok Močilnica. Po tom podatku ísprave ne može se ništa zaključiti, jer u čitavom kraju, — o čem sam se uvjerila temeljitím istraživanjem na terenu, — stanovništvo ne zna među mnogobrojnim potocima nijedan toga ili sličnog imena. (Slično ime nosi od staríne močvarna livada Močilnjak uz šumu Šalovicu između Brega i Herešina — v. Kneidingerovu kartu!. (12) Ta ne može doći u obzir kod određivanja južne međe, jer leži sjeverozapadno od posjeda.) Da se ime »Močilnica« izgubilo i da je isti potok dobio

novo ime, ne bi bilo nimalo neobično, jer se baš u tom predjelu zbog turskih provala i naseljavanja Srba stanovništvo potpuno promijenilo.

Za određivanje južne granice može i opet pomoći presuda 1628. god. (8), koja spominje selo Szent László kao nekadašnje biskupsko dobro. Svakako se može pretpostaviti (već po analogiji s bezbroj drugih slučajeva), da je »selo sv. Ladislava« ili »Sv. Ladislav« selo oko crkve sv. Ladislava. Za to postoji i dokaz u ispravi iz 1367. god. (4), u kojoj je jasno spomenuto selo sv. Ladislava riječima: ... magna via que de villa s. Ladizlai vadit in Zredahel...« (... veliki put koji iz sela sv. Ladislava vodi u Sredíce...)

U ispravama od 12. XII. 1407. i 17. I. 1408. (5, 6) na više se mjesta govori o posjedu zagrebačke biskupije zvanom sv. Ladislav (... ad possessionem episcopatus Zagrabiensis Zenthlachlo vocatam...), središtu cijeloga kraja. Tamo su bili pozvani građani Koprivnice i Kukapronce (Kamengrada kod Koprivnice) da izglade neke nesuglasice zbog poreza na vinograde. U drugoj od te dvije isprave spominju se i »iobagiones episcopatus Zagrabiensis in predicta Zenthlachlo«.

Pitanje sela sv. Ladislava jedno je od najzamršenijih u tom istraživanju.

U popisu župa zagrebačke biskupije (3) od 1334. navodi se među crkvama komarničkog arciđakonata crkva sv. Ladislava na prvom mjestu riječima: »Primo ecclesia beatissimi regis Ladizlai predicta que tamen est plebania«. Rački u svom popisu župa smatra je za crkvu u Komarnici, zaključujući po svoj prilici, da pridjev »predictus« zamjenjuje »kamarcensis« (iz naslova poglavlja), koji označuje arciđakonat. Dr. Buturac (3) prihvaća mišljenje Račkoga, samo veli još jasnije, da je »to župa u srednjovječnoj Komarnici, posjedu zagrebačkog biskupa, a u današnjem Novigradu u Podravini.«

Tome se protive dvije činjenice.

Jednu iznosi F. Brdarić u svom spisu »Arciđakonat komarnički 1334.—1934.« (15), oslanjajući se na Krčelića, (16) a preko njega zaključujući upravo po presudi kralj. suda u Požunu 1628. god. (8), kad veli, da se u presudi razlikuju dva sela: Sv. Ladislav i Komarnica, što sigurno ne bi bilo, da se crkva sv. Ladislava nalazila u Komarnici. On tom zgodom ističe, da se ne samo selo (današnji Novigrad), već i cijeli kraj zvao Komarnica, pa je mogla i crkva izvan tog sela imati predikat »Camarcensis« (u koliko to značenje ima »predictus«), pogotovu, ako se radilo o nekoj važnoj ili istaknutoj crkvi, kao što je sigurno bila crkva na posjedu zagrebačkog biskupa.

Zatim bi govorio protiv mišljenja, da se crkva sv. Ladislava nalazila u srednjovjekovnoj Komarnici (današnjem Novigradu), i fakat, da se »ecclesia beatissimi regis Ladizlai predicta« navodi

odmah na početku popisa župa iz 1334. god. (3), a iza nje se nabraja 21 župa, prije nego se spominju crkve mjesta Komarnice: »Item ecclesia beate virginis de Kamarcha. Item ecclesia beati Georgii ibidem«. Doduše, i koprivničke crkve sv. Nikole i sv. Mihalja dolaze u popisu odvojeno, ali se kaže izričito na oba mjesta, da se nalaze u Koprivnici. Da se za dvije komarničke crkve kao i za većinu nabrojenih u popisu izričito veli, gdje stoje, znači da je to za razumijevanje bilo potrebno, dok je za crkvu sv. Ladislava, kao i za neke druge, po samom zaštitniku crkve bilo jasno, u kojem se mjestu nalaze. Po tome je moguće, da se u iskrivljenoj sredovječnoj latinštini pod riječju »predicta« ne misli ništa drugo nego »predicta villa«, t. j. ono svima poznato selo istog imena kao i crkva. Osim toga je neobično, da se samo za crkvu sv. Ladislava, a ni za koju drugu u popisu, kaže izričito, da je župna (que tamen est plebania). To bi moglo upućivati na činjenicu, da je sv. Ladislav bio u prvom redu crkva biskupskog posjeda, a istom je u drugom redu ili usput služio kao župna.

Želeći odrediti položaj crkve sv. Ladislava Brdarić, veli: (15) »God. 1501. mjesto, gdje je crkva sv. Ladislava, zove se Zredysche, na što podsjeća danas selo Srdinec«. Ne znam odakle mu je poznato, da bi se crkva sv. Ladislava nalazila u Zredyschu, kad se u popisu župa (t. j. svećenika) zagrebačke biskupije 1501. god. (7) za Zredysche veli: »Jacobus plebanus in Zredysche. Ladislaus capellanus eiusdem« (Jakob župnik u Središšču. Ladislav njegov kapelan), a o crkvi sv. Ladislava nema ni spomena. Dr. Buturac prihvaća mišljenje Brdarićevo riječima: »G. 1501. kaže se za ovu župu, da je u mjestu Zredysche. To je danas naselje uz Novigrad«. (3)

Iz spomenutih je izvora jasno, da je u sredjem vijeku crkva sv. Ladislava i istoimeni posjed zagrebačkih biskupa postojao, i to negdje u blizini Koprivnice. O njima izvještava koprivnički župnik Matija Sumer 1638. (9) zagrebačkog biskupa u svom pismu, kojim opisuje stanje onih mjesta u blizini Koprivnice, koje je zagrebačka biskupija presudom suda u Požunu 1628. god. (8) dobila ponovo u vlasništvo. Sumer veli: »S. Ladislaus habet ecclesiae muros integros sine tecto et fornice, sanctuario demolito; inhabitatur a Valachis.« (Sv. Ladislav ima zidove crkve čitave, ali je bez krova i svoda; u njemu stanuju Vlasi.) Iz tog izlazi, da su prije 1638. god. u selu sv. Ladislava bili naseljeni »Vlasi«, pa je vrlo vjerojatno, da je današnje selo Vlaislav na pruzi između Koprivnice i Novigrada, u kojemu i danas žive gotovo isključivo Srbi pravoslavci, srednjovjekovno selo sv. Ladislava, što je u pučkom govoru promijenilo ime u Vlaislav. Tome bi u prilog išlo i mišljenje R. Horvata, koji također župu sv. Ladislava iz popisa 1334. smatra kao crkvu u današnjem Vlaislavu. (17)

Crkva, koja je već u prvoj polovini 17. vijeka bila bez krova, svoda i svetišta, u toku je vremena potpuno propala, vjerojatno

s razloga, što pravoslavno pučanstvo nije katoličku crkvu obnavljalo. Tako se valjda nekadašnjoj crkvi zameo svaki trag.

Treba još istaknuti, da se u popisu svećenika i crkava (7) od 1501. god. crkva sv. Ladislava ne spominje. Brdarić veli, (15) da je imanje sv. Ladislava 1492. god. opustošio Lovro Iločki, a krivo navodi, odakle mu taj podatak, jer ga u citiranom »Radu« XV, p. 28« nema. Možda je to pustošenje, ukoliko je navod točan, bilo takvo, da crkva poslije njega nije više bila upotrebljavana. To misli i R. Horvat (18) ali i opet bez izvora. Osim toga u toku 16. vijeka bilo je više provala Turaka u Podravínu, (18) pa je tvrdnja Brdarića (16) i dr. Butorca, (3) da je crkva sv. Ladislava za turskih ratova teško stradala i Horvatova, da su tada stradala sva sela između Koprivnice i Virovitice (18) prilično vjerojatna, iako nijedan od njih ne navodi izvor za tu vijest. Prema tome ostaje neriješeno pitanje, kako su i kada zagrebački biskupi izgubili de facto vlasništvo nad crkvom, selom i posjedom sv. Ladislava.

Raspravivši pitanje, gdje se nalazilo selo i crkva sv. Ladislava, možemo tek otprilike odrediti južnu granicu biskupskog komarničkog posjeda. Morala je ona ići nekako obroncima Bilogore od Komarnice (Novigrada) prema zapadu, tako da je uklapala u biskupski posjed današnje selo Vlaislav, i zatim preko potoka Močilnice, koji je danas iz navedenih razloga nemoguće odrediti, izlazila na »velíku cestu« (magna strata). Ta je još od rimskih vremena prolazila Podravinom, (18) bila u srednjem vijeku u upotrebi (19) (što se razabire iz mnoštva isprava), a podudara se uglavnom s današnjom glavnom podravskom cestom. (20) Negdje na toj cesti između Vlaislava i današnjeg sela Bregi morala je južna granica biskupskog posjeda izlaziti na nju, i po njoj ići nešto na zapad do točke, gdje je počinjala zapadna zemljana međa.

To je uglavnom ono, što se na osnovu sačuvanih i pristupačnih historijskih izvora može reći o srednjovjekovnom biskupskom posjedu Komarnici.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 9.
2. Smičiklas, Cod. dipl. V, doc. 16, p. 559.
3. J. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334. (»Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 432).
4. Smičiklas, Cod. dipl. XIV, doc. 9, p. 15.
5. E. Laszowski, Podaci o Koprivnici u srednjem vijeku (»Vjesnik zem. arhiva II, Zagreb 1900, p. 182).
6. E. Laszowski, op. cit., p. 215.
7. F. Rački, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. (»Starine« IV, p. 213).
8. R. Lopašić, Spomenici Hrv. Krajine II (Zagreb 1885), p. 150.
9. R. Lopašić, op. cit., p. 200.

10. R. Horvat, Kako je od Komarnice nastao Novigrad (Zbornik B. Mađera »Časti i dobru zavičaja«, Zagreb 1937), p. 104.
11. R. Horvat, Povijest grada Koprivnice (Zagreb), p. 200.
12. Delineatio territorii lib. reg. civitatis Kapronczensis (čuva se u Arhivu grada Koprivnice, pohranjenom u Drž. arhivu u Zagrebu).
13. Zbornik Muzeja grada Koprivnice, sv. 3, prosinac 1946, p. 41.
14. Smičiklas, Cod. dipl. VIII, p. 424.
15. Brdarić,Arhiđakonat komarnički 1334.—1934. (»Kat. list« Zagreb 1934), p. 489.
16. Kerchelich, Historiarum cath. ecclesiae Zagrabiensis partis I. tomus I, p. 60.
17. R. Horvat, Kako je od Kamarnice postao Novigrad, p. 107.
18. R. Horvat, Franjevački samostan u Koprivnici (»Vjesnik zem. arhiva« XIII, Zagreb 1911), p. 152—153.
19. J. Klemenc, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb, p. 106.
20. F. Kenner, Noricum und Pannonia (Wien 1870), p. 121.

7. ZDELJA

Zdelja je drugi srednjovjekovni posjed zagrebačkih biskupa u srednjoj Podravini, kojemu opis granica nalazimo u ispravi iz 1201. god. (1) neposredno poslije opisa međa komarničkog posjeda, a možemo mu odrediti smještaj prema potoku Zdelji.

Odlomak te isprave, koji govori o posjedu Zdelji, glasi:

Item prima meta in Zdelía est iuxta rivum dividens terram templariorum. Unde procedit versus orientem per viam ad montem ubi est tilia signata, que dividit terram Tomad. Deinde versus meridiem ad fagum signatam ubi est meta terrea. Hinc ad vallem ubi est fagus signata. Deinde ad rivum qui influit rivum Hausta, qui dividit metam Cernoglau. Hinc transit rivum per magnam viam per metas ad pontem prenominati Zdelia. Hinc transit pontem versus occidentem ad montem usque fagum signatam, que dividit terram Petri fílii Slom. Hinc tendit per vallem ad iam dictum rivum Zdelia.

Zemlje posjeda Zdelje spominju se u kasnijim ispravama mnogo rjeđe nego zemlje komarničkog posjeda. O njima nešto doznajemo, osim iz citirane isprave, i iz ovih izvora:

1270. isprava kralja Stjepana, kojom potvrđuje darovnicu kralja Bele o imanju Prodavić (Virje) ostrogonskom nadbiskupu; (2)

1358. isprava kralja Ljudevita o zamjeni zemalja; (3)

1638. izvještaj župnika Sumera o stanju krajiških mjesta u Podravini. (4)

O međama, a po tome i o opsegu biskupskog posjeda Zdelje, doznajemo jedino iz isprave od 1201. god. (v. tekst!). Snalaženje među opisanim granicama toga malog posjeda bit će lakše, promotri li se najprije ono, što je i danas poznato i sigurno, a tek zatim ono, što se može s više ili manje vjerojatnosti pretpostaviti.

Utvrditi je moguće istočnu i sjevernu granicu. Istočnu čini potočić, kome isprava od 1201. god. ne navodi ime, a koji je i danas bezimen (samo povremeno ima vode) te utječe u potok Hotovu. Kako je Hotova prvi potok Zdelji na istok i jedini nešto veći u tom predjelu, sigurno je, da se na nju odnosi iskrivljeno ime »Hausta«. Istočna granica ide od mjesta, gdje utječe bezimeni potočić, dalje tokom Hotove do točke, gdje preko nje prelazi »velika cesta«, o kojoj je već bilo govora (v. naprijed!). Odavle skreće međa na zapad idući cestom i prelazi preko mosta na potoku Zdelji. Kako se uz cestu oko Zdelje nalazio Prodavić (danas Virje), prolazila je granica cestom nekako u blizini Virja. Odatle se nastavljala dalje na zapad, vjerojatno do brežuljka (... ad montem...) 151 m visokog, koji predstavlja jedinu uzvisinu na dijelu ceste između Virja i Novigrada. I danas stoje na njegovu vrhu križ i stablo kao kakvi međaši. To bi bila sjeverna granica biskupskog posjeda.

Teže je, t. j. sa sigurnošću je nemoguće utvrditi zapadnu i južnu među, koje su zemljane. Sa zapada međa ide valjda sa spomenute uzvisine na cesti prema Novigradu kroz neku dolinu na potok Zdelju. Tu se ne da utvrditi, na kojoj je točki međa prelazila potok, i u kojem je svome dijelu taj potok odjeljivao zemlju templara. Tok južne međe može se pretpostaviti samo prema konfiguraciji tla toga predjela. Nije isključeno, da je ona išla od mjesta na Zdelji, gdje danas stoji t. zv. Markačev mlin, prema istoku do vrha najvišeg brijega tog kraja (236 m) uz gusti red jablana, kojima kao da je i danas označena neka međa. Od vrha je mogla skrenuti na jug hrptom brda te ući u dolinu, koja tvori korito bezimenog pritočića Hotove.

Po svemu se vidi, da se posjed zagrebačkih biskupa Zdelja sterao neposredno od »velike ceste« na jug, od potoka Zdelje na zapadu (t. j. od brežuljka nešto zapadnije od Zdelje), pa do Hotove na istoku (v. kartu 4).

U ispravi od 1270. god. (2) međa posjeda Prodavića prolazi točku, gdje zemlja zagrebačkih biskupa (posjed Komarnica — v. naprijed!) ostaje na zapadu, a zemlja Komarničana na jugu, ide mimo stare utvrde (antiquum castellum — možda Komarnica, današnji Novigrad), te teče po »velikoj cesti« ili u njenoj blizini. S južne strane »velike ceste« oko potoka Zdelje i nešto istočnije preko njega leži zemlja zdeljskih križara, a odavle prema potoku Hotovi, također južno od ceste, spominje se zemlja »castrensium«, valjda građana Prodavića. O biskupskim zemljama u tom pre-

djelu uopće nema spomena. Prema tome teritorij biskupskog posjeda Zdelje iz isprave od 1201. god. bio bi, zaključujući prema ispravi iz 1270. god., djelomično uključen u opseg posjeda Prodavića, a djelomično su njegove zemlje pripale građanima prodavićkim.

U ispravi iz 1358. god. (3) spominje se križarski posjed Zdelja u neposrednoj blizini i susjedstvu posjeda Prodavić, što bi odgovaralo stanju granica prema ispravi od 1270. god. Rečeno je to u ispravi potpuno jasno: »... frater Boudonus (prior križara) possessionem suam Zdelya nuncupatam ..... in contigua commetaneitate et vicinitate possessionis dicti magistri Stephani Prodauiz vocate existentem ...« Zbog toga neposrednog susjedstva odgovaralo je vlasniku Prodavića, da to svoje imanje poveća zemljom križara, kojima je dao u zamjenu neko svoje drugo dobro. O kakvu biskupskom posjedu u tom kraju ni u toj ispravi nema govora.

Zanimljivo je svakako, da se u češće spominjanoj presudi kralj. suda u Požunu 1628. god. (5) među posjedima zagrebačkih biskupa o Zdelji uopće ne govori, već se u Podravini, kako je i prije rečeno, spominju samo tri sela: Bregi, Sv. Ladislav i Komarnica, a ta su se nalazila na području biskupskog posjeda Komarnice (v. naprijed!)

Dalja i jedina vijest o Zdelji nalazi se u izvještaju Matije Sumera zagrebačkom biskupu 1638. god. (4) Čini se, da Sumer nije o posjedu Zdelji ništa znao, jer o njemu uopće ne govori, već samo o crkvi, za koju veli: »Sv. Mihalj je na brijegu; tragovi crkve još postoje, a rijeka Zdelja optječe utvrdu zvanu Virje«.

Prema tome, ni iz Sumerova izvještaja ne možemo ništa zaključiti o sudbini posjeda, koji se u ispravi 1201. god. izričito navodi kao vlasništvo zagrebačkih biskupa. Kako i kojom prilikom je ta zemlja prešla u posjed drugih vlasnika, iz sačuvanih se izvora ne doznaje. Pretpostaviti možemo, da se to dogodilo između 1201. i 1270. i da je zagrebačka biskupija nikad više nije natrag dobila, tako da se čak i uspomena na taj posjed izgubila. Vjerojatno 1628. god. zagrebački biskup nije više imao dokaza, kojima bi pred sudom mogao opravdati svoje pravo na posjed Zdelju, pa ga zato nije ni zahtijevao.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 9.
2. Smičiklas, Cod. dipl. V, doc. 16, p. 559.
3. Smičiklas, Cod. dipl. XII, doc. 343, p. 448.
4. R. Lopašić, Spomenici Hrv. Krajine II, p. 200.
5. R. Lopašić, Spomenici Hrv. Krajine II, p. 150.

8. DUBRAVA (DONBRO)

Među zemljišnim posjedima zagrebačke biskupije, koje je 1201. god. (1) potvrdio kralj Emerik spominje se i »Donbro« i opisuju granice te zemlje. Da »Donbro» odgovara kraju oko današnjeg sela Dubrave kod Čazme, razabire se iz samih granica.

Dubrava je jedini posjed, za koji doznajemo iz Felicijanove isprave (2) od 1134. god., da ga je zagrebački biskup dobio od kralja Ladislava već pri osnutku biskupije. Njegove međe u Felicijanovoj ispravi nisu opisane, već se samo veli, da je po kraljevoj zapovijedi kapelan Cupan dao zagrebačkoj crkvi »narod Dubrave (Dumbroa) sa zemljom i šumom, koja mu pripada«. Da li su ta zemlja i šuma na kraju 11. vijeka imale onaj isti opseg, kao i 1201. g., ili su biskupi u toku 12. vijeka zemljište povećavali, nemoguće je reći. Svakako 1201. god. Dubrava predstavlja vrlo velik posjed, kojemu granice teku ovako: (1)

Item prima meta in Donbro incipit ad rivum Glogoniza, iuxta pontem Prodani episcopi versus occidentem, dividens terram Bele ducis. Hinc tendit versus meridiem ad aquam nominatam Sernes que dividit terram Johannis, ibi transitur rivus qui vocatur Caninciza, qui dividit terram Keneginci. Inde ad locum dictum Prilesia ubi sunt signa antiqua in quercu et alia signa renovata, que dividunt metam Isani. Inde ad tiliam signatam ubi erecta est meta terrea. Hinc ad rivum qui nominatur Preteca et dividit terram cum subulcis regis. Hinc tendit ad locum Lupoglau nomine, qui dividit terram filiorum Semerce. Hinc per magnam silvam ad rivum Zelina qui fluens iungit se rivo nominato Cernez, qui dividit terram Macharii comitis et influit flumen Cesma. Hinc procedit secus ripam iam dicti Cesme versus septemtrionem ad locum ubi rivus Velicor iungit se iam dicte Cesme et rivus Velica dividit terram Sumugiensem. De Velica proceditur ad rivum Cognici. Inde ad fontem, ad quem Studens videlicet stat arbor pomorum. Hinc itur per semitam ad geminas quercus decisas quidem sed signorum vestigia adhuc continentes. Deinde proceditur ad rivum Cirqueni iuxta pontem cuius est tilia signata. Hinc ad rivum Sigleni qui influit rivum Xabiniza, quo est fagus signata. Hinc tendit ad magnam viam ad metam Prodani episcopi. Hinc ad torrentem fluentem, inde ad pirum signatam, iuxta eandem est fagus signata. Hinc itur per montem ad rivum Lubenizam. Inde transitur ad rivum Jelceniza, iuxta cuius ripam tendit ad magnam viam, iuxta quam est fagus signata. Hinc per magnam viam ad rivum Glogoniza quo fuerat pons Prodani episcopi, quo stat fagus signata et rivus Glogoniza fluit versus occidentem ad predictum pontem.

Dubrava je jedan od rijetkih srednjovjekovnih posjeda, kojima se granice mogu na osnovu opisa iz 1201. a prema lokalitetima, koji i danas imaju ista ili slična imena, dosta točno odrediti.

Glogoniza: (Glougoniza) danas potok Glogovnica.

Sernes (Cernez): potok Črnac.

Canincica (po Smičiklasu), Camnciza (po Tkalčiću) (3) očito je potok Kamešnica, koji utječe u potok Črnac.

Locus Prilesia: današnje selo Prilesje, jugoistočno od željezničke stanice Vrbovec.

Preteca: potok danas na terenu pod tim imenom nije poznat. Kako je cijelo područje između Prilesja i Lupoglava vrlo močvarno, nije isključeno, da je Preteca naziv koje isušene vode.

Locus Lupoglau: danas mjesto Lupoglav.

Zelina označuje vjerojatnu današnju vodu Staru Zelinu, koja se samo mjestimice odvaja od glavnog toka potoka Zeline. Utječe u potok Črnac.

Cesma je današnja rijeka Česma ili Čazma.

Velica (Velicor): Velika, pritok Česme.

Cognici: potok Konjski, istočni pritok potoka Velike, koji teče kroz Rovišće, a kod Bolča utječe u Veliku.

Cirqueni je vjerojatno naziv malog potoka, koji teče mimo sela Cirkvena, a utječe u potok Žavnicu.

Sigleni potok bit će također koji od pritoka Žavnice, koji danas pod tim imenom u tom kraju nije poznat. Današnje selo Ciglena i Ciglenski potok nalaze se jugoist. od Bjelovara, i bili bi izvan kompleksa nekadašnjeg biskupskog posjeda.

Magna via, po analogiji s drugim slučajevima u srednjovjekovnim ispravama, imala bi biti oznaka za rimsku cestu. (4) Kako kažu, jedna je rimska cesta, koja se odvajala od glavne podravske ceste (Poetovium — Mursa), išla iz Varaždinskih Toplica preko Kozjeg Hrpta i Vratna u kalničkom gorju, u Dubravu i Čazmu. Ona, međutim, nije u literaturi obrađena, pa njen tok do danas nije točno određen, već se samo naslućuje prema nekim tragovima na terenu i po srednjovjekovnim ispravama, u kojima se usput spominje pod različnim imenima. (4) Prema njoj nije moguće odrediti granične točke biskupskog posjeda, to više, što se na tom mjestu govori o sjevernoj međi posjeda, pa je prirodnije, da je cesta, koja se u tekstu triput spominje, išla u smjeru istok-zapad.

Most biskupa Prodana nalazio se gotovo nesumnjivo na mjestu, gdje je ta »velika cesta« prelazila preko potoka Glogovnice. Osim toga se iz isprave razabire, da je »velika cesta« išla uz zemlju biskupa Prodana (valjda njegovu privatnu svojinu), a i danas u tom kraju nalazimo sela Predavec i Predavec Donji. Njihov položaj odgovara pretpostavljenom položaju Prodanove zemlje, a nije nemoguće, da se u njihovim imenima sačuvao neki daleki trag biskupovog imena (v. analogiju Prodanec kod Zeline!).

Torrens fluens — možda koji pritok potoka Lubene.

Lubeniza: danas potok Lubena, što teče kroz selo Lubenu i utječe u Glogovnicu.

Jelceniza rívus nije danas pod tim imenom poznat; vjerojatno koji pritočić Lubene ili Glogovnice, možda je i presahnuo.

Zemlje susjedâ biskupova posjeda Dubrave, koji se u velikom broju u ispravi nabrajaju, nisu istražene, pa im se položaj može samo otprilike odrediti.

Prema navedenim granicama Dubrava je golem posjed, koji obuhvaća na sjeveru područje oko Gradca, Tučenika, Sv. Ivana Žabno i Cirkvene; istočnu mu među čini potok Velika i rijeka Česma, južnu rijeka Lonja i potok Črnac, a zapadnu Stara Zelina i linija Lupoglav—Prilesje—potok Kamešnica (v. kartu 5).

Za potvrdu, da je taj veliki kompleks doista pripadao zagrebačkim biskupima, mogu nam poslužiti imena sela, »koja su pripadala dubravskoj župi i bila u vlasti biskupa zagrebačkih«, (5) a 1503. god. bila su obvezana da daju radnike za gradnju katedrale. To su bila sela: Baholin, Mostovec, Knešci, Paruževac, Markovac, Gradec, Tučenik, Brezovec, Podijalec, Vrhovljani (Marinkovac), Grabetkovec, Šimunčevec, Hagenj, Zekorovec, Gogovec, Bolč, Sogovec, Belčevec, Koritno, Fuka, Ciglena, Otok, Novaki, Torijanovec, Rogarjevec i Lemeš. (6) »Neka od ovih sela danas više ne postoje, jer ih uništiše Turci u toku XVI. vijeka, a neka opet zadobiše drugo ime.« (5)

Jugoistočni dio posjeda Dubrave pao je u turske ruke 1552. god. pri zauzeću Čazme. (7) Sam grad Dubravu Turci nisu nikad osvojili, ali mu je dugo prijetila opasnost. (8) Bio je skoro sasvim pust i zapušten, na što vicekapetan Gašpar Stankovački 1639. god. upozorava zagrebačkog biskupa Vinkovića. (9)

Zagrebački su biskupi još kroz cijelo 17. stoljeće bili gospodari dubravskog posjeda, ali su zemlju biskupskih kmetova sve više prigrabljívali Krajišnici, koji su se naselili po selima tog teritorija. (10) Oni čak mole, da budu podložni kralju i generalima, a ne zagrebačkom biskupu. (11) Time je faktična vlast biskupa u tom kraju pomalo nestajala. Pravno ostaje zagrebački biskup i dalje vlasnik tih zemalja. Tako se još 1672. god. (12) spominju u popisu krajiških mjesta: Iuanecz seu Iuanitsch, castellum episcopi Zagrabiensis; Dombro aliter Dubraua domini episcopi Zagrabiensis ut et Gradecz (munitiones).

Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. god. vraćene su zemlje između Save i Drave Hrvatskoj, (13) ali »sva nastojanja biskupa zagrebačkih, da zadobiju ugrabljena sela, ostala su konačno bezuspješna. Dubravska sela: Dragičevac, Habijanovac, Srpska Kapela, Lipovčani, Marinkovac, Mostari, Prnavorovac, Vukšinac i Zvekovac pripala su trajno Krajini.« (14)

Isto se definitivno dogodilo 1777. god. s Ivanić-Gradom i Kloštar-Ivanićem. Za njih je zagrebački biskup dobio odštetu u drugim imanjima. (15)

Granicom Vojne Krajine postala je Lonja. (16) Na njezinoj je zapadnoj obali biskup zadržao zemlje, pa je nadbiskupsko imanje Prečec (između Lupoglava i Ivanić-Grada) ostatak golemog biskupskog posjeda, koji se čitav 1201. god. zove Dubrava. Isto su tako zemlje sjeverozapadnog dijela nekadašnjeg posjeda Dubrave ostale donedavno u vlasništvu zagrebačkih nadbiskupa (imanje Gradec južno od Križevaca). Na toj graničnoj točki svog posjeda Dubrave imali su biskupi utvrdu (castellum) za obranu protiv Turaka. (17) Tamo se 1598. spominju i »nobiles praediales unius sessionis episcopatus Zagrabiensis«. (18)

Na području srednjovjekovnog biskupskog imanja Dubrave spominju se u popisu župa iz 1334. god. (19) dvije crkve u Dubravi, a po jedna u Gradecu, Lubeni (s dvije kapele), Ivaniću i Lupoglavu.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 9.
2. Smičiklas, Cod. dipl. II, doc. 42, p. 42.
3. Tkalčić, Mon. episc. zagr. I, p. 13.
4. Klemenc, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb (Beograd 1938), p. 107.
5. Lj. Šustek, Dubrava u povijesti i njena okolina (Zagreb 1929), p. 25.
   Marcelović J. Synopsis diplomatum aliorumque monumentorum rednum Croatiae respicentium ab anno 1237. ad annum 1693. chronologice disposita (prijepis u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti; signatura II d 237).
6. Kerchelich, Hist. cath. eccl. zagr. part. I. tom. I., p. 206.
7. Srkulj, Hrvatska povijest u 19 karata (Zagreb 1937), karta 13.
8. E. Laszowski, Monumenta Habsburgica II, doc. 446, p. 441.
9. R. Lopašić, Spomenici Hrv. Krajine II, p. 207.
10. R. Lopašić, Spomenici Hrv. Krajine II, p. 303.
11. R. Lopašić, Spomenici Hrv. Krajine III, p. 439.
12. R. Lopašić, Spomenici Hrv. Krajine II. p. 345.
13. Srkulj, op. cit., karta 14.
14. Šustek, op. cit., p. 62.
15. J. v. Csaplovich, Slavonien und zum Theil Croatien (Pesth 1819) I, p. 88.
16. Srkulj, op. cit., karta 17.
    Csaplovich, op. cit., p. 90.
17. R. Horvat, Grádec kod Križevaca (»Hrv. prošlost« III, p. 31.)
18. Porezna knjiga križevačke županije 1598. — Drž. arhiv u Zagrebu (prema R. Horvatu).
19. J. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334. (»Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 445).

9. GORE (Gorra)

Godine 1201. (1) među ostalim posjedima kralj Emerik potvrđuje zagrebačkom biskupu i posjed »Gorra apud sanctum Clementem«. Iz samog imena posjeda doznajemo, da se radi o zemljama uz današnje selo Gore (jugozapadno od Petrinje), gdje su templari imali u srednjem vijeku crkvu sv. Klementa. (2)

Opis granica prilično je kratak, a glasi:

Item in Gorra apud sanctum Clementem prima meta est iuxta villam Oropoc rivus Lescouz qui influit rivum Petrina. A quo tendit ad portum Zebedei, a quo tendit ad montem Gradez. Deinde ad arborem castaneam, quo stat meta terrea a qua tendit versus meridiem ubi est meta sancti Ladislai regis, ubi erecta est meta, a qua tendit ad magnam fossam. Inde tendit ad rivum Poníqui, hinc ad montem ad salicem iuxta viam, hinc ad vallem ubi est fons Mirogna. Inde per vallem ad rivum Cremenitez, inde ad magnam stratam in monte, a qua tendit ad rivum predictum Lescoues.

Lokaliteti, koji se spominju kao međašnji, jesu ovi:

Villa Oropoc — nepoznat.

Rivus Lescouc (Lescoues) qui influit rivum Petrina = potok Leskovec, istočni pritok potoka Petrinje, utječe, južno od sela Čuntića.

Rivus Petrina — potok Petrinja.

Portus Zebedei — vjerojatno jedan od prijelaza na Kupi.

Mons Gradez — vjerojatno brdo Grad (194 m), sjeverno od sela Gora.

Meta s. Ladislai regis — nepoznat.

Rivus Poniqui — nepoznat.

Rivus Cremenitez — nepoznat.

Magna strata — možda cesta iz Petrinje u Gradec.

Prema opisu iz 1201. god. biskupski bi se posjed Gore prostirao od donjeg toka potoka Petrinjice (sjeverno od ušća potoka Leskovca) prema zapadu. Brdo Grad (194 m) u blizini sela Gore i neki do danas neobjašnjeni lokaliteti južno od njega tvorili bi mu otpriliike zapadnu i južnu granicu. Sjeverna mu je međa vrlo vjerojatno bila rijeka Kupa, to više što je Kupa izrijekom spomenuta kao južna granica Gorama susjednog biskupskog posjeda Odre (v. 10 i kartu 6).

Biskupski se posjed Gore pod tim imenom i u opsegu opisanom u ispravi iz 1201. god. kasnije više ne spominje. Sam grad Gore bio je još sredinom 13. vijeka u vlasti biskupa, jer je prema Marcelovićeu (3) zagrebački biskup 1255. god. izdao neko pismo »apud S. Clementem in nova villa episcopali in Gora«.

U ispravama se javljaju često vijesti o Hrastovici (posjedu i utvrdama), koja leži u samom posjedu Gore (prema opsegu iz 1201. god.) uz njegovu istočnu granicu.

Posjed Hrastovicu predao je 1292. god. (4) zagrebački biskup Ivan banu Radoslavu kao trajnu svojinu.

Godine 1325. (3) ponovo je pribavio zagrebački biskup Ladislav u nekoj parnici utvrdu (castrum) Hrastovicu zagrebačkoj crkvi. Valjda se borba zbog Hrastovice i dalje vodila, jer isprava iz 1326. god. (5) spominje također, da je Hrastovica vraćena biskupu.

Godine 1334. kupio je biskup Ladislav posjed Vinodol u blizini Hrastovice. (3)

Kralj Karlo I. 1335. god. (6) zaštitio je biskupske zemlje Vinodol kod Hrastovice, Berezd (danas nepoznat) i Peek (valjda Peć ?) na području, koje je 1201. god. pripadalo posjedu Gore.

Kralj Ludovik 1352. god. (7) na temelju isprave Karla Roberta iz 1328. god. potvrđuje međe posjeda Vinodol.

Uz granice biskupskog posjeda Gore, kako su opisane 1201. god., dobio je zagrebački kaptol 1480. god. u zalog, a kasnije definitivno od kneza Martina Frankopana utvrde Gradac i Petrinju i neke zemlje. (8)

Godine 1552. (9) spominju se »tvrđave hrastovičke« u molbi gubernatora zagrebačke biskupije za pomoć kod obrane biskupskih gradova u borbi protiv Turaka.

Godine 1563. (10) u popisu mjesta na Granici navedeni su ovi biskupski gradovi, koji se nalaze na teritoriju nekadašnjeg posjeda Gore ili u njegovoj blizini: »Thurn Klinbnagor« (?), »Thurn und ringhmauer Pötsch bey Hrastobiz« (Peć) kod Petrinje, »Statt Hrastowicza mit zwaien schlössern und dem khloster daselbst«, »Kierchthurm h. Khreuz«. Čini se, da u to doba grad Gore nije više pripadao zagrebačkom biskupu, jer ista vijest kaže: »Schloss und markht Gore den h. graffen von Schlun zuegehörig«, a Vinodol »dem h. Kheretschin zuegehörig.«

Kroz cijelo 17. stoljeće Hrastovica je još uvijek biskupski grad, što se razabira iz isprave iz 1672. (11), 1687. (12), 1689. (13) i 1697. god. (14)

Na prijelazu iz 17. u 18. vijek čini se, da se počelo zagrebačkom biskupu osporavati pravo na zemlje među Kupom i Unom, jer biskup Stjepan Seliščević 1708. god. to svoje pravo brani pred banom. (15) I 1711. god. upravitelj biskupskih dobara primoran je braniti te zemlje od zapovjednika petrinjske utvrde. (16)

Vjerojatno su u toku vremena biskupske zemlje srednjovjekovnog posjeda Gore prešle u ruke Krajišnika.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 10.
2. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. god. (»Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«), p. 416.

3. J. Marcelović, Synopsis diplomatum aliorumque monumentorum regnum Croatiae respicientium ab anno 1237. ad annum 1693. chronologice disposita (prijepis u arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti; signatura II d 237).
4. Smičiklas, Cod. dipl. VII, doc. 88, p. 106.
5. Smičiklas, Cod. dipl. IX, doc. 262, p. 320.
6. Smičiklas, Cod. dipl. X, doc. 178. p. 243.
7. Tkalčić, Monumenta episcopatus Zagrebaiensis II (Zagreb 1874), p. 120.
8. Barlè, Gorički arciđakonat prije turskih provala (»Katolički list«, Zagreb 1913), p. 308.
9. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine III, p. 419.
10. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine III, p. 427.
11. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine II, p. 345.
12. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine II, p. 380.
13. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine II, p. 392.
14. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine III, p. 60.
15. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine III, p. 212.
16. Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine III, p. 257.

10. ODRA (Odera)

U ispravi kralja Emerika od 1201. (1) navode se poslije međa posjeda Gore međe susjednog posjeda Odre, čije ime u toj ispravi glasi na jednom mjestu: Odera.

Granice posjeda u originalu su opisane ovako:

Item iuxta Odera prima meta est rivus Dobon, hinc tendit ad quercum Citei, que dividit metam Joan, hinc ad pirum, de piro ad ulmum, quo stat meta terrea. Hinc tendit ad metam lapideam, hinc ad arborem castaneam, a qua procedit ad tiliam iunctam quercui. Hinc ad arborem ab incolis nominatam vrsam, inde ad quercum sub umbra cuius transeuntes quiescunt. Hinc ad flumen Culpa quod fluit versus meridiem ad rivum que dicitur parva Mosceniza. Hinc ad sepulcrum Seledini, hinc ad paludem Piavisemam, hinc ad locum Preidaca unde dirigitur versus orientem descendens ad rivum Zepniza, hinc ad quercum dictam dobrodoeb, hinc ad populum stantem iuxta Zawam, quo transitur Zawa et tendit ad mortuam Odram, que dividit terram cum Machario comite.

Geografske i topografske oznake, koje se u tom opisu spominju (ne uzevši u obzir pojedina drveta, koja su davno nestala, i zemlje označene imenom vlasnika, kojima je danas vrlo teško ući u trag), bile bi ove:

Rivus Dobon — potok Duben, pritok Odre, koji u nju utječe jugoistočno od Lekenika.

Flumen Culpa quod fluit versus meridiem ad rivum qui dicitur parva Mosceniza. »Kupa koja teče prema jugu« odnosi se na onaj dio njezina toka, gdje ona nakon utoka potoka Obeda skreće prema jugu i čini okuku oko Male Gorice i Bresta. Granica ovoga biskupskog posjeda ide niz tok Kupe do mjesta, gdje u nju utječe potok Mošćenica.

Sepulcrum Seledini (Seledinov grob) Laszowski (2) traži »negdje među Odrom i Kupom u kutu, što ga ove dvije vode čine od Dužice do Siska«. Međutim, prema daljem opisu granice biskupskog posjeda Seledinov bi se grob imao nalaziti nekako u pravcu između utoka potoka Mošćenice u Kupu i potoka Sepčine u Savu, dakle u okuki Kupe južno od Siska pred njezinim utokom kod Capraga. U istom predjelu treba tražiti močvaru (palus Piavisema) i »locus Preidaca«, koji danas pod tim nazivima nisu poznati.

Rivus Zepniza sigurno je istovetan s današnjim potokom Sepčinom, koji utječe u Savu istočno od Capraga.

Zawa = rijeka Sava, koju prelazi granica biskupskog posjeda, da bi došla na Mrtvu Odru (mortua Odra) i uz njen tok do potoka Dubena, gdje je opis počeo.

Prema tome, sjeverna granica biskupskog posjeda Odre bio bi potok Duben, zapadna bi bila zemljana međa označena u ispravi drvećem i kamenjem (nekako u blizini potoka i bare Obed), a od njegova ušća rijeka Kupa, koja ujedno predstavlja južnu granicu. Od utoka Mošćenice u Kupu do utoka Sepčine u Savu bi opet išla kopnom, a zatim bi opet kopnom, prešavši rijeku Savu negdje kod Galdova Kaptolskog, stigla do Mrtve Odre, po kojoj bi išla do ušća potoka Dubena. Time dobivamo prilično jasno omeđeno područje biskupskog posjeda Odre (v. kartu 6).

Godine 1215. (3) poklonio je zagrebački biskup Stjepan zagrebačkom kaptolu »predia Sciteh et Odra, Pribisseu et Drencina«. U darovnici se veli, da ne smeta, što su ti prediji »u velikom privilegiju« kralja Emerika od 1201. god. (1) ubrojeni u biskupska dobra. U spomenutoj ispravi biskupa Stjepana međe poklonjenih zemalja nisu opisane, jer je to učinjeno u »privilegiju«.

Godine 1217. (4) u skupnoj potvrdi zemalja zagrebačkog kaptola, koju mu je izdao kralj Andrija, kaže se, da je biskup Stjepan poklonio kaptolu zemlje Pribiševo, Drenčinu, Odru i Sisak, ali je poništio darovanje zemalja Odra i Sisak. Kasnije je na molbu kanonika obnovio poklon u prvobitnom opsegu.

Od četiri darovane zemlje tri su sačuvale imena u naseljima: Sisak, Odra i Drenčina, dok je Pribiševu danas nemoguće ući u trag. Tri poznata predija nalaze se u jugoistočnom dijelu biskupskog posjeda Odre prema opisu njegovih granica iz 1201., pa nije jasno, da li je biskup Stjepan 1215. poklonio kaptolu cijeli svoj posjed Odru ili samo njegov jugoistočni dio oko spomenutih centara.

Ukoliko kanonici nisu već 1215. dobili cijelo područje između potoka Odre, Dubena, Obeda i rijeke Kupe (čitav biskupski posjed Odru), morali su sjeverni dio posjeda Odre steći samo malo kasnije, jer potvrda kralja Andrije (4) osim što spominje Stjepanov dar kaptolu (Sisak, Odru, Pribiševo i Drenčinu) govori posebno o posjedu D u ž i c i (Dolsica), (5) za koju — prema opisu njenih međa — razabiramo, da je sjeverni susjed spominjanih kaptolskih zemalja oko Siska. Kao istočna međa posjeda Dužice navedena je Odra, najsjevernija je točka Lekenik (Lihcinnihc), a zapadna granica močvara Obed. Na jugu graniči taj posjed s drugim »kanoničkim zemljama (metae canonicorum), očito s predijima Drenčinom, Odrom, Siskom i Pribiševim.

U 14. stoljeću to područje kaptolskih posjeda među Kupom i Odrom javlja se pod zajedničkim imenom »comitatus de Zitech«, ali se u njemu samom poimence spominju pojedini prediji (v. Kaptolski statut 1334.) (6), i to:

predium Scelane (Sela) (7)
„ Stopnik (Stupnik)
„ Jazuenik (Jazvenik)
„ Petrouch (Petrovac)
„ Strelechk (Strelečko)
„ Writ (Vurot)
„ Goricha (Mala Gorica)
„ Colpatw cum Racoua (Rakovbok)
„ Lahen (Lahen)
„ Pyauechna (Pijavično)
„ Chernechtw (Črnec)
„ Vynodol (Vinodol). Vinodol se u to vrijeme spominje kao biskupski posjed. Vidi o tome: »Gore«.

Vrlo detaljan opis granica kaptolskog kompleksa zemalja u blizini Siska sadržava isprava kralja Ludovika iz 1352. (8), koja u »kaptolsku zemlju i posjed Sisak« (terra et possessie capituli Scitech vocata) ubraja i zemlje iz Stjepanove darovnice i Dužicu, dok istočna granica prelazi Odru (mrtvu i živu), te kaptolsko imanje dopire do Save. Određena je približno i zapadna granica posjeda, koja prolazi između Vureta (Vryuch) i Bresta, i to tako, da Brest ostaje izvan kaptolskog zemljišta i pripada topuskom opatu. Mnogo kasnija vijest (iz 1672.) (9) veli, da je u 17. vijeku i obližnja utvrda (castrum) Gorica (misli se: Mala Gorica) pripadala zagrebačkom biskupu, a ne kaptolu, pa prema tome, u »comitatus de Scitech« zagrebačkog kaptola nisu na zapadnoj strani ušle sve zemlje, koje je 1201. obuhvaćao biskupski posjed Odra.

Na području tih svojih posjeda sagradio je kaptol 1544. (10) utvrdu Sisak, koja je odigrala važnu ulogu u borbi protiv Turaka.

Te svoje posjede sjeverno od Kupe, a u blizini Siska zadržao je kaptol zagrebački u svom vlasništvu sve do nedavne agrarne reforme.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 10.
2. Laszowski, Šest bilježaka iz listina XIII. vijeka (»Vj. arheol. društva« N. S. 1900, p. 208).
3. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 121, p. 138.
4. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 154.
5. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 156.
6. Tkalčić, Mon. episc. Zagr. II (Zagreb 1874), p. 61.
7. Prijevod naziva prema Laszowskom, Hrv. povijesne građevine (Zagreb 1902), p. 184.
8. Tkalčić, Mon. episc. Zagr. II, p. 117.
9. Lopašić, Spomenici Hrv. Krajine II, p. 34.
10. Laszowski, Hrv. povj. građevine, p. 186.

11. PODGORJE — PETROVINA

Skupna potvrda zemalja zagrebačkog biskupa iz 1201. god. (1) među ostalim nabraja i međe posjeda »in villa Podogoria«. Tekst, koji se na to odnosi, glasi: »Item in villa Podogoria prima meta est iuxta fluvium Volaula, dividens metam cum Lada, hinc tendít versus orientem ad montem, ubi est quercus, ubi renovata est meta, hinc per vallem ad rivum Locauc, ubi renovata est meta et fluens versus meridiem dividit metam cum Stephano comite. Hinc ad metam Sculis, ubi renovata est meta in quercu, hinc versus occasum trans rivum Volaulam renovata est meta cespitibus ubi est salix, hinc tendit ad montem Istenec, ubi erecta est meta terrea dividens metam Wlc. Inde tendit versus occasum per viam ad pontem Tolomas, qui est in fluvio Suibini, hinc versus septemtrionem tendit in montem ubi est meta predicti Lada ín quercu. Hinc versus orientem ad quercum ad vineam Hclapogna, qui est decimator episcopi, de qua tendit ad rivum Heuni, qui iungitur predícto rivo Volaule.«

Po potocima Volavju i Svibenu možemo lako zaključiti, da se biskupski posjed Podgorje nalazio u plješivičkom Prigorju. Za lokalitete u kraju južno od plješivičkog i žumberačkog skupa gora, naziv se Podgorje u ispravama više put spominje, a naznačuje različne položaje na terenu. Čini se, da on zapravo označuje čitavo područje kako to danas označuje naziv Prigorje. Ime Podgorje javlja se 1261. i 1263. god. (2, 3) uz crkvu sv. Marije, koja je istovetna s današnjom crkvom u Volavju. Godine 1257. Podgoria je

ime današnjeg potoka Reka, koji teče kroz Jastrebarsko, (4) a u popisu župa iz 1501. god. crkva sv. Ane (danas selo sv. Jana) ima oznaku »in Podgorya«. (5)

U onom kraju plješivičkog Prigorja, gdje prema danas poznatim imenima potoka imamo tražiti biskupski posjed ili selo (oko sela Petrovine) Podgorje se kao naziv na terenu danas ne spominje. Međutim, možemo dosta sigurno zaključiti, da nekadašnje biskupovo selo Podgorje odgovara današnjoj Petrovini.

U popisu župa iz 1334. god. (2) neposredno iza crkve u Volavju navedena je crkva sv. Petra »de Biskupech«. Taj nas naziv nesumnjivo upućuje na činjenicu, da je tamo nekoć biskup imao posjed (v. analogiju s biskupskim posjedom Biškupcem kod Varaždina i Zeline!). Red, kojim su nabrajane crkve u popisu župa, određen je često, iako ne uvijek, teritorijalnom blizinom.

Vjerojatno je naziv Volavje označivao u srednjem vijeku teritorij širi od današnjeg sela Volavja, jer se 1334. god. spominje kaptolski posjed »possessio ad sanctum Petrum in Volaula«. (6) Crkva sv. Petra također prema vijesti iz 1334. god. i iz istog historijskog izvora, (2) nalazila se u Biškupcu, pa je gotovo nesumnjivo, da je biskupski posjed Podgorje, kako ga spominje isprava iz 1201. god. bio u kraju oko današnjeg sela Petrovine. Selo »Petrowyna« sa crkvom sv. Petra javlja se već 1501. godine u popisu župa, (5) a i kasnije (1596.), (7) a ime se sela uzdržalo do danas. Da se naziv Biškupec izgubio još u srednjem vijeku, razumljivo je iz činjenice, što je zagrebački biskup već 1235. god. svoj »posjedić Podgorje« (terrula de Podgoria) darovao zagrebačkom kaptolu (8), a 1237. god. ponovio to darovanje kao zamjenu za posjede Vugrovec i Zelinu (9) (v. 3 i 17). Ime, koje je označivalo vlasništvo biskupovo, još se neko vrijeme sačuvalo, a kasnije se u narodu zaboravilo.

Izloženo se može zaključivati o položaju biskupova posjeda Podgorje na temelju historijskih izvora. Terenska istraživanja lokaliteta iz isprave od 1201. god. potvrđuju to mišljenje.

Granica »in villa Podogoria« počinje »iuxta fluvium Volaula«, što bi značilo kod Petrovine uz potok, danas zvan Volavčica; kako ćemo vidjeti kod završne međe, vjerojatno u blizini ušća potoka Stupnja. Granica kreće prema istoku na brežuljak, što bi odgovaralo brežuljku, na kome se nalazi današnje petrovinsko groblje s kapelom sv. Tela (v. o tome kasnije!). Odatle se spušta u dolinu k potoku Lukavcu, koji je i danas pod istim imenom poznat okolnom stanovništvu. Po njegovu toku ide međa na jug do njegova utoka u potok Malunčicu. Odatle skreće na zapad prelazeći potok Volavčicu, i, vjerojatno, mimo današnju kapelicu sv. Ivana (na cesti Volavje—Petrovina) i uskom krčevinom kroz šumu, u kojoj se i danas vide kameni međaši, a narod je zove »meja«, ide do brežuljka, pod kojim se nalazi izvor. Preko njega se nastavlja prema zapadu putem do mosta na potoku Svibenu. Taj most i

danas postoji na šumskoj cesti, koja iz Petrovine vodi u Gornju Kupčinu, a poznat je među okolnim stanovništvom pod imenom »mostec«. Od mosta zakreće granica na sjever, vjerojatno uz tok potoka Svibena, do brežuljka (»Vrh«), koji je i danas prekriven vinogradima. Spuštajući se s njega prema istoku međa dolazi na potok, koji se u ispravi od 1201. god. zove Heuni. Kako nema u blizini drugog potoka ni potočnog korita, imenom se Heuni očito nekad nazivao današnji potok Stupanj, koji kod Petrovine utječe u potok Volavčicu. Niz tok Stupnja granica bi išla do njegova ušća, gdje bi ujedno bila i početna točka opisane međe (v. kartu 7).

Pri utrđivanju lokaliteta, koji omeđuju nekadašnji biskupski posjed Podgorje, udaljila sam se od mišljenja E. Laszowskoga, (10) koji smatra da »mons Istenec« odgovara brežuljku, na kome se nalazi kapela sv. Tela. Iz same isprave proizlazi, da to ne će biti moguće, jer se jasno veli, da se Istenec nalazi zapadno od potoka Volavčice, dok brežuljak sv. Tela leži istočno. Ja za »mons Istenec« smatram najviši brežuljak (151 m) zapadno od potoka Volavčice u njenu toku između Petrovine i Volavja, pod kojim je izvor (»zdenec«), među narodom poznat zbog vrlo hladne vode. U tome me potkrepljuje činjenica, da se mjesno ime »Zdenci« više puta javlja u ispravama u obliku »Izdency«, (10) pa mi se ne čini nevjerojatnim, da bi naziv »Istenec« bio neki iskrivljeni oblik (možda madžarizirani) riječi »zdenec«, i da bi brežuljak bio označen po izvoru na svome podnožju.

Dvije vijesti o tom posjedu u 15. stoljeću donosi Juraj Marcelović (12): Godine 1413. čazmanski je kaptol po kraljevu nalogu izvršio reambulaciju međa posjeda zagrebačkog kaptola, tada zvanog »Volavja aliter Petrovina«. Godine 1442. knezovi krčki, modruški i senjski Stjepan i Martin Frankopan držali su u svojoj vlasti i kaptolski posjed Petrovinu. Kralj ih je opominjao, da ga vrate crkvi.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 10.
2. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334. (»Kulturno-povijesni zbornik zagr. nadbiskupije«), p. 438.
3. Laszowski, Stara hrvatska županija podgorska (Zagreb 1899), p. 15.
4. Ibidem.
5. Rački, Popis župa iz g. 1334. i 1501. (Starine IV), p. 218.
6. Tkalčić, Statut Ivana, arhiđakona goričkoga (Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, Zagreb 1874).
7. Strohal, Jedan prilog za povijest svećenstva arciđakona goričkoga iz g. 1596. (Vjesnik drž. arhiva III, 1928), p. 198.
8. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 391, p. 449.
9. Smičiklas, Cod. dipl. IV, doc. 39, p. 43.

10. Laszowski, op. cit., p. 10.
11. Smičiklas, Cod. dipl. IV, p. 280, 609; V, p. 27, 47, 369; VI, p. 15, 136.
12. J. Marcelović, Synopsis diplomatum aliorumque monumentorum regnum Croatiae respicientium ab anno 1237. ad annum 1693. chronologice disposita (prijepis u arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, signatura II d 237).

* Rožić, Prigorje, narodni život i običaji (Zbornik za narodni život i običaje; knjiga XII, XIII, Zagreb 1907, 1908).

12. DUŽA

Ubikacija posjeda, zvanog u ispravi iz 1201. (1) »Dusa«, bila bi gotovo nemoguća, kad bi se opis njenih granica promatrao sam za sebe, bez veze s tekstom isprave, koji dolazi za njim. Isto je tako s pitanjem posjeda, koji u ispravi dolazi poslije opisa posjeda »Dusa«, a zove se 1201. »Gasca«. Naprotiv, za posjed »Wasca«, koji je naveden poslije opisa zemlje »Gasca«, lako zaključujemo, da mu se uspomena sačuvala do danas u istočnopodravskom malom selu Vaški. Pođemo li u topografskom istraživanju od Vaške kao poznatog mjesta, naći ćemo u njenoj bližoj i daljoj okolici neke od lokaliteta, koji se spominju 1201. u opisu granica ne samo tog posjeda, već i zemalja »Dusa« i »Gasca«. U toku izlaganja će se vidjeti, da su se sva ta tri posjeda nalazila istočno od Virovitice i da su se s vremenom oko njih okupile i druge zemlje, tako da je u istočnoj Podravini zagrebački biskup imao veliko područje. (2)

Tekst citirane isprave, koji se odnosi na posjed »Dusa«, glasi u originalu:

Item in Dusa prima meta est locus qui nominatur Vrcuta. Hinc tendit versus orientem ad Obres, hinc ad quercum signatam, que dividit terram Tolimen, hinc versus meridiem ad locum, qui dicitur Macra, ubi est meta dividens terra Zuluc. Hinc ad locum qui dicítur Boga-Toufeu. Hinc versus occidentem, ad metam terream, que est inter ecclesiam sancti Jacobi et sancti Stephani. Hinc ad quercum signatam et metam terream que dividit terram Radozlau. Hinc versus septemtrionem ad metam terream ubi est quercus signata dividens terram Petrí filii Tatar. Hinc revertitur ad primam metam Vrcuta dividens terram Hensa.

Latinski oblik »Dusa«, po analogiji s drugim imenima, koja postoje i danas, a u kojima je s pisano mjesto ž (na pr.: Obres — Obrež, Bresnica — Brežnica, Losenica — Loženica, danas potok Lužanica), značilo bi našu riječ »Duža«. To je ime danas na terenu nepoznato, pa po njemu ne možemo utvrditi, gdje se nalazio crkveni posjed tog imena. Potrebno je promotriti tok granica posjeda prema citiranom odlomku isprave iz 1201., da bi se položaj te zemlje donekle odredio.

Istočna granica počinje kod mjesta »V r c u t a«, koje je danas pod imenom tog oblika nepoznato. Zatim se spominje O b r e ž. To je donedavno bila velika gusta šuma, a danas je samo ostatak šume među obrađenim poljima. Leži sjeverno od ceste, koja vodi od sela Gradine u selo Gaćište, sjeveroistočno od Suhopolja. »Obrež« je vjerojatno u srednjem vijeku bio ne samo ime šume, već i naselja, jer se u popisu župnika iz 1501. god. (3) u arhiđakonatu Gvešće spominje uz druge župnike u tom kraju i Petar, župnik u Obrežu (plebanus de Ebrees), što je nesumnjivo iskrivljeni oblik riječi »Obrež«.

Južna granica posjeda ide k lokalitetu »M a c r a«, što je madžarizirani oblik hrvatske riječi Mokro. I danas postoji u tom kraju sjeverozapadno od Obreža Mokro polje, a nešto dalje na jug između sela Naudovca, Kapana i glavne ceste predjel Mokreš. Vjerojatnije je, da se misli Mokreš, jer se radi o južnoj granici posjeda, iako se možda u srednjem vijeku i veće podvodno područje, kakvih i danas u tom kraju ima dosta, zvalo tim ili sličnim imenom. — Još veću poteškoću čini druga točka južne granice: B o g a - T o u f e u, kojoj je danas nemoguće ući u trag.

Zapadnu zemljanu među između c r k a v a s v. J a k o b a i s v. S t j e p a n a nemoguće je odrediti, jer takve crkve danas ne postoje, a ne spominju se ni u popisu župa iz 1334. ni 1501. god. (3, 4) Trag crkvi sv. Stjepana možda možemo tražiti u župnoj crkvi u Lukaču, sjeverno od Virovitice, gdje se uz zaštitnika današnje crkve sv. Luke slavi i sv. Stjepan (analogni slučaj za pojavu, da je glavni zaštitnik crkve promijenjen, a postoji običaj svetkovanja uz novog i prijašnjeg zaštitnika, nalazimo u Čađavici. Crkva je danas posvećena sv. Iliji, a slavi se još uvijek sv. Martin, kojemu je bila posvećena 1334. god.) (4) Crkvi sv. Jakoba u tom kraju danas nema traga, pa zapadnu granicu posjeda Duže nemamo po čemu utvrditi. Ona bi se valjda imala poklapati s granicom virovitičke i križevačke županije, jer po tvrdnji Csankija (5) biskupska imanja u drugoj polovini XV. vijeka i na početku XVI. pripadaju području križevačke županije, a Šišić (6) je mišljenja, da su baš ti posjedi priječili virovitičku županiju, da se rašíri na istok (v. kartu kod Šišića!).

Kako god tekle zapadna i sjeverna zemljana međa, o kojoj isprava ne veli ništa točnije, vrlo je vjerojatno, da su one obuhvatile u opseg posjeda Duže današnje selo Gradinu i sjeverno od njega veliki kompleks zemalja, zvanih i danas Dužine. Te su zemlje bile do nedavne agrarne reforme vlasništvo župne crkve u Gradini, a svoje ime vuku vjerojatno od staroga crkvenog posjeda Duža. Lako je moguće, da je predjel Dužine župa u Gradini dobila pri svom osnutku 1761. god. (7) neposredno od zagrebačke biskupije, t. j. iz kompleksa njenih bivših zemalja, to više, što su Dužine vlasništvo župe od pamtivijeka, t. j. valjda od njena osnutka. Kako sjeverna granica posjeda Duže u opisu međa iz

1201. god. svršava, a istočna počinje lokalitetom, pisanim »Vrcuta«, znači, da je »Vrcuta« ležala na sjeveroistočnoj točki posjeda. Još na kraju 19. vijeka u zemljišnim knjigama porezne općine Detkovac (zemljišno-knjiški ured u Virovitici) na sjeveroistoku predjela Dužine nalaze se uz Dravu rudine imena: Vrtovača, Izvrtnjevo i Izvrtljevo. Vrlo je vjerojatno da je »Vrcuta« stariji, možda madžariziranjem i latiniziranjem iskrivljeni naziv tog lokaliteta.

Iskopavanja u Gradini, gdje seljaci pokazuju mjesto nekadašnjih ruševina, kojima danas nema traga, mogla bi utvrditi, ne radi li se tu možda o srednjovjekovnoj utvrdi, kakvih je bilo više po biskupskim posjedima. Osim toga, prema istraživanjima Kukuljevićevim (8) išla je kroz Gradinu rimska cesta, koja je sigurno tu kao i u drugim krajevima služila u srednjem vijeku prometu, pa je moguće, da su tu kao i na drugim svojim posjedima biskupi izabrali centar uz koju od glavnih prometnih žila, što je i Tkalčićevo mišljenje. (9)

Prema svemu izloženome dosta je vjerojatno, da se nekadašnji biskupski posjed Duža prostirao od zemalja zvanih Dužine na sjeveru s krajnjom sjeveroistočnom točkom uz Dravu kod Detkovca, do Mokreša na jugu, od Obreža na istoku, nekako valjda prema Lukaču na zapadu, sa središtem možda u Gradini ili u njenoj blizini (v. kartu 8).

Duža se poslije 1201. god. ni kao posjed tog imena ni kao geografski naziv u historijskim izvorima, meni pristupačnim, više ne spominje.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 11.
2. J. Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti (Osijek 1910), p. 99.
3. F. Rački, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. (»Starine« IV, p. 207—208.
4. J. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od g. 1334. (»Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 442).
5. Csanki D., Körösmegye a XV-ik szazadban (Budapest 1893), p. 55.
6. F. Šišić, Županija virovitička u prošlosti (Osijek 1890), p. 49.
7. Liber memorabilium parochiae Gradina (rukopis u župnom uredu u Gradini).
8. I. Kukuljević, Panonija rimska (»Rad« XXIII, p. 23).
9. I. Tkalčić, Otpor i buna radi desetine u biskupiji zagrebačkoj u XIV. vijeku (»Rad« XLIX, p. 175).

13. GUŠĆE — GAĆIŠTE

Tekst, koji govori o posjedu »Gasca«, glasi (1):

»Item in Gasca prima meta est de terra in qua est tilia iuxta quam est quercus. Hinc tendit ad rivum Bresniza, hinc ad rivum Jagen, qui iungitur dicto rivo Bresnica. Hinc tendit versus septemtrionem ad metam terream ubi est quercus signata. Hinc extenditur per campum ubi sunt mete de terra usque ad piscinam, que dicitur Gasca, dividens terram Deuneser. Hinc transit predictam Gascam ad populum signatam ubi est meta terrea et quercus signata. Hinc tendit per viam, iuxta quam sunt mete terree ad pirum signatam. Hinc ad arbores signatas et metas iuxta villam ad paludem Sered, qui versus occidentem influit rivum Zomou, qui fluit usque ad portum Lourui, ubi est meta terrea dividens terram Pousa. Hinc ad pirum signatam deide per silvam in longum ad predictam tiliam que dividit terram Nicolai.«

Drugi biskupski posjed istočne Podravine zvan je u ispravi 1201. god. »Gasca«. On leži oko potoka Brežnice, dakle istočno od posjeda Duže. Ime »Gasca« tumači J. Ćuk u svojoj raspravi: »Podravina od Bednje do Voćinke i susjedna područja do polovice XIV. vijeka«. (2) On kaže: »Često spominjani arhiđakonat Gušće dobio je svoje ime od stare župe Gušće ... Mislimo, da su se župa i arhiđakonat baš ovako zvali. U latinskim ispravama dolazi oblik »Guesca«, »Guesche«, (3, 4) što se najjednostavnije tumači s hrvatskim Gušće. Oblik se »Gasca« (1) tome ne protivi, jer je to samo pomađareno Gušća, kao i »Gossa«. (3) Današnje je Gaćište doista isto s biskupskim posjedom »Gasca«, ali je Gaćište nastalo uslijed krivog i nehrvatskog izgovaranja i ispisivanja Gušća, kako to nije osamljeni primjer.«

Zaista je gotovo nesumnjivo već po položaju sela Gaćišta, koje leži nešto zapadnije od potoka Brežnice, — što se poklapa s opisom položaja biskupske zemlje »Gasca« 1201. god. — da je današnje Gaćište nastavak naselja na srednjovjekovnom biskupkom posjedu ili je nastalo u njegovoj blizini preuzevši ime, koje se pod utjecajem madžarskog u narodnom govoru iskrivilo.

Taj posjed, t. j. njegove međe opisane su u toku 13. stoljeća dva puta: prvi put u citiranoj ispravi iz 1201., gdje su spomenute samo u glavnim crtama, a posjed nosi ime »Gasca«, a drugi put 1293. (4) kad zagrebački biskup kao feudalni gospodar daje posjed Gušće blizu Vaške (»possessio ecclesie nostre Guesche vocata circa Vaska existens«) obitelji Moslavačkih kao svojim predijalcima. Tom su prilikom granice posjeda detaljnije opisane, ali, na žalost, pomoću geografskih naziva, kojih većina nije na terenu više poznata. Promjene zemljopisnih imena nisu u tom kraju ništa neobično, jer se stanovništvo u vrijeme turskih provala velikim dijelom izmijenilo.

Granica posjeda Gušće, upotpunjujući jedan opís drugim, išla bi otprilike između gornjeg toka Brežnice i njena pritoka »Achyn« (1293.), i »Jagen« (1201.) (danas možda potok Čavin i u njegovoj blizini Jačevac), zatim prema sjeveru do velike ceste, do potoka »Kacha« (danas Kušac sjeverno od Jasenaša?), zatim nešto sjevernije po nekom putu skreće prema istoku (možda zaobilazeći Mokreš, koji je pripadao posjedu Duži — v. 12, str. 285, 286) ide na sjever preko danas nepoznate vode Hadinec i ulazi u vodu Zomou (1201.), a Zumolch zvanu 1293. Od nje ide na istok do »Bochorch chereth« (1293), močvare »Sered« (1201.). Te vode i bare očito su se nalazile u predjelu između današnjeg sela Brezovice (»Berek«), vode Neteče, močvare kod Budakovca, Struga i močvarnog terena Žutila, istočno od Gaćišta, gdje je u 13. vijeku bilo sigurno kud i kamo više voda i baruština nego danas nakon prokopa glavnog (»Županijskog«) kanala i mnogih sporednih. Godine 1201. tu se spominje i ribnjak istog imena kao posjed (a valjda i naselje): Gasca. Odavle međa skreće na jug preko polja do nekog puta (ostaci rimske ceste kod Orešca?) i u velikoj udaljenosti pada u potok Brežnicu, po kojoj dolazi do početne točke (v. kartu 8).

Gušću, koje se kao posjed zagrebačke crkve poslije 1293. god. (4) više ne spominje, sačuvalo se ime u jednom od arhiđakonata zagrebačke biskupije.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 11.
2. Vjesnik zem. arhiva XVIII, Zagreb 1916, p. 213, 218, 223.
3. F. Rački, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. (»Starine« IV, p. 207).
4. Smičiklas, Cod. dipl. VII, doc. 145, p. 165.

14. VAŠKA

Tekst o Vaški u originalu prema ispravi iz 1201. godine glasi (1):

»Item in Wasca prima meta est Drawa tendens versus meridiem ad fraxinum signatam, hinc ad quercum signatam, deinde ad finem silve Lovnuc, ubi est quercus signata. Hinc per silvam ad magnam stratam, per stratam tendit versus orientem ad quercum signatam que dividit terram civilium albensium. Hinc versus meridiem ad quercum signatam iuxta paludem. Deinde ad erectam metam in qua est quercus dividens terram Tome. Inde ad metam terream, hinc ad colliculum in quo est meta terrea.

Hinc ad rivum Zagauica qui fluens versus orientem dividit metam cum sorore Marc. Hinc tendit per semitam iuxta quam sunt arbores signate usque ad sepulturas Sclavorum. Inde per silvam ad rivum Losenica, qui dividit terram Tome. Hinc fluit versus orientem ad metam terream que dividit terram cum filiis Endus, hinc extenditur versus septemtrionem ad magnam viam ubi est meta de terra. Hinc per eandem viam extenditur ad semitam ubi est meta terrea, in qua est ulmus dividens terram Pousa. Hinc per predictam viam ad metam terream in qua est quercus. Hinc per semitam ad dexteram que dividit terram Benedicti et Petri, hinc per semitam ad arbores signatas usque ad campum. Tamen silva attinet episcopo campus Petro. Iuxta campum est quercus signata. Hinc per arbores signatas ad campum ubi est meta terrea, hinc per silvam ad viam iuxta quam sunt arbores signate, quo tendit ad stratam iuxta quam sunt mete terree, in quibus sunt arbores que dividunt terram Benedicti. Hinc transit stratam que dicitur Wersemort usque ad Drawam, ubi sunt mete de terra et arbores signate que dividunt terram filiorum Endus.«

Treća najistočnija zemlja u skupu posjeda zagrebačkih biskupa u istočnoj Podravini zove se Vaška. Dok se posjedima Gušću-Gaćištu (Gasca) i Duži rano gubi trag, Vaška je imala burnu historiju. Spominjala se naročito mnogo u 18. stoljeću, kad su se zagrebački biskupi borili, da se ponovo dostanu vlasništva nad njom. Međutim, unatoč brojnim vijestima o prošlosti Vaške, moguće je tek donekle utvrditi opseg toga biskupskog posjeda jedino na osnovu citirane isprave iz 1201. god.

Međa počinje, prema tom opisu, na Dravi, negdje, gdje ona skreće prema jugu (valjda oko Sopja, gdje su stara korita Drave doista skretala dosta na jug). Ona ide do svršetka šume Lovnuk (danas Lovnik ili Olovnik) južno od Sopja, te prolazi šumom do velike ceste. Po njoj kreće prema istoku do zemlje stolnobiogradskih građana. (Tragovi stare ceste, valjda rimske, opažaju se još i danas između Noskovaca i Starina, a položaj zemalja stolnobiogradskih građana nije poznat). Odavle granica skreće prema jugu blizu močvare. (I danas se cijeli predjel i selo podignuto na njemu zove Šaševo, a u 13. je stoljeću vjerojatno bio močvarni kraj još mnogo veći) i ide preko brežuljka (kod Starina?), a zatim na potok Čađavicu, koji teče s istočne strane. Od njega ide međa do grobova Slavena (2) i preko šume do potoka Loženice (danas Lužanica istočno od sela Kozice kod Podravske Slatine). Prema tome grobovi bi se Slavena morali nalaziti između potoka Čađavice i Kozica ili potoka Lužanice. Grobovi su u tom kraju, valjda iz doba seobe naroda, poznati, jer je bilo arheoloških nalaza, pa se vijest iz 1201. god. podudara s faktičnim stanjem. Dalja arheološka istraživanja tog kraja moći će točnije objasniti to pitanje. I na vrhu brežuljka kod Starina — po pričanju seljaka — otkopane su prije nekih 60

godina ljudske kosti. Od potoka Lužanice nastavlja se s istočne strane zemljana međa, koja najednom skreće na sjever k velikoj cesti (valjda onoj, koja je prolazila kroz Podravsku Slatinu), nastavlja se istom cestom, pa preko nekih staza i putova dolazi do ceste, kojom ide do Drave, a u ispravi je zvana »Wersemort«. Selo Felsö Szent Márton (hrv. Martinci) na sjevernoj obali Drave bilo je uvijek u najužoj vezi s Vaškom, a vjerojatno odgovara samostanu sv. Martina »prope Wascam«. (3) Gotovo je nesumnjivo, da je s Vaškom bilo spojeno cestom, to više, što je do nedavno postojao put od Vaške do Drave i prijelaz preko Drave kod Zanoša, što potpuno odgovara položaju ceste, za koju se u ispravi iz 1201. god. veli »Wersemort«. Vjerojatno je, da je ta riječ iskrivljeni oblik imena mjesta: Felsö Szent Márton.

To je uglavnom ono, što se na osnovu citirane ísprave može zaključiti o granicama, odnosno opsegu posjeda Vaške (v. kartu 8).

Samo naselje Vaška, koja je danas sasvim neznatno selo, bilo je u srednjem vijeku sigurno središte skupa biskupskih imanja u istočnoj Podravini. Godine 1294. spominje se kao »libera villa«, dakako u vlasti zagrebačkih biskupa. (4) U toku stoljećâ kasnijega srednjeg vijeka više su puta ugarsko-hrvatski kraljevi boravili u Vaški: tako kralj Bela IV. 1246. (5), 1248. (6) i 1255. (7), a kralj Ladislav 1276. (8)

Kao dva važnija momenta iz povijesti biskupskog posjeda Vaške spominje se zgoda, kad je kraljica Elizabeta Kumanka, majka kralja Ladislava, otela Vašku zagrebačkom biskupu, pa ju je njezin sin morao više puta opominjati, da je vrati pravom vlasniku. (9) U to doba Vaška je teško stradala od pustošenja protivničkih stranaka u građanskom ratu. (10) Drugi veći događaj pada u 1340. god., kad su predijalisti zagrebačkog biskupa digli bunu protiv njega. Ta je počela u predjelu Ivanića, Dubrave i Čazme, a pridružili su joj se i predijalisti iz Vaške. (11)

Vaška je vrlo rano postala središtem jednog od arhiđakonata zagrebačke biskupije. Godine 1292. spominje se prví put arhiđakon vaškanski. (12) U Vaški su augustinci imali svoj samostan, koji je bio i »locus credibilis«. (13)

Zemlje stečene poslije 1201. godine.

Zemlju samostana sv. Martina (koji se po svoj prilici nalazio negdje oko današnjeg sela Martinci — Felsö Szent Márton — na sjevernoj obali Drave) kupio je zagrebački biskup 1254. god. od fratra Rembalda. (3) Već iduće godine izradio je biskup kod kralja dopuštenje, da podanici (iobagiones et populi) zagrebačkih biskupa na toj zemlji uživaju ista prava i slobode kao i oni u Vaški. (4) Spominje se, da je taj posjed za sebe svojatao ban Borić, alí ga je kralj 1259. god. dosudio biskupu. (14)

Godine 1275. dobilo je stanovništvo sv. Martina (populus villae episcopalis S. Martini prope Wascham) od kralja potvrdu svojih prava, (15) a 1277. god. ponovo. (16)

I. K. Tkalčić citirajući »Liber priv. episc. Zagr.« f. 6 iznosi podatak, po kome bi posjed sv. Martina bio došao već ranije u vlasništvo zagrebačkih biskupa. On veli: »29. VI. 1318. zamolio je biskup Kažotić kralja Ladislava Kumanca, da mu potvrdi posjed sv. Martina u Vaški, koji je crkva zagrebačka dobila 1230. god. od Božjaka, ustupivši im zemljište Rasseku. Kralj potvrdi zemlju i povlastice«. (17) Jurju Marceloviću to je također poznato, pa se čudi ponovnoj kupnji zemlje sv. Martina 1254. god. (18) govoreći: »... mirum tamen est, quomodo episcopus hanc terram emat, cum eam templarii iam 1230. totam quam habebant ultra Dravam in Sclavonia terrae episcopali Vasca contiguam cesserint ecclesiae Zagrabiensi dicendum rursus eam templariis ab ecclesia Zagrabiensi restitutam fuisse, ac postea ab episcopo emptam«.

Dalju sudbinu zemlje sv. Martina kod Vaške doznajemo također iz rukopisa J. Marcelovića, (18) koji veli, da je 1292. god. zagrebački biskup tu zemlju, zapuštenu, darovao »comitibus Sylle«, izuzevši selo Reufolu na prijelazu preko Drave (»in portu Dravae«). Marcelović navodi, da se original te darovnice nalazi »in archivo episcopali«.

Godine 1269. kupio je zagrebački biskup Timotej (19) za 30 maraka srebra od Urbana, sina Podbradova, njegove nasljedne zemlje, koje su se nalazile na južnoj obali Drave. Granica im je opisana ovako: rijeka Drava, zemlja križara u Novakima (selo neposredno uz biskupsku Vašku), velika vojnička cesta. (Tu se misli ili rimska cesta, koja je mimo Orešca i Gornjeg Miholjca vodila u Podravsku Slatinu, (20) ili ona, za koju se 1248. god. veli, da vodi iz Vaške u Viroviticu. (21) Međutim, vjerojatno je u dionici ceste između Novaka i Orešca postojala samo jedna cesta). Zatim preko neke zemlje križara i manje važnih oznaka na terenu granica dopire do zemlje biskupove, valjda Gušća (Gaćišta). Godine 1270. potvrdio je kralj Bela zagrebačkom biskupu kupnju te zemlje. (18)

Prema tome je zagrebački biskup Urbanovom zemljom teritorijalno spojio svoje posjede Vašku i Gušće (Gaćište).

*

* *

Na početku 14. stoljeća (1305. god.) spominje se opet zemlja s v. M a r t i n a (22), ali se po oznakama granica može sa sigurnošću zaključivati, da se ne radi o zemlji uz Dravu (v. naprijed), već o predjelu južno od Podravske Slatine. O njoj biskup ne kaže »prope Wascam«, već »in comitatu nostro de Wasca«. O tom se sv. Martinu govori onom zgodom, kad ga je zagrebački biskup Augustin Kažotić dao nekom Jakobu kao svom predijalcu. Međe

tog posjeda utvrdio je svećenik crkve svih svetih u Podravskoj Slatini, a bile su ove: potok Losuncha [valjda Lužanica] na istoku, neko vrelo Koriten (nepoznato), granica prema Achynu — Voćin (možda potok Voćinka), potok Lipovac sa zapadne strane, vaškanske zemlje biskupove i na kraju voda Losuncha (Lužanica).

Nejasnoću u opis granica unosi potok Lipovac, jer u kraju južno od Podravske Slatine danas nalazimo dva potoka tog imena. Prema ostalim je navedenim geografskim podacima jasno, da se taj posjed nalazio u predjelu današnjeg Lužnjakovca, u brežuljkastom kraju južno od Podravske Slatine, što je mišljenje i J. Ćuka (23).

U opisu biskupskog posjeda Vaške iz 1201. god. (1), južna je granica vrlo kratko opisana (između potoka Lužanice i velike ceste), tako da je teško reći, da li se zemlja opisana 1305. god. nalazila već 1201. god. u sklopu vaškanskog posjeda, ili su je biskupi kasnije stekli. Vjerojatnije je ona kasnije stečena, jer se u ispravi iz 1305. god. veli, da ta zemlja graniči s biskupskom zemljom vaškanskom.

*
* *

Godine 1473. darovao je kralj Matija Korvin od posjeda obitelji Bakovczai zagrebačkom biskupu Osvaldu Thuzu 18 sela (24). Ta su se sela nalazila istočno od Podravske Slatine po mišljenju Csánkijevu, koji veli, da starom selu »Bakovcza« odgovaraju današnja Bukovica Gornja i Donja, selu »Naskovcz« današnji Noskovci, selu »Dobrofalva« današnji Dobrović, a selu »Villyo» današnje Viljevo Gornje.

Drugi dio posjeda Bakovczai, koji su 1480. dobili neki drugi vlasnici, čini se, da je u toku vremena također došao u ruke zagrebačkog biskupa, jer sela, koja nabraja Csánki na tom posjedu: Zagyolcza — Čađavica, Szuhamlaka — Suhamlaka, Czernacz — Črnac i Klokocsovcz — Klokočevac, spominje Krčelić kao biskupska. (Tu se može napomenuti, da prema Csánkiu danas ne postoji selo Klokočevac, već samo potok tog imena, dok u Sabljarovu »Miestopisnom riečniku« — Zagreb 1866 nalazimo »Klokočevac« selo od 60 kuća u župi Našice).

Stjecanjem tih zemalja u 15. vijeku zagrebački su biskupi znatno proširili svoje istočnopodravske zemlje na istok i jugoistok posjeda Vaške.

Osim sela nabraja Csánki i utvrde (castellum) na biskupskom teritoriju. To su: Podravska Slatina (Zalatnok) utvrđena 1460. god., Sopje na Dravi (Szopja), Vaška, nekadašnje Gušće — kasnije Gaćište, i Ivanac (Ivancz) u njegovoj blizini, koji kao mjesto više ne postoji, ali mu se ime sačuvalo u jednom polju. Isto tako naziv utvrde Kračinovac (Kracsinovcz), za koju Csánki veli, da se ne zna, gdje se nalazila, sačuvao se u jednoj rudini uz

Suhopolje (Katastralna mapa grunt. opć. Suhopolje u Zemljišno-knjiškom uredu u Virovitici), pa je vrlo vjerojatno, da je utvrda stajala na tom mjestu.

Usput spomínjem, da se većina župa arhiđakonata Vaške iz popisa 1334. (25) nalazila na području opisanih istočnopodravskih imanja zagrebačkih biskupa; tako crkve: ecclesia omnium sanctorum de Zalathnuk (Podravska Slatina), ecclesia beatorum apostolorum Philippi et Jacobi de Vaska (Vaška), ecclesia sancte crucis (između Vaške i Novaka), ecclesia beati Martini (Sv. Martin kod Vaške), capella sancte Marie de Bresnicha (danas nepoznato naselje, valjda u blizini potoka Brežnice), ecclesia sancti Martini de Zogocha (Čađavica), ecclesia sancte Elysabeth (spomen joj se sačuvao u Elizabetskom potoku kod Podravske Slatine), ecclesia sancti Petri de Noak (Novaki), ecclesia sancti Mychaelis cruciferorum (Gornji Miholjac), ecclesia sancte Anne de Turbina (danas selo Bakić, sjev. od Podravske Slatine), ecclesia sancte Marie de Zopia (Sopje).

Na kraju 15. stoljeća prestalo je teritorijalno širenje imanja zagrebačkih biskupa u istočnoj Podravini. U 16. st. turskim osvajanjima naših krajeva pale su i biskupske zemlje u turske ruke; područje istočnopodravskih posjeda 1543. g., a Virovitica s okolicom 1552. g. (26). Istom mirom u Srijemskim Karlovcima ponovo su pripala ta imanja Hrvatskoj. Na početku i u toku 18. st. zagrebački su biskupi ulagali mnogo truda, da se ponovo dostanu vlasništva nad tim zemljama, koje su zbog turskih provala i naseljavanja Srba ili ostale puste ili im se stanovništvo temeljito izmijenilo.

Najstariju vijest o nastojanjima zagrebačkih biskupa oko ponovnog stjecanja istočnopodravskih imanja donosi E. Laszowski. On veli: »Biskup zagrebački je odmah 1697. god. tražio, da se Vaška, Slatina i još drugi posjedi iure postliminii vrate zagrebačkoj biskupiji, nu sve je to ostalo bezuspješno; jedino ostave biskupu desetinu. (Protocollum Slavoniae u Drž. arhivu u Zagrebu, str. 177 i dalje)«. (27)

O daljem toku borbe, koju su biskupi vodili, da bi im ponovo pripale te zemlje, govori Krčelić na više mjesta u svojim djelima (28, 29). Darovnicom Karla VI. 1728, g, sela: Vaška, Sopje i Slatina priznata su biskupiji, pa je biskup Juraj Branjug bio uveden u posjed. U zakup ih je uzela Komora.

Međutim, sve što zagrebački biskupi poduzimaju u toj stvari, odnosi se na Vašku, Sopje i Slatinu. Druga se mjesta i zemljišta golemog biskupskog istočnopodravskog teritorija uopće ne spominju u 18. stoljeću. Jedinu vijest o njima donosi Krčelić (28), koji veli, da je doznao iz arhiva, da su u blizini triju spomenutih sela bila i druga dobra zagrebačke biskupije. Njih nabraja prema rukopisu kanonika Jurja Marcelovića, koji je Krčelić kao đak u

Beču prepisivao. [Taj rukopis, po kome je Krčelić kasnije izrađivao svoju povijest zagrebačke crkve, nije danas poznat (članak V. Novaka u Stanojevićevoj Narodnoj enciklopediji). Drugo Marcelovićevo djelo (30), kojem se rukopis čuva u Zagrebu (original u Metropolitanskoj knjižnici, a prijepisi u arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti) ne sadržava nikakvih podataka o biskupskim istočnopodravskim posjedima, osim u Vaški, pa se moramo pouzdati u Krčelićev prijepis Marcelovićeva popisa biskupskih sela.]

Prema rasprostranjenosti nabrojenih sela, koja većinom i danas postoje, možemo upotpuniti podatke o opsegu srednjovjekovnih posjeda i kontrolirati njihovu prostranost, utvrđenu na temelju srednjovjekovnih izvora.

Krčelić spominje ova sela (u zagradi današnji nazivi):

Bazje — ist. od Podr. Slatine.
Barova (Borova) — juž. od Suhopolja.
Brođanci — kod Valpova.
Budanica — kod Cabune.
Bukovica (Nova, Gornja i Donja) — jugoist. od Podr. Slatine.
Čačinci — jugoist. od Bukovice.
Čađavica — sjeveroist. od Podr. Slatine.
Crnac (Črnac) — ist. od Bukovice.
Cabuna — sjeveroist. od Podr. Slatine.
Dobrović — ist. od Bukovice.
Dolci — jugoist. od Bukovice, kod Orahovice.
Gaćišče (Gaćište) — sjeveroist. od Suhopolja.
Kapelna (Kapela) — ist. od N. Bukovice.
Kapinci — ist. od Vaške.
Kozice — jugoist. od Podr. Slatine.
Lipovac (Gornji i Donji) — zap. od N. Bukovice.
Lukavci ili Lukas (Lukavac) — zap. od Podr. Slatine.
Medinci — sjev. od Podr. Slatine.
Meljani (Donji) — sjeverozap. od Podr. Slatine. (Gornji) — juž. od Podr. Slatine, blizu Drenovca.
Miholjanec ili Miholjac (Gornji) — sjeverozap. od Podr. Slatine.
Nahodovec (Naudovac) — ist. od Suhopolja.
Noskovci — ist. od Sopja.
Novaki — jugozap. od Vaške.
Orešec (Orešac) — zap. od Vaške, juž. od Gaćišta.
Reidfalije — možda Revfalu na sjev. obali Drave, sjeveroist. od Sopja.
Sladojevci — sjeverozap. od Podr. Slatine.
Starin — sjeveroist. od Podr. Slatine, zap. od Čađavice.
Turbina sada Bakišje (Bakić) — sjev. od Podr. Slatine.
Verovca (Virovitica).

Vranoševac (Vranješevac) — sjeveroist. od Podr. Slatine.
Miljevci — sjev. od N. Bukovice.
Pčelić — jugoist. od Suhopolja.
Popovac — sjev. od Voćina.
Račinovec ili Rečina — možda pogrešno mjesto »Kračinovec«?
Rezovac — jugozap. od Suhopolja.

Osim tih dobara spominje Krčelić još neka, koja se dijelom ne nalaze na području istočnopodravskih biskupskih imanja, a dijelom je po njihovim imenima nemoguće utvrditi, gdje su se nalazila.

Svakako je očita činjenica, da većina od nabrojenih sela leže na teritoriju srednjovjekovnog posjeda Vaške ili njemu na istok (zemlje, koje je biskup zagrebački dobio od Matije Korvina u drugoj polovini 15. st.) a samo četiri u granicama posjeda Gušće (Gaćište), dok se iz posjeda Duže ne spominje ni jedno jedino selo. Osim toga u Krčelićevu popisu ima sela, koja se nalaze izvan područja, koje je na temelju svih spomenutih izvora poznato kao biskupsko.

Poslije donacije Karla VI. 1728. g. postoji samo nekoliko vijestí, koje osvjetljavaju tok događaja u vezi s Vaškom, Sopjem i Slatinom (Podravskom) kao zemljama zagrebačkih biskupa.

Godine 1758. htjela je Komora izvršiti zamjenu tih zemalja za neke druge, ali su se biskupi protivili (31).

W. v. Taube (32) donosi vijest, da su »sela Vaška, Sopje i Slatína 1761. god. otkupljena od zagrebačkog biskupa za 4.711 forinta í 27 kruna i pridružena gospoštiji virovitičkoj, u kojoj se i nalaze«. Sasvim istí podatak nalazimo i u djelu J. Mikoczia (33).

Godine 1774. (34) za biskupa M. Vrhovca dobíla je biskupija imanje Remete »ad vires 19.000 fl. vitalo titulo iuris saecularis« za posjede Vašku, Sopje i Slatinu.

Time je definitivno prestalo vrijediti svako pravo zagrebačkih bískupa na istočnopodravske posjede, koje nisu ni užívali od sredine 16. vijeka. Za sela Vašku, Sopje i Slatinu dobili su zamjenu, dok sudbina ostalih zemalja golemog kompleksa nije poznata.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 11.
2. E. Laszowski, Šest bilježaka iz listina XIII. vijeka (»Vjesnik hrv. arheol. društva« N. S. IV, 1900, p. 208).
3. Smičiklas, Cod. dipl. IV, doc. 497, p. 570; doc. 512, p. 593.
4. Smičiklas, Cod. dipl. VII, doc. 246, p. 285.
5. Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae l. IV, cap. IX, p. 173 (edit. 1758).

6. Smičiklas, Cod. dipl. IV, doc. 327, p. 368.
7. Smičiklas, Cod. dipl. IV, doc. 512, p. 593.
8. Smičiklas, Cod. dipl. VI, doc. 147, p. 161.
9. Smičiklas, Cod. dipl. VI, doc. 105, p. 120; doc. 407, p. 490.
10. Smičiklas, Cod. dipl. VI, doc. 324, p. 382.
11. Smičiklas, Cod. dipl. X, doc. 376, p. 530; doc. 384, p. 547; doc. 395, p. 562.
12. Smičiklas, Cod. dipl. VII, doc. 88, 107.
13. Smičiklas, Cod. dipl. VII, doc. 246, p. 285; IX, doc. 395, p. 485; X, doc. 136, p. 192.
14. Smičiklas, Cod. dipl. V, doc. 643, p. 135.
15. Smičiklas, Cod. dipl. VI, doc. 126, 127, p. 143.
16. Smičiklas, Cod. dipl. VI, doc. 196, p. 227.
17. I. Tkalčić, Otpor i buna radi desetine u biskupiji zagrebačkoj u XIII. vijeku (»Rad« XLIX, p. 175).
18. J. Marcelović, Synopsis diplomatum aliorumque monumentorum regnum Croatiae respicientium ab anno 1237. ad annum 1693. chronologice disposita (prijepis iz 1859. g. u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu; signatura II d 237).
19. Smičiklas, Cod. dipl. V, doc. 963, p. 496.
20. I. Kukuljević, Panonija rimska (»Rad« XXIII, p. 23).
21. Smičiklas, Cod. dipl. IV, doc. 332, p. 374.
22. Smičiklas, Cod. dipl. VIII, doc. 94, p. 104.
23. Vjesnik zemaljskog arhiva u Zagrebu XVIII, 1916, p. 213, 218, 223.
24. Csánki D., Körösmegye a XV-ik században (Budapest 1893), p. 55.
25. J. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. g. (»Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«), p. 442.
26. Stj. Srkulj, Hrvatska povijest u 18 karata (historijski atlas).
27. E. Laszowski, Historijske crtice o Slatini (»Spomenica drž. građanske škole u Podravskoj Slatini« 1928), p. 9.
28. B. Kerchelich, Historiarum cath. eccl. Zagr. part. I. tomus I, p. 65.
29. B. Krčelić, Annuae 1748—1767 (Scriptores IV, Zagreb 1901).
30. J. Marcelović, Synopsis diplomatum aliorumque monumentorum regnum Croatiae respicientium (prijepis iz 1859. g. u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti; signatura II d 237).
31. E. Laszowskog bilješke u rukopisu.
32. W. Taube, Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Herzogthums Syrmien III (Leipzig 1777—8).
33. J. Mikoczi, Geographica descriptio regni Croatiae et Slavoniae (Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti; signatura III d 79).
34. E. Laszowskog bilješke u rukopisu.

15. WIRTUS

Opis posjeda Wirtus glasí u originalu: (1)

Item in Wirtus prima meta est terrea, dividens terram Quirtus, que est sacerdotis Mozou. Hinc tendit versus septemtrionem, per multas metas ad magnam metam que dividit terram carpentariorum civilium. Hinc tendit per multas metas versus orientem ad rivum Sud, hinc ad nemus comitis ubi est meta terrea, que dicitur terra comitis Sumugiensis. Hinc ad metam que dicitur terra servorum regis. Hinc per medium vallem ad nemus abbatis, ubi est meta de terra cuius vallis pars occidentalis est episcopi. Hinc ad metam que dividit terram Beu, inde ad metam que dividit metam Brenc, inde ad rívum Toutsit, hinc ad iam dictam metam que dividit terram Quirtus.

U cijelom citíranom opisu nalazimo uz različite topografske oznake samo dva geografska imena: »r i v u s S u d« i »r í v u s T o u t s i t«, a i njih dosad nije bilo moguće odrediti. Prema tome, po ispravi iz 1201. uopće nije jasno, u kojem se kraju nalazio taj posjed.

Iz Marcelovićeva rukopisa (2) doznajemo, da se »villa episcopalis Vertus« (uz još neke druge) nalazila u Šomođskoj županiji, i da je biskup Timotej 1269. god. dobio od kralja Bele potvrdu sloboština (privilegium super libertatibus) tih »villa«.

Da se doista posjed Wirtus nalazio u Šomođskoj županiji, može ukazívati i činjenica, što se kao međa biskupske zemlje u ispravi iz god. 1201. spominje »terra comitis Sumugiensis«, dakle zemlja samog župana, koji je vjerojatno imao posjed u svojoj županiji.

D. Csánki u poglavlju o Šomođskoj županiji svog opsežnog historijsko-topografskog djela (3) navodi neku opatiju imena: Vertes-kereszturi, kojoj spominje zemaljskog gospodara 1424. god., pa možda nije isključeno, da je ta opatija kao crkvena zemlja nastala na terenu starijega biskupskog posjeda.

Kako se Šomođska županija jednim dijelom prostirala í južno od Drave, što vidimo i íz citirane Emerikove isprave (v. 8 — okolica Dubrave) (4), postoji mogućnost, da je i posjed zagrebačkih biskupa, 1201. god. zvan Wirtus, ležao negdje u Slavoniji.

IZVORI I LITERATURA

1. S m i č i k l a s, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 12.
2. G. M a r c e l l o v i c h, Synopsis diplomatum aliorumque monumentorum regnum Croatiae respicientium ab anno 1237. ad annum 1693. chronologice disposita (Arhiv Jug. akademije znanosti i umjetnosti, sign. II d 237).
3. C s á n k i D., Magyarország történelni földrajza a Hunyadiak korában, Budapest 1894, sv. II, p. 703.
4. V. K l a i ć, Slavonija od X. do XIII. stoljeća, Zagreb 1882, p. 47.

16. ČAZMA

Čazma pripada među najstarije posjede zagrebačkih biskupa, one, naime, koje im je poklonio kralj Ladislav (vjerojatno pri osnutku biskupije), kako se to izričito veli u ispravi kralja Emerika iz god. 1201. (1), a i u ispravi godinu dana starijoj (1200.) (2), koju je isti kralj izdao zagrebačkoj crkvi kao potvrdu imanja Čazme i Zeline. Već 1200. opisane su kratko međe tog posjeda, a u ispravi od 1201. taj je opis prepisan s malim izmjenama.

Godine 1201. opis granica Čazme glasi (u zagradi su geografska imena iz isprave od 1200.):

Item terre Chesma donationis videlicet gloriosi regis Ladizlai, prima meta est pons regis Colomani, secus quem nomen episcopi Prodani arboribus inscribitur. Hinc via dicti regis dirigitur super magnum montem ad puteum eiusdem, a quo Rosur (Rosuk), hinc ad montem Sythua, hinc ad fluvium Dobohuc (Dobouk), deinde Belablata, hinc ad fluvium Pritiska (Prestika), qui influit fluvium Chesma.

Geografsko-topografski nazivi, koji se spominju u citiranom opisu iz 1201. i spomenutom iz 1200., jesu ovi:

pons regis Colomani
via regis Colomani
} Prema Ćuku (3) taj se most nalazio na putu, koji je iz Rače vodio u Garić, a rijeku Česmu je prelazio kod sela Plošćice.

magnus mons ?
puteus ?
Rosur (Rosuk) ?
fluvius Dobouc (Dobouk) — možda potok Dubnica uz selo Sredsku, koje se nekad zvalo Dubnica (4)
Belablata — Prema Ćuku (3) sačuvalo se to ime u Pobjeniku na Česmi.
fluvius Pritiska (Prestika) ?
fluvius Chazma = rijeka Česma (Čazma).

Osim rijeke Čazme navedene su geografsko-topografske oznake danas tako nerazumljive, da nije moguće utvrditi, na koje se lokalitete odnose.

Opširnije su opisane granice dvaju dijelova čazmanskih zemalja zagrebačkih biskupa u ispravi o osnutku čazmanskog kaptola 1232. god. (5), kojom je prigodom biskup Stjepan II. poklonio neke svoje zemlje tog kraja novoosnovanom kaptolu.

Jedan od poklonjenih posjeda zove se u ispravi »de veteri Chasma«, što bi značilo u blizini današnjeg sela Ivanjske, jer je Stara Čazma po crkvi sv. Ivana promijenila ime u Ivanjska (6). U opisu granica zemlje oko Stare Čazme spominju se ovi lokaliteti:

fluvius Moroucha — današnji Ivanjski potok (6).

via que ducit ad sanctam Elísaveth — Prema Ćuku Sv. Elizabeta (crkva) nalazila se u kraju oko sela Lasminca (6).

parvus fluvius qui pothoc dicitur ?

fluvius qui dicitur Rawenni

planities montis ?

ecclesia sancte crucís — selo Križić (6).

pothok qui dicitur Botha-pothoka ?

pons (fluvius Moraucha)

mons

fluvius Scelna — Nekadašnje naselje Selna odgovara današnjem selu Đurđic (7). Možda potok u blizini tog sela?

Drugi dio biskupova dara novoosnovanom čazmanskom kaptolu bila je zemlja »de sancto Martino« (danas selo Martinec). Granica tog posjeda opisana je u spomenutoj ispravi pomoću ovih oznaka:

pons qui est in aqua Dobnichica in magna via que ducit in Garig — Prema Ćuku to je potok Dubnica uz selo Sredsku, koje se nekad zvalo Dubnica (4).

mons ?

via ?

magna via versus novum(!) Chasmam ?

fluvius quí dicitur Raquitnica parva — vjerojatno neki potočić u blizini današnjeg sela Štefanja, koje se 1499. spominje pod imenom »Rakychnicza« (7).

quidam fluvius qui cadit Dobnichicam — nepoznat pritok potoka Dubnice.

Promjena geografskih imena u tom kraju česta je pojava, jer se zbog turskih provala staro stanovništvo gotovo sasvim izmijenilo, pa nije ni čudo, da je tako malo iz srednjovjekovnih isprava danas poznato. Zato je na temelju navedenih lokaliteta gotovo nemoguće utvrditi granice nekadašnjih crkvenih posjeda.

Prof. Stjepan Pavičić detaljno je proučio topografiju i povijest Čazme (8). Iz njegovih se studija razabire, da se srednjovjekovni posjed zagrebačkih biskupa prostírao između potoka Grabrovnice, Sredske i rijeke Čazme, a pripadala mu je i zemlja jugoistočno od potoka Sredske, do potoka Šimljane (Dubnica). To je bilo golemo područje, kojemu je središte bilo mjesto Stara Čazma (danas selo Ivanjska). Današnje je trgovište Čazma podignuto istom poslije osnutka čazmanskog kaptola (v. kartu 5).

Među crkvama i župama čazmanskog arhiđakonata 1334. god. (7) ima ih jedanaest, koje su se nalazile na biskupskom srednjovjekovnom zemljištu. To su:

ecclesia beate virginis de Chasma (danas Draganec),

ecclesia sancti Stephani de eodem (današnja župa Štefanje),

ecclesia beatí Johannis baptiste (valjda Ivanska),

ecclesia omnium sanctorum de Nard (Narta),

ecclesia beate Elysabeth (možda Lasmanac kod Ivanske),
ecclesia beati Georgii (danas Đurđic; nekoć Hemovez i Selna),
ecclesia sancti Martini (selo Martinec),
ecclesia beati Petri apostoli de Dubnicha (selo Sredska; nekoć trgovište i biskupski grad),
capella sancti Francisci de eadem (možda u Petričkoj),
capella sancte Catherine de eadem (možda u Samarici),
ecclesia sancti Nicolai confessoris (odgovara valjda župi u Gornjem Miklošu). — Ubikacija crkava prema J. Buturcu (7).

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 12.
2. Smičiklas, Cod. dipl. II, doc. 327, p. 354.
3. J. Čuk, Oko stare i nove Čazme (»Hrvatska prošlost« 2, p. 107).
4. J. Čuk, Oko stare i nove Čazme p. 108.
5. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 324, p. 371.
6. J. Čuk, op. cit., p. 97.
7. J. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. g. (»Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 444).
8. S. Pavičić, Čazma, Čazmanski sandžakat, Čazmanski arhiđakonat (»Hrv. enciklopedija«, sv. II, p. 209 i d.).

17. ZELINA

O posjedu Zelini, koji je među ostalim zemljama ispravom od 1201. god. potvrđen zagrebačkom biskupu, poznate su ranije historijske vijesti, nego o mnogim drugim biskupskim zemljama, koje se u toj ispravi prvi put spominju.

Godine 1175. (1) potvrdio je kralj Bela III. pravo vlasništva na Zelinu zagrebačkim kanonicima, koji su tom zgodom izjavili, da je taj posjed kupio biskup Prodan i dao ga njima na trajno uživanje.

Godine 1200. (2) prvi put su opisane međe posjeda Zeline u ispravi, kojom kralj Emerik potvrđuje crkvi zagrebačkoj Zelinu i Čazmu.

Godine 1201. (3) ponovo su međe nabrojene u skupnoj potvrdi zemalja zagrebačkog biskupa, kako je u početku rečeno, a njihov je opis s neznatnim stilističkim i ortografskim izmjenama preuzet iz isprave od 1200. god. Na koji se način biskup dokopao ove kaptolske zemlje, iz tih se isprava ne doznaje, a osim toga uopće još nije temeljitije objašnjeno pitanje odnosa biskupa i kanonika u najstarije vrijeme zagrebačke biskupije. Način, kako je definitivno uređen pravni odnos između biskupa i kanonika što se tiče posjeda Zeline, razabire se iz isprave, kojom biskup Stjepan 1237. god. (4) daje kanonicima posjed Podgorje (v. 11 Podgorje — Petrovina)

kao zamjenu za posjede Zelinu i Vugru (v. 3 Vugrovec). Za njih veli, da su mu neophodno potrebni, a morao ih je povratiti kanonicima, što su oni dokazali privilegijima dobivenim od kraljeva i potvrdama rimskih papa Urbana i Grgura. Tom je zamjenom posjed Zelina sasvim prešao u ruke biskupa, pa nije neobično, da je selo u neposrednoj blizini gradića Sv. Ivana Zeline po vlasnicima tokom vremena dobilo ime Biškupec; pojava, koju susrećemo češće na biskupskim posjedima (v. Biškupec kod Varaždina i Podgorje — Petrovina).

Međe posjeda Zeline prema ispravi iz 1201. god. navedene su ovako (u zagradama razlike u imenima prema ispravi iz 1200. god.):

Item ville Zelíne prima meta inchoat versus septemtrionem iuxta puteum, quo protenditur per medium vallem usque magnam viam dividentem terram Beraszlay (Bereslai) et tendit ad ecclesiam sancti Joanis. Hinc ad arborem signatam, que dividit terram Hugerini (Ugríni). Hinc reflectitur versus occasum ad pontem Wartisclay de Lomi (Wratuslai de Lomni), sub quo ponte currit fluvius Zelina (Zelina). Hinc itur ad magnum monteṁ usque ad metam Ragemani (Razumeni). Illinc ad iam dictum puteum terminatur.

Od lokaliteta spomenutíh prvih godina 13. stoljeća mogu se danas na terenu utvrditi ovi:

P u t e u s na sjevernoj strani sela Zeline (villa Zelina) odgovara nesumnjivo izvoru mlake vode, koji se nalazi na sjevernoj točki današnjeg gradića Sv. Ivan Zelina (kod ciglane), a poznat je među tamošnjim stanovništvom pod imenom »okno« íli »zvir«. Riječ »zvir« mogla je trlo lako biti prevedena riječju »puteus«. Brežuljčić sjeverno od »zvira« zove se i danas Prodanec, što se može dovesti u vezu s biskupom Prodanom, koji je kupio to imanje.

M a g n a v i a očito je rimska cesta Ptuj—Sísak, koja je po mišljenju J. Klemenca (5) mimo crkve sv. 3 kralja kod Komina vodila u smjeru današnje ceste prema Sv. Ivanu Zelini. Klemenc upozoruje, da se ta ista cesta u svom nešto južnijem dijelu (na prijelazu preko potoka Glavničice) naziva u darovnici Andrije II. íz 1217. zagrebačkoj crkvi (6) »magna via«, a ne spominje podatak o toj cesti iz 1201. god. Da se radi o rimskoj cesti, potvrđuje i zemljopisna karta I. N. Szalokija »Tabela veteris et nove Zagrabia Varasdinum ducent. viarum« (v. Klemenc, op. cit. p. 111, sl. 1. — Original u Muzeju grada Zagreba), na kojoj je jasno prikazan baš taj dio ceste i označen kao »via antíqua«. U vezi s biskupskim posjedom Zelinom spominje se »magna via« kod opisa njegove sjeverne međe između »puteusa« i »Berislavove zemlje«. Ta zemlja (t e r r a B e r y s l a i) gotovo je nesumnjivo sačuvala ime u selu Berislavcu, koje leži sjeveroistočno od Sv. Ivana Zeline, pa

je tamo otprilike možemo i tražiti. »Velika cesta« odjeljuje biskupovu zemlju od Berislavove, pa očito po njoj granica dolazi do crkve sv. Ivana.

Ecclesia s. Joannis odgovara današnjoj crkvi sv. Ivana, po kojoj je zelinsko naselje i dobilo ime. Ta se crkva spominje više puta u 14. stoljeću. (7)

Pons (most) na potoku Zelini, zvan — valjda po sumeđašu — Wartisclay de Lomi (Wratuslai de Lomni), vjerojatno se nalazio na mjestu, gdje i danas stoji most, naime na južnoj strani današnjeg sela Biškupca.

Magnus mons (veliko brdo) odnosi se vjerojatno na najviši brežuljak (Okružec 283 m) u blizini današnjeg sela Biškupca (sjeverozap.).

Prihvatimo li te točke opisane granice posjeda kao utvrđene, tad se sasvim lijepo može zaokružiti granica sredovječnog biskupskog posjeda Zeline. Ona bi počela kod današnjeg »okna« ili »zvira«, koji leži — kako je već rečeno — na sjevernoj točki Sv. Ivana Zeline. Išla bi zatim vjerojatno nešto na istok nizinom do ceste u blizini sela Berislavca, skrenula bi na jug i po cesti išla k crkvi sv. Ivana. Od nje bi valjda nekako uz današnju glavnu cestu došla do mosta na potoku Zelini, južno od Biškupca. Odatle bi morala skrenuti na sjever, da dosegne »veliko brdo« (vjerojatno Okružec 283 m), s kojeg bi se spustila prema istoku, ponovo do »okna« ili »zvira« (v. kartu 7).

Navedene isprave iz 1200. i 1201. god. jedine opisuju granice prvobitnog crkvenog posjeda Zeline.

Godine 1222. (8) povećao se taj prvobitni posjed zemljom Pser (danas Psarjevo), što ga je biskupu Stjepanu dao »dux« Bela. U darovnici su opisane i granice darovane zemlje, za koju se izričito veli, da međaši s posjedom, koji je biskup otprije posjedovao u blizini crkve sv. Ivana. Granice psarskog posjeda, koji je biskup dobio na dar, moguće je danas samo nagađati, jer je očito, da su neki lokaliteti i potoci tog kraja promijenili nazive.

Međa te zemlje imala bi početi uz zemlju Petra, sina Gurkova, kojoj se valjda sačuvao trag u današnjem Gurkovcu, selu, što leži uz glavnu cestu između Donje Zeline i Sv. Ivana Zeline. Odatle bi skretala na zapad na brdo, možda ono iznad sela Blažev Dol (234 m) na kojemu graniči sa zemljom »podanika grada« (terra populorum castri). Nije isključeno, da se tu radi o nekadašnjem utvrđenom gradu Psaru, koji je potpuno propao, ali je nekim seljacima onog kraja poznat i danas položaj u Psarjevu Donjem, gdje je on stajao. Odatle, t. j. negdje između brda (234 m) i sela Psarjeva Donjeg, išla bi granica na sjever preko 2—3 brijega (odnosno brežuljka) do potoka Bistrice i utoka Brezovice u nju — koji danas pod tim imenima u tom području nisu poznati — i preko lokaliteta Predolia — koji je također nepoznat — išla bi međa (očito na istok) do biskupova posjeda u blizini

crkve sv. Ivana. Čini mi se isključenim zbog prevelike udaljenosti na terenu, da bi pod imenom Bistrica bio smatran današnji potok Bistrica, koji izvire znatno sjevernije i teče prema Hrv. Zagorju, kao ni da bi Brezovici odgovarao potočić, danas zvan Brezovec, koji izvire zapadno od Komina i utječe u potok Bedenicu.

Jasniji opis granica i nešto više svijetla u to pitanje unosi isprava iz 1270. god. (9), kojom zagrebački župan Hodus dosuđuje u nekom sporu sa susjedima posjed, tada zvan »Pserić« (Pzerych), zagrebačkom biskupu, te je tom prilikom izvršena reambulacija međa. Prema tom opisu granica biskupove zemlje Pserić počela bi južno, na ušću potoka Pserića u potok Zelinu. Potok Pserić je vjerojatno onaj, koji se danas zove Zarić, a utječe kod sela Gurkovca u Zelinu — što bi se podudaralo s vijesti iz 1222. god. (8) Dalje se veli, da međa ide na sjever uz tok potoka Pserića, i da kod drugog mosta, gdje neki put prelazi preko potoka (valjda put iz Nespeša u Psarjevo Donje), skreće na istok, te preko nekog brda doseže zemlju biskupovu; misli se zemlja oko Sv. Ivana Zeline. Prema tome bismo mogli pretpostaviti, da se nazivi potoka iz 1222. god. (8) Bistrica i Brezovica odnose vjerojatno na potok Pserić (Zarić) i koji njegov pritočić.

I 1382. god. (10) u ispravi s asumptom iz 1363., kojom zagrebački kaptol potvrđuje zemlje plemićima iz Moravča, spominje se u Psarjevu Donjem (Olsopzerie) vlasništvo zagrebačkog biskupa.

Znatno kasniju vijest (1529. god.) (11) o odnosu biskupa zagrebačkog prema imanju Zelini nalazimo u pismu, kojim biskup moli Ivana Castellanffya, da odustane od zauzimanja imanja Zeline. Biskup je, naime, odlučio Zelinu štititi, jer mu je taj posjed »iuxta revisionem legitimam« dan u zaštitu protiv onih, koji bi mu htjeli naniječi štetu.

Dalja sudbina biskupskog imanja Zeline nije poznata.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. II, doc. 136, p. 139.
2. Smičiklas, Cod. dipl. II, doc. 327, p. 354.
3. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 12.
4. Smičiklas, Cod. dipl. IV, doc. 39, p. 43.
5. J. Klemenc, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb, p. 107.
6. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 156.
7. J. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. g. (»Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«), p. 428.
8. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 193, p. 219.
9. Smičiklas, Cod. dipl. V. (II), doc. 14, p. 558.
10. Original u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
11. E. Laszowski, Monumenta Habsburgica I, doc. 144, p. 133.

18. KAJANIK

Originalni tekst u Emerikovoj darovnici (1) glasi:

Item inter alia dedimus ecclesie de qua loquimur insulam Cahianyc ín Sawa sitam perpetuo possidendam.

Savskom otoku Kajaniku, o kome isprava iz 1201. god. ne veli ništa pobliže, nemoguće je bilo dosad odrediti položaj, to više, što nije isključeno, da je zbog čestih promjena toka rijeke Save do danas í nestao.

Čini se, da se ime tog otoka proširilo i na zemlje na savskim obalama, jer se 1334. god. spominje »predium Kagennik circa et ultra Zauam« (2) kao posjed zagrebačkog kaptola.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 12.
2. Tkalčić, Statut Ivana, arhiđakona goričkoga (Monumenta episcopatus Zagrabiensis II.)

II. DIO

TOPOGRAFSKI REGISTAR*

A.

Achyn rivus (1293.) **13** 288, 292
Achyna (1305.) **14** 292
antiqua via levata **5** 259
aqua Bzenice (1209.) **5** 252
aqua Dobnichica (1232.) **16** 299
aqua nominata Sernec (1201.) **8** 272

B.

Baholin (1503.) **8** 274
Bakić (selo) 14 293, 294
Bakovcza (1473.) **14** 292
Barova (Krčelić) **14** 294
Bazie (Krčelić) **14** 294
Bedenica (potok) 17 303
Belablata (1200., 1201.) **16** 298
Belčevec (1503.) **8** 274
Bensica flumen (1201.) **5** 258, 260
Berezd (1335.) **9** 277
Berislavec (selo) 17 301, 302
Bilogora 6 265, 268
Biskupech (Petrovina, 1334.) **11** 282
Biskupowcz (1509.) **5** 259
Bistrica (potok) 17 302. 303
Biškupec (zaselak kod Remeta) 1 249, 250
Biškupec (selo kod Varaždina) 5 257, 259, 261
Biškupec (selo kod Sv. Ivana Zeline) 17 301, 302
Byskwpcz (1479.) **5** 259
Byskwpecz (1501.) **5** 259
Blaževdol (selo) 17 302
Blisna Maior rivus (1201.) **1** 248
Blisna Minor rivulus (1201.) **1** 248
Bochorch chereth (1293.) **13** 288
Bodogazonfalwa possessio episcopalis (1429., 1430., 1431.) **5** 258
Boga — Toufeu locus (1201.) **12**, 284, 285
Bogačevo (potok) 4 256, 257
Bogaxaus rivus (1201.) **4** 255, 256
Bogoce fluvius (1193.) **4** 256
Bolč (1503.) **8** 273, 274
Borova (selo) 14 224
Breghi (1628.) **6** 267
Bregi (selo) 6 263. 264, 268
Bresnica rivus (1201.) **13** 284, 287, 288, 293
Brest (selo) 10 279. 280
Brezovec (1503.) **8** 274
Brezovica (potok) 17 302, 303
Brezovica (selo) 13 288

* Napomena:

U zagradi je označena godina, kad se lokalitet prvi put spominje u historijskom izvoru, ili pisac, koji ga prvi put navodi.

Broj iza zagrade redni je broj prikaza u I. dijelu radnje (»Topografska istraživanja«).

Posljednji brojevi označuju stranice, na kojima se govori o pojedinom lokalitetu.

Današnji geografsko-topografski nazivi pisani su polumasno.

Brežnica (potok) 13 287, 288
Brođanci (selo) 14 294
Brogianci (Krčelić) **14** 294
Budakovac (selo) 13 288
Budanicza (Krčelić) **14** 294
Bukovicza (Krčelić) **14** 294
Bukovica Gorna (selo) 14 292, 294
Bukovica Donja (selo) 14 292, 294
Bzenice aqua (1209.) **5** 258

C.

Cabuna (selo) 14 294
Cahianych insula in Sawa (1201.) **18** 304
Camarniza (1201.) **6** 262
Camenni rivus (1201.) **4** 255, 256
Caninciza rivus (1201.) **8** 272, 273
capella sancti Francisci de Dubnicha (1334.) **16** 300
capella sancte Marie de Bresnicha (1334.) **14** 293
capella sancte Katherine de Dubnicha (1334.) **16** 300
castellum Gradec **8** 277
castellum Guesche **14** 292
castellum Ivancz **14** 292
castellum Kracsinovcz **14** 292
castellum Sisak **10** 280
castellum Szopia **14** 292
castellum Vaska **14** 292
castellum Zalatnok **14** 292
castrum Gorica **10** 280
Cernez rivus (1201.) **8** 272, 273
Cesma flumen (1201.) **8** 272, 273
Chachinczi (Krčelić) **14** 294
Chasma novus (!) (1232.) **16** 299
Chasma vetus (1232.) **16** 298
Chazma fluvius (1201.) **16** 298
Chazma terra (1201.) **16** 298
Chernez (1509.) **5** 259
Chernez (Krčelić) **14** 294
Chernechtw predium (1334.) **10** 280
Chiabuna (Krčelić) **14** 294
Chiagavicza (Krčelić) **14** 294
Chucherya (1334.) **2** 252
Ciglena (1503.) **8** 273, 274
Circuesche (1328.) **1** 250
Circuniza rivus (1201.) **1** 247, 248
Cirkvena (selo) 8 274
Cirkvenica (potok) 1 248
Cirqueni rivus (1201.) **8** 272, 273
s. Clemens-Gorra (1201.) **9** 276
Clenounich rivus (1201.) **4** 255, 256
Cognici rivus (1201.) **8** 272, 273
colliculum (1201.) **14** 288. 289
Colpatw cum Racoua predium (1334.) **10** 280
comitatus de Zitech (1334.) **10** 280
Cremenitez rivus (1201.) **9** 276
Culpa flumen **10** 278, 279
Czernacz (Csanki) **14** 292

Č.

Čačinci (selo) 14 294
Čađavica (selo) 14 285, 292, 297
Čađavica (potok) 14 289
Čavin (potok) 13 288
Čazma (rijeka) 8 273, 274, 298
Čazma (trgovište) 16 273, 290, 300
Čazma Nova 16 299
Čazma Stara 16 298, 299
Černec (selo) 5 259
Črnac (selo) 14 292, 294
Črnec (potok) 4 8, 256, 273, 274
Črnec (selo) 10 280
Čulinec (selo) 1 249
Čučerje (selo) 2 251, 252

D.

Detkovac (selo) 12 286
Deze fluvius (1201.) **1** 248, 249
Dobnichica aqua (1232.) **16** 299
Dobouc fluvius (1201.) **16** 298
Dobon rivus (1201.) **10** 278
Dobrodol (potok) 3 254
Dobrofalva (Csanki) **14** 292
Dobrovich (Krčelić) **14** 294
Dobrović (selo) 14 292, 294
Dolczi ili Dolenczi (Krčelić) **14** 294
Dolsiza (1217.) **10** 280
Donbro (1201.) **8** 272, 274
Draganec (selo) 16 299
Dragičevac (selo) 8 274
Drava (rijeka) 12 286, 289, 291
Drawa tendens versus meridiem (1201.) **14** 288, 289, 290
Drencina predium (1215.) **10** 279, 280
duae viae coniunctae **4** 256
Duben (potok) 10 273, 279, 280
Dubnica (potok) 16 299

Dubrava (naselje uz Zagreb) 249, 250
Dubrava (selo) 8 272, 273, 274, 290
Dumbroa (1134.) **8** 272
Dusa (1201.) **12** 284
Duža **12** 284, 285, 286, 289, 295
Dužica (selo) **10** 279, 280
Dužine (rudina) **12** 285, 286

Đ

Đurđekovec (selo) **3** 254
Đurđić (selo) **16** 299, 300

E

Ebrees (1501.) **12** 285
ecclesia sancte Anne de Turbina (1334.) **14** 293
ecclesia sancte crucis (1334.) **14** 293
ecclesia sancte crucis (1232.) **16** 299
ecclesia sancte Elysabeth (1334.) **14** 293
ecclesia sancte Elysabeth (1232., 1334.) **16** 299
ecclesia beati Georgii (1334.) **16** 300
ecclesia sancti Jacobi (1201.) **12** 284, 285
ecclesia beati Johannis Baptiste (1334.) **16** 299
ecclesia sancti Joannis (1200., 1201.) **17** 302
ecclesia beatissimi regis Ladizlai (1334.) **6** 266, 267, 268
ecclesia sancte Marie iuxta Worosdinum (1273.) **5** 258
ecclesia sancte Marie in Biskupecz ad Varasdinum (1650.) **5** 259
ecclesia s. Mariae de Zopia (1334.) **14** 293
ecclesia beate virginis de Kamarcha (1334.) **6** 264
ecclesia beati Martini (1334.) **14** 293
ecclesia s. Martini de Zogocha (1334.) **14** 293
ecclesia sancti Martini (1334.) **16** 300
ecclesia sancti Mycaelis cruciferorum (1334.) **14** 293
ecclesia sancti Nicolai confessoris (1334.) **16** 300
ecclesia omnium sanctorum de Zalathnuk (1334.) **14** 293
ecclesia omnium sanctorum de Nard (1334.) **16** 299
ecclesia beatorum apostolorum Philippi et Jacobi de Vaska (1334.) **14** 293
ecclesia sancti Petri de Biskupech (1334.) **11** 282
ecclesia sancti Petri de Noak (1334.) **14** 293
ecclesia beati Petri apostoli de Dubnicha (1334.) **16** 300
ecclesia sancti Stephani (1201.) **12** 284, 285
ecclesia sancti Stephani de Chasma (1334.) **16** 299
ecclesia beate virginis de Chasma (1334.) **16** 299
ecclesia sancti Martini de Zogocha (1334.) **14** 293

F

Felsö Szent Márton (selo) **14** 290
flumen Bensicha (1201.) **5** 258, 260
flumen Cesma (1201.) **8** 272, 273
flumen Culpa quod fluit versus meridiem (1201.) **10** 278, 279
flumen Sawa (1201.) **1** 248, 304
fluvius Dobouc (1200., 1201.) **16** 299
fluvius Chazma (1201.) **16** 298
fluvius Bogoce (1193.) **4** 256
fluvius Deze (1201.) **1** 248, 249
fluvius Johan potoka (1217.) **2** 252
fluvius Losuncha (1305.) **14** 292
fluvius Lypouch (1305.) **14** 292
fluvius Moroucha (1232.) **16** 298
fluvius parvus qui potok dicitur (1201.) **16** 299
fluvius Pritiska qui influit fluvium Chazma (1201.) **16** 298
fluvius Pzerych (1270.) **17** 303
fluvius qui cadit in Dobnichicam (1232.) **16** 299
fluvius qui dicitur Raquitnica parva (1232.) **16** 299
fluvius qui dicitur Rawenni (1232.) **16** 299
fluvius Rogozice (1193.) **4** 256
fluvius Scelna (1232.) **16** 299

fluvius Sepnica (1201.) **3** 253, 254
fluvius Suibini (1201.) **11** 281, 282, 283
fluvius Volaula (1201.) **11** 281, 282
fons fluens versus meridiem (1201.) **2** 251, 252
fons Koriten (1305.) **14** 292
fons Lutaz (1201.) **3** 253, 254
fons Mirogna (1201.) **9** 276
fons Studens (1201.) **8** 272
Fuka (1503.) **8** 274

G

Gachische ili Bachische (Krčelić) **14** 294
Gaćište (selo) 13 285, 287, 288, 289, 291, 292, 295
Garić 16 298
Garig (1232.) **16** 299
Gasca (1201.) **13** 284, 287, 288
Gasca piscina (1201.) **13** 287, 288
Gaurastino (1201.) **5** 258
Glogovnica (potok) 8 273, 274
Glogoniza rivus (1201.) **8** 272, 273, 274
Gogovec (1503.) **8** 274
Goranci (selo) 3 254
Gore (selo) 9 276, 277
Goricha predium (1334.) **10** 280
Gornji Miholjac (selo) 14 291, 293, 294
Gorra apud sanctum Clementem (1201.) **9** 276, 277
Grabetkovec (1503.) **8** 274
Grabrovnica (potok) 16 299
Gračanac (potok) 1 249, 250
Gračani (selo) 1 249, 250
Grad (brdo) 9 276
Gradec (Zagreb) 1 248, 250
Gradec (selo) 8 274, 275
Gradec (utvrda) 9 277
Gradecz munitio (1672.) **8** 274
Gradez mons (1201.) **9** 276
Gradina (selo) 12 285, 286
Guesche possessio ecclesie (1293.) **13** 287, 289
Gurkovac (selo) 17 302
Gušće 13 287, 288, 289, 291, 295

H

Habijanovac (selo) 8 274
Hadinec (1293.) 13 288
Hagenj (1503.) **8** 274
Hausta rivus (1201.) **7** 269, 270
Heuni rivus qui iungitur rivo Volaule (1201.) **11** 281, 283
Hotova (potok) 7 270
Hrastovica (biskupski grad) 9 276, 277

I

insula Cahianyc in Sawa (1201.) **18**
Istenec mons (1201.) **11** 281, 283
Sv. Ivan Zelina (selo) 17 301, 302
Sv. Ivan Žabno (selo) 8 274
Ivancz castellum (Csanki) **14** 292
Ivanac (rudina) **14** 292
Iuanecz seu Iuanitsch castellum episcopi Zagrabiensis (1672.) **8** 274
Ivanić-Grad (1777.) **8** 275, 290
Ivanić-Kloštar (1777.) **8** 275
Ivanjska (selo) 16 298, 299, 300
Ixes mons (1201.) **1** 248, 249
Izcy promotorium (1604.) **1** 249
Izvrtljevo (rudina) 12 286
Izvrtnjevo (rudina) 12 286

J

Jačevac (potok) 13 288
Jagen rivus qui iungitur rivo Bresnica (1201.) **13** 287, 288
Jalkovec (selo) 5 251
Jasconovina vallis (1193.) **4** 256
Jazuenik predium (1334.) **10** 280
Jazvenik (selo) 10 280
Jelceniza rivus (1201.) **8** 272, 274
Johan potoka fluvius (1217.) **2** 252

K

Kacha rivus (1293.) **13** 288
Kagennik predium (1334.) **18** 304
Kamenic villa (1201.) 4 255, 256
Kamenjak (brdo) 2 252
Kamešnica (potok) 48 257, 273, 274
Kapela Srpska (selo) 8 274
Kapela (selo) 14 294
kapela sv. Tela (Petrovina) 11 282

Kapelna (Krčelić) **14** 294
Kapinczi (Krčelić) **14** 294
Kapronchа (1316.) **6** 264
Kašina (potok) 3 254
Kemenic (1193.) **4**
Kemenych villa (1201.) **4**
Kerec (1201.) **1** 247, 248
Keneginci terra (1201.) **8** 272
Kineginci terra (1201.) **4** 255, 256, 257
Klenovec (potok) **4** 256
Klinbnagor (1563.) **9** 277
Klokocsowcz (Csanki) **14** 292
Klokočevac (selo) 14 292
Kneginec (1429.) **5** 260
Knešci (1503.) **8** 274
Komarnica (potok) 6 262, 263, 265
Koprivnica (grad) 6 263, 264, 266, 267
Koricze (Krčelić) **14**
Koriten fons (1305.) 14 292
Koritno (1503.) **8** 274
Kostajnec (potok) 3 254
Kozice (selo) 14 289, 294
Krachinovcz castellum (Krčelić) **14** 292, 295
Križić (selo) 16 299
Kwkaproncha (1407.) **6** 266
Kupa (rijeka) 9, 10 276, 277, 279, 280, 281

L

sanctus Ladislaus (villa) (1367.) **6** 266
Lahen predium (1334.) **10** 280
Lasmanac, Lasminac, Laminac (selo) 16 299
lapideus mons (1201.) **2** 251, 252
Lekenik (selo) 10 278, 280
Lemeš (1503.) **8** 274
Lescouc rivus qui influit rivum Petrina (1201.) **9** 276
Lihcinnihc (1217.) **10** 280
Lipovac (potok) 14 292
Lipovac (selo) 14 294
Lipovčani (selo) 8 274
Lipovecz ili Lipoa (Krčelić) **14** 294
Lisina locus (1201.) **3** 253, 254
Lixeu rivus (1201.) **3** 253, 254
Locauc rivus (1201.) **11** 281
locus qui dicitur Boga-Toufeu (1201.) **12** 284, 285
locus qui vocatur Lisina (1201.) **3** 253, 254
locus Lupoglau (1201.) **8** 272, 273
locus qui dicitur Macra (1201.) **12** 284, 285
locus qui vocatur Predolia (1201.) **17** 302
locus Preidaca (1201.) **10** 278, 279
locus dcitus Prilesia (1201.) **8** 272, 273
locus qui nominatur Vrcuta (1201.) 12 284, 285, 286
Lonja (rijeka) 8 274, 275
Losenica rivus (1201.) **14** 284, 289
Losuncha fluvius (1305.) **14** 292
Lourui portus (1201.) **13** 287
Lovnik (šuma) 14 289
Lovnuc (silva) (1201.) **14** 288, 289
Lubena (potok) 8 273, 274
Lubena (selo) 8 274, 275
Lubeniza rivus (1201.) **8** 272, 274
Lukač (selo) 12 285, 286
Lukauczi ili Lucas (Krčelić) **14** 294
Lukavac (potok) 11 282
Lukavac (selo) 14 294
Lupoglau locus (1201.) 8 272, 273, 274
Lutaz fons (1201.) **3** 253, 254
Lužan (selo) 3 254
Lužanica (potok) 14 284, 289, 290
Lužci (rudina) 3 254
Lužnjakovac 14 292
Lypouch fluvius (1305.) **14** 292

M

Macra locus (1201.) **12** 284, 285
magna strata (1201.) **1** 248, 249
magna strata (1201.) **3** 253, 254
magna strata (1201.) **6** 262, 268
magna strata (1201.) **9** 276
magna strata (1201.) **14** 288, 289, 290
magna via (1201.) **4** 255, 256
magna via (1201.) **7** 269
magna via (1201.) **8** 272, 273
magna via (1293.) **13** 288
magna via (1201.) **14** 289, 290
magna via exercitualis (1269.) **14** 291
magna via levata (1201.) **5** 258, 259
magna via dividens terram Beryslai (1201.) **17** 301

magna via que est in modum crucis disposita (1201.) **4** 255, 256
magna via versus novum (!) Chasmam (1232.) **16** 299
Mala Gorica (selo) 10 279, 280
magnus mons (1201.) **1** 248, 249
magnus mons (1201.) **2** 251
magnus mons (1201.) **16** 298
magnus mons (1200., 1201.) **17** 302
Maior Blisna rivus (1201.) **1** 248, 249
Malunčica (potok) 11 282
Marinkovac (selo) 8 274
Martinci (selo) 14 290
Markovac (1503.) **8** 274
Martinec (selo) 16 299, 300
Medinczi (Krčelić)**14** 294
Medvešćak (potok) 1 248, 249, 250
»meja« 11 282
Melani (Krčelić) **14** 294
Meljani Gornji (selo) 14 294
Meljani Donji (selo) 14 294
Mesco mons (1201.) **3, 10** 253
meta canonicorum (1201.) **3** 253, 254, 280
meta episcopi Prodani (1201.) **8**
meta Turpigna (1201.) **1** 248
Miholyancz ili Miholiacz (Krčelić) **14** 294
Milievcz (Krčelić) **14**-295
Miljevci (selo) 14 295
Minor Blisna rivulus (1201.) **1** 248, 249
Mocilniza rivus (1201.) **6** 262, 263, 265, 268
Močilnjak (rudina) *6* 260
Mokreš (rudina) 12 285, 286, 288
Mokro polje 12 285
molendium episcopale (1201.) **1** 248
mons (1201.) 6 262
mons (1201.) **7** 269
mons (1201.) **11** 281
mons Gradez (1201.) **9** 276
mons Istenec (1201.) **11** 281, 283
mons Ixes (1201.) **1** 248, 249
mons lapideus (1201.) **2** 251, 252
mons magnus (1201.) **1** 248, 249
mons magnus (1201.) **2** 251
mons magnus (1201.) **16** 298
mons magnus (1200., 1201.) **17** 302
mons Mesco (1201.) **3** 253
mons Sythua (1200., 1201.) **16** 298
mons Trabs (1193.) **4** 256
Moroucha fluvius (1232.) **16** 298
mortua Odra (1201.) **10** 278, 279
Mosceniza parva rivus (1201.) **10** 278, 279
Mostari (selo) 8 274
»mostec« 11 283
Mostovec (1503.) **8** 274

N

Nahodovcz (Krčelić) **14** 294
Narta (selo) **16** 299
Nard (1334.) **16** 299
Naudovac (selo) 14 285, 294
Nespeš (selo) 17 303
Neteče (potok) 13 288
Noskovci (selo) 14 289, 282
Novakij ili Novakovecz (Krčelić) **14** 294
Nowak (1269.) **14** 291, 293, 294
Novaki (1503.) **8** 274
Novigrad Podravski (selo) 6 263, 265, 266, 267, 268, 270
novus (!) Chasma (1232.) **16** 299

O

Obed palus (1217.) **10** 279, 280
Obres (1201.) **12** 284, 285
Obrež šuma 12 285, 286
Odera (1201.) **10** 278, 280
Odra mortua (1201.) **10** 278, 279
Odra predium (1215.) **10** 279
Okružec (brežuljak) 17 302
Olsopzerie (1382.) **17** 303
Opor (1217.) **2** 252
Oporovec (selo) 2 252
Oressecz (Krčelić) **14** 291
Orešac (selo) 14 288, 291, 294
Oropoc villa (1201.) **9** 276
Otok (1503.) **8** 274

P

palus que Obed dicitur (1217.) **10** 279, 280
palus Piauisema (1201.) **10** 278, 279
palus Sered (1201.) **13** 287, 288
Paruževac (1503.) **8** 274
parva Mosceniza (1201.) **10** 278, 279

parvus fluvius qui pothoc dicitur (1201.) **16** 299
Pchelich (Krčelić) **14** 295
Pčelić (selo) 14 295
Peek (1335.) **9** 277
Petrina rivus (1201.) 9 276
Petrinja (grad) 9 276, 277
Petrouch predium (1334.) **10** 280
Petrovac (eslo) 10 280
Petrovina (selo) 11 281, 282, 283, 300
Petrowyna (1501.) **11** 282
Piauisema palus (1201.) **10** 278, 279
Pijavično (selo) 10 280
piscina Gasca (1201.) **13** 287, 288
Planina (selo) 3 254
planities montis (1201.) **16** 299
Plituiza rivus (1201.) **5** 258, 259
Plošćica (selo) 16 298
Pobjenik (selo) 16 298
Podgoria terrula (1235.) **11** 282
Podgorje (plješivičko Prigorje) 11 255, 281, 300
Podijalec (1503.) **8** 274
Podogoria villa (1201.) **11** 281, 282
Podravska Slatina (selo) 14 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295
Poniqui rivus (1201.) **9** 276
pons (Plitvica) (1201.) **5** 258, 259
pons regis Colomani (Čazma) (1200., 1201.) **16** 298
pons qui est in aqua Dobnichica (1232.) **16** 299
pons qui est super fluvium Morouha (1232.) **16** 299
(1201.) **8** 272, 273
pons Prodani episcopi (Glogovnica) (1201.) **8** 272, 273
pons Tolomas qui est in fluvio Suibini (1201.) **11** 281, 283
pons Waratizclay de Lomi sub quo currat fluvius Zelina (1200., 1201.) **17** 300, 301
pons Zdelia (1201.) **7** 269, 270
Popovcz ili Popovacz (Krčelić) **14** 29
Popovec (selo) 3 254
portus Dravae (1292.) **14** 291
portus Lixeu rivi (1201.) **3** 253
portus Lourui (1201.) **13** 287
portus Zebedei (1201.) **9** 276
Pötsch (1563.) **9** 277
Prečec (selo) 8 275
Predavec (selo) 8 273
predia Sciteh et Odra, Pribisseu et Drencina (1215.) **10** 279
predium canonicorum (1201.) **3** 253
predium Chernechtw (1334.) **10** 280
predium Colpatw cum Racoua (1334.) **10** 280
predium Goricha (1334.) **10** 280
predium Jazuenik (1334.) **10** 280
predium Lahen (1334.) **10** 280
predium Petrouch (1334.) **10** 280
predium Pyauechna (1334.) **10** 280
predium Scelane (1334.) **10** 280
predium Stopnik (1334.) **10** 280
predium Strelechk (1334.) **10** 280
predium Writ (1334.) **10** 280
predium Wynodol (1334.) **10** 280
Predolia locus (1222.) **17** 302
Preidaca locus (1201.) **10** 278, 279
Preteca rivus (1201.) **8** 272, 273
pothoc qui dicitur Botha pothoka (1232.) **16** 299
Pribisseu predium (1215.) **10** 279, 280
Prilesia locus (1201.) **8** 272, 273, 274
Pritiska fluvius (1201.) **16** 298
Prnavorovac (selo) 8 274
Prodanec (brežuljak) 17 301
Psar (utvrda) 17 302
Psarjevo Gornje (selo) 17 302
Psarjevo Donje (selo) 17 302
puteus (1200., 1201.) **17** 301
Pyauechna predium (1334.) **10** 280
Pzer terra (1222.) **17** 302
Pzerych terra (1270.) **17** 303
Pzerych fluvius (1270.) **17** 303

R

Rachinovcz ili Rechina (Krčelić) **14** 295
Racoua predium (1334.) **10** 280
Rakovbok 10 280
Rakychnicza (1499.) **16** 299
Raquitnica parva fluvius (1232.) **16** 299
Reidfalije (Krčelić) **14** 294
Reka (potok) 11 282
Remete (selo) 1, 14 249, 295
Reufalu (Marcelović) **14** 294
Rezovacz (Krčelić) **14** 295
rivulus Blisna minor (1201.) **1** 248

rivulus Tornewa (1201.) **1** 248
rivus Achyn (1293.) **13** 288, 292
rivus Bogaxaus (1201.) **4** 255, 256
rivus Bresnica (1201.) **13** 287, 288
rivus Camenni (1201.) **4** 255, 256
rivus Caninciza (1201.) **8** 272, 273
rivus Cernez (1201.) **8** 272
rivus Circuniza (1201.) **1** 247
rivus Cirqueni (1201.) **8** 272, 275
rius Clenounich (1201.) **4** 255, 256
rivus Cognici (1201.) **8** 272, 273
rivus Cremenitez (1201.) **9** 276
rivus Dobon (1201.) **10** 278
rivus Glogoniza (1201.) **8**, 272, 273, 274
rivus Hausta (1201.) **7** 269, 270
rivus Heuni (1201.) **11** 281, 283
rivus Jagen (1201.) **13** 287, 288
rivus Jelceniza (1201.) **8** 272
rivus Kacha (1293.) **13** 288
rivus Lescou(e)c (1201.) **9** 276
rivus Lixeu (1201.) **3** 253, 254
rivus Locauc (1201.) **11** 231
rivus Losenicha (1201.) **14** 289, 290
rivus Lubeniza (1201.) **8** 272
rivus fluens de fonte Lutaz (1201.) **3** 253, 254
rivus qui dicitur parva Mosceniza (1201.) **10** 278, 279
rivus Plituiza (1201.) **5** 258, 259
rivus Petrina (1201.) **9** 276
rivus Poniqui (1201.) **9** 276
rivus qui nominatur Preteca (1201.) **8** 272, 273
rivus Semerdeia (1201.) **6** 262, 265
rivus Sigleni (1201.) **8** 272, 273
rivus Sud (1201.) **15** 297
rivus Toutsit (1201.) **15** 297
rivus Tristenec (1201.) **2** 251, 252
rivus Velica (Velicor) (1201.) **8** 272, 273
rivus Xabiniza (1201.) **8** 272, 273
rivus Zagaviza (1201.) **14** 289
rivus Zdelia (1201.) **7** 269, 270, 271
rivus Zelina (1201.) **8**, 272, 275
rivus Zepniza (1201.) **10** 278, 279
rivus Zomou (1201.) **13** 287, 288
rivus Zumolch (1293.) **13** 283
Rogarjevec (1503.) **8** 274
Rogozice fluvius (1193.) **4** 256
Rosuk (1200.) **16** 298
Rosur (1201.) **16** 298

S

Sanza (1201.) **1** 248
Sava (rijeka) 1 10, 248, 250, 279, 304
Savica (savski rukav) 1 248, 250, 255
Savišće (savski rukav) 1 248, 250
Sawa flumen (1201.) **1** 248, 304
Sciteh predium (1215.) **10**, 279, 280
Scehane predius (1334.) **10** 280
Scelna fluvius (1232.) **16** 299
Sepnica fluvius (1201.) **3** 253, 254
Sela (selo) 10 280
Selna **16** 299, 300
Semerdeia rivus (1201.) **6** 262, 265
Sepčina (potok) 10 279
sepulcrum Seledini (1201.) **10** 278, 279
sepulturae Schavorum (1201.) **14** 289
Sered palus (1201.) **14** 287, 288
Sernes aqua (1201.) **8** 272, 273
Sigleni rivus qui influit rivum Xabiniza (1201.) **8** 272, 273
silva (1201.) **1** 248
silva Lounuc (1201.) **14** 288, 289
Sisak (grad) 10 279, 280, 281
Sladojevci (selo) 14 294
Smrdelj (potok) 6 263, 265
Sogovec (1503.) **8** 274
Sopje (selo) 14 289, 292, 293, 294
Sopnica (potok) 3 254
Srdinec (selo) 6 267
Sredska (selo) 16 299, 300
Stara Čazma 16 298, 299
Starin (selo) 14 289, 294
Stopnik predium (1334.) **10** 280
strata (1201.) **14** 289
strata magna (1201.) **1** 248, 249
strata magna (1201.) **3** 253, 254
strata magna (1201.) **6** 262, 268
strata magna (1201.) **9** 276
strata magna (1201.) **14** 288, 289, 290
strata que dicitur Wersemort (1201.) **14** 289, 290
Struge (savski rukav) 1 250
Struge (uz Dravu) 13 288
Stupanj (potok) 11 282, 283
Stupnik (selo) 10 280
Strelechk predium (1334.) **10** 280

Strelečko (selo) 10 280
Studens fons (1201.) **8** 272
Sud rivus (1201.) **15** 297
Suhamlaka (selo) 14 292
Suhopolje (selo) 14 293, 294, 295
Suibini fluvius (1201.) **11** 281, 282
Sviben (potok) 11 281, 282, 283
Sythua mons (1200., 1201.) **16** 298
Szent Laszlo possessio episcopi (1628.) **6** 263, 266
Szladojevczi (Krčelić) **14** 294
Sztarin (Krčelić) **14** 294
Szuha Mlaka (Krčelić) **14** 292

Š

Šarampov (rudina) **6** 264
Šaševo (selo) 14 289
Šimljana (potok) 16 299
Šimunčevec (1503.) **8** 274
Štefanje (selo) 16 299

T

terra Bereslai (1200.) **17** 301
terra Beryzlay (1201.) **17** 301
terra hominis Cena nomine (1201.) **1** 248, 249
terra civilium albensium (1201.) **14** 288
terra Chesma (1200., 1201.) **16** 298
terra cruciferorum de Noak (1269.) **14** 291
terra episcopi Zagrabiensis (1273.) **5** 258
terra Keneginci (1201.) **8** 272
terra Kineginci (1201.) **4** 255, 256, 257
terra de sancto Martino (1232.) **16** 299
terra sancti Martini iuxta Waskam (1254.) **14** 290, 291
terra Sent Martun vocata in comitatu de Waska (1305.) **14** 291
terra Pzer (1222.) **17** 302
terra Pzerych (1270.) **17** 303
terra Sargas (1201.) **5** 258, 260
terra et possessio capituli Scitech vocata (1352.) **10** 280
terra comitis Sumugiensis (1201.) **15** 297
terra Sumugiensium (1201.) **8** 272
terra templariorum (1201.) **7** 269, 270
terra Ysani (1201.) **4** 255, 258
terrula de Podgoria (1235.) **11** 282
Torijanovec (1503.) **8** 274
Tornewa rivulus (1201.) **1** 248
torrens fluens (1201.) **8** 272, 273
Toutsit rivus (1201.) **15** 297
Trabs mons (1193.) **4** 256
Tristenec rivus (1201.) **2** 251, 252
Trnava (potok) 1 249, 250
Trstenik (selo) 2 252
Tučenik (1503.) **8** 274
Turbina (1334.; Krčelić) **14** 293, 294

U, V, W

vadum Plituize dictum Prodni (1201.) **5** 258, 260
vallis Jasconovina (1193.) **4** 256
Valpovo (selo) 14 294
Varaždin (grad) 5 257, 258
Wasca (1201.) **14** 284, 287, 288
Wasca comitatus (130.) **14** 291
Vaška (selo) 14 288—295
Velica rivus (1201.) **8** 272, 273, 274
Welkocz possessio hospitaliorum (1429.) **5** 261
Verovcza (Krčelić) **14** 294
Wersemort (1201.) **14** 289, 290
vertex montis dividens terram Kineginci (1201.) **4** 256, 257
vetus Chasma (1232.) **16** 298, 299
Ugra predium (1201.) **3 11** 253, 301
via (1201.) **3** 253, 254
via (1201.) **13** 287
via antiqua **17** 301
via antiqua levata (1429.) **5** 259
via magna (1201.) **4** 255, 256
via magna (1201.) **7** 269
via magna (1201.) **8** 272, 273
via magna (1293.) **13** 288
via magna (1201.) **14** 289, 290
via magna (1201.) **17** 301
via magna exercitualis (1269.) **14** 291
via magna levata (1201.) **5** 258, 259
via que est in modum crucis (1201.) **5** 258
via magna que est in modum crucis disposita (1201.) **4** 255, 256

via magna versus novum Chasmam (1232.) **16** 299
via que ducit ad sanctam Elisabeth (1232.) **16** 299
via regis Colomani (1200., 1201.) **16** 298
viae duae coniunctae (1193.) **4** 256
villa ecclesiae quam tenuit Baranus decanus (1201.) **1** 248, 249
villa ecclesie sancte Marie iuxta Worosdinum (1273.) **5** 258
villa episcopi (1209.) **5** 259
villa episcopalis sancti Martini prope Wascham (1275.) **14** 291
villa hospitalariorum (1201.) **5** 258, 260
villa Oropoc (1201.) **9** 276
villa Podogoria (1201.) **11** 281
villa Kemenic (1201.) **4** 255
villa ad paludem Sered (1201.) **13** 287, 288
villa Suetesclau (1201.) **5** 258, 260
villa Zelina (1200., 1201.) **17** 301
Villyo (Csanki) **14** 292
Viljevo Gornje (selo) **14** 292
vinitores regis (1201.) **1** 249
Vinodol (1326.) **9** 277, 280
Virje (selo) **7** 270
Virovitica **14** 285, 286, 291, 294
Wirtus (1201.) 297
Vlaislav (selo) **6** 267, 268
Voćin (selo) **14** 292, 295
Volaula fluvius (1201.) **11** 281, 282
Volavčica (potok) **11** 282, 283
Volavje (selo) **11** 282, 283
Worosdinum (1273.) **5** 258
Vranješevac (selo) **14** 295
Vranossevcz (Krčelić) **15** 295
Vrcuta locus (1201.) **12** 284, 285, 286
Vrhovljani — Marinkovac (1503.) **8** 274
Writ predium (1334.) **10** 280
Vrtovača (rudina) **12** 286
Vugrovec (selo) **2**, **3** 252, 253, 257, 282, 300
Vukšinac (selo) **8** 274
Vurnovec (selo) **3** 254
Vurot (selo) **10** 280
Vryuch (1352.) **10** 280
Vynodol predium (1334.) **10** 280

X

Xabiniza rivus (1201.) **8** 272

Z

Zagauica rivus (1201.) **14** 289
Zagrabia (1201.) **1** 247
Zagyolcha (Csanki) **14** 292
Zalathnuk (Csanki) **14** 292, 293
Zarić (potok) **17** 303
Zawa flumen (1201.) **10** 278, 279, 304
Zawycha (1266.) **1** 248
Zdelia rivus (1201.) **7** 269, 270, 271
Zdelya possessio (1358.) **7** 271
Zekorovac (1503.) **8** 274
Zelina rivus (1201.) **17** 301, 302, 303
Zelina rivus qui fluens iungit se rivo nominato Cernez (1201.) **8** 272, 273
Zelina villa (1200., 1201.) 255, 282, 298, 300, 301, 302, 303
Zenthlachlo possesio episcopatus Zagrabiensis (1407.) **6** 266
Zepniza rivus (1201.) **10** 278, 279
Ziseria villa (1201.) **2** 251
Zitech comitatus (1334.) **10** 280
Zogocha (1334.) **14** 293
Zomou rivus (1201.) **13** 287, 288
Zopia (1334.) **14** 293
Zoysca (1242.) **1** 248
Zredysche (1501.) **6** 267
Zumolch rivus (1293.) **13** 288
Zvekovac (selo) **8** 274

Ž

Žavnica (potok) 8 273
Žutilo (rudine) **13** 288

DODATAK

ISPRAVE 13. I 14. VIJEKA O POSJEDIMA ZAGREBAČKE CRKVE

Iz početka 13. stoljeća sačuvane su dvije isprave, koje se odnose na posjede zagrebačke crkve; nabrajaju ih i opisuju njihove granice.

Ranija od njih, često citirana potvrda kralja Emerika iz godine 1201. (1) na temelju koje su provedena ova topografska istraživanja, govori o 18 crkvenih posjeda, prikazanih u ovoj radnji.

Kasnija isprava kralja Andrije iz godine 1217. (2) potvrđuje također crkvene posjede. Odmah se primjećuje, da se u njoj spominju posjedi sasvim različiti od onih, o kojima je riječ 1201., a u jednom i drugom slučaju kaže tekst isprave, da se radi o zemljama »ecclesie Zagrabiensis« ili jednostavno »ecclesie«.

To se pitanje može objasniti samim tekstom ovih dvaju dokumenata.

Godine 1201. Emerik izdaje ispravu na molbu zagrebačkog biskupa Dominika, da bi zaštitio zemlje, koje posjeduje od starine »monasterium Zagrabiense«. Kako se u ispravi kaže, da je zemlja, o kojoj se govori, crkvena, a na drugim mjestima, da pripada biskupu (na pr.: silva attínet episcopo i t. d.), jasno je, da je tu riječ »monasterium« sinonim za »ecclesia«, a pod obje te riječi misli se »episcopus«. Da se tu radi o biskupskim zemljama vjerojatno je to više, što je zagrebački biskup bio onaj, koji je molio, da kralj potvrdi posjede.

Godine 1217. Andrija izdaje sličnu ispravu na molbu Cirijaka, prepošta zagrebačke crkve i njegovih »sukanonika«, da bi se zaštitile njihove zemlje. U toj se ispravi često spominje »zagrebačka crkva« (»Zagrabiensis ecclesía«). Iz teksta se samog razabire, da je jedamput upotrebljeni izraz »Zagrabiense capitulum« sinonim za »ecclesia«. Prema tome, isprava govori o zemljama zagrebačkog kaptola, što potvrđuje i činjenica, da je njeno izdavanje pokrenuo prepošt Cirijak i drugi kanonici. To potkrepljuju i riječi ovog dokumenta, po kojima

prepošt i kanonici imaju pravo suđenja i ubiranja dohodaka, dok u zemljama iz isprave 1201. god. pravo ubiranja prihoda ima biskup. Osim toga, govori se o zemljama (Pribisseu, Drenchina, Odra, Scitech), koje je Stjepan, »Zagrabiensis ecclesie episcopus« poklonio »ecclesie«, dakle očito kaptolu.

Kompleksi kaptolskih zemalja iz god. 1217. podudaraju se velikim dijelom s područjem predija, kako ih nabraja kaptolski statut Ivana, arhiđakona goričkog iz godine 1334. (3), samo što je kaptol u 14. vijeku posjedovao i prigorska sela pod Medvednicom (»sub montibus«), kojih na početku 13. stoljeća još nije imao.

U skupnoj potvrdi zemalja zagrebačke crkve od kralja Karla iz 1328. (4) ne pravi se razlika između zemalja biskupa i kaptola, pa se tako za biskupovo područje oko Zagreba iz god. 1201. veli »terre capituli Zagrabiensis«, a kaptolska sela u medvedničkom Prigorju, koja nekoliko godina kasnije spominje i kaptolski statut, označena su također istim izrazom (»ville Zagrabiensis capituli«).

Iz izloženoga se vidi, da se lokaliteti i posjedi, obrađeni i prikazani u ovoj radnji, odnose na zemlje zagrebačkog biskupa, jer o njima govori isprava kralja Emerika iz godine 1201.

IZVORI I LITERATURA

1. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 7.
2. Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 150.
3. Tkalčić, Monumenta episc. Zagr. II (1874.).
4. Smičiklas, Cod. dipl. IX, doc. 335, p. 405.

RÉSUMÉ

Cette étude traite les questions topographiques des terres, lesquelles les évêques de Zagreb possedaient au moyen âge. On y expose quelles possessions ils avaient et ou elles se trouvaient. N'ayant pas jusqu'ici une oeuvre qui nous renseigne systématiquement et en détail sur la topographie historique de Croatie, on puisait les données dans les documents du moyen âge et les comparait avec les localités dans la contrée même.

L'étude est basée sur le document redigé à l'an 1201. par le roi Émeric. L'original du document se trouve dans l'Archive du Captol de Zagreb (deposé dans l'Archive d'État à Zagreb; signature Fasc. 1, No 37). Quant à l'orthographe le texte de l'original se discerne du texte à »Codex diplomaticus« publié par T. Smičiklas d'après la copie de l'an 1272. (Smičiklas, Codex diplomaticus III, doc. 8, p. 7). Par ce document le roi Émeric confirme la possession des terres qui appartenaient déjà en ce temps-là à l'église de Zagreb (monasterio Zagrabiensi«).

Pour constater où se trouvaient les biens de l'évêque et quelle étendue avaient ils, on a determiné les marques à l'aide desquelles sont désignés les confins des terres. Les déscriptions des frontières consistent en quatre sortes des signes:

1. les noms géographiques (les noms des ruisseaux, des fleuves, des monts etc.);

2. les désignations topographiques (des habitations, des routes, des églises, »metae terreae« etc.);

3. les terres voisines marquées par les noms de leurs propriétaires;

4. les plantes et les groupes des plantes (des arbres, des buissons, des forêts etc.).

De ces quatre sortes des marques des limites on peut se servir à notre époque de deux premières (noms géographiques et désignations topographiques); même celles-ci sont assez incomplètes parce que beaucoup de noms d'autrefois sont changés, bien des routes sont disparus etc. La troisième sorte de ces marques (les noms des propriétaires des terres voisines) ne peut nous aiderqu' à faire des combinaisons assez probables et dans des cas exceptionels. La quatrième sorte ne dit rien à présent, parce que les arbres et les buissons du treizième siècle n'existent plus et les forêts sont pour la plupart éssartées.

Dans la première partie, intitulée »Les recherches topographiques«, on essaye de constater sur la base des sources historiques, de la littérature et des recherches sur le terrain même, les localités mentionnées par la déscription des limites des terres éclesiastiques. En même temps on tâche de reconstruire autant que possible l'étendue des possessions. Les cartes géographiques présentent les résultats de ces recherches. Elles ne sont pas dessinées d'après les cartes spéciales d'aujourd'huit, mais d'après les cartes spéciales du siècle passé (publiées à l'an 1894.), parce que leur dessin ressemble un peu plus à la situation du terrain de l'époque médiévale. Les recherches topographiques de chaque terre sont exposées séparément. Les études suivent le même ordre comme les déscriptions des terres au document cité du roi Émeric. A la fin de chaque chapitre il y une liste de toutes les sources historiques et de toute la littérature dont on se servait.

Pour déterminer la situation des localités mentionnées au document de l'an 1201. et pour fixer les limites des possessions éclesiastiques médiévales les données puisées du document cité, ne suffisaient pas d'ailleurs toujours. C'est pourquoi on était obligé d'étudier les sources historiques antérieurs et postérieurs de l'an 1201.

Dans la seconde partie de cette étude, intitulée »Le régistre topographique«, on expose en premier lieu les localités qui désignent les limites des terres au document de l'an 1201; puis les marques géographiques et topographiques des autres documents qui pouvaient aider à préciser des certains faits; et finallement les noms d'aujourd'hui des localités mentionnées dans les sources historiques. Les terres dénotées dans les documents par les noms de leurs propriétaires sont enrégistrées seulement en cas où les noms des propriétaires ont une certaine signification pour les recherches topographiques.

»Appendice« contient un aperçu des documents généraux du treizième et du quatorzième siècle qui se réfèrent aux terres de l'église zagrabienne. On y expose la différence entre les possessions de l'évêque et les possessions des chanoines qui sont citées au document du roi André II de l'an 1217. (Smičiklas, Codex diplomaticus III, doc. 131, p. 150).

Quant aux noms géographiques et topographiques sans citation des sources historiques ou des auteurs, ils sont le résultat de mes propres recherches sur le terrain ou des données obtenues des habitants de la région relative.

Il va sans dire que toutes les tentatives dans ces recherches topographiques n'aboutissent pas toujours à des résultats définitifs.

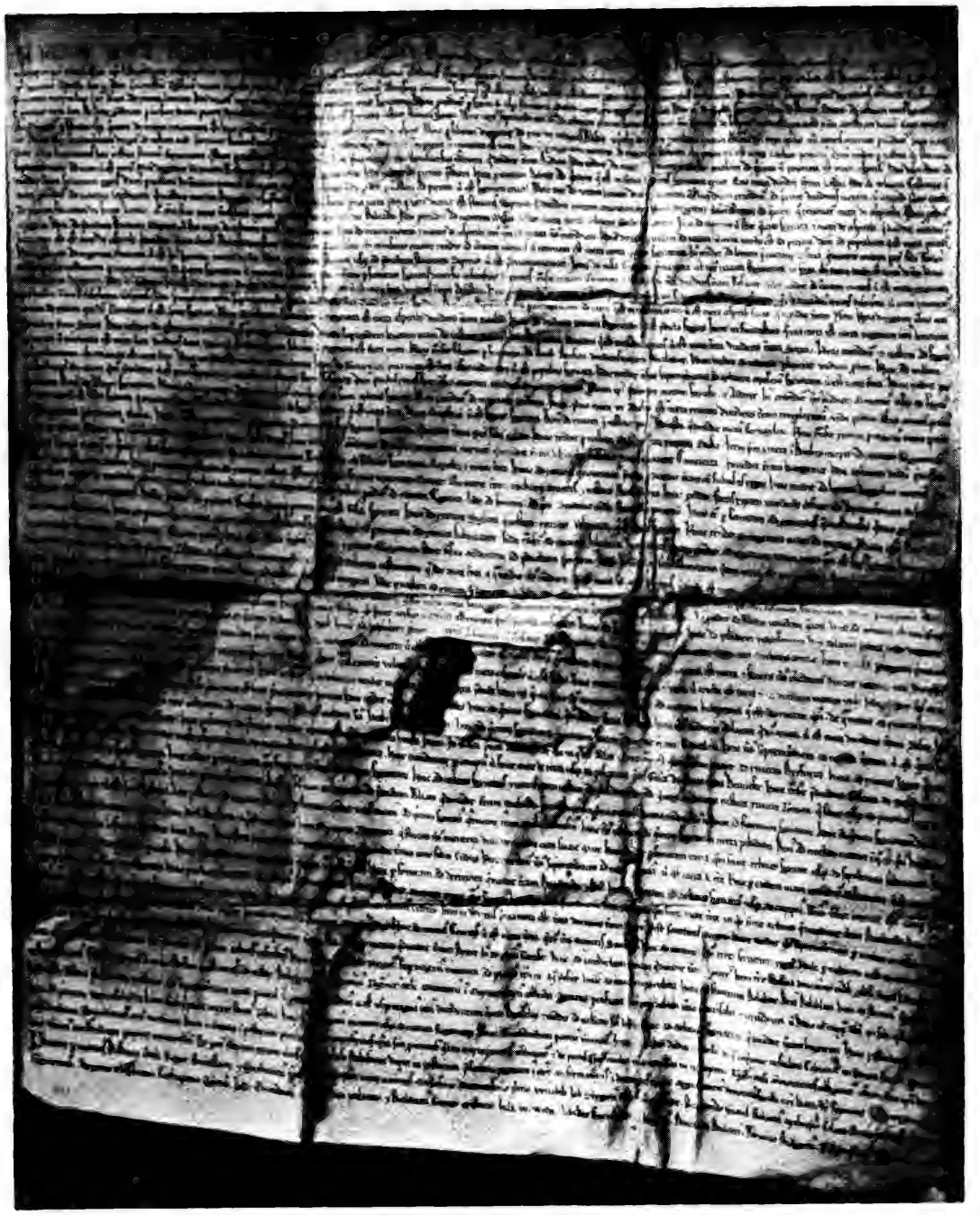

Isprava kralja Emerika iz 1201. god.

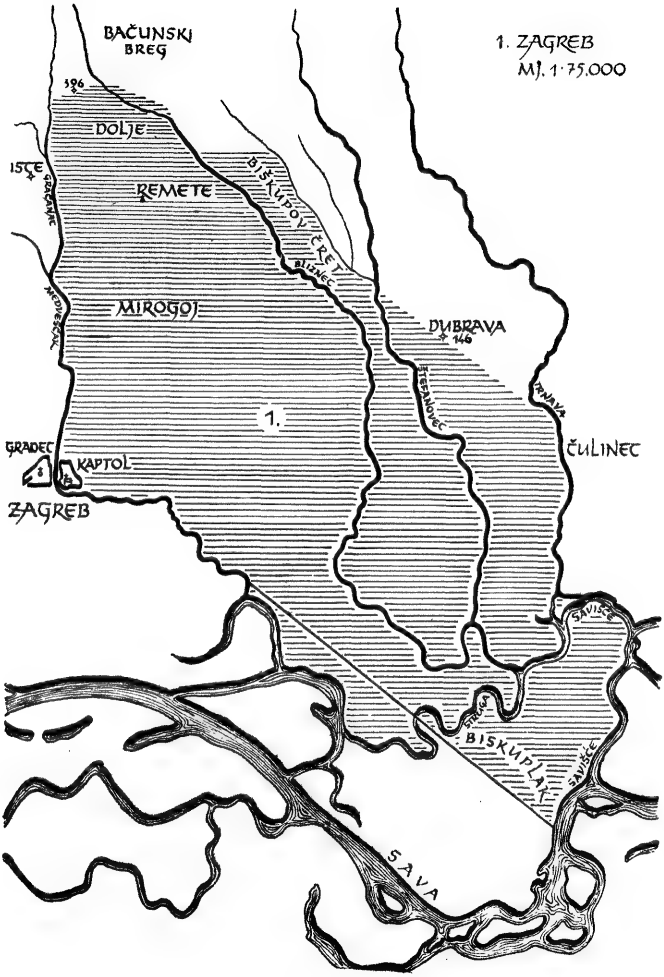
BAČUNSKI BREG
1. ZAGREB
MJ. 1·75.000
396
DOLJE
ISCE
REMETE
BIŠKUPOV ČRET
BLIZNEC
MIROGOJ
DUBRAVA
146
ŠTEFANOVEC
TRNAVA
1.
ČULINEC
GRADEC
KAPTOL
ZAGREB
SAVIŠĆE
BISKUPLAK
SAVA

Karta 1.

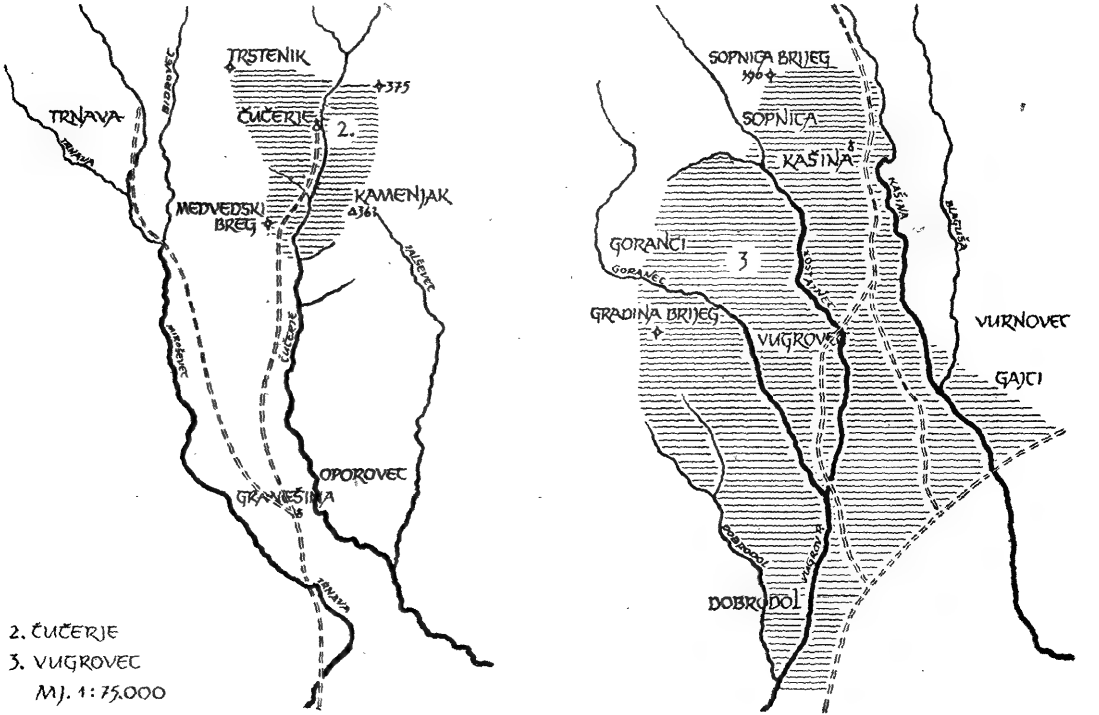

2. ČUČERJE
3. VUGROVEC
MJ. 1:75.000

Karta 2.

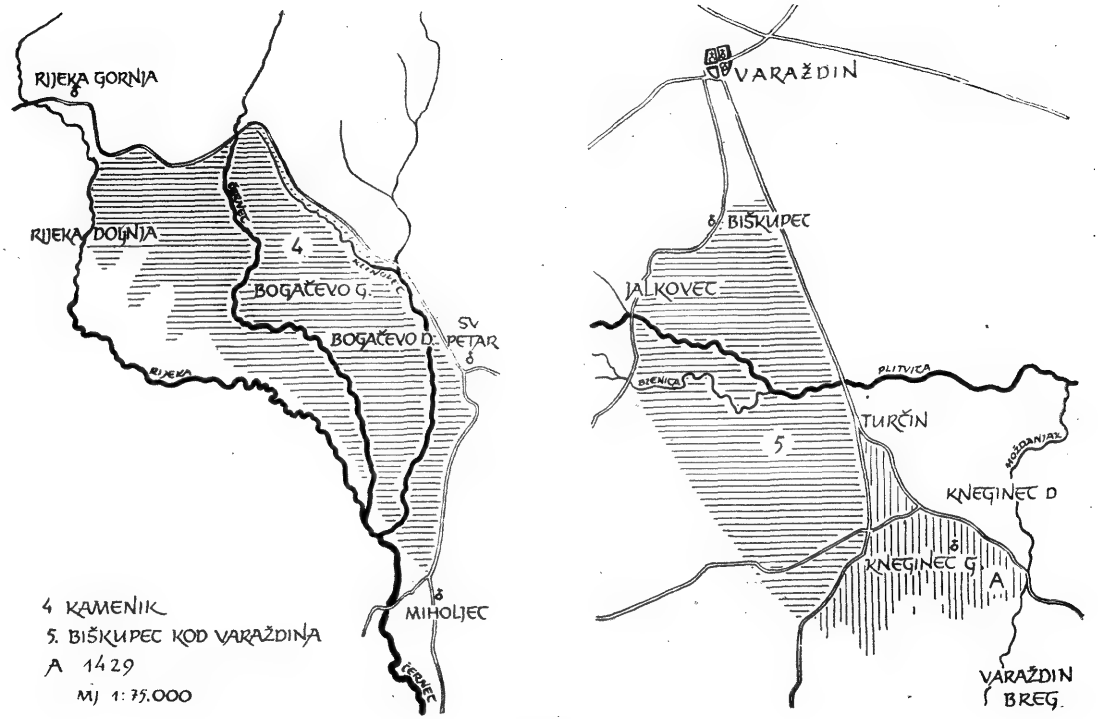
RIJEKA GORNJA
RIJEKA DOLNJA
GRABEC
4
BOGAČEVO G.
BOGAČEVO D.
SV PETAR
RIJEKA
MIHOLJEC
TEŠNJEC
4 KAMENIK
5. BIŠKUPEC KOD VARAŽDINA
A 1429
MJ 1:75.000
VARAŽDIN
BIŠKUPEC
JALKOVEC
BRENICA
PLITVICA
TURČIN
5
KNEGINEC D
KNEGINEC G.
A
VARAŽDIN BREG

Karta 3.

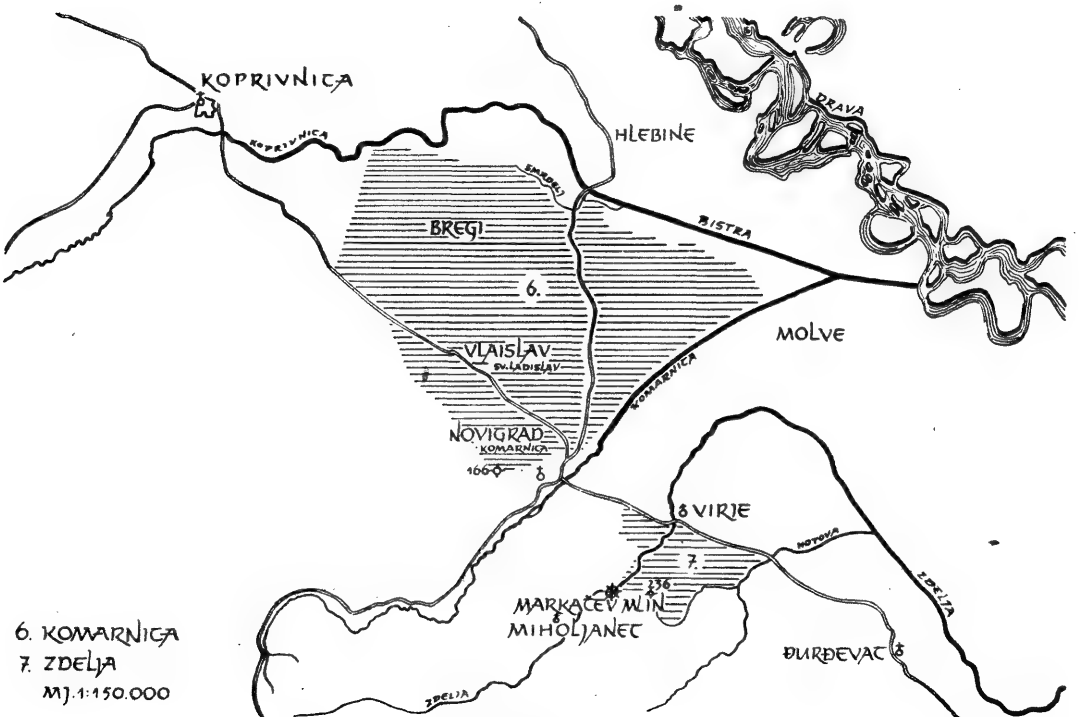
KOPRIVNICA
KOPRIVNICA
HLEBINE
DRAVA
SMRDELJ
BREGI
BISTRA
6.
MOLVE
VLAISLAV
SV. LADISLAV
KOMARNICA
NOVIGRAD
KOMARNICA
166
VIRJE
HOTOVA
7.
236
MARKAČEV MLIN
MIHOLJANEC
ZDELJA
ĐURĐEVAC
ZDELJA
6. KOMARNICA
7. ZDELJA
MJ. 1:150.000

Karta 4.

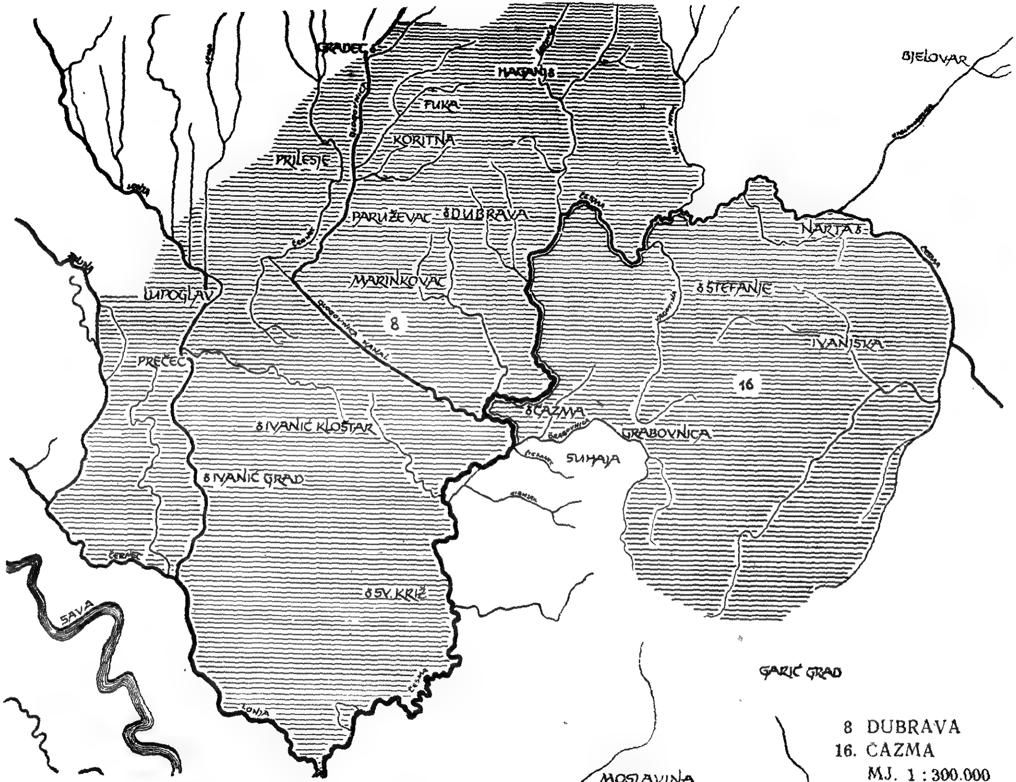
BJELOVAR
GRADEC
HAGANJ
FUKA
KORITNA
PRILESJE
PARUŽEVAC
DUBRAVA
MARINKOVAC
LUPOGLAV
8
PREČEC
GLOGOVNICA KANAL
ČESMA
NARTA
ŠTEFANJE
IVANJSKA
16
ČAZMA
GRABOVNICA
SUHAJA
IVANIĆ KLOŠTAR
IVANIĆ GRAD
SV. KRIŽ
SAVA
LONJA
GARIĆ GRAD
MOSLAVINA
8 DUBRAVA
16. ČAZMA
MJ. 1 : 300.000

Karta 5.

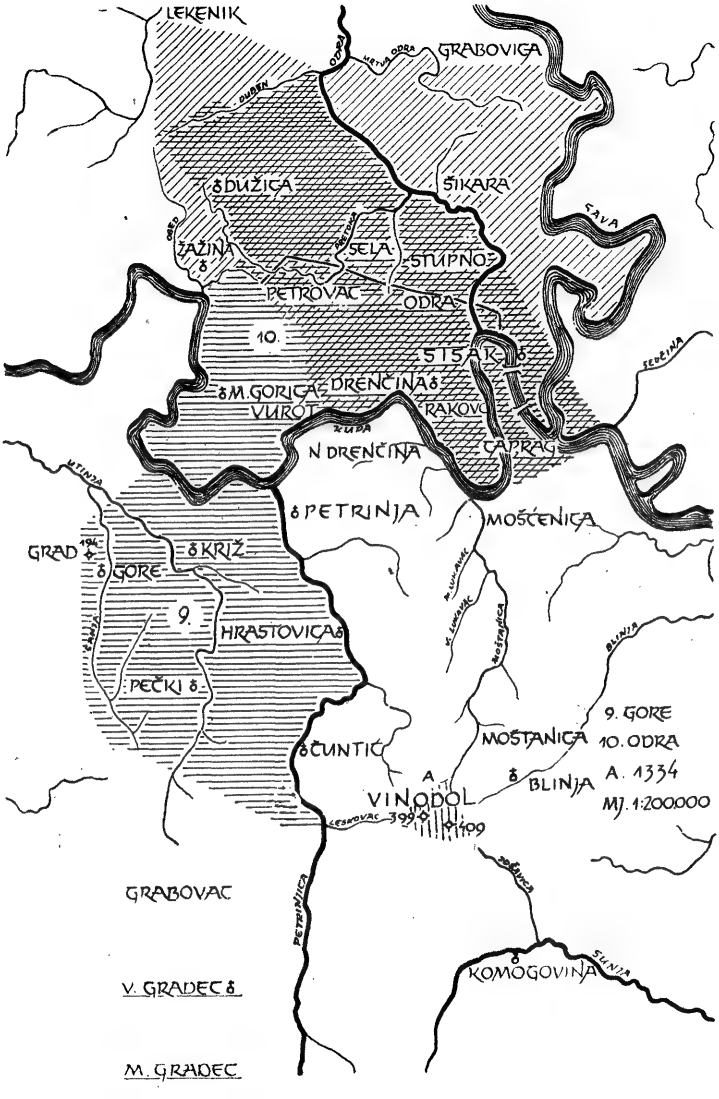
LEKENIK
GRABOVICA
ODRA
DUBEN
DUŽICA
ŠIKARA
SAVA
OBED
ŽAŽINA
SELA
STUPNO
PETROVAC
ODRA
10.
SISAK
SEDČINA
M. GORICA
DRENČINA
VUROT
RAKOVO
KUPA
N DRENČINA
CAPRAG
UTINJA
PETRINJA
MOŠĆENICA
GRAD
194
KRIŽ
GORE
9.
HRASTOVICA
PEČKI
BLINJA
9. GORE
10. ODRA
A. 1334
MJ. 1:200000
ČUNTIĆ
MOŠTANICA
BLINJA
A
VINODOL
LESKOVAC
399
409
GRABOVAC
PETRINJICA
KOMOGOVINA
SUNJA
V. GRADEC
M. GRADEC

Karta 6.

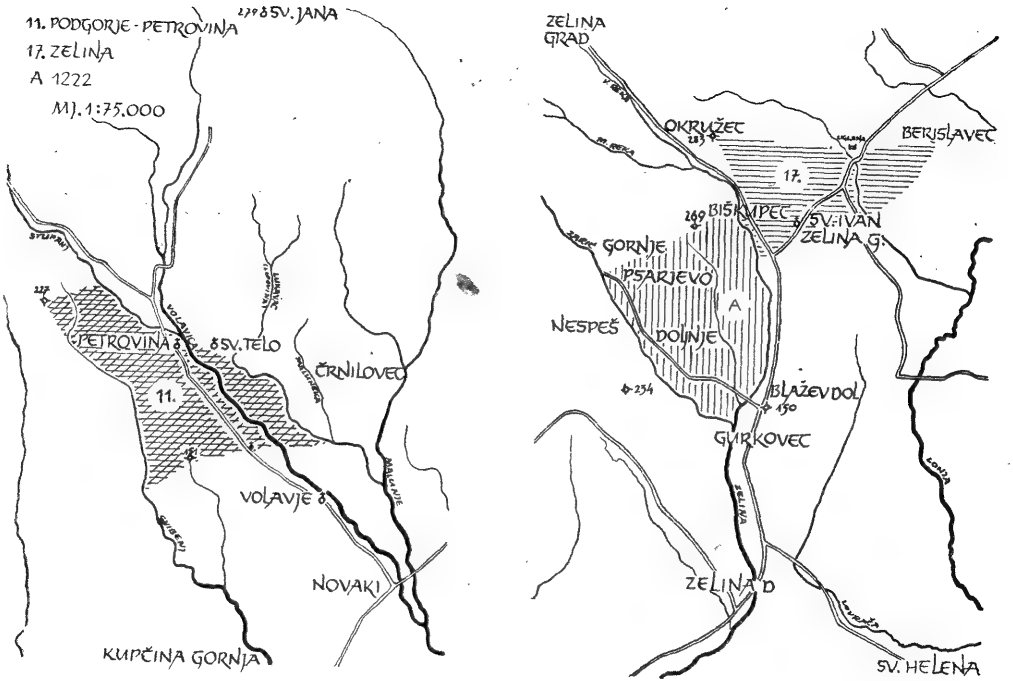
11. PODGORJE - PETROVINA
17. ZELINA
A 1222
M). 1:75.000
SV. JANA
PETROVINA
SV. TELO
ČRNILOVEC
11.
VOLAVJE
NOVAKI
KUPČINA GORNJA
ZELINA GRAD
OKRUŽEC
BERISLAVEC
17.
BIŠKUPEC
SV. IVAN ZELINA G.
GORNJE PŠARJEVO
A
NESPEŠ
DOLINJE
BLAŽEVDOL
GLIRKOVEC
ZELINA D
SV. HELENA

Karta 7.

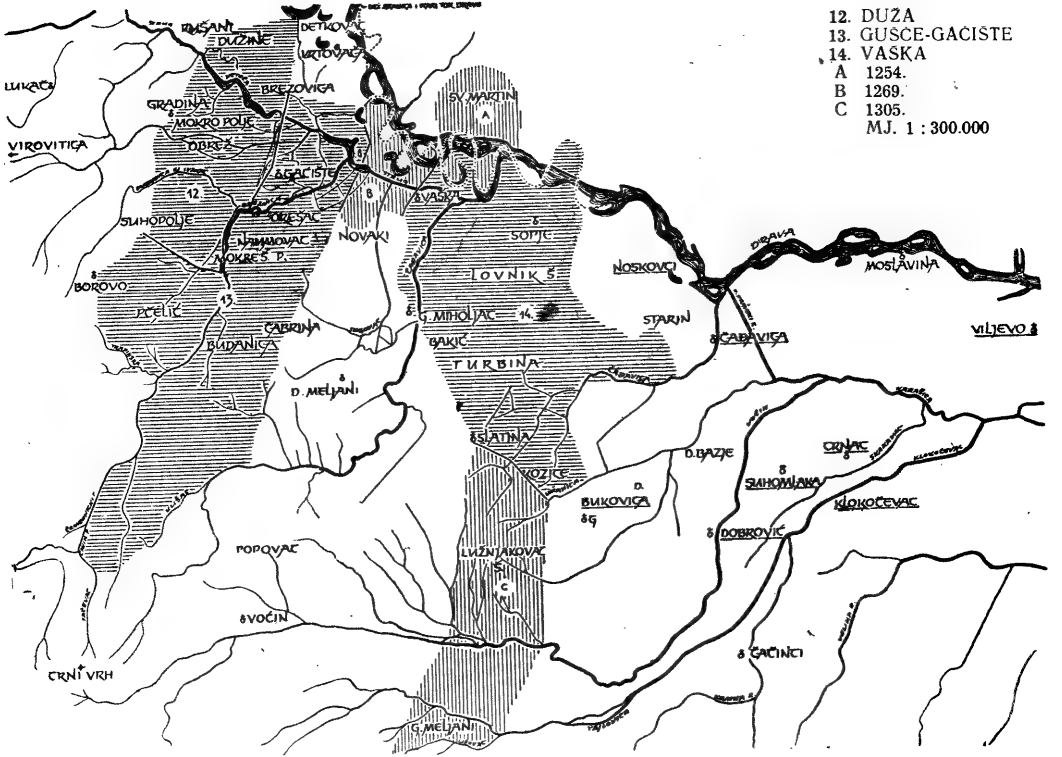
12. DUŽA
13. GUŠĆE-GAČIŠTE
14. VAŠKA
A 1254.
B 1269.
C 1305.
MJ. 1 : 300.000
RUŠANI
DUŽINE
DETKOVAC
URTOVAC
LUKAČ
GRADINA
BREZOVICA
MOKRO POLJE
VIROVITICA
OBREŽ
GAČIŠTE
SV. MARTIN
A
VAŠKA
SUHOPOLJE
OREŠAC
NAMMOVAC
MOKREŠ P.
NOVAKI
SOPJE
LOVNIK Š.
NOSKOVCI
DRAVA
MOSLAVINA
BOROVO
PČELIĆ
ČABRINA
BUDANICA
G. MIHOLJAC
BAKIĆ
STARIN
ČAĐAVICA
VILJEVO
TURBINA
D. MELJANI
SLATINA
VOZICE
D. BAZJE
CRNAC
SUHOMLAKA
KLOKOČEVAC
BUKOVICA
DOBROVIĆ
POPOVAC
LUŽNJAKOVAC
VOĆIN
ČAČINCI
CRNI VRH
G. MELJANI

Karta 8.

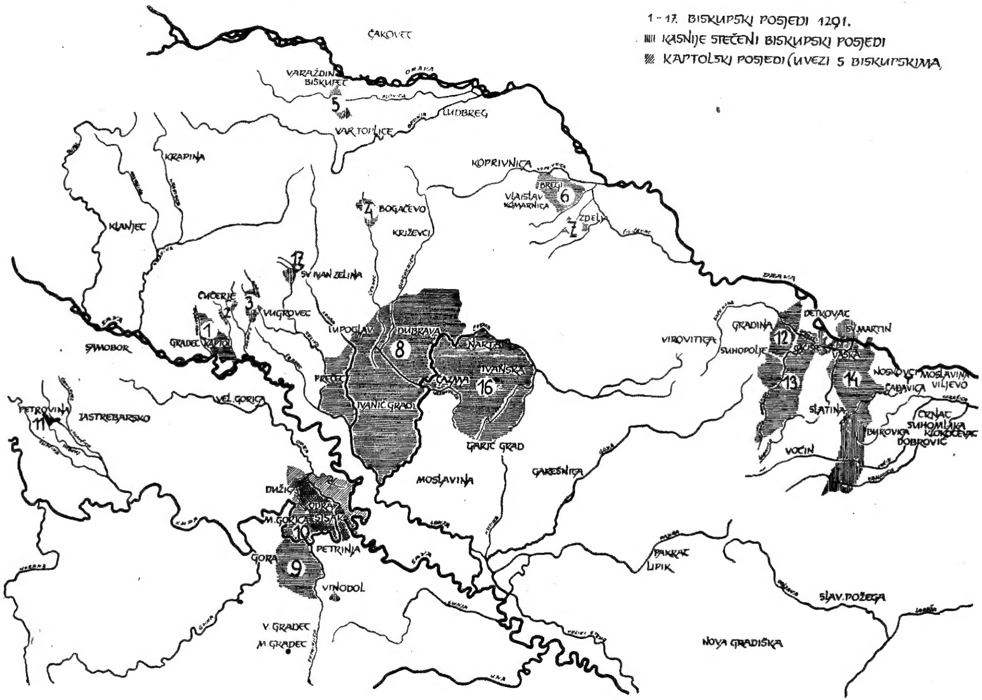
1 – 17. BISKUPSKI POSJEDI 1291.
KASNIJE STEČENI BISKUPSKI POSJEDI
KAPTOLSKI POSJEDI (U VEZI S BISKUPSKIMA)
ČAKOVEC
VARAŽDIN
BISKUPEC
DRAVA
LUDBREG
VAR. TOPLICE
KRAPINA
KOPRIVNICA
BREGI
VLAISLAV
KOMARNICA
ZDELJA
BOGAČEVO
KRIŽEVCI
KLANJEC
SV. IVAN ZELINA
ČUČERJE
VUGROVEC
LUPOGLAV
DUBRAVA
NARTA
IVANSKA
ČAZMA
GRADEC
KAPTOL
SAMOBOR
PREČEC
IVANIĆ GRAD
GARIĆ GRAD
VEL. GORICA
PETROVINA
JASTREBARSKO
MOSLAVINA
GAREŠNICA
DUŽICA
ODRA
M. GORICA
SISAK
PETRINJA
GORA
VINODOL
V. GRADEC
M. GRADEC
PAKRAC
LIPIK
SLAV. POŽEGA
NOVA GRADIŠKA
VIROVITICA
GRADINA
SUHOPOLJE
DETKOVAC
SV. MARTIN
VASKA
NOSKOVCI
MOSLAVINA
ČABAVICA
VILJEVO
SLATINA
CRNAC
SUHOMLAKA
KLOKOČEVAC
DUBOVICA
DOBROVIĆ
VOĆIN
UNA

Karta 9.

SADRŽAJ

Dr. IVO MILIČ:

Oko postanka oporuke 5

Dr. VINKO FORETIĆ:

Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina 51

Dr. MARIJAN HORVAT:

Oporuka splitskog priora Petra 119

Dr. S. GUNJAČA:

Historija salonitana maior 175

Dr. LELJA DOBRONIĆ:

Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201. 245

Tehnička redakcija
Radoslava N. Horvata
Korekturu izvršio Dr. Ivan Ilić
Štampano u tiskari
Izdavačkog zavoda Jug. akademije
Strojni slog Vjekoslav Škaberna i Leo Smrekar
Prelom M. Glogovšek
Štampali Marijan Molinari i Mario Potočnjak
Uvezano u knjigovežnici
Izdavačkog zavoda Jug. akademije